

154. évfolyam (2020) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
154. évfolyam (2020) 6. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer
M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Tszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK GYÁNI GÁBOR TISZTELETÉRE

<i>Kiss Zsuzsanna – Klement Judit</i> : Gyáni és tisztelői	1137
<i>Szilágyi Adrienn</i> : A Károlyi család közös kormánya (1827–1877). Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen.....	1141
<i>Fónagy Zoltán</i> : Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet.....	1165
<i>Varga Bálint</i> : A magyar birodalom koncepciói a hosszú 19. században	1187
<i>Baráth Katalin</i> : Nép, nemzet, futball. Az „angol játék” globalizációjának kezdetei	1207
<i>Keller Márkus</i> : Idősek lakhatása. Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen.....	1233
<i>Kövér György</i> : Kanyarodás keletre, nyitás nyugatra: Pach Zsigmond Pál pályafordulása	1255
<i>Bódy Zsombor</i> : Az önmagára irányuló tekintet. Van-e jelenkortörténet, és ha nincs, mi az?.....	1293

MŰHELY

<i>Ignác Károly</i> : Mennyiben ismerhető meg az egyén választói magatartása?.....	1317
--	------

VITA

<i>Zsoldos Attila</i> : Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi belháború újrakeltezésének kísérletéhez.....	1331
<i>Bácsyai Dániel</i> : Válasz Zsoldos Attila kritikai észrevételeire.....	1345

TÖRTÉNETI IRODALOM

Dániel Bagi – Gábor Barabás – Márta Font – Endre Sashalmi (eds.): Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th–17th Centuries) (<i>Thoroczkay Gábor</i>)	1355
---	------

<i>Molnár Antal</i> : Magyar hódoltság – horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt (<i>Bitskey István</i>)	1357
<i>Gábor Klaniczay</i> : Santità, miracoli, osservanze nel medioevo. L'Ungheria nel contesto europeo (<i>Marosi Ernő</i>)	1360
<i>Pető Andrea</i> : Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt (<i>A. Gergely András</i>)	1364
<i>Keller Márkus</i> : Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon (<i>Germuska Pál</i>)	1366
<i>Viktor Pál</i> : Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History (<i>Czegeledi Alexandra</i>)	1369
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	 1373

Kiss Zsuzsanna – Klement Judit

GYÁNI ÉS TISZTELŐI

Gyáni Gábor akadémikus idén ünnepli 70. születésnapját. A jeles alkalom tiszteletére 2020. szeptember 8-án az ünnepeltet konferenciával köszöntötték kollégái és tanítványai a Humán Tudományok Kutatóházában,¹ s most a *Századok* is külön összeállítással tiszteleg előtte.

A Hódmezővásárhelyről induló Gyáni Gábor történelem iránti vonzalma – saját bevallása szerint – tízéves kora körül kezdődött, amikor az iskolában először találkozott a történelem tantárggyal. Nem mellékesen ugyanekkor személyes életébe is belépett a Történelem, hiszen az '56-os szerepvállalása miatt börtönbüntetésre ítélt édesapja ekkoriban tért haza a váci fegyházból.² Gyáni történelem iránti elhivatottsága mellé már a középiskolában társult a szociológiai látásmód iránti fogékonysága, amely a debreceni egyetemi évek alatt ért össze tudatos társadalomtörténeti kutatási szemléletté.³ Ennek eredménye lett a Ránki György témavezetése mellett írt történelemtanár szakos szakdolgozata Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetőiről, egy 1974-ben kifejezetten újszerű témáról.⁴

A társadalomtörténeti elkötelezettség mellett az új témák és források iránti nyitottság a kezdetektől jellemezte Gyáni Gábort. Első monográfiája az első munkahelyén, a Budapest Főváros Levéltárában „talált”, 1927-es fővárosi házi-cseléd-statisztika feldolgozásából készült.⁵ A városi társadalom e marginalizált-ságában is jellegzetes csoportjának történeti-szociológiai vizsgálatát követte a városi munkásság lakás- és életkörülményeinek elemzése,⁶ majd a városi alsó rétegek történetére szervesen épülő szociálpolitikai áttekintése, melyeket már az MTA Történettudományi Intézetének kutatójaként publikált.⁷ Ezt követően

---

¹ Az esemény meghívója és résztvevőinek névsora: <https://bit.ly/2FjRIBL>, letöltés 2020. okt. 1. A konferenciát a BTK Történettudományi Intézet Újkori Témacsoportja és az ELTE Társadalomtudományi Kar Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszéke szervezte. A konferenciáról készült felvétel elérhető: <https://bit.ly/3kixa18>, letöltés 2020. okt. 25.

² Édesapja történetét itt foglalta össze: *Gyáni Gábor: A politizáló értelmiség sorsa a 20. században: Gyáni Imre élete*. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2013–2014*. Szerk. Kovács István – Presztóczy Zoltán. Hódmezővásárhely 2014. 213–234.

³ Gyáni szakmai visszaemlékezéséhez lásd *Gyáni Gábor: Utam a társadalomtörténethez*. Korall 2005. 21–22. sz. 193–196.

⁴ A szakdolgozatból később publikáció is született, *Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941)*. *Történelmi Szemle* 77. (1977) 626–640.

⁵ *Család, háztartás és a városi cselédség*. Bp. 1983.

⁶ *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Bp. 1992.

⁷ *A szociálpolitika múltja Magyarországon*. Bp. 1994.

fordult a nagyvárosi élet vizsgálata felé, amiben a hagyományos várostörténeti szempontok mellett – az angolszász hagyományt a hazai kutatásban meghonosítva – nagy hangsúlyt helyezett a kultúra- és mentalitástörténeti aspektusokra is.⁸ Az ünnepeltnek ezek a munkái jól mutatják – a hazai történetírásban addig jó-szerével ismeretlen vagy szisztematikusan legalábbis nem alkalmazott – társadalomtörténeti szemlélet előnyeit: Gyáni írásaiban korábban nem kutatott témák, a történeti vizsgálódáson többnyire kívül rekedt társadalmi csoportok, új források és értelmezési lehetőségek kaptak elsőbbséget.

Mindezzel párhuzamosan zajlott Magyarországon a társadalomtörténet intézményesülése is, előbb a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület megalapításával, amelyben Gyáni Gábor alapítóként vett részt és később elnöke is volt, majd a társadalomtörténet egyetemi kurzussá válásával. Az ELTE Szociológiai Intézetének Történeti Szociológia Tanszékén kidolgozott tananyagban Gyáni Gábor lett a két világháború közötti korszak felelőse és oktatója. Az egyetemi előadások tematikáját követve született az első magyarországi társadalomtörténet tankönyv is, a Kövér Györggyel közösen jegyzett *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* kötet, amely 1998-as első megjelenése óta a hazai társadalomtörténet-oktatás alapja. Az ELTE Szociológia Intézete mellett az 1990-es években Gyáni Gábor egy időre Debrecenbe is visszatért oktatóként.

A 2000-es évektől kezdve Gyáni Gábor érdeklődése egyre inkább a történelem-elmélet és a történeti elbeszélés elméleti problémái felé fordult, aminek eredményei azóta is folyamatosan jelennek meg.⁹ Oktatói munkáját ekkor már a Central European University történeti tanszékén és az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program rendszeres óraadójaként is folytatta. S fontos megemlékezni szerkesztői működéséről is, amelyet korábban a *Történelmi Szemle*, valamint alapítása óta a *Budapesti Könyvszemle* (BUKSZ) szerkesztőségének tagjaként végez, és amely kiegészül más folyóiratok (például *The Hungarian Historical Review*, *Korall*) szerkesztőbizottsági, tanácsadó testületi tagságával is.

Ahogy a *Gyáni 70* ünnepi konferencián a laudációban is elhangzott, Gyáni Gábor kivételesen termékeny és sokoldalú szerző, munkáira a hazai és a nemzetközi történész szakma is rendkívül sokszor hivatkozik. Az ünnepelt tudományos

⁸ Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón. Bp. 1995.; Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten. 1870–1940. Bp. 1998.

⁹ A számos tanulmány és publicisztika mellett a témában megjelent néhány önálló kötete: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000.; Történelemszisztematika. Bp. 2002.; Posztmodern kánon. Bp. 2003.; Relatív történelem. Bp. 2007.; Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Bp. 2010.; A történelem mint emlék(mű). Bp. 2016.; Nemzeti vagy transznacionális történelem. Bp. 2018.

sokoldalúságához illeszkedett már a szeptemberi konferencia tematikus változatossága is, és ugyanezt erősítik a *Századok* jelen számában megjelenő tanulmányok, amelyek számos ponton kapcsolódnak (néha szorosan, néha áttételesen) az általa vizsgált vagy a hozzá valamilyen módon kötődő területekhez.

Szilágyi Adrienn alapkutatásokra épülő elemzése a Károlyi család alföldi uradalmainak a 19. század derekán (1827–1877) működött közös igazgatását vizsgálja. A közös családi kezelésben tartott birtokok helyi központja Hódmezővásárhely volt, az a település, ahol száz évvel később Gyáni Gábor gyermek- és ifjúkorát töltötte. Fónagy Zoltán tanulmányában olyan eseményeket vizsgál, amelyek 1848 márciusa és júniusa között zajlottak és a kollektív erőszak jelenségével írhatók le. A paraszti világbeli 1848-as események tipizálási kísérlete szorosan kötődik Gyáni Gábor érdeklődéséhez, aki a társadalmi mozgalmak, 1956 története és a történeti emlékezet elméleti kérdéséhez kapcsolódva is foglalkozott a kollektív erőszak témájával. A 19. századi körkép következő írása Varga Bálint tanulmánya, aki fogalomtörténeti elemzéssel keresi a magyar birodalmi, nagyhatalmi gondolkodás korabeli jelenlétét. Végül a hosszú 19. századot tárgyaló írások sorát Baráth Katalin elemzése zárja, aki a Gyáni Gábor által a tömegkultúráról írtakhoz kapcsolódva vezeti fel tanulmányát a futball nemzeti és nemzetek feletti jellegéről, az „angol játék” elterjedésének első évtizedéről.

A Gyáni Gábor által is vizsgált szociális gondoskodás/gondolkodás 1945 utáni történetének izgalmas eleme a Keller Márkus tanulmányából megismerhető Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen. Az elemzésnek köszönhetően a konkrét épület körüli diskurzus és annak tervei révén a Kádárkorszak idősekről alkotott felfogása is megfoghatóvá válik. Kövér György tanulmányának tárgya, Pach Zsigmond Pál az 1945 utáni magyar történetírás egyik központi alakja, aki nem mellesleg Gyáni Gábor főnöke is volt az MTA Történettudományi Intézetében. A Pach által megfogalmazott, ügynevezett elkanyarodás-elmélet körüli vitában Gyáni Gábor is részt vett, a tanulmányban ugyanakkor az 1990-es évek elején zajló vita pusztán kiindulópont, Kövér György célja, hogy megrajzolja Pach történeti életútját az elmélet megszületéséig, a Domanovszky-iskolabeli gyökereitől a marxizmusig, és ezzel egyben újragondolja az elkanyarodás-elmélet értelmezési kereteit. Míg a Pachról szóló tanulmány a hazai historiográfiai irodalomhoz járul hozzá fontos és új elemekkel, addig Bódy Zsombor írása a jelenkortörténetnek a történeti ismeretelméletben elfoglalt helyéről és értékeléséről általános történelemelméleti kérdéseket tárgyal hazai és nemzetközi historiográfiai irodalomra építve. A jelenkortörténetnek történeti tárgygyá válásáról szólva Bódy Zsombor a történeti időfelfogás, az emlékezet történeti értelmezése és maga a történeti szakma

alapkérdéseit tekinti át, csupa olyan témát, amely Gyáni Gábor munkáinak is középpontjában áll.

A *Századok* 2020. évi 6. számának szerzői, miként a szeptemberi konferencia előadói is tették, tisztelettel és szeretettel köszöntik minden kollégája, diákja és barátja nevében Gyáni Gábort, a történészt, a termékeny szerzőt, az elkötelezett oktatót, kutatási témavezetőt, szerkesztőt, a hazai tudományos közélet aktív tagját, a kollégát, barátot, mestert. Jó egészséget és még sok-sok termékeny évet kívánunk!

A KÁROLYI CSALÁD KÖZÖS KORMÁNYA (1827–1877)

Ügyviteli hálózat Hódmezővásárhelyen*

Az uradalmi apparátus formális és informális működése

A nagybirtokok szétszórt birtokrészeinek egyben tartásához, igazgatásához és gazdaságának szervezéséhez olyan gondosan kiépített apparátusra volt szükség, amely hierarchikusan felépített funkcionális rendszert alkotott, birtokkormányzati tevékenysége pedig térben is tagolódott.¹ A nagybirtokrendszer jól ismert horizontális és vertikális tagoltságán kívül Vári András a témában végzett kutatásaiban izgalmas tudományos vállalkozásként tekintett az uradalmi apparátus új értelmezési kereteinek meghatározására.² Ehhez Vári több alkalommal Max Weber azon megállapításához nyúlt vissza – és vette egyben revízió alá –, miszerint a legális uralom legtisztább típusa a bürokratikus igazgatás.³ Azonban, amíg Weber alapvetően a bürokrácia személytelen jellégéből indult ki és a személyes kapcsolatoknak semmilyen szerepet nem tulajdonított a bürokratikus hatalomgyakorlásban, addig Vári azt hangsúlyozta, hogy ezekben a rendszerekben nemcsak a működési (formális) szabályok által előírt érintkezés folyt, hanem kölcsönös, személyes bizalmon alapuló együttműködő csoportok, informális hálózatok is létrejöttek. A szervezeti megoldások, az ellenőrzési technikák, a tisztai személyzet rekrutációja és érdekérvényesítése ebben a keretrendszerben valósultak meg a külső feltételrendszerek – az állam jogszabályainak és a vármegye rendelkezéseinek – függvényében.⁴

A nagybirtokok – a feudális jellegű birtoklásból adódóan – területek, gazdasági erőforrások és személyek kisebb vagy nagyobb köreihez kapcsolódó jogosítványok konglomerátumaiként értelmezhetők, amelyekben sem az egyes

---

* A tanulmány 124393 számú Kapcsolati hálózatok és informális szerkezetek a 19. századi nagybirtokokon című NKFI projekt keretében készült.

¹ *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. 10.

² *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32. (1990) 1–28.

³ *Max Weber*: *Gazdaság és társadalom*. Bp. 1967. 73–74. A bürokrácia hivatalnokai többek között rögzített hivatali hierarchiában helyezkedtek el, meghatározott hivatali hatáskörrel rendelkeztek, szakképzettségük alapján alkalmazták őket, munkájukért fizetést kaptak, ez volt a főfoglalkozásuk, a pályafutásuk útja a hivatali előmenetel, azaz a szolgálati idő és a teljesítmény, illetve mindkettő alapján történt.

⁴ *Vári András*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása i. m. 12.

jogosítványok, sem az egyes tevékenységek és az általuk mozgatott erőforrások nem választhatók külön.⁵ Bár a nagybirtokok a polgári korszakban továbbra is élvezhették a rendi kiváltságból eredő jogosítványaikat, amelyekre a gazdasági szervezetük épült, a gazdasági és jogi környezet befolyása és alakulása miatt az összetett gazdasági célok megtartása, valamint a modern gazdasági bürokrácia kiépítése a későbbiekben is a birtokigazgatás egyik legnagyobb kihívást jelentő feladata maradt.⁶ A nagybirtokok ilyen jellegű változásai az igazgatási instrukciókon keresztül követhetők, amelyek egyúttal a bürokratikus uralmi forma (ki) épülését, alakulását, fejlődését is mutatják, vagyis a bürokratizálódás és az uralom erős korrelációt mutat. Mindez ugyan feltételezi, de önmagában még nem jelzi az uralom, az uradalom hatékonyságát.⁷

Hogyan mérhető akkor egy szervezet, esetünkben egy uradalmi apparátus hatékonysága, és mi biztosítja azt? Milyen bürokratikus felépítés vagy ügyviteli folyamat jelenti korszerű működését? A testületi szervek vagy az egyszemélyi felelős vezetőkből álló rendszer a biztosítéka az ügyintézés gyorsaságának és hatékonyságának? A kérdés megválaszolása távolról sem egyértelmű, nemcsak azért, mert korábban kevésbé vizsgálták ezeket a felvetéseket, hanem azért is, mert a testületi szervek vezetése gyakran egyszemélyes igazgatásban és döntésben összpontosult.⁸ Mégis melyek azok a vizsgálható igazgatási eszközök, amelyek a bürokratikus igazgatás növekvő teljesítményeinek a kulcsát jelentették, és alkalmazásukkal az apparátust hatékonyabb működésre lehetett kényszeríteni? Vári szerint az uradalmi szervezetre a tisztai állomány összetételén és tevékenységének ellenőrzési

⁵ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 1–2. Tóth Tibor például a „nagybirtok-üzem” kifejezést használta, lásd *Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái*. Bp. 1980. 27–28.

⁶ Vári A.: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 6–8. Az uradalmi instrukciók alapján úgy tűnik, hogy a 17. századra kialakult a nagybirtok igazgatásának kánonja: a számadások vezetésének kötelezettsége és annak ellenőrzése, a leltárak vezetése, a bizonylatok és nyugtatványok készítése átvételekre, kifizetésekre. Az adminisztrációban megjelent a saját és vagyoni felelősségvállalás a hiányokért. Ezek az előírások a reformkorig szinte alig változtak.

⁷ A „Herrschaft” kettős jelentésére lásd *Vári András: Der Großgrundbesitz als Konfliktgemeinschaft*. In: *Gutsherrschafsgesellschaften im europäischen Vergleich*. Hrsg. Peters Jan. Berlin 1997. 253–273. A német fogalom egyrészt kifejezi az egységet, az uradalmat, másrészt pedig szociológiai kifejezésként uralom értelemben is használatos.

⁸ *Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robot rendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Bp. 1957. 46–50. A tatai-gesztesi uradalomban a reformkorban a testületi szerv, a tisztai ülés fő funkciója a főtisztek informálása volt. Határozatot mindig az elnöklő tiszt hozott, a tényleges vezetés a direktor vagy a prefektus kezében volt, ilyen értelemben a testületi és egyéni irányító szervet nem lehet szembeállítani. A birtokigazgatási apparátus funkcióinak és tevékenységének ábrázolásához lásd még *Jármay Edit – Bakács István: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Bp. 1930. 9–14., 23–33.; *Gevendás Ermő: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterülete a XVIII. század második felében*. Bp. 1934. 32–38., 66–75.; *Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Bp. 1938. 37–51.

módján és eszközein keresztül lehetett hatni. Ezek az eszközök két csoportra oszthatók. Egyrészt jelenthette a személyes bizalomra és lekötöttségre épülő megbízottak alkalmazását, tulajdonképpen a „komisszár-rendszert”. Másrészt az ellenőrtől és az ellenőrzött személytől függetlenített igazgatási tevékenység kiépítését, amely a leltár készítésében, a nyugták rendszeres kiadásában, a bevételek és a kiadások állandó naplózásában mutatkozott meg. Ezek az ellenőrzési technikák természetesen egyidőben és együtt is érvényben lehettek.⁹ Az ellenőrzési rendszer sajátossága és hatékonysága végső soron a birtokigazgatás „dinasztikus” tényezőitől is függött, azaz a birtokos család azon generációjától, amely éppen az adott nagybirtokot kezelte. A birtokos nyomásgyakorlása különösen fontos volt egy olyan rendszerben, ahol a tisztek egymást ellenőrizték, hiszen az alkalmazottak gyorsan koalícióra léphettek egymással.¹⁰ Az ellenőrzési rendszer hatékonyságát azonban egy másik tényező is befolyásolta: a birtokigazgatás alsó szintjein lévő és egyébként függő „partnerei”, azaz a jobbágyok írástudatlansága, a hasznbérlők, a megye és település adminisztrációjában dolgozók szolgálati és gazdasági függősége. Az igazgatási testület alsó szintjének önkényuralmi, illetve a testület bürokratikus jellege kölcsönösen korlátozhatták egymás kiteljesedését, miközben az uradalom ellenőrzésében, az együttműködések kialakulásában és korlátozásában a vármegyei apparátus is szerephez juthatott. A szervezetnek ez a működési jellegzetessége nem csupán az ellenőrzési technikák, hanem épp annak hiányait felfedő visszaélések miatt is döntő volt. Az uradalmi apparátusban regisztrálható visszaélések ugyanis szorosan összefüggenek a fennálló hatalmi struktúrával és a hivatalnokok javadalmazásával, sőt az igazgatás egyes elemei éppen az informális hálókra vagy az ajándékozás rendszerére épülhettek.

Ebben a keretrendszerben értelmezhetők a bürokratikus szervezet formális és informális hálózatai, amelyek együttesen éltek – erősítve vagy épp gyengítve egymást – az uradalmi apparátuson belül. Ezek a hálózatok egyszerre voltak a hatalomgyakorlás, valamint az igazgatás és a gazdaság ellenőrzésének eszközei. A hálózatok kulcspozícióinak birtokosai a társadalmi és/vagy igazgatási, gazdasági háló csomópontjai lettek, és egyben összekötő szerepet játszottak a helyi hálózat és a fentebbi szint (a földesurak) között, így enyhíthették a konfliktusokat és segíthették az integrációt.¹¹ Ez utóbbi kapcsolat különleges példája a patrónus–kliens viszony,

⁹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 18. Ez a rendszer 1749-től megtalálható a nagykárolyi, olcsvai, erdődi és salánki Károlyi uradalmakban.

¹⁰ Uo. 12. A Károlyi-birtokokon 1770 és 1826 között a saját alkalmazottaik ellen folytatott vizsgálat és per során több tiszt és altiszt együttműködésére derült fény.

¹¹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 27.; *Pál Judit*: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. Korall 2010. 42. sz. 180–181. A hálózatok történeti kutatásokban való alkalmazása kapcsán lásd *Ballabás Dániel*: Családfákon innen és túl. Genealógiai

amelynek két alapvető jellemzője a kölcsönösség és az egyenlőtlenség volt. Ebben a kapcsolatban a magasabb társadalmi státuszú személy a hatalma, presztízse, gazdasági lehetőségei, kapcsolatai révén bizonyos előnyökhöz juttathatta kliensét. A két fél között nemcsak az anyagi javak cserélődtek, hanem olyan immateriális tényezők is, mint a szolgálat és a hűség. Épp ezért a patrónus–kliens viszony általános jellemzője a tartósság: minél erősebb a hierarchia és kisebb a mobilitás, annál stabilabb és tartósabb ez a kapcsolat, amely – a formális szabályok helyett, illetve mellett – szerephez juthatott a hivatalok elnyerésében, a hivatali ügyek intézésében, így azokban végső soron a személyes kapcsolatok érvényesülhettek. Tehát létezett koherens és strukturált normarendszer, de az igazgatás réseit az apparátus szereplői saját érdekében (ki)használhatták a normák manipulálására és a szabályok eltérő értelmezésére. Ebben a függőségi és egymásrautaltsági viszonyban így mindkét fél – a földesurak és az alkalmazottak is – a saját stratégiájuk részeként használták ki a meglévő rendszert: egyik a hatalom megtartására, növelésére és ellenőrzésére, a másik érdekei védelmére, céljai elérésére törekedett.¹²

A bevezetésben felvetett kérdések a helyi hatalomgyakorlás és a magánigazgatás jobb megértéséhez, valamint a Vári András által megfogalmazott kérdések megválaszolásához vihetnek közelebb. Mindehhez a tanulmányban a Károlyi család közös birtokrészeinek kormányzására életre hívott közös kormány (értsd: közös birtokkormányzat) bürokratikus működését vizsgálom. Az adminisztráció felépítését és az abban rejlő személyi kapcsolatok, formális és informális hálózatok működését igyekszem szemléltetni szűkebben az uradalmi apparátuson, tágabban pedig a megyei igazgatáson belül. Kitérek arra is, hogy milyen lehetőséget nyújt az uradalmi apparátus működésének elemzéséhez a közös kormány forrására épülő adatbázis használata.¹³

A tanulmányban nem vállalkozhatom ezek teljes körű megválaszolására, hanem egy megkezdett hosszabb és szerteágazó kutatás kezdeti eredményeit ismertethetem. Elsőként a Károlyi család közös kormányzása alá tartozó birtokrészeket, az azokat irányító közös birtokkormányzatot mutatom be, majd az első összefoglaló eredményeket közlöm a kormányzat iratanyagára épülő adatbázis alapján. Végül a Károlyi család és a vásárhelyi közös birtokrész ügyviteli hálózataán keresztül az apparátus működését szemléltetem.

---

kapcsolatok detektálása a hálózatok segítségével. In: Hagyományos források, új megközelítések. A digitalizáció kínálta lehetőségek a történeti kutatásokban. Szerk. Uő. Eger 2019. 33–67.

¹² *Pál J.*: Az állam és a patrónus szolgálatában i. m. 180–181.

¹³ A későbbiekben bemutatott közös kormány levéltári forrásának adatait 2017 és 2020 között, poszt-doktori kutatásom során dolgoztam fel és rendeztem relációs adatbázisba egy általam kialakított kategória- és adatfelviteli rendszer alapján. Az adatbázis egyelőre nem publikált, adatait folyamatosan frissítem és bővítem.

A Károlyi család birtokai és a közösen kezelt birtokrészek

A Károlyi család birtokai három nagy tömbben, Szabolcs-Szatmárban, Békés-Csongrádban és Nyitrában terültek el a 19. században.¹⁴ A család ősi fészke közismerten a Szatmár megyei Nagykárolyhoz kötődött. A vagyont Károlyi Mihály (1585–1626) alapozta meg, majd fia, László (1622–1689) érdemeinek elismeréseként az ősi nagykárolyi jószágot továbbiakkal bővíthette. Lászlót követően a családi vagyont Károlyi Sándor (1669–1743) – a szatmári béke aláírója – gyarapította jelentős birtoktestekkel.¹⁵ Az említett három nagy tömb 1758-ra – Károlyi Ferenc (1705–1758) halálakor – már kialakult, ezt követően a családtagok csak egymás közt osztották tovább azokat. Az egyes birtokok családi vagyonon belüli súlya idővel átalakult. A 18. század második felében a szabolcsi-szatmári birtokok súlya nőtt meg a nagykárolyi uradalom rovására. Később, 1798 után pedig az alföldi birtokok váltak jelentősebbé a régi központi blokk, a szatmár-szabolcs-bihari uradalmakkal szemben. A súlyponteltolódást egyrészt a birtokok saját gazdasági fejlődésének eltérő üteme okozta, másrészt a Károlyiak alföldi birtokainak 1798-as gyarapodása a Harruckern-örökség megszerzése által. Károlyi Antal (1732–1791) a felesége, Harruckern Jozefa révén jutott a Harruckernek szentesi birtokrészéhez.¹⁶ Károlyi Antal egyetlen fiának, Károlyi Józsefnek (1768–1803) korai halála után özvegye, Waldstein Wartenberg Erzsébet (1769–1813) Keglevich Ágostonhoz ment feleségül. Keglevich nemcsak az apa nélkül maradt hét gyermeknek – Istvánnak (1797–1881), Lajosnak (1799–1863), Györgynek (1802–1877), illetve a fiatalon meghalt Erzsébetnek, Mária Annának (gróf Königsseg-Aulendorf Ferencné), Franciskának (gróf Sztáray Albertné) és Jozefának (gróf Trautmansdorff-Weinsberg Józsefné) – volt a gyámja, hanem az özvegy kezében összpontosuló hatalmas Károlyi-birtoktömeg teljhatalmú kezelője is lett.

Keglevich azonban nem sokáig viselte ezt a tiszteletet, mivel még 1813-ban elhunyt. Ekkor gróf Festetics János lett a Károlyi gyermekek ideiglenes gyámogondnoka, aki szintén csak rövid ideig látta el az ezzel járó feladatokat, mert rövidesen Waldstein Wartenberg Emánuel nevezték ki a Károlyi árvák

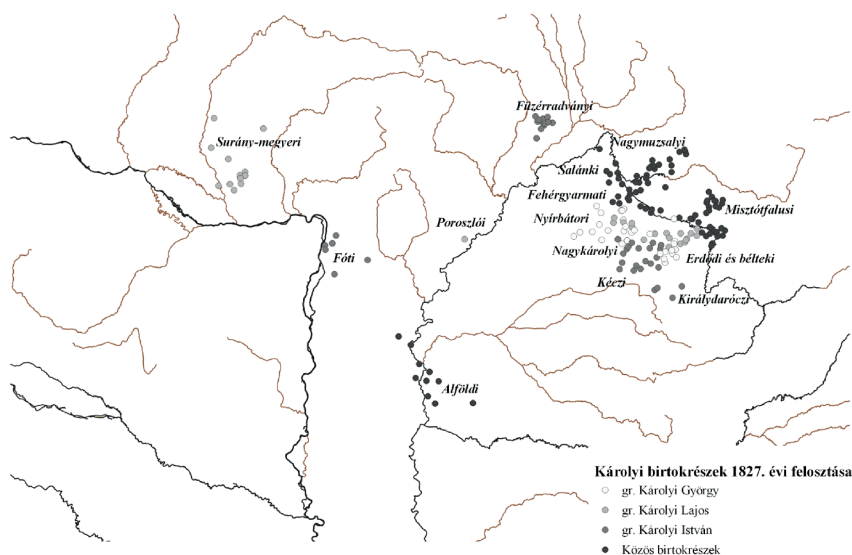
¹⁴ [Éble Gábor – Pettkő Béla]: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története I–II. Kiadja Károlyi László. Bp. 1911. II. 193.; Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 16–17. Uradalmi számát és kiterjedtségét tekintve a magyarországi nagybirtokosok között a legelső az Esterházy hercegi hitbizomány volt. Ezen hitbizomány után, szétszórtság alapján a következő nagybirtok a Károlyiaké volt.

¹⁵ A családi vagyon bővüléséről bővebben lásd *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913. 33–70.

¹⁶ *Vári András*: Uralom az uradalomban. A nagybirtokos, a gazdatisztek és a parasztek közötti hatalmi viszonyok egy per tükrében az 1810-es években. *Századok* 138. (2004) 539–540.; *Éble Gábor*: A Harruckern és a Károlyi család. Genealógiai tanulmány. Bp. 1895. 76–77. Lásd még *Herceg Mihály*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom kialakulása (1709–1848). Szeged 1980. 68.

gyám gondviselőjének. Waldstein a gyám gondnoki tisztet 1821-ig töltötte be, ekkor ugyanis a központi kormányzást – az időközben nagykorúvá vált – Károlyi István vette kézbe.¹⁷

1. térkép A Károlyi birtokok 1827. évi felosztása

A grófi testvérek 1824-ben előbb a leányág birtokigényeit rendezték, elsősorban az alföldi birtokok Békés megyei részéből – a csabai és az orosházi részirtokból –,¹⁸ valamint elhatározták a testvérek közötti felosztás előmunkálatainak megkezdését is. 1827-ben a Károlyi család – hasonlóan az Esterházy családhoz – három ágra szakadt: István a fóti, Lajos a megyeri, György a fehérvárcsurgói ágat képviselte ezen osztást követően. Az időpontot az az egyszerű tény magyarázza, hogy a legkisebb fiú, György ekkor vált nagykorúvá. A három nagykorú

¹⁷ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 16–17., 24. A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 248–249. Károlyi István összes józági igazgatóvá Erdélyi Jánost nevezte ki, illetve 1822-től jogügyi igazgatónak Röth Józsefet tette meg, és ezzel megkezdte a központi kormányzás kiépítését.

¹⁸ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 63–65. 1824. február 1-jén Károlyi István, Lajos és György, Mária, Franciska és Jozefa arról nyilatkoztak, hogy a felosztás tárgyát képezik a Harruckern-féle Károlyi-javak, úgymint Szentés városa, Orosháza helysége, Csaba helységének fele, valamint a szénási, szentmiklósi, kondorosi és gerlai pusztarészek a hozzájuk kapcsolódó királyi és úri haszonvételekkel együtt. 1824 után Károlyi György – orosházi főbirtokos – előbb fiútestvéreivel együtt, majd egyedül kezelte a leánynegyed után közösen maradt haszonbérleteket, illetve szedte be azok jövedelmeit.

fiútestvér Pesten összegyűlve végleg határozott afelől, hogy a Károlyi Sándor óta egyben tartott hatalmas családi örökséget felosztják egymás között (1. térkép¹⁹). Az eddig egységes kezelésben lévő uradalmak nagy része tehát a birtokosztály során az egyes ágak tulajdonává vált, bizonyos birtokokat viszont továbbra is közös kezelésben hagytak. Többek között a salánki és a nagymuzsalyi uradalmat, a fehérgyarmati egy részét, a misztótfalusit és a lapispatakit. Az alföldi uradalmak egy részéből pedig megszervezték a vásárhelyi közös inspektorátust.²⁰ Az osztatlan birtokrészeket azzal a céllal hagyták meg, hogy ebből fedezzék a közös kiadásokat, így például a leánynegyedek kiadását, a kölcsönvett tőkepénzek visszafizetését, a kamatok törlesztését, a közös törvénykezés költségeit, a közös tisztviselők javadalmazásának és nyugdíjának rendezését, a közös épületek karbantartását. A közös birtokok legfelsőbb igazgatására külön kormányzóságot szerveztek, a nemzeti kormányzó Károlyi Lajos, majd később Károlyi György lett. Az igazgatás legfőbb szerve az évenként Pesten ülésező nemzeti gyűlés volt, amely az elmúlt év számadásait vizsgálta felül és elkészítette a következő év tervét, valamint döntést hozott a legfontosabb kérdésekben.²¹

A testvérek közül Károlyi Lajos már 1850-ben kifejtette – vélhetően az 1848–1849-ben elindult és azt követő gazdasági és társadalmi változások nyomán –, hogy a közös birtokrészeket is fel kellene osztani, egyúttal sürgette az ehhez kapcsolódó előkészületek megkezdését. A Tisza-szabályozás munkálatai miatt elodázták a pótosztályt,²² a felosztás gondolatától azonban továbbra sem álltak el. A Károlyi család tagjai végül 1859-ben döntöttek arról, hogy az alföldi közös birtokokat 1860-ban felosztják, és ezáltal nagyrészüket Hódmezővásárhely tulajdonába kerül. A tényleges birtokosztályt a Sártó-tápei töltés elkészülésétől

¹⁹ A térkép a következő közlés alapján készült: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 193.; *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 68–69. A korabeli igazgatás szerint a Károlyi birtok részei voltak: nagykárolyi, nyírbátori, fehérgyarmati, kéczi, erdődi, misztótfalusi, radványi, királydaróczi, salánki, surány-megyeri, poroszlói, alföldi és fóti uradalom. Az 1827. évi osztály szerint Károlyi Istvánnak jutott a fóti, a radványi uradalom, Csongrád mezővárosa, Szentes városának egy része, a vásárhelyi Kenyere majorság teljesen, egész Szegvár, Szentesből, újvárosi pusztából és Derekegyházából egy rész. A csanyi kertészség helyett az újfalusi, ellési és felgyevi kertészséget kapta meg. Károlyi Lajos részére jutott a surány-megyeri uradalom, az erdődi uradalom egy része Kenderessel. Az alföldi jószágokból Hódmezővásárhely, Szentes egy része, derekegyházi és szénási pusztákból, valamint a csanyi kertészségből is részesült. Károlyi György kapta a nagykárolyi, nyírbátori, erdődi uradalmakat, Hódmezővásárhelyet, Orosházát, Szentes egy részét, a királysági, szénási és sámsoni pusztákból egy részt, valamint a fehértói kertészséget. Lásd még A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 175–177.

²⁰ A közös birokreszek teljes jegyzékét lásd A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 173–174.

²¹ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 69.

²² *Herczeg Mihály*: A gróf Károlyi család hódmezővásárhelyi uradalma a 19–20. században. Szeged 1994. 139. A Tisza-szabályozási terv szerint az építendő töltések befejezése volt a cél, hogy ezzel a birtokok árvizektől biztosítva feloszthatóak legyenek.

tették függővé, ez idő alatt pedig felkészültek a felföldi birtokrészek felosztására. Az 1860. évi gátszakadás, valamint az 1862-ben lejáró haszonbérleti szerződések a közös részek felosztását 1862-re tolták el.²³ Ebben az évben tehát a közös birtokokat is felosztották, egyedül a hódmezővásárhelyi kisebb királyi regálék (italmérési, vásárpénzszedési, halászati jogok stb.) maradtak közös kezelésben. A pótosztályról – a vásárhelyi kisebb királyi jövedelmekről és az ezekhez tartozó ingatlanokról – 1873-ban kezdődött meg a tárgyalás a város vezetése és a család kormányzója, Károlyi György között, aki testvérét, Istvánt és néhai bátyjának, Lajosnak a fiát, Alajost is képviselte. Ennek eredményeként ugyanebben az évben kötötték meg az örökadásvételi szerződést.

A közös kormány a pótosztályt követően egészen 1877-ig fennmaradt, felszámolását ekkor a három ág közösen határozta el. A fennmaradó közös jövedelmet azonban nem osztották tovább, hanem abból két családi alapítványt létesítettek: a levéltárit és a nemzetségit. Az utóbbi célja a közös ügyek intézőinek, a régi alkalmazottak öregségi nyugdíjának, a család elszegényedett tagjai éves osztalékának, a levéltári alapnak, a jótékonyági és szociális kiadásoknak és az országban élő valamennyi Károlyi-özvegy nyugdíjának megállapítása és kifizetése volt. A nemzetségi alapítvány tehát az alapítólevélben megfogalmazott módon és mértékben anyagi támogatást nyújtott minden olyan törvényes utódnak, feleségnek, özvegynek (amíg azok új házasságra nem léptek), akik tisztességes és független jövedelemmel nem bírtak. Értékéül azokat a tőke- és kamatjárandóságokat jelölték meg, amelyek a Hódmezővásárhely városával kötött adásvételi szerződés folytán őket együttesen és osztatlanul megillették. Az 1878. és 1879. évi pénztári maradványból pedig a levéltári alapítványt alapozták meg, amelynek tőkésítése 1880-tól vette kezdetét és 1902-ig, az örökvételi részletek fizetéséig tartott.²⁴

A vizsgálat levéltári forrása és a kapcsolódó adatbázis

A Károlyi-birtokok kormányzása 1788-ig egyes uradalmak szerint, decentralizálva történt. Az ügyeket maga a birtokos tartotta személyesen kézben, illetőleg a 18. század közepétől a kinevezett teljhatalmú jószágigazgató. Az igazgatóknak azonban önálló, szervezett hivataluk ekkor még nem volt. 1788-ban merült fel a szüksége annak, hogy az összes uradalom gazdasági irányítását egy központi

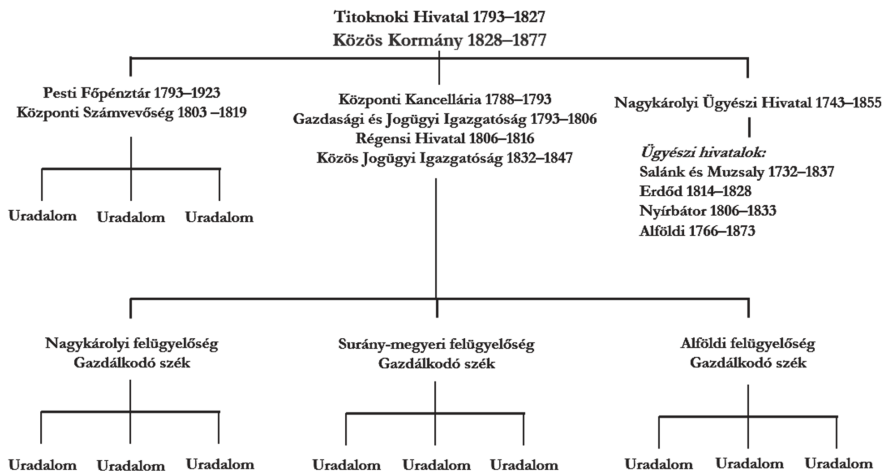
²³ 1862. évi osztályról részletesen lásd A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. 182–186.; *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 139–140. A közös földek felosztásának egyik következménye további földbirtokok és közös épületek eladása volt.

²⁴ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 173–193. A Károlyi család kihalása esetén úgy rendelkezett az alapítólevél, hogy az egész alapítvány összege köz- és jótékony célra fordítható.

hivatal lássa el. Ekkor szervezte meg Károlyi Antal a Központi Kancelláriát Pesten, a továbbiakban ez irányította és ellenőrizte a kerületi inspektorátusok gazdálkodását, amelyek a fontosabb ügyekben jelentést tettek a központi hivatalnak. A birtokigazgatás új, hivatalszerű átszervezésével kapcsolatban az összes uradalmat három kerületbe (nagykárolyi, csongrádi, surány-megyeri) osztották. A Károlyi-birtokok központi igazgatását az 1793-ban megszüntetett Központi Kancellária helyett a Titoknoki Hivatal, a Károlyi család legfőbb központi főhivatala vette át (1. ábra).

1. ábra A Károlyi birtokok igazgatása 1793 és 1877 között

Készült Kállay István közlése alapján.

Lásd *Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata* i. m. 24.

A hatásköre kiterjedt többek között a gazdasági központi főhivatalokra, úgymint a Gazdasági és Jogügyi Igazgatóságra, a Régenesi Hivatalra és a Központi Pénztárra. Ezt a hivatalt még Károlyi József állította fel – a gazdasági főhivatalok átszervezésével párhuzamosan –, és ezután megszakítás nélkül működött a nagy birtokosztályig, 1827-ig. Mindenekelőtt ide tartoztak az összes Károlyi uradalmak személyi ügyei: a kinevezések, az elbocsátások, a fegyelmi ügyek, a kerületi szervek ide küldték meg jelentéseiket birtokjövédelmi és gazdálkodási kérdésekben, továbbá ide futottak be az uradalmakból is a kérelmek és a panaszok.²⁵

²⁵ *Bakács István: A Károlyi-család nemzetségi és főtí levéltára.* Bp. 1965. 220–221.

Az 1827 és 1877 között működő közös kormány iratanyaga a közös birtokok legfelsőbb irányításával kapcsolatos ügyeket foglalja magában.²⁶ A közös kormány legfőbb szerve a Pesten évente összeülő nemzeti gyűlés volt, valamint a közös kormányzás maga is ülésezett, ezeken az összes jószágok igazgatójának elnöklésével a három ág igazgatója vett részt.²⁷ A közös kormány mellett további központi szervek is voltak. Többek között a Jogügyi Igazgatóság,²⁸ amely szorosabb értelemben 1847-ig működött, de feladatkörét a közös családi ügyészség, illetve a Károlyi nemzetség ügyésze látta el. A birtokokból származó jövedelmek központi könyvelését a Pesti Főpénztár, 1828-tól a Pesti Közös Főpénztár, 1878-tól a Közös Nemzeti Főpénztár végezte.²⁹ A főpénztár 1828 és 1878 között a közös kezelésben maradt birtokok elszámolásait intézte, majd 1878 után Hódmezővásárhely szőlődezsma-váltásából és a lakbérjövödelmekből származó bevételeket, valamint a kegyúri kötelezettségek, a kegy- és nyugdíjak kiadásait, az alkalmazottak fizetéseit számolta el.

A birtokkormányzati hivatalok részletes bemutatásától itt eltekintek és csupán a jelen vizsgálathoz szorosan tartozó közös kormányzati adminisztráció ismertetésére szorítkozom, annak ügyvitelét vizsgálom, a korábban ismertetett és alább részletezett adatbázis is csak az ezen levéltári jelzet alatt található dokumentumokra terjed ki. Azaz a fentebb felsorolt központi hivatalok, kapcsolódó családtagok, ügyviteli személyek iratanyagainak feldolgozása és adatbázisba rendezése még nem történt meg. (A lehetőség viszont természetesen adott a bővítésre.) Az adatbázis és az annak alapján megfogalmazott következtetések mindösszesen egy adott feldolgozottsági szintet mutathatnak, és leginkább a közös kormányzást jellemző tendenciák leírását teszik lehetővé. A további adatok bevétele mindezt bővítheti és finomíthatja majd. Ennek megfelelően a levéltári forrásban szereplő

²⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 408. A Károlyi család nemzeti levéltára. Közös kormány. A jelzet alatt 53 dobozban található a birtokok legfőbb igazgatására létrehozott szervezet dokumentumai. A kutatás során a teljes iratanyag feldolgozása, az adatok adatbázisba rendezése megtörtént.

²⁷ *Bakács I.*: A Károlyi-család nemzeti és fői levéltára i. m. 239.; *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 1980. 26. és 61–62.

²⁸ MNL OL P 409 A Károlyi család nemzeti levéltára. Jogügyi Igazgatóság (közös). A közösen maradt birtokokat érintő jogi természetű ügyek iratait tartalmazza.

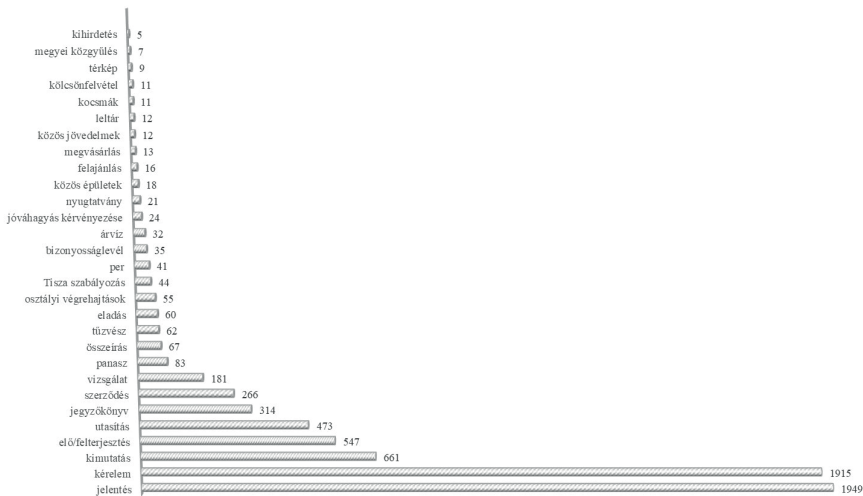
²⁹ MNL OL P 411 A Károlyi család nemzeti levéltára. Pesti Főpénztár. Nagyrészt a grófok, illetve a felsőbb hivatalok különböző pénzügyi természetű utasításait, valamint számadásokat és kimutatásokat foglal magában. *Bakács I.*: A Károlyi-család nemzeti és fői levéltára i. m. 253–254.; *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 74., 79. 1817-től a központi számvétség az iratok jobb és biztonságosabb elhelyezése érdekében javasolta a nagykárolyi kancellária bővítését. A birtokmegosztás után, 1828-ban alakult meg a Károlyi nemzeti javak közös számvétsége, a vásárhelyi közös számtartóság és a szentesi közös kasznárság. A Károlyi birtokon 1782-ben jött létre a nagykárolyi és a megyeri, 1783-ban a vásárhelyi, 1786-ban a bécsi pénztár, 1793-ban a pesti főpénztár, mely 1828-ban (az 1878-ig működő) pesti közös főpénztárnak adta át a helyét. A központi, kerületi és uradalmi pénztárak mellett birtokosi magánpénztárak is működtek: ilyen volt például Károlyi Antal magánkasszája.

személyeket, településeket, ügyeket – az utóbbiakat ügytípusok és ügytárgyak mentén – rendszereztem. A következőkben az adatbázis kategóriáit, a bevitt adatok egy részének az összesítését és az abból levonható konklúziókat mutatom be.

A közös kormány elé kerülő ügyek és ügytípusok

Az adatbázis a tanulmány készítése idején mintegy 7000 ügyet rögzít.³⁰ Ez az ügyszám nem azt jelenti, hogy 1827 és 1877 között – ameddig a közös kormány fennállt – pontosan ennyi ügy fordult volna meg a közös kormány tisztviselői előtt, hiszen ahogyan korábban jeleztem, a családi levéltárban és a helyi birtokkormányzati szinteken további iratok köthetők a már rögzített ügyekhez. Az ügyek összekapcsolhatósága is fontos adatfelvételi szempont volt. Így az éveken át húzódó ügyeket vagy az adott ügyhöz kapcsolódó levélváltásokat egy ügyhöz – közös azonosító alatt – kapcsoltam össze, sok esetben nem levéltári dokumentumok sorrendjében, hanem a már rögzített ügymenetnél feltüntetve. Az így feldolgozott adatok alapján elsőként azt a kérdést vizsgálhattam, hogy milyen ügytípusokkal foglalkozott a kormányzat, valamint ezek az ügyek hogyan oszlottak meg időben és térben (2. ábra).

2. ábra A közös kormány ügytípusai 1827 és 1877 között

³⁰ Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 65. Összehasonlításként a Károlyi-birtokok hivatalában az irattermelés a következőképpen alakult egy-egy évben: az ügyiratok száma a Központi Gazdasági Kancelláriában 1790-ben 1789, a Titoknoki Hivatalban 1817-ben 3236, a surányi felügyelőségben 1835-ben 131, a Jogügyi Igazgatóságban 1845-ben 400.

Az ügýtípus kategóriákkal kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy nem előre megalkotott kategóriákkal dolgoztam, hanem az adatfelvétel során – a konkrét ügyek mentén – alakult ki a kategóriarendszer, amely így lehetővé teszi, hogy a közös kormány ügyeit együttesen vagy külön-külön, egy-egy adott ügýtípus mentén lehessen elemezni. A csaknem 7000 ügyet 29 ügýtípusba soroltam, amelyek közt egyértelműen a jelentések (1949), a kérelmek (1915), a kimutatások (661), az elő- és felterjesztések (547), valamint az utasítások (473) jelentették a legmeghatározóbb ügýtípusokat – és egyben legfőbb adminisztrációs terhet is – a közös kormány hivatalnokai számára. A két legjelentősebb ügýtípuson – a jelentéseken és a kérelmeken – belül érdemes azt is vizsgálni, hogy milyen tárgyakban születtek. Az adatbázis ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy az ügýtípusokat – mint az adatbázis egyik legnagyobb egységét – további kisebb részekre – ügýtárgyakra lehessen bontani, valamint az adott ügýhöz kapcsolódó levélváltásokhoz kapcsolódó dátumokat, településeket és személyeket is képes tárolni. Tehát a legtöbb esetben lehetőség nyílik arra, hogy az ügý kezdetétől az ügý lezárásáig nyomon követhessük a teljes ügymenetet, annak résztvevőit és az események idejét.

Ha a kérelmeket és a jelentéseket ügýtárgyak szerint szálazzuk szét, akkor kiderül, hogy azok jórészt a házhelyek felújítására, kiadására, felmérésére, a földterületek és háztelkek kérvényezésére, a határviszályok rendezésére vagy egyébként a tulajdonrész vagy használatát érintő utak rendezésére irányultak.³¹ Ez azt is megmutatja, hogy az ügýek legtöbbször lakossági kérések, kérvények ügyintézését jelentették. A különböző számadások elvégzése, megküldése, ellenőrzése mellett sok adminisztrációs feladatot jelentett a fizetések és nyugdíjak elrendelése, javítása, kifizetése vagy épp megszüntetése.³² A fizetések és nyugdíjak rendszere azért is lényeges, mert az uradalom igazgatásának és gazdaságának – ha úgy tesszük, a földesúri vagyon hűségese és gazdaságos kezelésének – ez különösen döntő eleme volt az uradalmi alkalmazottak számára. Nem véletlen, hogy a földesúr, mikor megállapította az apparátus tisztjeinek fizetését – amelyek magasabb lehetett a hasonló pozícióban lévő és feladatokat elvégző megyei alkalmazottakénál –,

³¹ Ezenfelül érdemes megemlíteni, hogy a Stockhammer-féle adósság felgöngyölítésében a Harruckern-örökösök küzdelme mellett a Károlyi családtagok folyamatos egyeztetése is nyomon követhető. Ezzel kapcsolatban lásd *Szilágyi Adrienn*: Egy 19. század eleji birtokelidegenítés esete. A Stockhammer család Békés megyei jószágainak kiárusítása. Századok 150. (2016) 771–794. Továbbá olyan gazdasági tevékenységbe is betekintést enged a közös adminisztráció, mint a böldi rév, a muzsalyi timsó- vagy üvegfabrika működtetése, a tűzvétszeket követő regulációk, a Tisza szabályozása. Ezek további vizsgálatok résztemáit jelölik ki.

³² *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 118., 122. A kifizetéseknél a kerületi pénztárak igyekeztek az egyes uradalmakat külön kezelni. A készpénzfizetések megállapításánál figyelembe vették az elvégzett munka minőségét, így előfordulhatott, hogy ugyanazon uradalmon belül az azonos munkakört betöltők fizetése különböző volt. A tisztviselők készpénzből és természetbeni juttatásokból álló fizetése elérte a középbirtokos nemesség felső rétegének jövedelmét.

figyelembe vette az uradalom érdekében kifejtett munkájuk tényleges eredményét, és azzal hűségüket és odaadásukat is díjazta.³³ A sokszor magasabb javadalmazások megállapításával nemcsak az uradalmi vagyon megőrzését és gyarapítását kívánta honorálni a földbirtokos, hanem ezzel az uradalmi apparátusban történő visszaéléseknek is igyekezett elejét venni. A havonta kiutalt készpénz és egyéb természetbeni juttatások, az egyedi esetekben megítélt jutalmak mellett azonban az úr más formában is gondoskodni kívánt az uradalom alkalmazottairól és azok családjairól. A juttatások jól dokumentálható regisztrálása mellett még izgalmasabb a földesúr és az uradalmi alkalmazottak között létrejövő egyéb alkuk és kedvezmények feltérképezése. A birtokos ugyanis gyakran átengedte a birtokkormányzathoz tartozó vagyonának (például földesúri telek vagy uradalmi lak) használatát, mérsékelte az őt illető földesúri jövedelmet, vagy teljesen elengedte azt számukra. Így például a földbirtokos hajlandó volt a haszonbérleti tartozások befizetésétől eltekinteni, vagy épp a földesúri jogok közé tartozó cserép- és téglávetés után nem hajtotta be a befizetendő összeget, ezzel támogatva tisztjeinek lakásépítkezését és -felújítását. A nagybirtokos igyekezett nemcsak az aktív szolgálati évek alatt jutalmazni tisztjeit, hanem betegség esetén segítette őket, időskorukban szolgálati évüket és pozíciójukat figyelembe véve nyugdíjat állapított meg részükre, a halálukat követően pedig az árváiknak és özvegyeiknek nyújtott támogatást.³⁴ Az uradalmi gondoskodás mellett külön figyelmet érdemel az a tény is, hogy nemcsak az uradalmi adminisztráción belül mutatkozott meg az ajánlás, a jutalmazás, az ajándékozás rendszere, hanem kiterjedt a megyei alkalmazottak körére is. A közös kormány dokumentumai között többször előfordult, hogy a megyei alkalmazottakat sörrel, borral, tűzifával jutalmazták az újévi köszöntés jegyében, vagy éppen egy konkrét megyei feladat végrehajtását kívánta hasonlóan meghálálni az uradalom. A jutalmazás persze ezekben az esetekben sem korlátozódott a különböző ajándékokra, hiszen a kisebb regálé jövedelmek, tartozások elengedése, a kiutalt földek vagy éppen az adott tisztikar tűzvész utáni megújításához ingyenesen biztosított cserép és téglá szintén megegyező eljárást és

³³ A megyei és uradalmi fizetésekről lásd *Szilágyi Adrienn: Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében.* Bp. 2018. 236–240.

³⁴ A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története i. m. II. 62–63.; *Kállay I.: A magyarországi nagybirtok kormányzata* i. m. 122. Károlyi György például uradalmában a tiszt nyugdíjakat a szolgálati idő alapján meghatározott osztályokba sorolta. Az alábbi három osztály létezett: I. 40 éves szolgálat után a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a deputatum. Ha a tiszt 35 évi szolgálat után beteg lett, szintén ebbe az osztályba sorolták. II. 25 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a deputatum fele. III. 15 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó fizetés egyharmada. Ha a tiszt ennél kevesebb szolgálat után beteg lett, „kegyelem útján” kapott nyugdíjat. Az özvegyek férjük nyugdíját kapták, ha az halálakor még aktív volt, ha nyugdíjas, annak a felét.

célt feltételezett a nagybirtokos részéről.³⁵ Maguk az alkalmazottak sem voltak restek felhívni a figyelmet ezekre a jutalmazásokra: a tisztújításkor megvendégelt nemesek költségének rendezését vagy a tisztújításkor végbe vitt „szerencsés fordulatok” utáni díjazást minden további nélkül kérvényezték a közös kormányzótól.

A megye és az uradalom együttműködésére és annak kiemelt fontosságára mutat rá a Károlyi György által 1838-ban kiadott ügyészi instrukció is, amely általános iránymutatást adott az uradalmi ügyészekkel szemben támasztott követelményekről. Eszerint az első és legfontosabb előírás számukra, hogy a nemzetiség dolgait a szívükön viseljék. Kiemeli közvetítő szerepüket is a konfliktusokban, azaz igyekezniük kellett elejét venni az úrbéri panaszoknak, amelyeket azonban minden alkalommal az uradalom felé is közvetíteniük kellett. Bármilyen ellentét állt fenn az uradalom és a megye között, azokat udvarisággal kellett rendezniük a megyei tiszttal, illetve „megelőző nyájassággal” volt szükséges lekötelezni őket. Kétes esetekben a megye kedvezése mellett a részrehajlás is megengedett volt. Ha a megyei köz- vagy kisgyűléseken az uradalom sérelmére határoztak, akkor – a törvényt és a körülményeket figyelembe vevő – véleményüket, javaslatukat a jószági kormánynak meg kellett küldeniük. Mindebből természetesen következik, hogy az uradalmi ügyészek részt vettek a vármegyei gyűléseken, és ha személyesen nem tudtak jelen lenni, akkor gondoskodtak helyettesítésükről. Mindemellert minden kisebb királyi haszonvétel védelmezése és az ezzel kapcsolatos sérelmek felszámolása is előírás volt számukra.³⁶

Ez a rövid instrukció az uradalmi apparátus számos alapvető jellemzőjére rávilágít. Az alkalmazott által – ez esetben épp a megye dolgaiban – birtokolt információk nemcsak az esetleges kedvező lépések előkészítése vagy a remélhető haszon, jutalom elnyerése miatt lényegesek, hanem azt is világosan megmutatják, hogy egyben ők jelentették az uradalmi és a lokális központok közötti kommunikációs csatornák legfőbb alkotóelemeit. A földesúr ugyanis rajtuk keresztül tudta uralni, mi több, integrálni az uradalomhoz kapcsolódó egyéb szereplőket, tehát a tisztviselők a nagybirtokos legfőbb támaszai, a hatalom közvetítői voltak a birtokigazgatásban, a helyi érdekcsoportokkal való kapcsolattartásban.³⁷ Az említett utasításból az a konzekvencia is levonható, hogy az uradalmi adminisztráció

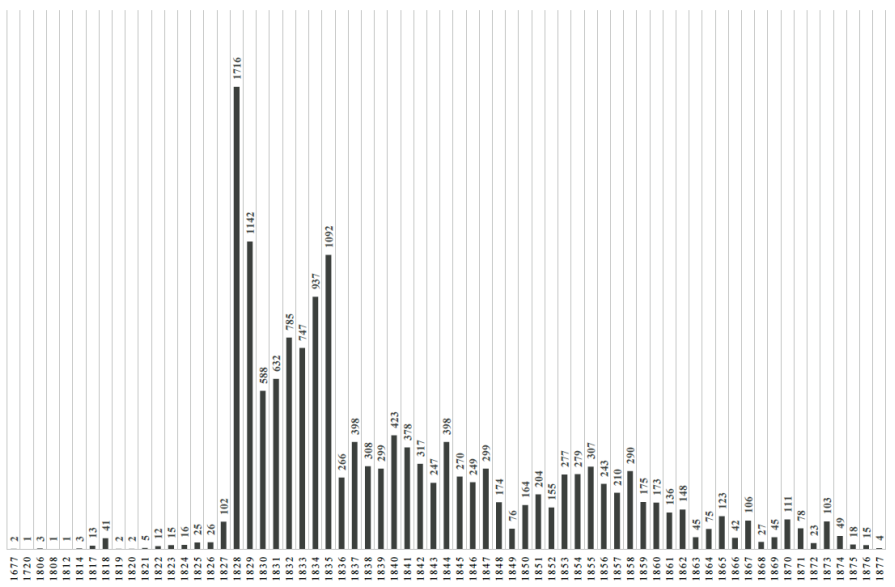
³⁵ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 191. Az ajándékozás nem példa nélküli. A nagykárolyi gazdasági bizottság például 1760-ban vadhúst és aszúbornat küldött Pestre különböző tisztviselőknek. Ugyanakkor két hordó ürmös ment Nagykarolyba „a generális úr” részére. Szokás volt, hogy a sóért küldött szekerek a sótisztéknek ajándékot vittek. Az ajándékozás kiterjedt a megyei tisztségviselőkre is, így például a körmendi tisztszék 1813-ban egyik februári ülésén az ajándékozásitáblázattal foglalkozott.

³⁶ MNL OL P 408 26. d. 1840/21 Ügyészi utasító rendszabás. Károlyi György által jegyezve.

³⁷ Lásd még *Jan Peters*: Informations- und Kommunikationssystem in Gutsherrschaftsgesellschaften des 17. Jahrhunderts. In: *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich* i. m. 185–197.

kiemelten foglalkozott a haszonvételek ellenőrzésével, az ahhoz kapcsolódó szerződésekkel, kimutatásokkal, bevételekkel, az esetleges tartozásokkal, sőt a visszaélések felszámolásával és egyúttal a haszonbérlok védelmezésével a megye és az uradalom viszonylatában egyaránt. Ez nem csupán az uradalom gazdaságának áttekintése és a gazdasági célok teljesülése szempontjából érdekes – jelesen a birtokrészek, illetve a gazdasági ágak, munkamenetek, regálék árendálását tekintve –, hanem mint az uradalom számára a legnagyobb értéket előállító gazdasági terület szempontjából is, ugyanis ez egyben a földbirtokos számára a legnehezebben ellenőrizhető és koordinálható gazdasági egység volt. Más értelmezési keretbe helyezve ezt: valójában ez az igazgatási rész visszavonulást jelentett a földesúrnak, mindösszesen a haszonbérlet elvételével és odaadásával, meghosszabbításával maradt számára újra és újra ellenőrzött terület. Ezért a haszonbérletek, illetve a haszonbérlok körének későbbi vizsgálata különösen fontos adalékot jelent majd a gazdaság szervezését és annak adminisztrációját illetően.³⁸

3. ábra A közös kormány üggytípusainak időbeli és térbeli eloszlása
1827 és 1877 között

³⁸ Lásd még *Szabad Gy.*: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom i. m. 25–26.; *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Bp. 1933. 154–157.; *Petánovics Katalin*: A Festeticek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai. Zalaegerszeg 1981.

Az ügyeket nemcsak típusai és tárgyai, hanem időbeli és térbeli eloszlásuk szerint is érdemes áttekinteni. Bár a közös kormányt 1827-ben állították fel, a 3. ábrán jól látható, hogy az első év, majd a közös kormányzás első tíz éve milyen komoly adminisztrációs feladatot jelentett a kormány tisztjeinek.

A korábbi dátumok azoknak az ügyeknek a regisztrálását mutatják, amelyek korábban hivatkozott dokumentumként az ügyvitelhez kapcsolódtak. A kormányzat első évtizedének értékei után az 1840-es és 1850-es évek viszonylag kiegyenlített képet mutatnak az átlag évi 300–400 ügy regisztrálásával. A kormány felszámolási szándékának megjelenésével az ügyek száma is fokozatosan csökkent. Az ügytípusok időbeli eloszlása nemcsak az ügyek számáról tájékoztat, hanem az ügytípusok időbeli változásával szűkebb áttekintésben az adminisztráció felívelését és elhalását, tágabban a gazdasági és társadalmi változások követését teszi lehetővé. Azaz amíg a közös kormány első évtizedében a kormány alkalmazottai jórészt kérelmeket bíráltak el és ehhez kapcsolódóan tettek jelentéseket, küldtek kimutatásokat, valamint ennek mentén születtek rendszeres utasítások a földesúr részéről, addig a 1830-as és 1840-es években már sokkal inkább a jelentések és kimutatások domináltak. Sőt a rendszeres tisztizsék üléseinek – amelyről még később szó esik – jegyzőkönyve is eltűnt a dokumentumok közül. Ez egyrészt összefüggésben állhat azzal a földesúri szándékkal, hogy felkészíti a közös kormányt a felszámolásra, így ehhez kért be jelentéseket, számadásokat, összeírásokat, másrészt a megváltozott jogi és gazdasági környezetből adódó ügyintézés száma növekedett meg. Az utolsó évtizedekben – az 1862. évi ismert döntés eredményeképp – már leginkább az újabb felosztás körüli adminisztrációt végezték a közös tiszték. Következésképp a kérelmek, felterjesztések, javaslatok teljesen kikoptak az adminisztrációból, a perek lezárása, a kölcsönfelvételek rendezése, a felmérések elkészítése lett a meghatározó a közös kormány adminisztrációjában.

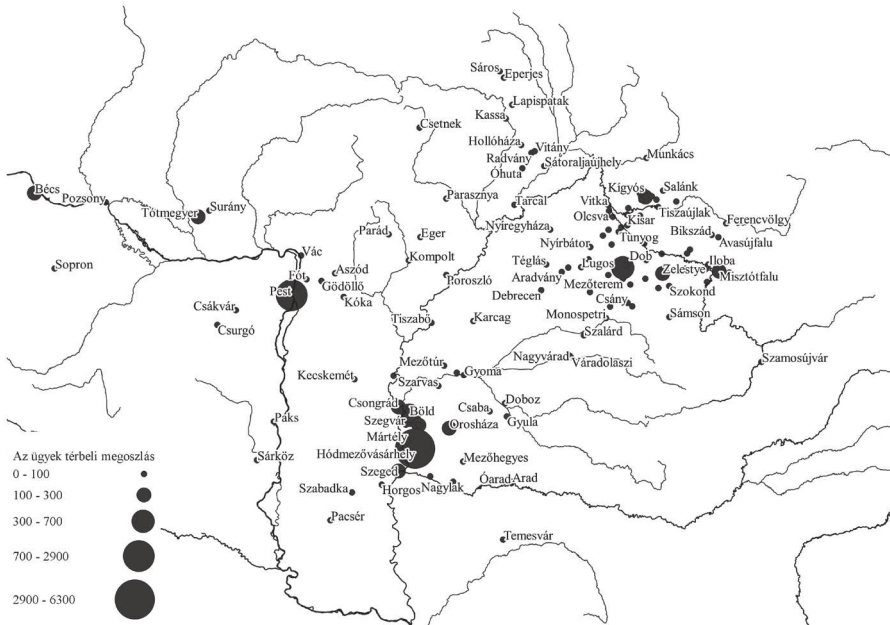
Az időbeli változás mellett érdekes lehet az is, hogy ezek az ügytípusok a birtokkormányzat mely településeihez kapcsolódtak. A 2. számú térképen azokat a településeket rögzítettem, ahol az adott ügyet kezelték, továbbá hozzákapcsoltam azokat a mutatókat, amelyek megmutatják, hogy hány ügytípus kötődött az adott településhez.

A térképből kiderül az is, hogy az ügyintézés hogyan nyúlt túl a birtokrészekhez tartozó településeken, továbbá pontosan kirajzolódnak a közös kormány lokális központjai. Ezek alapján egyértelműen két ügyviteli gócpont: Pest és Hódmezővásárhely jelölhető ki.³⁹

³⁹ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 5. Hódmezővásárhely jövedelem arányában is kiugrónak számított. Az 1846. évi elszámolás szerint az összes közös uradalmi bevétel 202 252 forint volt, ehhez a vásárhelyi közös uradalom 67 537 forinttal járult hozzá.

2. térkép Az ügyek térbeli megoszlása 1827 és 1877 között

A közös kormány legfőbb adminisztrációs központjai – a fentebb már bemutatott – Pesten működő központi tisztviselők, valamint a vásárhelyi kerületi hivatal levélváltásait jelzik, továbbá sok esetben a földesurak is Pestről keltezték válaszaikat. Hódmezővásárhely szerepét a későbbiekben az ügyviteli hálózaton keresztül is érzékeltetem. A Károlyiak dél-alföldi uradalmának első székhelyét Szegváron alakították ki, Hódmezővásárhely ekkor a birtokigazgatási alközpont szerepét töltötte be. A vásárhelyi tiszttartóság majd a 18. század második felében nyeri el központi szerepét. Az itteni uradalmi épületeket 1760 körül kezdték felhúzni, de ezek még nem alkottak egységes tömböt és a város különböző pontjain jöttek létre. Az új tiszttartói kúria 1794-ben épült fel Hódmezővásárhelyen, tiszttartói háznak, inspektorális kvártélynak és urasági háznak is nevezték, ugyanis a tiszttartón kívül a Károlyi grófok számára is mindig tartottak fenn egy lakrészt benne. 1827-től ezen kúriát is közösen birtokolták a grófi testvérek, illetve a felosztott és a közös részeket – a vásárhelyi, az orosházi, a szentesi és a csongrádi uradalmat – is innen irányították.⁴⁰

Az uradalmi központok közötti távolságok egyértelműen befolyásolták az ügyintézés gyorsaságát, sőt az ügyvitelben rendszeres feladatot és szervezést

⁴⁰ Virág Zsolt: Magyar kastélylexikon. Csongrád megye kastélyai és kúriái. Bp. 2005. 22–23.

igényelt az uradalom birtokrészei közötti iratok küldése a tiszteknek, a földesuraknak és az érintett hivataloknak. Adott tehát a kérdés, hogy milyen gyors lehetett az ügyintézés? Bár a levelek sokszor egy-két héten belül megfordulhattak Hódmezővásárhely és Pest között, az ügyvitel rendjéből adódóan a kérvényezéstől a határozatig ennél hosszabb idő telt el. A kérvényező az adott hivatalhoz fordult, a kérvényezett ügyet a felterjesztése előtt rendszerint a tisztiszéken tárgyalták. Az ülés jegyzőkönyvének pontjait továbbították a földesúrnak, aki ezt követően hagyta jóvá vagy utasította el az adott ügyet. Ha kifizetés, vizsgálat, további iratok bekérése történt, vagy az iratot levéltárba helyezték, akkor a munkába további hivatalokat, uradalmi tisztviselőket kellett bevonni és őket utasításokkal ellátni. Mindez egy egyszerű ügy esetében pár hónapon belüli átfutást jelenthetett, ami függött a tisztizék összehívásától, a felterjesztés és a válasz helyszínétől, időpontjától, valamint az esetleges vizsgálat elrendelésétől, a javaslat bevárásától. Általában azonban inkább fél és egy év között mozgott az ügyintézés időtartama, számos esetben pedig több éven át elhúzódott a lezárása.

Ezen a ponton érdemes visszautalni a bevezetésben már említett adminisztrációba beépülő ellenőrzési technikákra. A központi és kerületi hivatalok elemzésén keresztül ugyanis érzékeltethető a hatásköri átfedések rendszere, amely azon alapult, hogy például a számadásokat elkülönítve vezették és hatásköröktől eltérően centralizálták.⁴¹ Hogyan is kell ezt elképzelni? Korábban a számadások ellenőrzésével a számvevőn kívül többen foglalkoztak, gyakran az uradalmi jegyző vagy fiskális végezte azt. A Károlyi-birtokokon például a kerületi uradalmi ügyész látta el ezt a feladatot. Ez persze megmutatja a tisztek sokoldalú bevetettségét, ami adottnak és racionálisnak is tekinthető az uradalom részéről, de a hivatalok közötti átfedések könnyebb terepet biztosítottak a visszaéléseknek. Ezt számolta fel a függetlenített számvevői hivatal létrehozása: a számvevőt nem fűzte szolgálati alárendeltség az uradalom főtisztjéhez, hanem közvetlenül a birtokostól kapta járandóságát és instrukcióit. Feladata nemcsak a számadások ellenőrzésére terjedt ki, de a számadásokban tükröződő gazdálkodásról, a kiadások indokoltságáról, a bevételek elégséges és elégtelen voltáról is jelentést tett. Személye tehát mind munkájában, mind hatáskörében elkülönült, és egyedüli feladata a számadások ellenőrzése volt, azaz ily módon teljesen kívül állt a birtokigazgatási szervezeten. A függetlenített számvevő vagy számvevőség a reformkorig csak a legnagyobb birtokokon jelenhetett meg, hiszen egy külön tiszt alkalmazása valójában igen jelentős kiadást terhelte a földesúrra. Ez az újítás viszont minőségi ugrást jelentett hatalomtechnikai értelemben is, hiszen ezzel a számvevő személyét kivonták az operatív-gazdasági hatáskörből

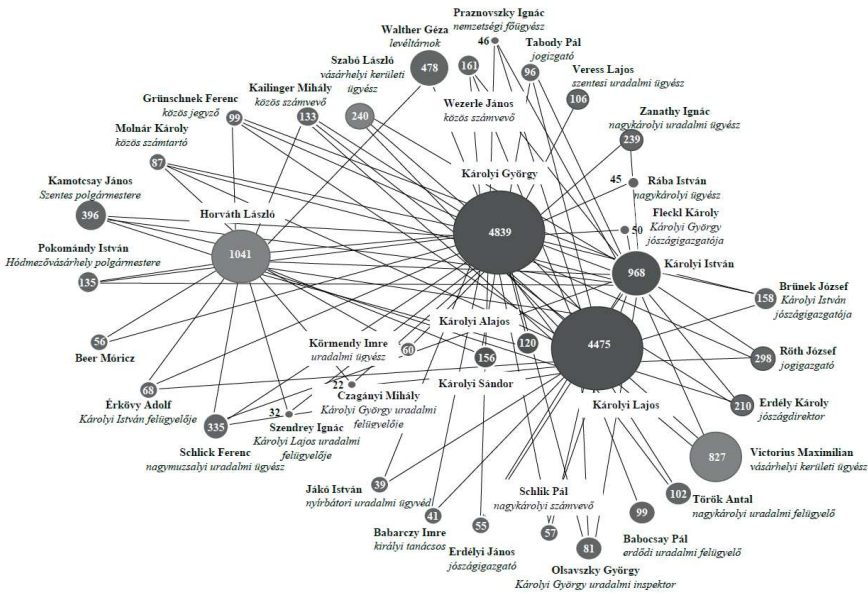
⁴¹ *Vári A.*: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének i. m. 21.

és megnehezítették a különböző érdekek összefonódását. Mi több, a függetlenített számvevő alkalmazásával egyszerre vált rendszeressé a számadások készítése, egységesítése és ezzel összehasonlíthatósága is.⁴²

A közös kormány ügyviteli hálózata Hódmezővásárhelyen

A nagybirtok működését és a vásárhelyi uradalom szerepét a következőkben egy ügyviteli hálózat segítségével szemléltetem (4. ábra).⁴³

4. ábra Károlyi testvérek és Horváth László ügyviteli hálózata

Ehhez elsőként az 1827 és 1877 között időszakra összesítettem az osztozkodó Károlyi testvérek összes olyan ügyét és az ügyekhez kapcsolódó személyeket, amelyek és akik valamilyen formában a földesurak elé kerültek, illetve ehhez kötődtek. A hálózat átláthatósága érdekében csak azok az ügyviteli interakciók kerültek fel a hálóra, amelyek esetében az érintett személyek több mint harmincszor léptek egymással kapcsolatba. Az interakció fogalmának használata

⁴² Uo. 23–25. Lásd még *Fülöp Éva Mária*: A tatai-gesztesi Eszterházy-uradalom gazdasági szabályozása a XVIII. század első felében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983*. Szerk. Für Lajos. Bp. 1983. 319.

⁴³ A hálózat élei a Károlyi testvérek és Horváth László interakcióit jelölik, a csomópontok (személyek) az ügyvitel számát rögzítik.

azért indokolt, mert a hálózat szereplői (csomópontjai) nagyon különböző szerepekben kerültek elő: a levélváltásoktól kezdve a közös üléseken való részvételen át a szerződések ellenjegyzéséig. Következésképp a hálózat pontjai között fennálló kapcsolatok különböző ügyviteli tartalommal töltődnek fel, azaz egy többretegű (multiplex) hálózat látható. Ebből adódóan a hálózat kapcsolatai (élei) irányítás nélküliek, azaz nem rögzítik, hogy az adott interperszonális viszonyban melyik a cselekvő fél, hanem a csomópontok közötti hivatali interakciókat hivatottak jelölni.⁴⁴ Az adott személy összes interakcióját a csomópontok nagysága és a csomópontban, csomópontnál rögzített számok jelzik. Ezek egyfelől érzékeltetik a földesurak aktivitását a közös kormányban, másfelől kijelölik a közös bürokrácia kulcspozícióit. A hálózat kulcsfigurái természetesen az uradalmi szervezet hierarchiájából is adódnak, valamint a hosszú hivatali idő önmagában meghatározza az interakciók magas számát. A Károlyi családtagok mellett a birtokigazgatás különböző szintjei és helyszínei jelennek meg, ugyanis a saját, a közös kormány és a központi hivatal tisztjei is egyaránt szerepelnek a hálózaton.

Az így összeállított ügyviteli hálózatban az interakciók által Horváth László vásárhelyi kerületi ügyész személye emelkedik ki – ahogyan ezen a poszton korábban lévő másik két személy (Victorius Maximilian és Szabó László) is, ezért Horváth interakcióit is hozzárendeltem a testvérek ügyviteli hálózatához. Mivel a kerületi ügyész kisebb hálóval és kevesebb interakcióval rendelkezett, az ő esetében minden tíznél több interakcióval bíró kapcsolatot rögzítettem.

Mit tudhatunk Horváth Lászlóról? Milyen feladatokat látott el a vásárhelyi kerületi ügyész a közös kormányon belül? Milyen hivatali személyekkel lépett kapcsolatba az ügyintézés során? Horváthot 1848-ban tették meg a vásárhelyi kerületi ügyészi hivatal élére – az uradalom számára igen kínos visszaélési ügy eredményeként. A vásárhelyi lakosokban ugyanis megfogalmazódott az 1847-ben elkülönített közlegelők visszaszerzésének gondolata.⁴⁵ Ebben nem kisebb támogatóra talált a lakosság, mint Szabó László akkori vásárhelyi kerületi ügyészre. A tanúvallomások szerint maga Szabó tanácsolta és terjesztette Vásárhelyen, hogy a lakosság visszafoglalhatná a közlegelőt. A Török Bálint másodalispán által vezetett vizsgálat során nem sikerült a vádakát igazolni,

⁴⁴ Bővebben lásd Társadalmi kapcsolatháló elemzése. Szerk. Takács Károly. Bp. 2011. 5–6.

⁴⁵ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 6. 1847. október 1-én a város és az uradalom által addig közösen használt legelőket elkülönítették. Ezzel a Sziget és Gorzsa összefoglaló névvel jelzett uradalmi puszták a közös uradalom kizárólagos birtokába kerültek. A várossal közös használatban maradt a Nagyrét. Az uradalomnak jutó részt árokkal vették körbe, amelynek a költségét a három ág közösen viselte.

az eljárást követően azonban Szabó nem maradhatott. „Eleget uralkodott rajtunk, menjen a dolgára!” – fejezték ki személyének elutasítását a vásárhelyiek. Az uradalom a kínos kérdést végül úgy oldotta meg, hogy Szabót „érdemei elismerésével” nyugdíjba küldte, valamint jó ürügyet talált a kerületi ügyészi hivatal átszervezésére is.⁴⁶ Szabó László menesztését követően, 1848. július 1-jével Horváth László orosházi ügyészt nevezték ki vásárhelyi kerületi ügyésszé, aki 25 éven át, 1873-ig a Hódmezővásárhellyel való megegyezésig töltötte be ezt a pozíciót.⁴⁷ A hálózat jól mutatja, hogy leginkább kerületi hivatalok alkalmazottjaival egyeztetett. A kerület legfőbb ügyintézését a kerületi tisztiszek jelentette, amelyet a vásárhelyi kerületi ügyész elnöksége alatt hívtak össze.⁴⁸ Ennek a három ág jószágkormányzói állandó résztvevői voltak: Érkövy Adolf István, Czagányi Mihály György, Szendrey Ignác (Szendrey Júlia édesapja) Lajos felügyelőjeként vett részt. A vásárhelyi kerületi hivatal tehát a három ág közötti információcserének, a döntés-előkészítésnek és a földesúri határozat továbbításának legfontosabb hivatali szerve, a kerületi ügyész pedig a legfőbb koordinátora volt. A vásárhelyi uradalmi tisztéken kívül a kerületi ügyészek volt a legaktívabb kapcsolata a legfőbb közös és központi tisztviselőkkel. A központi hivatalok közül legaktívabb a család levéltára, amelyet a Walter család generációi vezettek: Walter László 1822 és 1850, majd fia, Walter Géza 1851 és 1885 között. 1885-től a harmadik Walter, Géza unokaöccse, Lajos látta el a levéltári feladatokat.⁴⁹

Az uradalmi alkalmazottak és családtagok között akad egy kivétel: Beer Móric haszonbérlő, akinek a személye külön magyarázatra szorul. Könnyen megérthető, hogy miért válik a háló szereplőjévé, ha tudjuk azt, hogy Hódmezővásárhely legértékesebb haszonbérletének, a helyi serháznak a haszonbérlője volt. Károlyiék 1804 és 1808 között egy hatalmas serházat építettek

⁴⁶ MNL OL 408. 43. d. 1848/15–18.

⁴⁷ *Herczeg M.*: A Csongrád-Vásárhelyi uradalom i. m. 5. 11–12. A hivatali visszaélés mellett Horváth különösen nehéz helyzetben vette át a hivatalt, hiszen mind a közös pénztárak, mind a ráták pénztárai üresek voltak, mert a rendszeres jövedelmi források megszűntek, a haszonbérlők nem tudtak vagy nem akartak fizetni. Horváth személye előfordul Bártfay naplójában is, aki Károlyi György titkára és központi ügyésze volt. Lásd Bártfay Lászlói naplói. S. a. r. Kalla Zsuzsa. Bp. 2010.

⁴⁸ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok kormányzata i. m. 47–49., 51. A nagybirtok kormány gerincét az uradalmi tiszték – felügyelő tisztartó, számvevő, számtartó, kasznár, levéltárnok – testülete, a tisztiszek jelentette. A tisztiszek a birtokszervezetben elfoglalt helye szerint központi, kerületi, uradalmi, a funkciója szerint a gazdasági, igazgatási vagy akár mindkettő lehetett. Gyakori meghívott volt a mérnök vagy az ispán. A Károlyi-birtokokon negyedévenként ültek össze, és a legfőbb cél a nagybirtok gazdálkodásának, igazgatásának és jogszolgáltatásának intézése, különösképpen a jövedelmek növelése volt. A tisztiszek elején az uraság rendelkezéseit, a korábbi ülés vagy ülések határozataira tett észrevételeit olvasták fel, majd a beérkezett ügyek megtárgyalása következett, illetve azok felterjesztése a tiszték, a hivatalok vagy a földesúr felé.

⁴⁹ *Éble Gábor*: A gróf Károlyi nemzetség levéltára. Közzéteszi Sunkó Attila. Fons 4. (1997) 179–194.

fel Vásárhelyen, amelyet később pálinkafőzővel is bővítettek.⁵⁰ Ez nemcsak a helyi fogyasztást, hanem a környéket is ellátta. Beer 1852-től 1873-ig bérelte a vásárhelyi serházat a hozzátartozó földdel együtt. Beer és az uradalom közötti interakció a haszonbérlők és az uradalom közötti alkudozások klasszikus esetét mutatja. Az uradalom ugyanis a legtöbb bevételi forrását elveszítette az 1850-es években, így ettől kezdve még inkább irányelv volt a veszteségek minimalizálása és a megmaradt bevételek maximalizálása.⁵¹ Erre alkalmat – ahogyan fentebb is jeleztem – a bérlet meghosszabbítása vagy elvétele adhatott. A meghosszabbítás ugyanis egyben alku-lehetőség is volt: a bérlő próbálta az árenda árát lejjebb vinni, az uradalom pedig igyekezett megtartani, esetleg emelni a bérleti díjat. Az uradalom szorított helyzetét kihasználva a bérlők egyre kevesebbet ígértek. Az uradalom így nemhogy nem tudott több pénzt kérni, hanem kénytelen volt a meglévő díjból engedni, hogy legalább ettől az összegtől ne essen el. Beer igen dörzsölt bérlőnek számított, ugyanis mindig a szerződés megújítása előtt panaszkodott az árvíz okozta károkra vagy a serház elavult eszközeire. A jogos panaszra mögött az is megbújhatott, hogy ezzel próbálta az árendát még lejjebb szorítani. Beer ráadásul sikeres alkudozásai mellett úgy tudott újra- és újraserződni az uradalommal, hogy közben tetemes adósságot is felhalmozott a ki nem fizetett haszonbérletből kifolyólag. Ezt tehetette azért is, mert a közös kormány nem talált olyan bérlőt, aki többet ígért volna a haszonbérletért.⁵²

A hálózatból megemlíthető még Kamotcsay János (1862 és 1865 között) szentesi és Pokomándy István (1870 és 1876 között) hódmezővásárhelyi polgármester, akik a legelő-elkülönítések és a kisebb királyi haszonvételek kisajátításának aktív tárgyalói voltak a települések képviselőiben.

⁵⁰ *Vinág Zs.*: Magyar kastélylexikon i. m. 24. Az 1850-es évek elején 51 197 katasztrális holdnyi földdel rendelkező vásárhelyi Károlyi-uradalom komoly épületállománnyal bírt. Az összeírás szerint a birtok építményei közül Hódmezővásárhelyen állt a főügyési lak, a számtartói lak, a tömlóc, a kis- és nagy mézárszék, a pincérlak, a serház, a kéményseprőlak, a molnárlak, a csószlak, ezenkívül különböző kocsmák és vendégfogadók.

⁵¹ *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 35–37. 1848. évi 9. tc. eltörölte a robotot, a dézsmát és pénzbeli fizetéseket, a 13. tc. a papi tized megszüntetését mondta ki, a 11. tc. a földesúri hatalmat biztosító úriszéknek vetett véget. Ekkor még a törvényhozás nem érintette a maradványföldeket és a kisebb királyi haszonvételeket, ezek rendezése az abszolutizmus idejére maradt. 1853-ban megszűnt többek között a pálinkafőzés, a boltnyitás, a mézárszék és a téglá- és mészégetés után járó taksa fizetési kötelezettsége. 1880-ban eltörölték a földesúri malomjogot, majd az állam 1888-ban az italmérés jogát monopolizálta, és rendezték a halászati jogot is.

⁵² *Herczeg M.*: A gróf Károlyi család i. m. 43–49.

Összegzés

A tanulmány középpontjában az 1827 és 1877 között működő közös kormány állt, amelynek legfőbb feladata a Károlyi család közös birtokrészeinek irányítása volt. A közös kormány iratanyagára épülő adatbázis szerint a birtokkormányzat 50 éve alatt mintegy 7000 ügy fordult meg az uradalmi alkalmazottak keze között. A közös adminisztráció első évtizedeiben főként jelentésekkel és kérelmekkel foglalkozott, később a kormány felszámolásával párhuzamosan az összeírások, a felmérések és a számadások váltak jellemző ügytípusá. A közös ügyvitel leépítése nemcsak az ügytípusok változását, hanem az ügyek számának csökkentését is eredményezte. A közös kormány legfőbb adminisztrációs központja Pest és Hódmezővásárhely volt, az előbbi a központi hivataloknak, az utóbbi a vásárhelyi kerületi ügyészi hivatalnak köszönhetően. A vásárhelyi kerületi ügyész és az osztozkodó Károlyi testvérek ügyviteli hálózata kijelölte az ügyvitel kulcspozícióit, valamint arra is rámutatott, hogy a közös alföldi birtokrészek legfőbb irányítója a vásárhelyi kerületi tisztiszek volt, élén a kerületi ügyésszel.

A közös kormány adminisztrációjának feltérképezéséhez azonban további elemzések szükségesek, hiszen az itt közölt kezdeti összegző adatok leginkább a főbb tendenciák kimutatására és a lehetséges kutatási irányok felvázolására elégségesek. Megvilágítják ezzel azt a lényeges módszertani és elemzési szempontot is, hogy az uradalmi adminisztrációt hogyan lehet egy bürokratikus közösség hálózataként leírni, ami egyben hatalom- és ellenőrzési technikák bemutatására is lehetőséget ad. A közös kormány adminisztrációjában – felterjesztések és utasítások formájában – megtalálható gazdasági kérdések és kimutatások a későbbiekben arra is alkalmat adhatnak, hogy az 1850-es és 1860-as évek gazdasági és társadalmi változásait nyomon követhessük uradalmi instrukciókon és adminisztratív lépéseken keresztül.

THE JOINT ADMINISTRATION OF THE KÁROLYI FAMILY (1827–1877)

Management Network at Hódmezővásárhely

By Adrienn Szilágyi

SUMMARY

The study examines the joint estate administration of the Károlyi family, which operated between 1827 and 1877, its main task being the government of the family's common lands. Based on the archival legacy of the administration, the study explores its bureaucratic operation in order to develop a better understanding of the local exercise of power and

private management. The structure, working, and personal network of the administration are analyzed more narrowly within the estate apparatus and the county government. During the fifty years of the administration's existence, almost 7000 cases passed through the hands of the estate employees. Its centers were Pest and Hódmezővásárhely. The managerial network of the district attorney of Vásárhely and the Károlyi brothers, whose lands had been divided, determined the key positions of the common administrative apparatus, with the joint estates on the Great Plain being in the charge of the district officials' seat at Vásárhely. In order to develop a more detailed view of the bureaucracy of the joint administration, further analysis is needed, for the available evidence only allows an indication of the main tendencies and outlining of the major directions of the research.

Fónagy Zoltán

KOLLEKTÍV ERŐSZAK AZ 1848-AS PARASZTI MOZGALMAKBAN

Tipológiai kísérlet

Az 1848–1849-es események, illetve az erőszak viszonyát mind a historiográfiában, mind a történeti emlékezetben szélsőséges kettősség jellemzi. Azzal a forradalmi jelentőségű átalakulással kapcsolatban, amelynek döntő mozzanata március közepén zajlott, beteljesülését pedig az áprilisi törvények szentesítése és életbe lépése jelentette, különös hangsúlyt kapott az, hogy a politikai és társadalmi rendszerváltás erőszakmentesen zajlott. Ezt a körülményt – a *közvetlen* erőszak alkalmazásának hiányát a hatalom megszerzésében – nyomatékosan hangsúlyozta a kormányra került volt ellenzék, a liberális reformpárt, mivel azt kulcskérdésnek tekintette az új rendszer legitimitása szempontjából. Persze ehhez némi „nagyvonalúsággal” el kellett feledkezni, vagy hallgatólagosan el kellett határolódnival a március 13-ai bécsi forradalom véres erőszakjától, ami olyan mértékben megrendítette, szétzilálta a Metternich herceg nevével fémjelzett hatalmi struktúrát, hogy az a következő napokban, hetekben az esetleges magyarországi erőszakos események *lehetőségének* felmerültekor is rendre kapitulált a magyar követelések előtt. A paraszti erőszaktól való félelem – a Rákosmezőn összegyűlt felfegyverkezett jobbágytömeget vizionáló álhír – például fontos szerepet játszott abban, hogy március 17-e éjjelén az Államkonferencia beleegyezett a magyar kívánságok teljesítésébe.¹ Az erőszakmentességet hangsúlyozó és apologetizáló egykorú narratíva máig töretlenül él a történetírásban: a történeti összefoglalók idevágó értékelésének sorolása helyett elegendő utalni a Deák István könyvcíméből közkeletű nyelvi panellé vált szókapcsolatra, a „törvényes forradalom” kifejezésre.²

Míg a tavaszi forradalmi átalakuláshoz a történeti emlékezetben a teljes erőszakmentesség mítosza tapad, ugyanaz az emlékezet a néhány hónappal később eszkalálódó konfliktusokat – a szabadságharcot – mint a nemzeti történelem különösen véres, erőszakkal telített eseménysorát őrzi. Joggal, hiszen az 1711 és 1944 közötti több mint két évszázad során az ország területén – mind térbeli kiterjedését, mind a résztvevők, illetve az áldozatok számát tekintve – ez volt a legnagyobb volumenű háborús esemény.

¹ Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 133.

² Deák István: The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849. New York, NY 1979. Magyarul: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–49-ben. Ford. Veressné Deák Éva. Bp. 1983.

1848–1849 történetében – hozzáértve a szabadságharcot követő megtorlást is – az erőszakkal foglalkozó társadalomtudományok által felállított kategóriák csaknem mindegyikét fellelhetjük. Közülük a történettudomány a legtöbb figyelmet a reguláris hadseregek között zajló háborús eseményekre fordította, jellemzően a klasszikus hadtörténet-írás diszciplináris keretei között tárgyalva azt.³ A korszak másik makroszintű erőszakos eseménysorának, az etnikai tisztogatás jelenségeit is felmutató délvidéki és az erdélyi polgárháborúnak a historiográfiáját viszont a politikai konjunktúravizonyokkal összefüggő hullámzó intenzitás jellemzi. A „proletár internacionalizmus” jegyében inkább az elhallgatásra vagy az események relativizálására való törekvés jellemezte a történettudomány marxistának nevezett korszakát, míg a nemzetközpontú historiográfiában nagy hangsúlyt kaptak az egyes nemzeti közösségek áldozatai, kölcsönösen emlékezetpolitikai fegyverként használva azokat.⁴

Ez a tanulmány *nem* az erőszak ezen makroszintű megnyilvánulási formáival foglalkozik, hanem azokat a lokális jellegű, erőszak alkalmazásával járó közösségi akciókat teszi vizsgálatá tárgyává, amelyekre a forradalmat követő hónapokban tömegesen került sor. A vizsgálódás záró időhatárának a nyílt fegyveres konfliktusok kirobbanását, 1848 nyarának közepét tettem meg, fókuszát pedig (a területi korlátok miatt) az agrártársadalom közösségeinek akcióira szűkítettem. Ezek ugyanis mind az esetek, mind a benne résztvevők számát tekintve kiemelkednek a vizsgált időszakban előforduló – az „elkövetők”, illetve „elszenvedők” társadalmi státusza, illetve motivációk alapján elkülöníthető – erőszakos kollektív akciók négy, alább ismertető típusán belül.

A jobbágyfelszabadítás kihirdetése után országszerte nagy számban zajló kollektív erőszakos akciók nem ismeretlenek a történetírás előtt. Említés szintjén bekerültek a forradalom és szabadságharc történetét tárgyaló összefoglalókba is. Viszonylag részletesen foglalkoztak vele a parasztság, illetve a jobbágyfelszabadítás történetének kutatói.⁵ A téma tanulmányozásához máig megkerülhetetlen az Ember Győző által kiadott *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*, amely feldolgozás és forráskiadvány sajátos keverékeként még 1951-ben jelent meg.⁶ A kötetbe a kollektív erőszak azon esetei kerültek be – láthatóan a

³ A szabadságharc hatalmas hadtörténeti irodalmának modern szintézisét lásd *Hermann Róbert*: 1848–1849 – A szabadságharc hadtörténete. Bp. 2001.

⁴ Az etnikai hátterű konfliktusok tömör áttekintését adja *Hermann Róbert*: Interetnikus konfliktusok Magyarországon 1848–1849-ben. Délvidéki Szemle 4. (2017) 2. sz. 30–52.

⁵ *Orosz István*: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása. In: *Uő*: A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon. Debrecen 2010. 102–108.

⁶ *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951. Az összegyűjtött forrásokra támaszkodva Ember már korábban megjelentetett egy, a marxista osztályszemléletet terminológiájában erősen érvényesítő kismonográfiát. *Uő*: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban.

teljességre törekedve –, amelyekről a vármegyei közigazgatás vezető tisztségviselői jelentést küldtek a központi kormányzerveknek, azaz amelyeket a közrend súlyos megzavarásaként vagy jelentős, továbbra is fennálló fenyegetésként értékelték. Az utóbbi évtizedekben néhány megyei, illetve regionális szintű áttekintés is született a paraszti mozgalmakról.⁷

A kérdéskörrel foglalkozó történéseket szinte kizárólag a kollektív akciók tartalmi kérdései érdekelték: milyen érdeksérelem vagy cél motiválta a résztvevőket, hogyan reagáltak a földesurak, illetve a hatóságok, milyen következményekkel, retorziókkal járt az akció? Jelen tanulmány viszont a tartalom helyett a formákat állítja a vizsgálat fókuszába. A kollektív erőszak történetével foglalkozó társadalomtudományok fő osztályozási szempontjainak és kategóriáinak alkalmazásával a paraszti kollektív akciók „rendszerintani besorolására” vállalkozik. Amennyire a – túlnyomórészt a hatalom képviselői által „termelt” – források erre lehetőséget adnak, megpróbál válaszokat keresni arra a kérdésre is, milyen gondolatmenetek eredményeként nyúltak az erőszak eszközehez az egyes közösségek, illetve milyen cselekvési stratégiákat követtek ennek során?

Az értelmezési keret

Bár a fizikai erőszak, illetve az attól való félelem, valamint a vele szembeni védekezés gondolata antropológiai állandónak tekinthető az emberi társadalomban, bekövetkeztének valószínűsége és megjelenési formái a különböző történeti korokban és társadalmakban, illetve konstellációkban rendkívüli változatosságot mutatnak. Az erőszak és a modernizációs folyamat viszonyát ellentmondásosan ítélik meg a társadalomtudományban: az erőszakot több klasszikus szociológus a barbárság örökségének tartja, visszaszorulását a civilizációs folyamat esszenciális részének tekinti, azt a haladással azonosítja. Mások szerint viszont az erőszak antropológiai jellemzője az emberi fajnak, és a modernizációval járó technikai

---

Bp. 1949. Az akkor még publikálatlan forrásanyagra támaszkodó – de azt nem említő – első tanulmány a forradalom centenáriuma alkalmából jelent meg az MKP folyóiratában. *Haraszti Sándor*: Parasztmozgalmak 1848–49-ben. Társadalmi Szemle 3. (1948) 3. sz. 173–185.

⁷ A teljesség igénye nélkül: a legalaposabb feldolgozás a Veszprém megyei mozgalmakról áll rendelkezésre, lásd *Hudi József*: Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984. 337–529. Egy nagyobb régió akcióinak vázlatos áttekintése lásd *Uő*: Dunántúli parasztmozgalmak 1848 tavaszán és nyarán. Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat 11–12. (1998–1999) 77–89.; *Balázs Péter*: Győr megyei parasztmozgalmak 1848-ban. (Arrabona – Múzeumi közlemények 4.) Győr 1962. 171–192.; *Vörös Károly*: Parasztmozgalmak Vas megyében 1798–1848. Vasi Szemle 20. (1966) 516–535.

fejlődés nemcsak új erőszakformákat tesz lehetővé, de meg is növeli alkalmazásának hatékonyságát.⁸

Az erőszak fogalma éppen trivialitása miatt nehezen definiálható: számos eltérő jelentéstartalmával találkozhatunk mind a hétköznapi életben, mind a tudományban. Az erőszaknak a történettudomány szempontjából használható kategóriái feltérképezésében Gyáni Gábornak a kollektív erőszak és a társadalmi mozgalmak összefüggéseivel foglalkozó fogalmi és historiográfiai áttekintését, valamint Tomka Béla hasonló tárgyú tanulmányát vettem kiindulópontul.⁹ Bár a társadalomtudományok az erőszak fogalmát egyre szélesebb értelmezési keretben használják, így megkülönböztetnek fizikai, pszichikai, intézményes, strukturális, kulturális és szimbolikus erőszakot, magam a következőkben a történeti kutatásokban leggyakrabban használt szűk értelmezést vettem alapul: vizsgálatom tárgyát a fizikai erőszakra szűkítettem.

Charles Tilly meghatározása szerint kollektív erőszaknak minősülnek a személyeket vagy tárgyakat fizikailag károsító, csoportosan, együttműködve elkövetett cselekmények. (A csoport létszámának minimuma tekintetében a szakirodalomban meglehetősen eltérő kritériumokkal lehet találkozni.) A kollektív erőszak megjelenési formái közé sorolják a zavargásokat, lázadásokat, pogromokat. A kollektív erőszak nem feltétlenül politikai töltetű.¹⁰

Tilly a 16–20. század közötti nyugat-európai történelem vizsgálata folytán az erőszak három alapformáját különböztette meg egymástól, és jellemző előfordulásuk között időrendi sorrendet állapított meg, bár hangsúlyozza, hogy sok esetben ugyanazon esemény egyszerre több típus jegyeit is mutathatja.¹¹ A legősibb típus a *versengő (kompetitív)* kollektív akció, amely a kisebb lokális közösségek között vagy azokon belül visszatérően kirobbanó ellenségeskedések formájában nyilvánul meg. A második típust a *reaktív* jellegű, bizonyos fajta jogok elvesztése elleni, erőszakba torkolló kollektív tiltakozó akciók alkotják. A reaktív jellegű konfliktusok jellemzően kisközösségek, „természetes egyesülések” keretében zajlanak le, többnyire formális vezető nélkül. Nem igényelnek külön szervezést,

⁸ *Pabis Eszter*: Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról. In: Az erőszak reprezentációi. Szerk. Uő. Debrecen 2015. 18.

⁹ *Gyáni Gábor*: Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. In: 1956. Erőszak és emlékezet. Tanulmányok. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp. 2017.; *Tomka Béla*: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. Aetas 33. (2018) 3. sz. 170–185.

¹⁰ *Tomka B.*: Erőszak i. m. 178–179.

¹¹ Tillynek a kollektív erőszak tipológiájával és modelljeivel foglalkozó gazdag munkásságából a következő tanulmányaiban találtam releváns szempontokat vizsgálatomhoz: *Charles Tilly*: European Violence and Collective Action since 1700. *Social Research* 53. (1986) 159–184.; *Uő*: Models and Realities of Popular Collective Action. *Social Research* 52. (1985) (Social Movements) 717–747.; *Uő*: Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa 1500–1975. *Geschichte und Gesellschaft* 3. (1977) 2. sz. (Sozialer Protest) 153–163.

előkészítést, mivel végrehajtói azonos morális alapról ítélik meg az adott helyzetet, egységes fellépésükkel a – szerintük – a régisége által legitimált, ezért szemükben egyedül igazságos rendet állítják helyre. Ezek a zendülésjellegű események különösen sűrűn fordulnak elő a modern gazdasági, társadalmi és politikai struktúrákba való átmenet időszakában: virágkorukat Nyugat-Európában a 17. század elejétől a 19. század közepéig tartó időszakban éltek. A reaktív kollektív akciók ekkori sűrűsödését Tilly azzal magyarázza, hogy a „piacgazdaság ágensei és a nemzetállamok új és új (proaktív) igényeket támasztottak olyan erőforrásokra, amelyek felett addig a számtalan háztartás, közösség, testvériség és ezek kisméretű szervezetei rendelkeztek. Ezek a kis szervezetek ellenállással reagáltak: harcoltak az adórendszer, a katonai összeírások, valamint a földbirtoklás viszonyainak új szabályozásai ellen”.¹²

A harmadik típust a *proaktív* jellegű, új, addig nem birtokolt jogok megszerzésének céljával kirobbant erőszakos tömegmegmozdulások képezik. Ennek „minősített esete” a forradalom, amely az államhatalom erőszakos megragadására irányul. Ez az erőszak típus a modern tőkés berendezkedésű nemzetállamok életének kísérőjelensége a 19–20. században. A proaktív akciók tudatosan, ideológiai alapon megszervezett közösségek megnyilvánulásai, viszonylag rövid lefutásúak, és komoly tömegeket képesek megmozgatni. Nem feltétlenül társul hozzájuk erőszak: attól függ, milyen ellenállásba ütköznek a hatalom részéről.

Egy másik alapvető kritériumként használtam tárgyam körülhatárolásakor a jogszerűség-jogellenesség fogalmát: vizsgálatom körébe olyan eseményeket vontam be, amelyek során arra felhatalmazással nem rendelkező csoportok, közösségek alkalmaztak fizikai erőszakot akaratauk érvényesítése céljából. A jogszerűség kritériumának az alkalmazása az erőszakkal foglalkozó szakirodalomban nem egyértelmű, nagyon gyakran problematikus ugyanis bizonyos (akár államhatalmi) szervezetek erővel való fellépésének legitimitása.¹³ Ez a kérdéskör egyébként 1848–1849-ban központi jelentőséggel bírt, hiszen a permanenssé vált alkotmányossági krízisben az erőszakot alkalmazó aktorok kölcsönösen kétségbe vonták egymás legitimitását. Különösen nehéz ebből a szempontból egyértelműen minősíteni azokat a paramilitáris alakzatokat, amelyek főleg a polgárháborús színtereken – a Délvidéken és Erdélyben – járultak hozzá jelentős mértékben az erőszak eszközléséhez. A szabadcsapatok, gerillák, felkelők stb. általában rendelkeztek a rivális hatalmi központok – a magyar, illetve a birodalmi kormányzat – valamelyikének felhatalmazásával, ám annak pontos tartalma gyakran bizonytalan volt, és az érintettek önkényesen értelmezték azt. A kollektív erőszak általam vizsgált

¹² Tilly, C.: Hauptformen i. m. 158.

¹³ Tömka B.: Erőszak a történelemben i. m. 172–173.

eseteinél viszont e tekintetben nem merül fel bizonytalanság: a paraszti közösségek erőszakos akciói kivétel nélkül sértették az érvényes jogrendet, azaz illegitímek voltak. (Az persze ettől elkülönítve vizsgálándó kérdés lesz, hogy maguk az aktorok mit gondoltak tetteik jogszerűségéről.)

Az erőszakos cselekményeket szokás osztályozni az áldozatok száma és az okozott károk nagysága alapján is. Mikroszintűnek tekintik azokat a – jellemzően spontán – akciókat, amely egy vagy néhány áldozatot követelnek, „a középszintű erőszak már tervezett, és az áldozatok száma nagyobb, akár több tucat; míg a makroszintű erőszak nagy erőforrásokat mozgósít, és esetenként egész társadalmak ellen irányul”.¹⁴

Bár Gyáni Gábor historiográfiai áttekintésében megállapítja, hogy az erőszak történetének kutatása Nyugat-Európában és Amerikában az 1970-es és 1990-es évek közötti időszakban élte fénykorát, a magyar történetírásban a téma meglehetősen későn, inkább csak az utóbbi évtizedben jelent meg.¹⁵ Ráadásul az erőszak különböző megjelenési formáinak vizsgálata nálunk szinte kizárólag a 20. századi totalitárius rendszerekre koncentrált, mivel ezeknek a mindennapi tapasztalatához lényegi módon hozzátartozott a nyílt és direkt, illetve a rejtett – magából a struktúrából eredő – erőszak.¹⁶ Engem is elsősorban a fent hivatkozott, az 1956-os forradalommal foglalkozó kötet inspirált arra, hogy kísérletet tegyek 1848–1849 jól ismert történeteinek újraértelmezésére az erőszak történet néhány alapvető kategóriájának alkalmazásával, remélhetőleg új szempontokkal gazdagítva a forradalom és szabadságharc könyvtárnyi irodalmát.

A kollektív erőszak típusai 1848 tavaszán

1848. március–június között négy olyan eseménytípust különböztettem meg, amelyek a „kollektív erőszak” fogalomkörébe sorolhatók. Számukat tekintve kiemelkednek közülük (százas nagyságrendben fordultak elő) azok, amelyek az agrártársadalom különböző típusú, jogállású falusi és mezővárosi közösségeiben zajlottak le a jobbágyfelszabadítás kihirdetése utáni hónapokban. Az esetek nagy többségében az erőszak – legalábbis eredetileg – nem személyek ellen irányult, hanem alkalmazásával jellemzően fizikai vagy jogi természetű tulajdontárgyakat

¹⁴ Uo. 176.

¹⁵ Gyáni G.: Kollektív erőszak i. m. 9.

¹⁶ 1956. Erőszak és emlékezet i. m. 7. 2014-ben egy Erőszak-történeti Munkacsoport is alakult, amelynek fókuszában a 20. századi társadalmi erőszak áll. Részben a munkacsoportra alapozva a Jaffa Kiadó könyvsorozatot indított, amelyben több monográfia és tanulmánykötet jelent meg. Az eredmények felsorolását lásd Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók. Szerk. Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva. Bp. 2019.

vettek birtokba, illetve rongáltak vagy semmisítettek meg, gyakran pedig bizonyos kötelezettségek teljesítését tagadták meg kollektíven.

Ennél nagyságrendileg kevesebb esetben irányult a kollektív erőszak városi zsidó közösségek ellen, ám ezek különösen nagy visszhangot váltottak ki a közvéleményben. Az eseményeket a sajtó a forradalom beszennyezéseként interpretálta, részben a jogegyenlőséget sértő célok, részben az erőszakmentes átalakulás eszméjének megsértése miatt. A húsvéti pozsonyi pogrom által „szabadságunk meg van fertőzve, még pedig a legszennesebb módon” – írta például a *Budapesti Híradó*.¹⁷ Körülbelül harminc helységben került sor zsidóellenes akciókra, és ezek közül tucatnyi vált olyan tömeges erőszakos cselekménnyé, hogy katonaságot vagy karhatalmat kellett alkalmazni a rend helyreállítása érdekében. A zavargásoknak két helyen: Pozsonyban és Vágújhelyen halálos áldozatai is voltak. A hagyományos vallási, gazdasági és morális antiszemita érvrendszert hangoztatva – Jan Philipp Reemtsma kategorizálását alkalmazva – jellemzően lokatív erőszak alkalmazására került sor. Az erőszakot alkalmazók elsődleges célja a megtámadottak eltüntetése (diszlokációja) volt: a zsidók összességének vagy bizonyos részüknek (például az 1840 óta beköltözötteknek) az elűzése a városból. Ugyanakkor a kollektív erőszaknak ezekre az eseteire különösen érvényes Reemtsma azon figyelmeztetése, hogy az erőszakos cselekedetek soha nem pusztán instrumentálisak: magának az erőszaknak az elkövetése, az agresszió maga is a cél része.¹⁸ A pogromok során az áldozatok teste és vagyontárgyai ellen végrehajtott fizikai erőszak – az agresszív ösztönök kiélése – mellett cselekvésre motiváló célként jelent meg az anyagi haszonszerzés is: az események kortársi elbeszélésében a zsidók lakásainak és üzleteinek kifosztása mindig nagy hangsúlyt kapott.¹⁹

A kollektív akciók harmadik típusának tekinthetőek 1848 tavaszán a városi, erőszakos vagy erőszakkal fenyegető konfliktusok. Ezek céhes mesterek és legényeik, hazai és „idegen” munkáscsoportok, valamint háztulajdonosok és bérlők

¹⁷ Budapesti Híradó, 1848. április 29. 404.

¹⁸ Jan Philipp Reemtsma: Bizalom és erőszak a modern társadalomban. Bp. 2017. 120., 143–144. Az erőszakkal interdiszciplináris megközelítésben foglalkozó szerző három erőszaktypust különböztet meg. A lokatív erőszak a testet tárgyszerűségeire redukálja, s azt valamilyen cél elérése érdekében diszlokálni akarja egy általa kijelölt helyre. A raptív erőszak a testben csak uralható vagy használható tárgyat lát (pl. szexuális erőszak, rabszolgaság esetében). Az autotelikus erőszak a test elpusztítására irányul, de legalábbis ártani akar neki. A gyakorlatban az erőszakos cselekedetekben a típusok kombináltan is jelentkezhetnek.

¹⁹ A pesti pogromot személyesen átélő kortársi beszámoló az 1848-as antiszemita erőszakhullámról lásd Einhorn Ignác [*Horn Ede*]: A forradalom és a zsidók Magyarországon. Ford. Fenyő István. Bp. 2000. 64–76.; Összefoglaló áttekintést a pogromokról lásd Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp. 1898. [2018] 45–76.

között zajlottak. Ebből a típusból jószerevével csak Pest-Budán tudunk néhány alacsony fokú erőszakkal járó esetről.²⁰

A negyedik típusba a politikai motivációjú kollektív akciókat, illetve csoportosan elkövetett erőszakos cselekményeket soroltam. Ezek egyik válfajának tekintem a szintén a fővárosban május első felében rendszeressé vált macskazenéket, amelyeket egyetemi hallgatók kezdeményeztek, célpontjai pedig népszerűtlen – részben konzervatív politikai szerepvállalásukról ismert – professzorok, illetve a megszűnt Helytartótanács volt vezető tisztségviselői voltak. Miután az Ignaz Lederer tábornok budai főhadparancsnok elleni demonstrációt május 10-én a katonaság brutálisan szétverte, a kollektív akciók ezen típusa megszűnt.²¹ Júniusban viszont az országgyűlési képviselőválasztások némelyike torkolt erőszakba. Az esetek száma nem volt magas: összesen 25–30 képviselő igazolásakor merültek fel kifogások, de emögött csak az esetek kisebb részében állt erőszak, gyakrabban a választók vesztegetésével sérült az eljárás tisztasága.²² A választási zavargások az 1840-es években a vármegyei tisztújítások és követválasztások során kialakult forgatókönyvek szerint, mondhatni rutinszerűen zajlottak. Az erőszak elkövetői és elszenvedői a jelöltek kortesei által mozgósított kismemesi csoportok voltak, új szint a frissen választójogot nyert parasztság egyes elemeinek részvétele jelentett. A leghíresebb ilyen eset Petőfi Sándor megbuktatása volt Szabadszálláson (ahol egyébként végül nem került sor tényleges erőszakra, csak azzal való fenyegetésre).²³ Nyitra megyében három körzetben is verekedés miatt nyilvánították érvénytelennek a választást. Közülük a legsúlyosabb, az országos sajtóban is visszhangot kapott erőszak Vágvecsén történt június 24-én: a bunkósbotoktól, kövektől, tégláktól több tucatnyian szenvedtek – részben súlyos – sérülést.²⁴

Konfliktusforrások a jobbágyszabadítás után

A nemesség és a vagyonos városi, sőt mezővárosi polgárság már a március 15-ei erőszakmentes pesti forradalomban egy lehetséges, sőt valószínű jobbágyszabadítás nyitányát látta. Varga János a jobbágyszabadító törvény születési folyamatának részletes rekonstrukciója során gazdagon dokumentálta a „nagy félelem”

²⁰ *Spina György*: A pestiek Petőfi és Haynau között. Bp. 1998. 113–138., 165–175., 223–230.

²¹ Uo. 178–184.

²² *Pálmány Béla*: Az első népképviselői országgyűlési választások Magyarországon. Baranya. Történelmi és honismereti folyóirat 11–12. (1998–1999) 43.

²³ *Urbán Aladár*: Petőfi választási kudarca és az országgyűlés. Irodalomtörténeti Közlemények 105. (2001) 397–413.

²⁴ *Bukovszky László*: Népképviselői választások Nyitra megyében 1848-ban. Fórum. Társadalomtudományi Szemle 2.(2000) 3. sz. 39–50. A vágvecsei választásról lásd Közlöny, 1848. június 27. 70.; Pesti Hírlap, 1848. június 30. 324–325.

hangulatát: az erőszak elszabadulásának veszélyét az összes nem paraszti réteg fenyegetően valóságosnak élte meg. A politikai elitet hatalmába kerítő rettegésnek döntő szerepe volt abban, hogy az országgyűlés villámsebességgel döntött az úrbéri viszonyok azonnali megszüntetéséről, és hogy némi vonakodás után ez a királyi szentesítést is elnyerte.²⁵

A forradalom legjelentősebb társadalmi vívmánya kétségkívül a jobbágyfelszabadítás volt. A IX. törvénycikk egyetlen mondatral eltörölte a jobbágyok úrbéri szolgáltatásait, ugyanakkor vitás kérdések tömegét rendezetlenül hagyta. Az áprilisi törvények ugyanis csak az úrbéri tabellákban összeírt telkeket adták azonnal, a földesurak állami kárpótlása mellett, művelők tényleges tulajdonába. A földművelő nép által használt földnek azonban csak egy része (kb. háromnegyede) tartozott az úrbéres kategóriába. A többi földet más jogcímenek (például maradványföldek, írtások) birtokolták a jobbágyok, gyakran nemzedékek óta – ezeknek a jövődöbeli sorsa nem volt egyértelműen rendezett.

Jelentős területeket használtak jobbágyok és zsellérek a majorsági birtokokból is, amelynek tulajdonjoga vitathatatlanul a földesurat illette. A fejletlen pénzforgalom mellett a földhasználatért többnyire nem (vagy nemcsak) pénzzel, hanem munka- és terményjáradékkal tartoztak a „bérlők”, akiknek mindennapjai, tapasztalati világa így nem sokban különbözött úrbéres földet művelő társaikétól. Érthető, hogy a majorsági vagy kuriális birtokok népe csalódottan fogadta a jobbágyfelszabadítást, amely őket nem érintette.

A parasztmozgalmak egy része régi, vélt vagy tényleges igazságtalanságok jóváérteléréért indult. Tipikus konfliktusforrásnak számítottak például a forradalmat megelőzően lebonyolított birtokrendezések és a legelőelkülönítések. Az 1836-ban életbe lépett úrbéri törvények VI. cikkelye ugyanis kifejezetten szorgalmazta a mezőgazdaságilag hasznosítható területek korábbi közös használatának megszüntetését: a racionális, piacorientált gazdasági gondolkodás térhódítása a magántulajdont részesítette előnyben. A legelők elkülönítése 1848-ra a helységek kisebb részében – körülbelül egynegyedében – történt meg, vagy volt folyamatban az erre irányuló eljárás.²⁶ A X. törvénycikk a már lezárt birtokrendező eljárások újrainyitását explicit módon megtiltotta.

A feudális közös birtoklás felszámolása során éles küzdelem folyt az erdőkért is, amely nemcsak a tüzelő és az építőanyag forrásaként, hanem az állattartás helyszínéül is nagy jelentőséggel bírt a volt jobbágyok számára, de sokhelyütt a vadászat jogát is az újonnan nyert szabadságjogok közé tartozónak hitték.

²⁵ Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 110–117., 135., 150–154., 319–322.

²⁶ Orosz I.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 96. Varga János számításai szerint a helységek kétötödében ismerték már a parasztok a nekik jutott vagy legalábbis a nekik szánt legelőilletmény nagyságát. *Uő*: A jobbágyfelszabadítás i. m. 346.

Az áprilisi törvények érintetlenül hagyták az úgynevezett kisebb királyi haszonvételeket (regálejogokat). Az italmérés, mézárszéktartás, pálinkafőzés, vásártartás földesúri monopóliuma tekintélyes jövedelmet jelentett – sok, allodiális birtokkal nem rendelkező kisebb birtokok számára az úrbéri rendszer eltörlése után lényegében ez maradt az egyetlen jövedelemforrás. A paraszti közösségek vagy azok egyes tagjai azonban ezeket a monopóliumokat sokfelé erőszakosan semmibe vették.²⁷

A konfliktusok jó része összefüggésbe hozható a „környezeti szűkösség” fogalmával. A szűkösséget ebben az esetben a „javak [...] elosztásában beállt súlyos kiegyensúlyozatlanság” okozta. A környezeti szűkösség nagy eséllyel vezet erőszakos konfliktushoz – jellemzően lokális szinten – a preindusztriális társadalmakban, mivel ezek nagymértékben függenek a környezeti erőforrásoktól.²⁸ Visszatérő paraszti érv volt a kollektív akciók indoklása során, hogy a nemesi vármegye részrehajló közegei aránytalanul kevés vagy éppen „ökológiailag marginális” területekre (vízjárta helyek, szikes, homokos földek) szorították a jobbágycsoportokat.

A parasztság igényeit ki nem elégítő rendelkezések, illetve az eldöntetlenül maradt kérdések az ország számos vidékén mozgásba hozták az agrártársadalmat. Április és május folyamán a parasztság – személyesen vagy írásban – panaszok özönével árasztotta el a szolgabírákat, alispánokat, ritkábban a főispánokat.²⁹ A július 5-én megnyílt népképviselői országgyűléshez falvak egész sora fordult kérvényeivel.³⁰ A kérvényező nemcsak az áprilisi törvények hiányosságaira hívták fel a törvényhozók figyelmét, hanem régebbi sérelmeikre is megpróbáltak orvoslást kapni.³¹ A törvényhozás mellett Deák Ferenc igazságügy-miniszterhez is számos kérelmező fordult, leggyakrabban egész helységek: a jobbágyszabadítás gyakorlati végrehajtása ugyanis a bírósági szervezet feladata lett. A türelmetlen, illetve a változatlan összetételű bíróságokkal szemben bizalmatlan parasztszám az igazságszolgáltatást felügyelő minisztertől várták ügyük leggyorsabb elintézését. Államtitkárának, Ghyczy Kálmánnak a visszaemlékezései szerint „az úrbérvizony meg lévén szüntetve, temérdek felírás és

²⁷ A jobbágyszabadítás nyitva maradt kérdéseinek számbavételéről lásd *Fónagy Zoltán*: Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás. In: A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. Szerk. Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 43.) Zalaegerszeg 1998. 25–28.

²⁸ *Thomas F. Homer-Dixon*: Környezet, szűkösség, erőszak. Az ökológiai gondolat II. Bp. 2014. 18–19., 23–24., 27–28.

²⁹ *Hudi József*: Veszprém megyei paraszttorzalmak 1848/49-ben. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 3.) Veszprém 1984.

³⁰ *Gergely András*: Közép-Európa parlamentjei 1848-ban. In: A magyar országgyűlés 1848/49-ben. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 31.

³¹ *Ember Győző*: A magyar paraszttorzalmak 1848-ban. In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849. Bp. 1948. 200.

deputatio jött az ország minden részéből panaszokkal és követelésekkel volt uraik ellen. [...] A deputatiókat Deák fogadta, hozzám csak a felírások s elintézésüket sürgető ügyvédek és népizgatók jöttek.”³²

A felszabadult úrbéres jobbágyság, illetve a más jogállású agrárnépesség közösségei tehát túlnyomórészt legális csatornákon, panaszaik előterjesztésével keresték vélt vagy jogos igazukat, illetve kívánták helyzetüket kedvező irányba változtatni, és az erőszakos cselekvést távolról sem tekintették az egyetlen lehetséges opciónak. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a paraszti közösségek a korábban előforduló szórványos esetekhez képest nagyságrendekkel gyakrabban léptek ki a törvényes rend kereteiből. Különösen nagy eséllyel került sor kollektív erőszakos akciókra olyan helységekből, ahol az elmúlt években-évtizedekben elhúzódó konfliktus zajlott a földesúr és a község között.³³

Az erőszak eszközt jellemzően akkor veszik igénybe a közösségek egyéb alternatívákkal szemben, amikor úgy ítélik, megengedhetik maguknak, hogy átlépjék a határokat. „Az erőszakot nem eszmék és érvek idézik elő, hanem terek, és ezekben a terekben kialakult helyzetek és cselekvéskényszerek döntik el, hogy mi történik, ha már kitör az erőszak” – érzékelteti a választási lehetőségek és motivációk sokrétegűségét, egyben a véletlenszerűség nem elhanyagolható szerepét az erőszak természetét kutató Jörg Baberowski, német történész.³⁴ 1848 tavaszán az addig szilárdnak hitt intézmények és társadalmi struktúrák földrengésszerű hirtelenséggel végbemenő, gyökeres átalakulása, megkérdőjelezhetetlennek vélt tekintélyek ledőlése, a hierarchiaviszonyok átrendeződése olyan tereket hozott létre, amelyekben számos közösség alacsony kockázatúnak ítélte a határátlépést.

A reaktív akciók sűrűsödését a forradalom híre indította el: a legitimitás és az autoritás elve megrendült, így sokan jogalapot láttak arra, hogy önhatalmúlag orvosolják a sérelmeiket. „Valamint pedig az országgyűlésről a robotmentességnek hozzánk is elterjedt előszele fujdogált, a polgárok azonnal bátrak voltak magukat földesuraik ellen makacs engedetlenségi állapotba tenni” – rögzítette a hierarchiaviszonyok megrendülését a Vas megyei Nemesdömölk evangélikus lelkésze, Edvi Illés Pál már 1848. márciusában.³⁵

³² Fónagy Z.: Deák Ferenc i. m. 28–34.

³³ Vörös Károly: Paraszttorzalmak Vas megyében 1798–1848. II. Vasi Szemle 20. (1966) 525.

³⁴ Jörg Baberowski: Az erőszak terei. Bp. 2019. 35–36.

³⁵ Vörös Károly: A Kemenesalja 1848–1849-ben. Edvi Illés Pál visszaemlékezései. Vasi Szemle 18. (1964) 84–85.

Az erőszakos kollektív akciók gyakori formái

„Ha statisztika készülne az 1848–1849. évi panaszokról, az első helyet a legelőkkel kapcsolatos sérelmek foglalnék el” – véli a jobbágyfelszabadítás történetének nagy tapasztalatú kutatója, Orosz István.³⁶ Az erőszakos kollektív akciók sorában is feltűnően gyakran találkozunk a legelők körüli konfliktusokkal. Varga János szerint körülbelül minden ötödik helység lépett fel panaszokkal, követelésekkel a legelőt illetően: természetesen ezeknek csak kisebb része alkalmazott a status quo megváltoztatására irányuló erőszakot.³⁷

A legelőkkel kapcsolatos kollektív akcióknak két alapvető típusa volt. Az egyik esetben egy falu vagy mezőváros teljes közössége vagy annak egy része erőszakkal birtokba vett kizárólagos földesúri tulajdonú területeket, azaz a ráhajtották állataikat az uraság legelőjére, réjére, ugarföldjére. Ezek az akciók főleg olyan településeken zajlottak, ahol a közelmúltban került sor a birtokrendezésre, a parasztság által sérelmesnek tartott kimenetellel. Soktucatnyi helyen játszódtott le az erőszakos foglalás úgy, mint például Zalakeresztúron, ahol a templomban „több száz ember fejszéssel és kapákkal ellátva megjelent. Isteni tisztelet után a jegyző házához mentek, s ott az elkülönüléskor a volt közös legelőből az uradalomra esett [...] részek elfoglalását elhatározták, a rétre kimentek, az urasági kertölésöket szétbontották, és minden marhájukat a rétre hajtván az urasági birtokot erőszakkal elfoglalták, az ispánt [...] elkergették.”³⁸ Előfordult, hogy az állatokat az uraság takarmánynövényekkel vagy gabonával bevetett szántóföldjére hajtották, azaz az erőszak nemcsak a terület birtokbavételre irányult, hanem a normál gazdálkodási gyakorlattal ellentétes demonstratív tettként a szándékos károkozásra is. (Ez a destruktív magatartásforma általában jellemző a környezeti szűkösség következtében létrejött „elosztási koalíciókra”, amelyek kizárólag a javak újraosztására törekuszenek, nem foglalkoznak hosszabb távú célokkal).³⁹

A legelőkkel kapcsolatos erőszakos akciók másik típusa ennek ellentettjeként írható le: a parasztok erőszakkal elhajtották („kiverték”) az uraság állatait az osztatlanul használt, de gyakran a község által sajátjának tekintett közös legelőkről. A Veszprém megyei Nagyhidegkúton a jobbágyok „a törvény értelme feletti hibás felfogásból az urasági birkákat a közös legelőről levették”, sőt, utóbb a birkaistállót is felgyújtották. Dudaron a jobbágyság „az uraság birkáit még az erdőből is kiverte”. A jobbágyfelszabadítás döntő lépéseit levezénylő miniszterelnöknek, Batthyány Lajosnak a birtokán, a Vas megyei Kernetzen is kihajtották a

³⁶ Orosz I.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 102.

³⁷ Varga J.: A jobbágyfelszabadítás i. m. 346.

³⁸ Ember Gy.: Parasztkozgalmak i. m. 29.

³⁹ Homer-Dixon, T. F.: Környezet, szűkösség, erőszak i. m. 190–191.

jobbágyok a földesúr birkáit a közlegelőről, sőt a szomszédos falvak is követték a példát.⁴⁰ Ez a típusú erőszak kivétel nélkül a piacorientált földesúri gazdálkodás szimbólumának számító birkanyájak ellen irányult: az előző két-három évtizedben ugyanis a gyapjúkonjunktúra által ösztönözve sokfelé olyan mértékben növekedett a juhtartás, hogy az veszélyeztette a parasztok hagyományos legeltetési lehetőségeit.

A legelőkhöz hasonlóan a közösségi használat visszaszorítása, korlátozása vezetett reaktív jellegű – a korábbi állapotokat helyreállító – erőszakos kollektív akciókhoz. Utaltunk már rá, hogy az erdő a gazdálkodás hagyományos rendjében sokféle haszonvétel forrása volt: a forrásokban mindegyik funkció önkényes birtokbavételére bőségesen találunk példát országszerte. Dudaron (Veszprém) például a legeltetés, Csákberényen és Gánton (Fejér) a vadászat, Monyorókeréken (Vas) a gubacsszedés jogát kezdik gyakorolni önkényesen, Mór lakosai (Fejér) pedig egyszerre tették mindezt: az urasági erdőből tömegesen hordták a fát, szabadon legeltették a sarjerdőket, a „tolvaj puskások” pedig nyíltan űzték a vadászatot. Előfordult, hogy az akció nem állt meg a jogok birtokbavételénél. Csákberényben például az erdőben puskával vadászó parasztok összeverekedtek az uradalmi vadászokkal, akik néhányat megsebesítettek. „Ezeknek véresen a faluba érkeztek oly ingerültséget szült, hogy az egész népség keményfa dorongokkal felkészülve, a fővadász lakára annak otthon nem létében erőszakosan reátörvén, elsőben annak négy darab fegyvereit, utóbb az ott található zálogokat erőszakkal elhozták.”⁴¹

Említettük, hogy a megelőző évtizedben lezajlott birtokrendezések sokféle friss és elevenbe vágó sérelemként hatottak és vezettek kollektív erőszakhoz. Ennek tipikus formája volt a hosszas huzakodás, pereskedés után többnyire hatalmi szóval kialakított, sérelmesnek tartott birtokviszonyok szimbolikus jeleinek, a határjeleknek a megsemmisítése: árkok betemetése, halmok széthányása, kerítések kidöntése. Különösen provokatív módon történt ez a Komárom megyei Kisbéren (a reformellenzéki Batthyány Kázmér gróf birtokán), ahol éppen 1848 tavaszán ért véget a legelő-elkülönítési per. Az alispán május 18-án jelent meg a határok kijelölése céljából. Az ítélet ismertetése után a szokásoknak megfelelően elkezdtek a földhányásokkal kijelölni a határt, mire a „kisbéri lakosság a hozott ítélettel meg nem elégedve, a legnagyobb fenyegetőzések mellett botrányos zaj közt eltávozott”. Mikor a munka már befejezéséhez közeledett, „egy urasági vadász elrémülve [...] jelenté, hogy a kisbéri nép felpálinkázva az alsó

⁴⁰ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 28., 31–32.; *Vörös K.*: Parasztmozgalmak i. m. 527. Batthyány tisztartója érthető felháborodással jelentette, hogy „éppen annak, ki a nép felszabadítása nehéz harcát olly ernyedetlen buzgalommal segített kiküzdeni, nem tsak tulajdonjogát tapodják szentségtörő lábakkal, de annak tetemes kárt is okoznak”.

⁴¹ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 17–18., 21., 31–32.; *Vörös K.*: Parasztmozgalmak i. m. 532.

határhányásokat már szédülta, s hogy fenyegetőzve és felfingerülten siet felénk” – jelentette az alispán. A 300 fős tömeg szidalmazta és fenyegette az alispánt a szerintük részreahajló ítélet miatt, aki magát fizikailag is fenyegetettnek érezte, ezért megígérte, hogy közbenjár a gróf és a falu között. „Különben, ha ezt nem teszem, személyem a legnagyobb veszedelemnek van kitéve” – mentegette meghátrálását a belügyminisztériumnak.⁴²

Az áprilisi törvények által érintetlenül hagyott kisebb királyi haszonvételeket (regálejogok) sokfelé önhatalmúlag elkezdtek gyakorolni a parasztok. Leggyakrabban az italmérés monopóliumát sértették meg, de a mézárszéktartás, a pálinkafőzés kizárólagos földesúri jogát is többfelé tetteg semmibe vették. Veszprém püspöki mezővárosban „a házankinti kocsmáltatás napról napra terjed [...] és az intések [...] elvesztették hatásukat” – panasolta a terjedő engedetlenséget a másodalispán május 6-án, amely két nap múlva már erőszakos demonstrációvá eszkalálódott: „Múlt éjjel a városnak egyik negyedrésze fellázadt, az ott lakó városbírón rajtament, szabad bormérést és a káptalantól a csererdőt követelte, s ezekből többen felfegyverezve a város másik negyedébe mentek által és a lakosokat felkelésre és felfegyverkezésre nagy lármával buzdították”. A Pozsony megyei Dévényben, amikor a szolgabíró meg akarta győzni a lakosokat a bormérésük törvénytelenségéről, „a felhozott törvényekre mit sem adtak, sőt nagy láрма közt karjaik felemelésével és avvali hadakozásokkal nyilván kimondották, hogy ők az új törvény értelménél fogva szabadok lévén, őket a bormérésben senki nem gátolhatja”. A feljelentőt, a kocsmá házankint „megfoglalták és megverni akarták”. A hagyományos tekintélytisztetlet megtagadásának szimbolikus gesztusaként panasolja a jelentés, hogy az egyik önkényesen nyitott kocsmá udvarán fesztelenül borozó parasztok a dolgavégezetlenül elkocsizó szolgabíróra diadalittasan „poharaikat felemelve [...] éljent és vivatot kiáltottak”.⁴³

Többfelé, így például Enyingen (Veszprém), Tiszafüreden (Heves) és Sárdon (Somogy) a vásártartás jogát nyilvánították tetteg magukénak a paraszti közösségek, maguknak követelték a vásári jövedelmet, a helypénzfizetést pedig megtagadták. Sárdon több falu lakói „összecsoportozva marháikat egy falkába verték és a nagy tömeget erőszakosan behajtani akarták”, azaz megtagadták a helypénzfizetést. Miután a hajdúk ezt megakadályozták, „Laki József nagybajomi féltelkes jobbágy egy falka marhát maga elejbe fogván, minden ellenállás dacára az örökön keresztül tört, a tisztet illetlen szavakkal szidalmazván. És az ő példájára a többiek is keresztül hajtottak. A zaj nagy lett, a nép öszvecsoportozott, borzasztó káromkodások harsogtak mindenfelül. A tiszt pandúrokat hítt segítségül, kiknek

⁴² *Ember Gy.*: Iratok i. m. 11–12.

⁴³ Uo. 36–37., 88.

az erőszakoskodók Istenüket, Krisztusokat káromolták s kutyáknak nevezték, s rajtok szinte erőszakosan keresztül törtek.”⁴⁴

Archaikus és szimbolikus jelleget egyszerre hordoztak azok a kollektív akciók, amelyek iratok megszerzésére vagy megsemmisítésére irányultak. Kiolvasható ezekből az írásbeliségből kizártak gyanakvása: az írásban a hatalomban lévők eszközét látták az alávetésre és az „igazság” kiforgatására. Perkátán (Fejér) a földesúri kastélyhoz gyűlt lakosság „az uradalmi levéltárban levő irományok kiadását erőszakolta”.⁴⁵ Ilyen akciókat a vizsgált időszakban a ritkán említene a források, a Délvidék kivételével: az Óbecsén április 26-án a földosztás követelésének jelszavával kitört, fosztogatásba torkolló zavargás során megsemmisítették a magyar nyelven vezetett anyakönyveket. A következő napokban a zavargások a tiszai kóronakerület több helységére is átterjedtek, és a magyar nyelvű anyakönyvek szétéptése, elégetése mindenhol az erőszak egyik rítusaként ismétlődött meg.⁴⁶

A paraszti akciók fő jellemzői

Tilly hármas tipológiáját alkalmazva megállapíthatjuk, hogy 1848 tavaszán–nyarán az agrártársadalom közösségeinek erőszakos aktusaiban a jogbővítő (proaktív) és a változások visszafordítását célzó (reaktív) kollektív akciók egyaránt megtalálhatóak. Az akciók gyakran sérelmek orvoslására, azaz egy korábbi, jogszerűnek tartott helyzet visszaállítására, gazdálkodási erőforrások visszaszerzésére irányultak. Nem számított ritkaságnak azonban az sem, hogy olyan földeket vagy jogokat szereztek meg erőszakkal, amelyek korábban soha nem voltak a birtokukban. A proaktív jellegű törekvések csúcspontjaként a földosztás követelése jelentkezett (szinte mindig az úrbéres viszonyon kívüli paraszti rétegek részéről), ám a kommunisztikus elvek erőszakos realizálásának eseteivel nem találkoztunk forrásainkban. A kétfajta motiváció olykor egy akción belül is keveredhetett. Kisebb számban előfordultak kompetitív jellegű, azaz a lokális közösségen belüli ellenségeskedések is, például jobbágyok és zsellérek között, bár a gyakori érdeklentétek ebben az időszakban ritkán vezettek el az explicit erőszak alkalmazásáig.

A reaktív jellegű kollektív akciókra jellemző sajátosságok – az igazságos rend helyreállítása mint cél, a lokális jelleg, az egységesen fellépő közösség, a formális vezető hiánya – tisztán kivehetők a paraszti megmozdulások legtöbbszörénél. Az esetek kis hányadában fordult elő, hogy két vagy több falu egyeztetette akcióját és közösen lépett fel, vagy legalább utólag követte a szomszéd helység példáját.

⁴⁴ Uo. 38–39., 74–75., 130.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Varsányi Péter*: Nagyikinda és környéke 1848 tavaszán. *Századok* 116. (1982) 728.

Az „előkészítés” többnyire pusztán a társas érintkezés fő helyszínén, a kocsmában zajló beszélgetést jelentette, néha a közösség hangadóinak vagy formális vezetőinek – bíró és esküdtek – előzetes megbeszéléséről is értesülünk a forrásokból. A kollektív akciók kiindulópontjaként többször szerepel a másik közösségi tér, a templom, ahol a közösség egésze vagy jelentős része rendszeresen összegyűlt, így a tömegességben rejlő erő megélésére jó alkalmat nyújtott. Kitéüntetett gyűlékezési helyszíneként fordul még elő a jegyző vagy a bíró háza, mezővárosban (Nagykikinda) az iskolát is használták gyűlésezésre.

Az erőszakos akciók – legalábbis a település méreteihez viszonyítva – tömegek voltak: vagy a közösség egésze részt vett benne (a forrásokból többnyire nem derül ki, hogy ezen csak a férfiakat értették-e, de néha külön hangsúlyozzák a nők részvételét), vagy olyan nagy számban követték el egyszerre a normaszegést, amit a normál rendfenntartó apparátus – az uradalmi személyzet – fizikailag képtelen volt megakadályozni.

A közösség homogenitását, az akarategységet és a kollektív akció „spontán természetességét” reprezentálta az is, amikor a felelősségre vonás során kollektíven, egyenlő mértékben, mintegy „arctalan tömegként” vállalták a felelősséget, így például Nagyhidegkúton azt felelték a szolgabírónak, hogy „az egész község elhatározott akarattal volt” a birkák kihajtása iránt, és a végrehajtás „az egész helység köz részvételével” történt. Magyarpolányban a marhák „behajtása minden magyarpolányi lakosnak egyiránt akarata volt”.⁴⁷ A formális vezető hiánya tünt fel a *Pesti Hirlap* tudósítójának a több halálos áldozattal járó kikindai zavargásnál is: „25-én reggel a városon keresztüljárván, nem láttam senkit, ki az egészet kormányozta, vagy vezéri szerepet játszott volna; hanem egészen magokra hagyatva, mindenki tehetett, amit akart”.

Előfordult azért, hogy a közösségek vagy egyes tagjaik a katonaság megjelenése után felfedték az erőszakban kezdeményező, vezető vagy különösen aktív szerepet játszókat, és a kollektív büntetés elkerülése érdekében kiadták őket. Legnagyobb eséllyel a közties helyzetben lévő előjárók váltak ki a kollektív ellenállásból: Nagyhidegkúton például a bíró nevezte meg a kezdeményező szerepet játszó parasztokat. Ugyanakkor még több példát találunk arra, hogy az előjárók nem mondták fel a szolidaritást a közösséggel, sőt egyes esetekben kiderült, hogy ők játszottak kezdeményező szerepet a közös akcióban.

Viszonylag egyszerű a vizsgált kollektív akciók besorolása azok kiterjedése (az áldozatok száma és az okozott károk nagysága) alapján. Az 1848 tavaszán–kora nyarán zajlott, erőszakba torkolló paraszti mozgalmak jellemzően – két, több

⁴⁷ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 30., 34.

halálos áldozattal járó zendüléstől eltekintve⁴⁸ – mikroszintűnek tekinthetők. Jellemzően spontán, rövid lefolyású akciók zajlottak, és a kollektív erőszak zöm-mel a gazdasági erőforrások újraosztására irányult. Valódi fegyvereket nem vagy alig alkalmaztak: az erőszakosan fellépő csoport tagjai ugyanakkor gyakran nyomatékositották fenyegetésüket fegyverként is használható szerszámokkal (kasa, fejsze, kapa) vagy botokkal. Véres összeütközés viszonylag ritkán fordult elő, és túlnyomórészt azok során is csak sérüléseket okoztak, emberi élet kioltása alig fordult elő. (A következő hónapokban kibontakozó délvidéki, illetve erdélyi mozgalmak ebből a szempontból új minőséget képviseltek.) Emberek jellemzően akkor váltak a fizikai erőszak elszenvedőivé, ha munkaköri kötelességükből eredően akadályozni próbálták a folyamatban lévő akciót. A viszonylag kis számú személyi sérülést többnyire urasági alkalmazottak, főleg a földesúri tulajdon védelmére alkalmazott közegek, pásztorok, csőszök, erdőkerülők, vadőrök szenvedték el.

Ritkán, de előfordult a hatalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő falusi jegyzők elleni tényleges fizikai erőszak is. Kivételszámba ment a magasabb hatalmi pozíciót betöltő személyek – uradalmi tisztartók, vármegyei tisztviselők – fizikai bántalmazása, földesúrral kapcsolatban pedig a vizsgált időszakból ilyenről nincs tudomásunk. A kivételes esetek közé tartozik az április 23-án az Arad megyei Gyulavarsándon kitört zendülés, ahol a nép a szolgabíró, aki az önkényesen „letett” jegyzőt vissza akarta helyezni hivatalába, tettelesen megtámadta. A templom előtt csoportosult néppel szemben a tisztviselő hiába próbálkozott a hatalmi szóval: „Azonnal szidalmakkal megtámadtak, nyakon ragadtak s felső öltönyömet leszaggatták. Sőt botokkal is ütni akartak”, de ezt szerencsésen kikerülte. Sikerült bemenekülnie a jegyzői lakba, ahonnan ugyan megpróbálták kirángatni, de végül az előljárók segítségével sikerült megmenekülnie. Utána „az uradalmi tiszteket keresték ugyancsak agyonverhetés végett”, ők viszont már a mozgalom kezdetén elővigyázatosan távoztak a helységről.⁴⁹

Nem tudni, valóra váltotta volna-e fenyegetését a felbolydult tömeg, ugyanis az ilyesmi – szemben a tényleges test elleni erőszakkal – nem számított ritkaságnak. A hivatalos beszámolókon is átsüt a hatalom képviselőinek megdöbbenése, hogy uradalmi és vármegyei tisztviselőknek olyan sértő kifejezéseket kellett lenyelniük, amelyek a forradalom előtt azonnali súlyos retorziót vontak volna maguk után.

⁴⁸ Mindkét súlyosabb konfliktusra a későbbi etnikai jellegű polgárháború régiójában: a Délvidéken, illetve Erdélyben került sor. Mindkettőben fontos szerepet kaptak olyan külső aktorok, akik a szerb, illetve román nemzeti célok bázisaként tekintettek a parasztságra. A nagyikikindai húsvéti zendülést részletesen ismertetését lásd *Varsányi P.*: Nagyikikinda i. m. 718–742., a mihálcfalvi, sortúzzel végződött paraszti akcióra: *Egyed Ákos*: Erdély 1848–1849. 2. kiadás. Csíkszereda 2010. 155–157.

⁴⁹ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 205–207.

Az erőszakos akciók földrajzi megoszlásáról a legteljesebb „leltárt” készítő Ember Győző azt állapította meg, hogy azok Békésben, a Partiumban és Szatmárban voltak a legintenzívebbek. A Felvidék csendesebb maradt, mint a többi nemzetiségi vidék, és a Duna-Tisza köze is viszonylag erőszakmentesnek számított. A Dunántúlon Vast és Zalát találta a leginkább forrongónak, de Veszprém, Fejér és Somogy megyéből is számos erőszakos akciót ismertetett forráskiadványában.

Időben két nagyobb hullámot lehet elkülöníteni: az első, a nagyobb kiterjedésű közvetlenül a forradalom után kezdődött, és a tavaszi hónapokban az ország teljes területét érintette, beleértve Partiumot is. (Erdélyben ez később, az ottani országgyűlés – a jobbágyfelszabadítás kimondása – után a nyári hónapokban zajlott.) A mozgalmak nyári apályát a mezőgazdasági munkacsúccsal is lehet magyarázni, ahogyan a legelők körüli, erőszakkal járó konfliktusok április–májusi sűrűsége is összefügghetett a gazdálkodás éves ritmusával: ekkor vált aktuálissá az állatok legelőre hajtása. A második hullám a nyár végén indult és ősszel zajlott. Ez már jóval kevesebb helységet érintett, kiváltó okai között pedig már nagy szerepet játszottak a hadseregszervezéssel szembeni ellenérzések.⁵⁰

A legitimációs érvelések

Natalie Zemon Davis a kora újkori vallási indíttatású kollektív erőszak eseteit vizsgálva állapította meg, hogy bár a külső szemlélő sokszor esetlegesnek, céltalannak, értelmetlennek látja, az „erőszak nem véletlenszerű és korlátlan”, hanem „megadott célpontokra irányul, és a büntetések, a destruktív formák hagyományos repertoárjából merít”. A tömegek „politikai és erkölcsi hagyományaik hatására láznak fel, amelyek legitimálják, sőt kiváltják az erőszakot”. A kollektív erőszakot alkalmazó közösség gyakran azzal legitimálja a maga számára a cselekedetét, hogy úgy véli, a mulasztó vagy késlekedő felsőbbség helyett tesz igazságot vagy büntet.⁵¹

Az 1848 paraszti akcióiban résztvevők gyakran hivatkoztak létező és érvényes jogforrásokra: az urbáriumra, az úrbéri viszonyt szabályozó, illetve azt megszüntető új törvényekre, csak éppen azokat a jogalkotó intenciójától eltérően a maguk javára értelmezték. Az értelmezésbeli különbségeket a jogalkalmazók – az úriszék, a vármegyei törvényszék, a közigazgatási tisztviselők – részrehajlásával magyarázták. „Hol van az a viceispán, aki magát megvesztegetni engedte a gróf

⁵⁰ *Ember Gy.*: Magyar parasztmozgalmak i. m. 57–60.

⁵¹ *Natalie Zemon Davis*: Az erőszak rítusai. In: *Uő*: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 140–141., 146–147.

által?” – vonták felelősségre az új határt kijelölő alispánt a határjeleket széthányó kisbériek.⁵² Az írott joghoz hasonló, sőt azt is felülíró legitimáló erőt tulajdonítottak a hagyománynak, a „régiség”-nek: ennek nevében állították vissza erőszakal sok helyen a korábbi határhasználati rendet, semmisnek tekintve az 1836-os elkülönözési törvény alapján bíróságilag szentesített birtokrendezések eredményeit, vagy éppen tagadták meg – „az idők folytán behozott visszaélés”-nek minősítve – valamilyen kötelezettségük teljesítését. Olykor egészen régen, akár az előző nemzedék idején megszakított hagyományra hivatkoztak egy-egy határrész vagy haszonvétel visszafoglalásakor.

Ezek a legitimációs érvélmódok hagyományosnak tekinthetők a paraszti mozgalmak történetében. Újdonságnak számított viszont az érvelésben a polgári forradalom jelszavaira: a szabadság és egyenlőség elvére való hivatkozás. A hivatalos közegektől származó források ennek a ténynek különös jelentőséget tulajdonítanak. A társadalom rendjét alapjaiban fenyegető veszélyt látnak abban, ahogyan a parasztság ezeket az elvont fogalmakat értelmezi, pontosabban „félremagyarazza”: „A szabadság, azt mondják, az: hogy most minden szabad, az egyenlőség az, hogy közös minden”.⁵³ Szolgabírói jelentés szerint a Pest megyei Gombán némelyek azt terjesztették, „ők tudják az időt, melyben a földbirtok a nép között egyenlően fel fog osztatni”. „Sokan a péteri és mendei lakosok közül a szabadságot rosszul értelmezvén, vagy a szabadság eszméjét a jog eszméjével összezavarván, korcsmákat nyitottak.” „Nincs már többet a régi törvény, más törvény van most, nem parancsol már senki” – hirdette 16 tanú egybehangzó vallomása szerint egy gyöngyöstarjáni idősebb gazda.⁵⁴

Az úrbéri viszonyok eltörlése és a választójog kiterjesztése, a köztelherviselés deklarálása alapjaiban rendítette meg a hagyományos tekintélyviszonyokat: nemcsak a jegyzőt és a községi előljárókat „huncfutolják”, fenyegetik veréssel, sőt agyonütéssel, de a közhatalom megtestesítőjének, a szolgabírónak is hetykén vetik oda, hogy nem engedelmesskednek, „mert nem olyan idő van most, mint azelőtt, nem parancsol most már senki”.⁵⁵

Az erőszak utólagos elbeszélése során a tetteket általában racionalizálják: nemes indítékokra (igazságosság), szükségszerűségre és elkerülhetetlen kényszerekre szokás hivatkozni.⁵⁶ A felelősségre vonáskor érhető okokkal igyekeznek magyarázni a tetteket: azért hajtották az uraság pusztájára marháikat, mert

⁵² *Ember Gy.*: Iratok i. m. 11–12.

⁵³ A Győr megyei parasztság erőszakos akcióit értelmezte így a Jelenkor 1848. május 14-ei számában megjelent tudósítás.

⁵⁴ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 109., 125.

⁵⁵ Uo. 126.

⁵⁶ *Baberowski, J.*: Az erőszak terei i. m. 22.

„legelőjük a sok vágással elszorítva lévén [...] a szükség által lettek kényszerítve” az erőszakos foglalásra.⁵⁷

Gyakran megfigyelhető, hogy a cselekmények során a hivatalos eljárásokat imitálták, vagy a népi igazságszolgáltatás hagyományaiból merítettek.⁵⁸ Amikor például állataik ráhajtásával erőszakkal birtokba vettek kizárólagos földesúri tulajdonú területeket, néhol ünnepélyes formákkal hangsúlyozták, hogy tettüket legitimnek tartják: ilyen lehetett a dobszó (amely a hatósági hirdetmények kísé-
rője szokott lenni), a zászló vagy az ökrök szarvára kötött nemzeti színű szalag.

Nem szabad persze elfelejtkeznünk arról a körülményről, hogy a paraszti akciók résztvevőinek nézőpontját többnyire ellenérdekű kívülállók közvetítésével ismerhetjük meg: vármegyei tisztviselők örökítették meg, illetve interpretálták a parasztok kijelentéseit, vallomásait. Még a nevükben született írásos források (például kérvények) valóságreferenciáját is óvatosan kell kezelni, hiszen azok gyakran a közösségen kívüli „szakértő” közreműködésével születtek. Számolnunk kell azzal is, hogy törekvéseik sikere érdekében igyekeztek behelyezkedni az „ellenség” világképébe, alkalmazkodni fogalomrendszeréhez, például manipulatív módon megfelelni a róluk alkotott képnek. Ilyen taktikai húzásnak tekinthető, amikor egy-egy erőszakos akció kudarca után, a felelősségre vonás során a résztvevők a józan ítélőképesség elvesztésének beismerésében kerestek enyhítő körülményt: értetlenségükre, tudatlanságukra, megtévesztettségükre hivatkoztak megalázkodva⁵⁹ – azaz igyekeztek megfelelni az „urak” parasztképének. Visszatérően hangsúlyozták a jelentésekben – az „elkövetők” mentőkörülményként, a hatóságok magyarázatként – az alkohol szerepét a kollektív akciókban: a kisbériek „felpálinkázva” hányták szét a friss határhalmokat, de Perkátán is „néhány egyén részegségének” tulajdonítják az urasággal szembeni fenyegető fellépést.⁶⁰

Általában fontos legitimációs forrásnak tekintik a kollektív erőszak résztvevői felsőbb társadalmi rétegek közül valók (papok, értelmiségiek, hivatalviselők) iránymutatását, közreműködését vagy legalábbis helyeslését.⁶¹ Az első „magas intenzitású” (több halálos áldozattal járó), agrártársadalmon belüli kollektív erőszak, a nagykikindai zavargás esetében egyértelmű a kezdeményező személye: egy Djordje Radak nevű, helybeli születésű joghallgató, aki egyenesen az utolsó rendi országgyűlésről érkezett szülővárosába, kifejezetten a szerb nemzeti mozgalom megszervezése érdekében.⁶² Csabdi puszta majorsági zsellérei Nyáry Pál Pest megyei alispán egyik írnokának biztatására hivatkoztak, aki állítólag azt

⁵⁷ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 33.

⁵⁸ *Zemon Davis, N.*: Az erőszak rítusai i. m. 147., 160–161

⁵⁹ Uo. 33.

⁶⁰ Uo. 12., 19.

⁶¹ Uo. 150–151.

⁶² *Varsányi P.*: Nagykikinda i. m. 720–723.

mondta nekik: „földesuraiknak semmi szolgálattal vagy árendával nem tartoznak, és ha kényszerítenék őket, elegenden vannak, kifoghatnak rajtuk, sőt leverhetik őket”.⁶³ Kezdeményező szerep juthatott a paraszti közösségek mobilisabb tagjainak is, akik a külvilág impulzusait közvetítették. Moson megye alispánja szerint a nyugalanságot különösen szítják a kereskedést és fuvarozást űző falusiak, akik a városokban és Ausztriában hallott hírek „balmagyarázásával” „szórják el az egyenetlenség és viszálykodás magvát és idézik elő a nyughatatlanságot”.⁶⁴

Ugyanezt a mozzanatot a hatalom képviselői úgy értelmezik, hogy a parasztok „bujtogatók” izgatásaira folyamodtak kollektív akciókhoz. Hogy a kollektív akciókban valójában ritkán játszott szerepet ilyen külső impulzus, közvetve sejteti, hogy az utólagos felelősségre vonások során közösségen kívüli szereplőt alig állítottak bíróság elé.

A hatalom ellenlépései

Abban, hogy a parasztság kollektív akciói 1848 tavaszán nem jártak komolyabb destabilizációval, fontos szerepet tulajdonítunk annak a körülménynek, hogy a közép szintű (vármegyei) hatósági szervezet a központi kormányzat szintjén lezajlott hatalomváltástól függetlenül szilárd maradt, hatékonyan működött és általában higgadt óvatossággal reagált az eseményekre. A megyei hatóságok által kiküldött közegek, bizottságok általában a meggyőzés eszközeivel igyekeztek a lázongókat lecsillapítani, bár érvek közt persze a megtorlással való fenyegetés is szerepelt. Változó sikerességű volt az a – főleg szóbeli – propaganda, amellyel a vármegyei tisztviselők a parasztnak igyekeztek megmagyarázni, hogy a vívmányokat a nemesség önkéntes áldozatvállalásának és jóindulatának köszönhetik, ezért volt uraságuknak hálával tartoznak.

A legmagasabb szintű ellenlépés a katonaság kirendelése volt (általában egy fél vagy egész századé, 60–120 katonáé), akiknek aktív alkalmazására azonban szinte soha nem volt szükség. Jelenlétük potenciális fenyegetést, illetve nagyon is valóságos anyagi jellegű büntetést jelentett: beszállásolták őket a kollektív akciót elkövető falu parasztjaihoz, akiknek saját költségükön kellett eltartani őket. Többször hangsúlyozták a megyei jelentések, hogy tekintettel voltak arra, hogy a terhek leginkább a lázongások hangadóira nehezedjen. A módszer szinte mindig eredményesnek bizonyult, a jelentések szerint a nyugalom szinte azonnal helyreállt: „a katonaságnak megjelenése igen jótékonyan hatott, [...] annak minden tetteges alkalmazása mellőztetvén, csupán békés úton a rend helyreállítatott”.⁶⁵ A lakosság ilyenkor nemcsak a

⁶³ *Ember Gy.*: Iratok i. m. 5.

⁶⁴ Uo. 14–16.

⁶⁵ Uo. 18., 19.

rendellenes állapot megszüntetését, hanem gyakran az okozott károk megtérítését is önként megígérte, csak mentsék fel a katonaság eltartásának terhe alól. Az erdőket erőszakosan birtokba vevő és károsító mezőváros 120 aláírással ellátva írásban vállalta a fő felelősök kiadását, „csak hogy a katonaság Mórról visszavonassék”.⁶⁶

A kollektív akciók szimbolikus megtorlásának érdekes példájára került sor Nagyhidegkúton: a közös legelőről kihajtott birkákat katonai karhatalom jelenlétében azokkal hajtották vissza, akik kihajtották. Ugyancsak szimbolikus aktusként a hatalom képviselője nyilvánosan, kérdés-felelet formájában ismertette el a jogszerű állapotot, azaz, hogy a kérdéses határrész mindig a földesúr tulajdona volt.⁶⁷

A földesurak és jobbágyok „elválása” tehát távolról sem volt egyöntetűen békés folyamat. A feudális jellegű kötelékek túlnyomó részének megszűnését, a polgári földtulajdon megteremtésének első lépéseit 1848 tavaszán—kora nyarán sokféle kísérték a paraszti közösségek erőszakos akciói. A kollektív erőszak pár száz ismert – lokális és viszonylag alacsony materiális és társadalmi költséggel járó – esete azonban nem ok arra, hogy megkérdőjelezzük a jobbágyszabadítás 1848-as módjának eddigi értékelését. A tény, hogy a többi – több mint tízezer – helységben a „közcsendet és közbátorságot” nem zavarta meg a földindulásszerű átalakítás, továbbra is a liberális reformellenzék érdekegyesítő politikájának történelmi sikereként könyvelhetjük el.

COLLECTIVE VIOLENCE IN THE PEASANT MOVEMENTS IN 1848

A Tentative Typology

By Zoltán Fónagy

SUMMARY

In the months that followed the abolition of *jobbágyság* in 1848, hundreds of violent collective activities took place in agrarian communities of various types and legal status. These stayed, as a rule, within a local framework, and were mostly directed not against persons but against objects of property of either physical or legal nature. The county administration proved able to contain the disturbances through the moderate use of coercive power, thus the latter failed to seriously undermine the stability of the new post-revolutionary regime. Putting to use the categories elaborated by the social sciences that deal with the history of collective violence, the paper analyses these collective actions on the basis of their formal characteristics. It seeks to answer questions such as what were the reasons that ultimately prompted the communities to resort to violence, what strategies of action were used by them, and how they tried to legitimize their use of violence.

⁶⁶ Uo. 22.

⁶⁷ Uo. 30.

A MAGYAR BIRODALOM KONCEPCIÓI A HOSSZÚ 19. SZÁZADBAN*

Hosszú évek óta foglalkoztatja a Habsburg Monarchia kései történetének kutatóit az a kérdés, hogy birodalomnak tekinthető-e ez az államalakulat, és ha igen, akkor melyek ezen birodalmiság jegyei. A kérdést Pieter M. Judson konkrétan is feltette egyik írásában, és bár arra a megállapításra jutott, hogy „a legtöbb birodalmi elmélet nem alkalmazható erre az államra”, mégis kevés kétséget hagyott afelől, hogy tanulmányának címét csupán figyelemfelkeltésből választotta, és a Habsburg Monarchiát igenis birodalomnak kell tekinteni.¹ Judson értékelése egybecseng az általa tárgyalt korszakban használt terminológiával: a hosszú 19. század során valószínűleg senki sem vonta kétségbe a Habsburg Monarchia birodalom voltát.² Más kutatók viszont óvatosabbak, így például Arno Strohmeyer, aki szerint a kora újkorban „a Habsburg Monarchia nem volt teljes értékű birodalom, bár több birodalmi jegyet is felmutatott”.³

Annak vizsgálata helyett, hogy a Habsburg Monarchia explicit birodalomnak tekinthető-e, a legtöbb kutató inkább a birodalmiság jegyeinek megnyilvánulásait kereste. Így az utóbbi időben számos kutatás született a birodalmi reprezentációkról⁴

---

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Prémium Posztdoktori Programjának támogatásával készült. A kézirat elkészítése során támaszkodhattam a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Újkori témacsoportjának munkatársai, továbbá Romsics Gergely tanácsaira – segítségüket ezúton is köszönöm.

¹ Pieter M. Judson: *L'Autriche-Hongrie était-elle un empire?* Annales 68. (2008) 563–96. A teljes idézet: “Le présent article s’appuie sur des travaux récents portant sur les droits civils, les cultures citoyennes, les structures institutionnelles et les pratiques politiques apparues en Autriche-Hongrie après 1867, pour démontrer que la plupart des théories de l’empire ne s’appliquent pas à cet État.” [Ez a tanulmány az 1867 utáni ausztria-magyarországi állampolgári jogokról, polgári kultúráról, intézményi struktúrákról és politikai gyakorlatokról megjelent újabb munkák alapján állítja azt, hogy a legtöbb birodalmi elmélet nem alkalmazható erre az államra.] (565.) A tanulmányban szereplő idézeteket a szerző fordította magyarra.

² Hannes Leidinger: *War die Habsburgermonarchie ein Imperium? Aktuelle wissenschaftliche Betrachtungen und zeitgenössische Debatten von 1900 bis 1918.* In: *Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900.* Hrsg. Bernhard Bachinger – Wolfram Dornik – Stephan Lehnstaedt. (Schriften aus der Max Weber Stiftung 2.) Göttingen 2020. 27–44.

³ Arno Strohmeyer: *Die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit – ein Imperium? Ein Problem-auftritt.* In: *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche.* Hrsg. Michael Gehler – Robert Rollinger. Wiesbaden 2014. 1027–1055., itt: 1049.

⁴ Brigitte Mazohl – Karin Schneider: *“Translatio imperii?” Reichsidee und Kaisermythos in der Habsburgermonarchie.* In: *Was vom Alten Reiche blieb... Deutungen, Institutionen und Bilder des frühneuzeitlichen Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation im 19. und 20. Jahrhundert.* Hrsg. Matthias Asche – Thomas Nicklas – Matthias Stickler. München 2011. 101–28.; Daniel L. Unowsky: *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916.* (Central European Studies) West Lafayette 2005.

és a birodalmi hatalomgyakorlás módozatairól.⁵ A kutatók jelenleg egyetértenek abban, hogy az olyan perifériák, mint Galícia és Bukovina⁶ és a kvázi-gyarmat Bosznia-Hercegovina⁷ felett Bécs birodalmi jellegű hatalmat gyakorolt, sőt a Habsburg Monarchia kvázi-koloniális hatalomként lépett fel Afrikában és a Közel-Keleten is.⁸

Ez a tanulmány némileg más célt tűz ki maga elé. A Habsburg Monarchia birodalmi jellegének vizsgálata helyett arra a kérdésre igyekszik választ találni, hogy *hány* birodalom létezett a 19–20. századi Habsburg Monarchián belül. Ennek érdekében a tanulmány a magyar birodalom fogalomtörténetének felvázolására tesz kísérletet. A tanulmány csak részben szól a magyar birodalmi gondolatról, azaz a magyar imperialista külpolitikáról, és nem is célja Romsics Ignác alapos és kritikus tanulmányának meghaladása, hanem a „magyar birodalom” kifejezés többi lehetséges jelentését elemzi.⁹ Mindezzel reflektálni kíván Laurence Cole 2018-ban megjelent tanulmányának megállapítására: „több kutatásra van szükség, hogy megtudjuk, hogyan rezonált a »birodalom« a transzlajtn politikai diskurzusban, beleértve ebbe, hogyan gondolkozott a magyar elit egy önálló magyar, azaz nem osztrák-magyar birodalomról”.¹⁰

Egy idegen fogalom

A korai 19. századig a birodalom szó idegenül hangzott a magyar fülnek. A birodalom ugyanis általában közjogi alapon került definiálásra, azaz olyan államalakulatként, amely felett egy császár (vagy az ezzel egyenértékű szultán vagy cár) uralkodott; a birodalom tehát a császárság szinonimája volt. A birodalmiság elsőszámú feltételeként még 1893-ban is a „császárnak nevezett egyeduralkodót”

⁵ *John Deak*: Forging a Multinational State: State Making in Imperial Austria from the Enlightenment to the First World War. (Stanford Studies on Central and Eastern Europe) Stanford 2015.; *Jana Osterkamp*: Cooperative Empires. Provincial Initiatives in Imperial Austria. Austrian History Yearbook 47. (2016) 128–46.

⁶ *Klemens Kaps*: Creating Differences for Integration. Enlightened Reforms and Civilizing Missions in the Eastern European Possessions of the Habsburg Monarchy (1750–1815). In: Enlightened Colonialism. Civilization Narratives and Imperial Politics in the Age of Reason. Ed. Damien Tricoire. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series) Cham 2017. 133–55.

⁷ *Clemens Ruthner*: Habsburgs “Dark continent”. Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert. (Kultur – Herrschaft – Differenz 23.) Tübingen 2018.; *Clemens Ruthner – Tamara Scheer*: Bosnien-Herzegowina und Österreich-Ungarn, 1878–1918. Annäherungen an eine Kolonie (Kultur – Herrschaft – Differenz 24.) Tübingen 2018.

⁸ *Walter Sauer*: Habsburg Colonial. Austria-Hungary’s Role in European Overseas Expansion Reconsidered. Austrian Studies 20. (2012) 5–23.

⁹ *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő*: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. (Osiris Könyvtár) Bp. 2004. 121–158.

¹⁰ *Laurence Cole*: Visions and Revisions of Empire. Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy. Austrian History Yearbook 49. (2018) 261–280., itt: 271.

szabta meg a *Pallas nagy lexikona*.¹¹ Magyarországot azonban – a magyar közjogi ortodoxia szerint – soha nem uralta formálisan császár. Mivel tehát Magyarország királyság volt, birodalmak, azaz császárságok szükségszerűen csak külföldön lehettek – a kora újkorban a birodalom kifejezés a leggyakrabban a Német–római Birodalommal kapcsolatban jelent meg. Még 1910-ben is, amikor pedig – amint az alább kiderül – a magyar birodalom szókapcsolat különböző jelentésekkel felruházva egészen változatos kontextusokban felmerült, a pallérozott és precízen fogalmazó konzervatív jogász-publicista Réz Mihály kizárólag osztrák viszonylatban volt hajlandó használni a birodalom szót, annak kiterjesztését Magyarországra pedig a Habsburg Monarchia centralizációjaként értelmezte, és mint ilyet természetesen a legélesebben elutasította.¹²

Ennek ellenére birodalmi intézmények Magyarországon is megjelentek. Német–római császárként a Habsburg uralkodók birodalmi hercegi (Fürst) címet adományoztak a leggazdagabb és leglojálisabb magyar arisztokratáknak, így például az Esterházy, a Grassalkovich és a Batthyány családok egyes ágainak, illetve az esztergomi érseknek. A hercegi cím ezeknek a családoknak az „átlagos” arisztokráciához képest jelentősen magasabb presztízst biztosított, és hozzájárult a birodalmi arisztokráciába való integrálódásukhoz.¹³

A birodalom és Magyarország közötti távolság tovább csökkent 1804-ben, amikor II. Ferenc német–római császár I. Ferencként felvette az osztrák császári címet, amivel egyúttal azt is jelezte, hogy egy Osztrák Császárság nevű állam élén áll. Két évvel később Ferenc lemondott német–római császári címéről, és így a Német–római Birodalom megszűnt létezni. „Majdnem három évszázaddal megszületése után a dunai államközösség immár egy, közös korona alatt létezett” – értékelte Ferenc lépését Charles Ingrao.¹⁴ (A közös korona azonban nem jelentett közös intézményeket – az egyetlen, az egész államalakulatot átfofó intézmény továbbra is a hadsereg maradt.) A magyar politikusok és jogászok azonban élesen elutasították, hogy Ferenc deklarációja és a közös korona koncepciója Magyarországra is érvényes lenne: bár több magyar vármegye is gratulált az uralkodónak új címe alkalmából, nyilvánvalóvá tették, hogy az osztrák császári cím egy másik állam belügye. A magyar rendek ellenállása egészen

¹¹ *Pallas nagy lexikona* I–XVIII. Bp. 1893–1904. III. 310.

¹² *Réz Mihály: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya*. Bp. 1910.

¹³ *Géza Pálffy: An 'Old Empire' on the Periphery of the Old Empire. The Kingdom of Hungary and the Holy Roman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. In: *The Holy Roman Empire, 1495–1806. A European Perspective*. Eds. R. J. W. Evans – Peter H. Wilson. Leiden–Boston 2012. 259–280., itt: 275–76. A hercegi címet a magyar jogrend 1886-ban vezette be.

¹⁴ *Charles Ingrao: The Habsburg Monarchy 1618 – 1815. (New Approaches to European History)* Cambridge 1994. 229.

1848-ig sikeres volt; Ferenc utódja, V. Ferdinándként, azaz magyar királyként uralkodott Magyarországon.¹⁵

A birodalom és Magyarország közötti határvonal interpretációja azonban nem volt egyértelmű, és az azt értelmező megszólalókat nem lehet két nagy táborra, az Osztrák Császárságot az összes Habsburg-tartományra kiterjeszteni akaró bécsi bürokráciára, illetve az ennek a törekvésnek ellenálló magyar rendekre leszűkíteni. Több magyar közszereplő ugyanis úgy érezte, hogy Magyarország igenis része az Osztrák Birodalomnak. Így tett például Lamberg Ferenc gróf, egy karintiai származású magyarországi indigena család szülötte, akit sikeres katonai pályafutása és feltétlen császárhűsége nyomán 1848 szeptemberében az uralkodó Magyarország katonai parancsnokává és ideiglenes nádorává nevezett ki, majd néhány nappal később Pest-Budán lincselés áldozata lett. Jóval ezelőtt Lamberg *Még egy Terra Incognita: Ismeretek s tudnivalók ausztriai birodalom nem-magyar tartományairól* címmel kiadott egy földrajzkönyvet, amely az Osztrák Császárság többi tartományát szándékozta megismertetni a magyar közönséggel. Lamberg ezen szövege, akárcsak publicisztikai munkássága (katonatisztekre egyáltalán nem jellemző módon) magyar nyelven jelent meg, ezzel is jelezve, hogy az összbirodalomról szóló koncepcióját a magyar közönségnek szánta.¹⁶ Lamberg esetében persze lehet azzal érvelni, hogy indigena volta magyarázza meg, miért vélte úgy a magyar rendek többségétől eltérően, hogy Magyarország része az Osztrák Birodalomnak. Több más szerzőnél azonban ilyen magyarázatot nem lehet adni. Így például a nem túl eredeti, de annál szorgalmasabb tudós és az MTA tagja, Lassú István, Magyarországot is tárgyalta *Az ausztriai birodalomnak statisztikai, geographiai, és históriai leírása* című munkájában, valamint több reformkori földrajztan-könyv szerzője is hasonlóan tett.¹⁷

¹⁵ Nagy Ernő: Az ausztriai császári cím fölvételéről. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből* 12. kötet 2. szám. Szerk. Pauer Gyula. Bp. 1897. 29–32.; R. J. W. Evans: Communicating the Empire. The Habsburgs and Their Critics, 1700–1919. *Transactions of the Royal Historical Society* 19. (2009) 117–38., itt: 123–27.

¹⁶ *Lamberg Ferencz: Még egy Terra Incognita: Ismeretek s tudnivalók ausztriai birodalom nem-magyar tartományairól.* Pozsony 1841.

¹⁷ *Lassú István: Az ausztriai birodalomnak statisztikai, geographiai, és históriai leírása.* Buda 1829.; *B[edeő] P[ál]: Általános földleírás, különös tekintettel az Ausztriai birodalomra, jelesen Magyar országra.* Posony 1843.; *Harmadik folyamat: Az Ausztriai Birodalomnak és Olaszországnak földrajza.* Marosvásárhely 1846. Míg az Osztrák Birodalom vagy Osztrák Császárság terminusokat a reformkori szerzők többsége egyértelműen egy külföldi állam megnevezésére használta, a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló területet az Ausztriai-ház szókapcsolattal lehetett leírni.

A Szent Korona regnumainak magyar birodalma

Azok a vélemények azonban, amelyek Magyarországnak az Osztrák Birodalomhoz tartozását demonstrálták, egyértelműen kisebbségben maradtak a reformkori Magyarországon, és a domináns diskurzusban helyett egy másik koncepció, a magyar birodalom jelent meg. Ezt a magyar birodalmat nem közjogi alapon (azaz egy császár által uralt államként) definiálták, hanem független és több részből álló államot jelentett. Ebben az értelemben határozta meg a birodalom szót 1879-ben a *Magyar lexikon* is: a birodalom latin megfelelőjének a *regnumot* adta meg, nem pedig az *imperiumot*, ennek megfelelően meghatározása nem közjogi (azaz a birodalom nem a császárság szinonimája), hanem „nagyobb állam, melynek élén monarchikus fejedelem, császár vagy király áll, vagy több kisebb államot magában foglaló államegész”.¹⁸

Annak érdekében, hogy megértsük, mit jelentett a reformkorban használt magyar birodalom terminus, figyelembe kell venni, hogy a korszakban Magyarország definíciója is bizonytalan volt. Fényes Elek, a reformkor legfontosabb statisztikusa, egyenesen négy különböző Magyarország-meghatározást javasolt.¹⁹ A legszorosabb értelemben Magyarország csak a magyar polgári hatóságok által kormányzott területet jelentette. Az ennél eggyel szélesebb meghatározás Horvátországot és Szlavóniát is magában foglalta, mivel a magyar törvények ezek területén is hatályosak voltak (hiszen a horvát és szlavón rendek a magyar országgyűlésbe is elküldték követeiket). Az ennél is szélesebb definíció Erdélyt is magában foglalta. Erdély ugyan semmilyen konkrét intézményében nem kapcsolódott Magyarországhoz, de a magyar nacionalizmusnak a 18. század legvégén történő megszületésével és különösen az 1830-as évektől széles körben osztott nézet lett, hogy Erdély és Magyarország különállása az oszmán hódítás miatt bekövetkezett természetellenes állapot, amelynek megváltoztatása sürgető feladat.²⁰ Végül Fényes legrágabb definíciója minden olyan országot magában foglalt, amely valaha – bármely rövid ideig és csak formálisan is – a magyar korona alá tartozott: Dalmácia, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Galícia és Lodoméria, Havasalföld és Moldva.

A 18. században a magyar, a horvát és az erdélyi országgyűlések is kimondták függetlenségüket más országoktól; viszont – Péter László szavaival – „1790 után a magyar országgyűlés azzal az igénnyel lépett fel, hogy a magyar korona

¹⁸ *Magyar lexikon*, az összes tudományok enciklopédiája I–XVII. Bp. 1879–1885. IV. 71.

¹⁹ *Fényes Elek: Magyarország statistikája* I–III. Pest 1842–1843. II. 111–12.

²⁰ *Völgyesi Orsolya: Erdély kérdése és a hazai nyilvánosság az 1830-as években*. In: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Máttyás – Mester Béla. (Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 2.) Bp. 2016. 178–191.

többi országa (regnuma) számára is jogot alkothasson. Az 1830-as évektől kezdve pedig a liberális nacionalisták a magyar korona összes országát egy kormányzati rendszerben kívánták egyesíteni,²¹ sőt ez a szándék még Galícia-Lodomériára is kiterjedt. A magyar birodalom terminus ezt az integrációs szándékot jelezte, mégpedig a legtöbb esetben Fényes második vagy harmadik definíciója szerint – a magyar birodalom nem volt más, mint egy jelenleg fragmentált, de a jövőben ténylegesen létrejövő magyar nemzetállam víziója. A birodalom szó ilyen jelentése könnyen kiolvasható a *Pesti Hírlap* Kossuth Lajos által írt vezércikkeiből: „Mit kíván az ország törvénye, mit kívánunk mi magyarok a horvátoktól nyelvünkre nézve? Azt, hogy a főkormányzási nyelv egy *birodalomban* csak egy lehetvén, ez a *magyar birodalomban* magyar legyen.”²² „Csak az lehet tehát az egyedüli kérdés, melyik élő nyelv legyen az önálló *magyar birodalomban* közigazgatási nyelvvé? És e kérdésre legrovidebben egy másik kérdéssel lehet felelni; tudniillik minő országról vagyon itt szó, és kié a hon, amelyről szó vagyon? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, amelyről szó vagyon, a magyaroké.”²³ Mondani sem kell, hogy ez az elképzelt magyar birodalom a létező Osztrák Birodalmon teljesen kívül állt; birodalom voltát nem uralkodójának császári címe, hanem önállósága és összetett, azaz – Kossuth és más romantikus nacionalisták reményei szerint ideiglenesen – nem teljesen centralizált volta adta.

A kiemelt népszerűségnek örvendő földrajz és történelem tankönyv, a *Hármas kis tükör* kiadástörténete is jól mutatja, hogy a reformkorban hogyan került egyenlőségjel a birodalom és az összetett nemzetállam koncepciója közé. A *Hármas kis tükör* először 1773-ban jelent meg, alcíme pedig pontosan meghatározta tárgyát: *Hármas kis tükör, mely I. a Szent Históriát, II. Magyar Országot, III. Erdély Országot, annak földével, polgári állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan, de világosan előadja és kimutatja.*²⁴ A könyv második része a legszűkebb értelemben tárgyalta Magyarországot. A következő kb. 30 kiadás is ezt a címet használta, egyértelműen jelezve, hogy a szűk értelemben vett Magyarország és Erdély két különálló, de múltjuk révén mégis összetartozó ország. 1824-től 1843-ig a legtöbb kiadás alcíme már a magyar birodalomról és Erdélyről szólt, és ennek megfelelően a második rész immár Horvátországot és Szlavóniát is tárgyalta. Az olvasó az 1843. évi kiadás alcímében immár a magyar

²¹ *László Péter*: Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies. Ed. Miklós Lojtkó. (Central and Eastern Europe 1) Leiden–Boston 2012. 56.

²² Virasszunk. *Pesti Hírlap*, 1842. június 19. [Kiemelések a szerzőtől. – V. B.]

²³ Szabadka körlevele. *Pesti Hírlap*, 1842. július 14. [Kiemelések a szerzőtől. – V. B.]

²⁴ *Losontzi István*: *Hármas kis tükör, mely I. a Szent Históriát, II. Magyar Országot, III. Erdély Országot, annak földével, polgári állapotjával, és históriájával, gyenge elmékhez alkalmaztatott módon, a nemes tanulóknak, summásan, de világosan előadja és kimutatja.* Posony 1773.

királyi birodalommal találkozott, egy évvel később pedig az alcímből eltűnt Erdély (bár Erdélyt a főszöveg továbbra is külön részben tárgyalta).²⁵ Hasonló utat járt be Fényes munkássága is. 1836-ban és 1847-ben megjelent műveiben (*Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*, illetve *Magyarország leírása*) a második definíció szerinti Magyarországot tárgyalta.²⁶ 1848-ban viszont már *A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben* címmel indított egy minden korábbinál részletesebbre tervezett sorozatot, amely immár Erdélyt is tárgyalni kívánta.²⁷

1848-ban Magyarország és Erdély egyesülésével a magyar birodalom kézzelfogható közelségben levőnek tűnt. A függetlenségi háború elvesztésével nemcsak ez az illúzió foszlott szerte, hanem egy évtizedre Magyarország megkérdőjelezhetetlenül a megreformált és dinamikus Osztrák Birodalom része lett.²⁸ A kortárs diskurzus ennek megfelelően alkalmazkodott a realitásokhoz. Magyar birodalomról immár szó sem volt. Fényes két új munkát adott ki: a *Magyarország geographiai szótára* a legszűkebb értelemben vett Magyarországot tárgyalta, *Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása* pedig értelemszerűen az egész Osztrák Birodalmat.²⁹ *A Hármas kis tükör* egy kései kiadása pedig a Bibliát tárgyaló rész helyett immár szintén az egész Osztrák Birodalmat ismertette meg a tanulókkal.³⁰

A centralizált, abszolutista Osztrák Birodalom azonban csak egy évtizedig tartott. Az 1860-as évek korlátozott liberális közjogi kísérletezései a közvélemény felszabadításával jártak, és tengernyi elképzelés jelent meg a Habsburg Monarchia átalakításának forgatókönyveiről.³¹ Ebben a kontextusban ismét megjelent a magyar birodalom terminus a Szent Korona országainak mélyebb integrációját feltételezve. Toldy Ferenc már 1861-ben *A magyar birodalom alaptörvényei* címmel publikált egy közjogtörténeti gyűjteményt, amely horvát–szlavón és erdélyi törvényeket is tartalmazott – nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy közjogi-történeti alapot adjon a fényesi taxonómia harmadik kategóriája szerint értelmezett Magyarország létrehozására.³²

²⁵ *Lajtai L. László*: „Magyar nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusa. Bp. 2013. 270–71., a kiadástörténet részletes bibliográfiai adatai itt: 530–40.

²⁶ *Fényes Elek*: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest 1836.; *Fényes Elek*: Magyarország leírása I–II. Pest 1847.

²⁷ De a sorozatból csak egy kötet jelent meg: *Fényes Elek*: Komárom vármegye. (A magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti tekintetben 1.) Pest 1848.

²⁸ Az 1850-es évek birodalmi centralizációjáról kulcsfontosságú: *Pieter M. Judson*: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge–London 2016. 218–68.

²⁹ *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik. Pest 1851.; *Fényes Elek*: *Az Ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Pest 1857.

³⁰ *Höke Lajos*: *Kis tükör, az ausztriai birodalmat, különösen Magyarországot mutató*. Buda 1857.

³¹ *Dedek Agnes*: „Kiegyenlítési program-móvácaink” 1861–1865. Századok 139. (2005) 695–732.

³² *Toldy Ferenc*: *A magyar birodalom alaptörvényei*. Buda 1861. IX–XI.

1867-ben a Habsburg Monarchia új közjogi szerkezetet nyert, amelyben a birodalmi jelző egyre inkább Ciszlajtániára vonatkozott. A Birodalmi Tanács (Reichsrat) és a Birodalmi Bíróság (Reichsgericht) Ciszlajtánia parlamentje és legfelsőbb bírósága lettek; a három közös minisztérium megnevezése pedig birodalmi minisztériumból (Reichsministerium) cs. és k. minisztériummá (k. u. k. Ministerium) vált (bár ez utóbbi folyamat csak igen lassan játszódott le: elsőként a Külügyminisztérium [1895], azután a Pénzügyminisztérium [1903], végül pedig a Hadügyminisztérium [1911] megnevezése alkalmazkodott a dualista valósághoz).³³

Míg a magyar közjogi-politikai diskurzus résztvevői élesen ügyeltek arra, hogy a császári és a királyi jelzők elváljanak egymástól, a magyar birodalom terminus a dualizmus évtizedei alatt fénykorát élte. A kiegyezés nyomán a Szent Korona országainak mélyebb integrációjáról alkotott reformkori vízió nagyrészt megvalósult. Amint az eddigiekből kiderült, 1848 előtt a magyar birodalom terminus a legtöbb esetben Horvátországra és Szlavónországra és/vagy Erdélyre vonatkozott. 1867, azaz Erdély teljes körű magyarországi integrációja után viszont a magyar birodalom szókapcsolat elvesztette relevanciáját Erdély tekintetében. Ehelyett a magyar birodalom a leggyakrabban Magyarország és az 1868-ban újradefiniált autonómiához jutó Horvát-Szlavónország együttesét jelentette, természetesen azon az alapon, hogy az utóbbi *része* az előbbinek. Így például amikor 1908-ban a magyarországi koalíciós kormány etnikai homogenizációt célzó politikáját (konkrétan a Magyar Államvasutaknak a horvát–szlávón területen is a magyar nyelv használatát előíró rendelkezését) bíráló Horvát–Szerb Koalíció nyerte meg a szabor-választásokat, akkor ezt a *Pesti Napló* sajnálkozva a „magyar birodalmi politika”, azaz a Horvát–Szlavónországot Magyarország alacsonyabb rangú részének tekintő álláspont kudarcának minősítette.³⁴ A Magyarország és Horvát–Szlavónország egységeként értelmezett magyar birodalom terminus a legkülönbélebb, gyakran teljesen apolitikus szövegekben is felbukkant. *A légnyomás a Magyar Birodalomban 1861-től 1890-ig* vagy *A Magyar Birodalom halrajzi vázolata* című művekben a magyar birodalom terminus tehát csupán annyit jelentett, hogy szerzőik horvát–szlávón adatokra is támaszkodtak,³⁵ *A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei* című könyvből pedig magyarországi és horvát–szlavónországi fürdőhelyekről nyerhetett információt a gyógyulásra vagy

³³ *Gerald Stourzh*: Der Dualismus 1867–1918: Zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie. In: Verfassung und Parlamentarismus. Hrsg. Helmut Rumppler – Peter Urbanitsch. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 7.) Wien 2000. 1177–1230., itt: 1192–94.

³⁴ Kudarc Horvátországban. *Pesti Napló*, 1908. február 29. Az 1908-as szabor-választás kontextusáról lásd *Sokcsévits Dénes*: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Bp. 2011. 417–437.

³⁵ *Róna Zsigmond*: A légnyomás a Magyar Birodalomban 1861-től 1890-ig. Bp. 1897.; *Vutskits György*: A Magyar Birodalom halrajzi vázolata. Keszthely 1904.

pihenésre vágyó közönség.³⁶ Ehhez hasonlóan a Központi Statisztikai Hivatal is a magyar birodalom címszó alatt foglalta össze a magyarországi és a horvát–szlavónországi adatokat.³⁷

Míg a magyar birodalom terminus használatát horvát–szlavón viszonylatban a közjogi és politikai realitásokkal meg lehetett indokolni, a magyar birodalom fogalmának kiterjesztése Dalmáciára már nehezebb feladatnak bizonyult. Dalmácia ugyan Habsburg uralom alatt állt 1797 és 1805 között, majd pedig 1814 óta, de semmilyen közjogi kapcsolata nem volt sem Horvátországgal, sem Magyarországgal; ehelyett saját tartományi parlamenttel és kormánnyal bírt, 1861 után pedig a bécsi Birodalmi Tanácsba küldött képviselőket. A közép-korban azonban a horvát királyok időnként Dalmáciát (vagy annak egy részét) is uralták, sőt a dalmát király címet is viselték, és a horvát bánok az után is megtartották Dalmáciát a címükben, hogy a tartomány már rég Velence uralma alatt állt. Mivel a horvát koronát Könyves Kálmán óta a magyar király viselte, Dalmáciát már Werbőczy is a Szent Korona egyik regnumának tartotta.³⁸ A modern magyar politikai gondolkodás számára így nem is lehetett kérdéses, hogy Dalmácia Szent István koronájának a része, sőt a Habsburg uralmat is ez legitimálja. 1802-ben egy országgyűlési leiratban az uralkodó is elismerte, hogy Dalmácia a magyar korona része. A történelmi jogra hivatkozva a reformkori országgyűlések folyamatosan követelték Dalmácia tényleges visszacsatolását Magyarországhoz.³⁹ Így tett Wesselényi Miklós is a *Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében* című művében, amiben arra tett javaslatot, hogy a „magyar juson bírt” Dalmáciát Horvátországhoz és Szlavóniához csatolják, így a „magyar alkotmány malasztait” ki lehessen terjeszteni rá, sőt etnikai alapon még Isztria egy részét is bekebelezte volna.⁴⁰ Az 1860-as években ismét felbukkant Dalmácia kérdése. 1863-ban a magyar földrajztudomány egyik megalapítója, Hunfalvy János

³⁶ Papp Samu – Hankó Vilmos: A magyar birodalom ásványvizei és fürdőhelyei. Bp. 1907.

³⁷ A KSH adatkezelési gyakorlatát pedig átvette több statisztikai szerző is, például Konek Sándor: Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára. Bp. 1875.

³⁸ Péter, L.: Hungary's Long Nineteenth Century i. m. 43.

³⁹ Botka Tivadar: Az 1843/1844 országgyűlési időszakból néhány ismeretlenebb közjogi tárgy és megrogzött balvélemény felvilágosítva. Pozsony 1844. 29–47.

⁴⁰ Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és a szláv nemzetiség ügyében. Lipcse 1843. 236. Deák Ágnes arra hívta fel a figyelmet, hogy Wesselényi Szózatának javaslata a Habsburg Monarchia egészének átalakítására egyedülálló a korszakban, mert szembement a magyar politikai elit dogmájával, miszerint Magyarország belügyeit a magyar király és a politikai osztály döntik el, cserébe a magyar rendek sem formálnak jogot más tartományok (azaz a külföld) ügyeibe való befolyásra. Lásd Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák–német és szláv röpiratirodalom tengerében. In: Wesselényi emlékülés. Debrecen – Hadad – Zilah – Zsibó. Szerk. Takács Péter. (Társaság Füzetek 8.) Fehérgyarmat 1996. 17–38. A nyelvi határok mentén legnagyobbított Dalmácia ötlete szintén egyedülálló a szigorúan a történelmi-közjogi érveléssel operáló korszakban, és megelőlegezte a dualizmus alatt különösen Ausztriában megjelenő, etnikai alapú területrendezésre vonatkozó reformterveket.

Dalmáciát is a magyar birodalom részeként tárgyalta *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című művében, azaz Fényes harmadik és negyedik definíciója között ingadozott, és 1867-ben a mindig rugalmasan reagáló Fényes Elek is így tett legújabb művében.⁴¹ Mivel Dalmácia Horvátországhoz csatolásának ötlete a magyar és a horvát politikai elit támogatását is élvezte, az 1868-as horvát kiegyezés Dalmáciára is kiterjedt – legalábbis a magyar és a horvát–szlávón jog szerint. Az erről szóló 1868. évi XXX. tc. a *Magyarország, s Horvát-, Szlávón- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény* nevet viselte, a horvátországi állami szerveket horvát–szlávón–dalmát jelzővel illette, és a törvény 65. §-a a Szent Korona jogán a magyar állam kötelességének írta elő Dalmácia tényleges bekebelezésének követelését.⁴² A következő évtizedekben ennek megfelelően számos szerző Dalmáciára is kiterjesztve használta a magyar birodalom terminust, így járt el például több földrajztankönyv szerzője is.⁴³ A magyar birodalom Dalmáciát is magában foglaló diskurzusának leghangosabb képviselője a geográfus végzettségű, de a biztosítási szakmában karriert befutott Havass Rezső volt, aki számtalan népszerűsítő munkájában érvelt amellett, hogy a magyar gazdaságnak és társadalomnak tengeri fordulatot kell végrehajtania, és ennek egyik záloga Dalmáciának a magyar birodalomhoz való csatolása, melyhez a legitimitációt a történeti jog adta volna.⁴⁴ Ennek ellenére a magyar kormányzat konkrét lépéseket nem tett az igen elmaradott, magyar lakossággal egyáltalán nem rendelkező, és a magyar szimbolikus földrajzban is periférikus Dalmácia megszerzésére.

Bár a magyar birodalom ezen terminológiája a Szent Korona regnumainak egységét jelentve általában valamelyik perifériával kapcsolatban bukkant fel, néhány szerző leegyszerűsítve az erős nemzetállam szinonimájaként értelmezte. Ezen szerzők közül a legkarakteresebb és befolyásosabb Beksics Gusztáv publicista és szabadelvű képviselő volt.⁴⁵ Az 1880-as években írt korai munkáiban a birodalom szót a császárság szinonimájaként, tehát más országokra vonatkoztatva

⁴¹ *Hunfalvy János*: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása I–III. Pest 1863–1865.; *Fényes Elek*: A Magyar Birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. Pest 1867.

⁴² *Sokkevičs D.*: Horvátország i. m. 376.

⁴³ *Maár Péter Pál*: A magyar birodalom földleírása különös tekintettel természeti, kereskedelmi, közlekedési és ipari viszonyaira, kapcsolatban XII előadással a természetföldrajzból. Pest 1870.; *Ballagi Károly – Király Pál*: A magyar birodalom leírása különös tekintettel az 1876. XXXIII. törv.-cikkre. Bp. 1877.

⁴⁴ *Havass Rezső*: Dalmácia visszacsatolása a magyar birodalomhoz. Bp. 1889.; *Uő*: Magyar imperiálizmus. Budapesti Hírlap, 1902. január 12. 1–2.

⁴⁵ Beksics munkásságának értelmezéséhez még mindig releváns szempontokat ad: *L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam” eszméje Beksics Gusztávnál. *Századok* 97. (1963) 1242–1278. Újabb, átfogó igényű, de rövid terjedelme miatt nem túl részletes: *Müller Rolf*: Bevezetés. In: Beksics Gusztáv. Szerk. Müller Rolf. (Magyar panteon 17.) Bp. 2005. 7–39.

használta.⁴⁶ 1892-ben viszont már amellet érvelt, hogy az ország szó használata közjogilag pontatlan, mert nem fejezi ki a magyar állam önállóságát, így azt javasolta: a közjogi terminológia az egymás szinonimáiként értelmezett „magyar állam”, „magyar birodalom” és „magyar monarchia” kifejezéseket alkalmazza.⁴⁷ Az 1890-es években írt műveiben, így például a millenniumra készült reprezentatív *A magyar nemzet történetének* utolsó, a jelenkort tárgyaló fejezetében ő maga is gyakran használta a Szent István birodalma kifejezést.⁴⁸ A birodalom szó végül a *Mátyás király birodalma és Magyarország jövője* című kései Beksics-műben kapott központi szerepet. Itt Beksics Hunyadi Mátyás korában találta meg Magyarország aranykorát és a saját kora számára inspiráló példát. Beksics egy olyan aranykor képét rajzolta meg, amikor Magyarország erős és központosított kormányzat alatt állt, népsűrűsége a kor standardjai szerint magas volt, és lakosságának nagy többsége magyarul beszélt. Az államnak ezen jellemzői Beksics szemében birodalom-má tették Hunyadi Mátyás Magyarországot, amely belső ereje folytán már külső hódításokra is képessé vált, sőt, Beksics ebben egy hosszú távon is meghatározó európai nagyhatalom csíráját is meglátta. Saját kora Magyarországnak is ugyan- ezt a receptet javasolta: egynyelvű lakosságot, centralizált államot és magas népességet. Bár interpretációjában sem Mátyás, sem saját korában nem volt központi kérdés a külső terjeszkedés, Beksics úgy vélte, hogy egy erős, népes és homogén magyar nemzetállam automatikusan átvinné az Osztrák–Magyar Monarchia vezetését és „természetes vezére tudna lenni a balkáni népeknek”.⁴⁹

A magyar nagyhatalom

Beksicsnek a Balkán kisállamai fölötti magyar befolyásról alkotott gondolatai átvezetnek a magyar birodalom terminus második értelmezési módjához, amely immár a Magyarországon kívül eső területek feletti befolyás különböző módzatait foglalta magában. Ezen elképzelések két kategóriába oszthatók. Néhány szerző Magyarország súlyának a Habsburg Monarchián belüli növelését értette magyar birodalomként. A második, ennél politikailag jóval jelentősebb diskurzus viszont a magyar birodalom fogalmán a magyar befolyás kiterjesztésének vágyát értette Délkelet-Európára, az Oszmán Birodalomra és esetenként nem túl konkrétan definiált további területekre.

⁴⁶ *Censor [Beksics Gusztáv]:* Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bp. 1884.; *Atticus [Beksics Gusztáv]:* Új korszak és politikai programja. Bp. 1889.

⁴⁷ *Beksics Gusztáv:* A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Bp. 1892. 270.

⁴⁸ *Uő:* I. Ferencz József és kora. In: *A modern Magyarország (1848–1896)*. Szerk. Szilágyi Sándor (A magyar nemzet története 10.) Bp. 1898. 395–834.

⁴⁹ *Uő:* Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Bp. 1905. 237.

A magyar birodalom kifejezésnek az egész Habsburg Monarchiára való kiterjesztése az 1860-as évek fejleménye, és a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló területek magyar vezetés alatt álló újjászervezését jelentette.⁵⁰ Tabódy József Bereg megyei, majd később pénzügyminiszteri tisztviselő és Szini Károly újságíró is úgy javasolták megreformálni a Habsburg Monarchiát, hogy súlypontját (azaz az udvart és az egész monarchiára kiterjedő igazgatási szerveket) Magyarországra helyezte volna, sőt az államot egyenesen Magyar Birodalom néven alakították volna újjá.⁵¹ A kiegyezéssel a Habsburg Monarchia ilyen átalakítása kútba esett, de az ötlet nem tűnt el. A sok szempontból különc újságíró-költő Vajda János 1881-ben hasonlóan érvelt a *Magyar birodalmi politika* című röpiratában: a Habsburg Monarchia jövőjét Magyarországra kell bízni a hanyatló németek és a megbízhatatlan szlávok helyett.⁵² A magyar birodalom fogalmat szintén a magyarországi központú Habsburg Monarchia értelemben használta a Mercator álnév mögé bújt szerző *A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme* című pamfletben, a korszakban kivételes módon a magyarok és Ausztria szláv nemzetei közötti szövetséget javasolván a pángermánizmus és az orosz expanziós törekvések ellen.⁵³ A birodalom terminusnak a Szent Korona országainak Ausztriától független integrációjaként történt használatával ellentétben ez az értelmezés tehát nem Ausztria ellenében szólt, hanem az Ausztriát is magában foglaló Habsburg Monarchia radikális átalakítását jelentette. Mivel azonban a magyar birodalomnak az egész Habsburg Monarchiát magában foglaló jelentése nem túl jelentős és egymástól elszigetelt szerzők írásaiban bukkant csak fel, önálló diskurzusnak ez az értelmezés nem tekinthető.

Ezzel szemben 'az egy imperialista politikát folytató nagyhatalom' értelemben vett birodalom koncepciója a kései felvilágosodásba és a reformkorba visszanyúló előzmények után éppen a 19. század utolsó negyedében kapott erőre és virágzott egészen 1918-ig. A 19–20. század fordulójának magyar imperializmusa – akár csak a magyar belpolitikai diskurzus – erősen historizáló jegyeket mutatott; szinte az összes magyar nagyhatalmiságot vizionáló szerző a középkori magyar állam expanzív külpolitikájából indult ki.

A középkori magyar impérium víziója a kései felvilágosodásban született meg. Göttingenben, a kései felvilágosodás központjában a kelet-európai történetírás

⁵⁰ Az ötlet már korábban is felbukkant, de ekkor még nem magyar birodalom szóval illették. Lásd *Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája*. (Közös dolgaink) Bp. 1987. 111.

⁵¹ *Tabódy József: Ausztria hivatása és egy Magyar-birodalom lehetősége*. Pest 1861.; *Szini Károly: Magyar birodalom. Javaslat a magyar kérdés megoldására*. Pest 1866.

⁵² *P-i Z-th A-l. [Vajda János]: Magyar birodalmi politika*. Bp. 1881.

⁵³ *Mercator: A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme*. Bp. 1908. A szerző kilétét nem sikerült tisztázni.

úttörője, August Ludwig Schlözer, továbbá Johann Christian Gatterer, Christian Gottlieb Heyne és Arnold Heeren egy *Allgemeine Weltgeschichte* című könyvsorozatot indítottak útnak (amelynek mintáját a Londonban megjelent *Universal History from the Earliest Account of Time to the Present* című sorozat adta). Az *Allgemeine Weltgeschichte* politikai földrajzi logikát követett, azaz kötetei az egyes államok történetét tárgyalták. Európa északi és keleti fele államainak történetét a szintén Göttingenben tanult Ludwig Albrecht Gebhardi hannoveri levéltárosra és udvari történészre bízták.⁵⁴ Gebhardi a *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* című művében jelentősen kiterjesztően értelmezte Magyarország történetét: előszavában azzal indokolta tárgyának meghatározását, hogy a magyar valaha harcos nép volt, és számos más népet meghódított, ezért a mű első részében a szűkebb értelemben vett Magyarországot, a továbbiakban pedig Erdélyt, Galíciát, Dalmáciát, Horvátországot, Szláviát, Szerbiát, Boszniát, Bulgáriát, Havasalföldet és Moldvát tárgyalta.⁵⁵ Néhány évvel később jelent meg a szintén Göttingenben iskolázott magyar királyi tisztviselő, Johann Christian Engel *Geschichte des Ungrischen Reiches und seine Nebenländer* címet viselő munkája Gebhardiéhoz nagyon hasonló koncepcióval, de színvonala jóval meghaladta azt.⁵⁶ Gebhardi és Engel címadásának magyarázata az, hogy a 18. században a német Reich szót a Königreich szinonimájaként kezdték használni, így például németül a magyar országgyűlést is Reichstagnak hívták, és Gebhardi művének Kultsár István által készített magyar fordítása is a *Magyar ország históriája* címet viselte (sőt Kultsár a fordítás-reinterpretáció során Gebhardi területi logikája helyett inkább a magyar nép története iránt mutatott érdeklődést⁵⁷).

Ahogy a kései felvilágosodás lassan áthajlott a romantikába, az egyre inkább magyar nyelvű történettudományi munkák is kezdték felfedezni a középkori magyar expanzív külpolitikát, és ennek megfelelően azoknak a területeknek a története is a magyar történészek érdeklődésébe került, amelyek felett Magyarország hosszabb-rövidebb ideig befolyást szerzett.⁵⁸ Amint már kiderült, Fényes Elek

⁵⁴ Monika Baár: From General History to National History. The Transformations of William Guthrie's and John Gray's *A General History of the World (1736–1765)* in Continental Europe. In: Cultural Transfer through Translation. The Circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation. Ed. Stefanie Stockhorst. (Internationale Forschungen zur allgemeinen und vergleichenden Literaturwissenschaft 131.) Amsterdam 2010. 63–82., itt: 63–75.

⁵⁵ Ludwig Albrecht Gebhardi: *Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten* I–IV. (Allgemeine Weltgeschichte 15) Leipzig 1778–1782. I. 3.

⁵⁶ Johann Christian von Engel: *Geschichte des Ungrischen Reiches und seine Nebenländer* I–IV. Halle 1797–1804.

⁵⁷ Baár, M.: From General History i. m. 76–79.

⁵⁸ Így például Fejér György több kötetnyi dokumentumot közölt, amelyekkel a magyar korona uralmát kívánta legitimálni Dalmácia, Halics–Lodoméria, Bosznia, Szerbia, Bulgária, Havasalföld, Moldova és Besszarábia fölött. Lásd *Dalmatiae cum regno Hungariae nexus*. Buda 1834.; *Galiciae ac*

legtágabb Magyarország-definíciója is a középkori expanzív külpolitika emlékének alapult. Az 1840-as években pedig már néhány magyar politikai szereplő (Pulszky Ferenc, Zay Károly, Kemény Dénes) is megfogalmazta, hogy Magyarországnak valamilyen módon határaitól délre és keletre is befolyást kellene szereznie.⁵⁹ Ezek az óvatos és egyelőre alig kidolgozott javaslatok a birodalom szót még nem használták; a magyar birodalom kifejezés a reformkorban még egyértelműen az összetett nemzetállam szinonimája volt, és a német Reich szót Magyarországra vonatkoztatva királysággént vagy országgént fordították.

1848 kaotikus tavaszán hirtelen úgy tűnt, hogy Magyarország helyzete alapvetően megváltozik. Áprilisban a Német Szövetség minden tagállamában parlamenti választásokat tartottak, májusban Frankfurtban összeült a német parlament, és reálisnak tűnt rövid időn belül az egységes Németország megszületése (beleértve ebbe a Habsburg Monarchia alpesi tartományait és a cseh korona országait is). Ez mindenképpen új helyzetet jelentett volna a Habsburgok uralma alatt, de a Német Szövetségen kívül álló tartományok (például Magyarország) számára. Batthyány Lajos miniszterelnök Joseph Andrew Blackwell brit utazó-diplomata-író beszámolója szerint 1848 áprilisában egy „hatalmas birodalom” létrehozásában gondolkozott, amely Havasalföld és Moldva önkéntes csatlakozásával is számolhat.⁶⁰ Batthyány közlését azonban Blackwell híradásán túl nem tudjuk ellenőrizni, ráadásul ez a forrás egy eredetileg franciául folytatott beszélgetésről angolul írt beszámoló magyar fordításában áll rendelkezésünkre, így nem állapítható meg, hogy Batthyány pontosan mire és milyen szavakkal gondolt. 1848 további eseményei, és különösen az, hogy a császári udvar a Német Szövetséghez tartozó tartományainak Németországhoz való csatlakozása és az összes tartományának Németországon kívüli egyben tartása közötti választásra kényszerülve végül az utóbbi mellett döntött, elsöpörték Batthyány állítólagos „hatalmas birodalmának” ötletét.

1849 és az 1880-as évek között a délkelet-európai magyar expanzió ötlete eltűnt a magyarországi politikai diskurzusból.⁶¹ A neoabszolutizmus évtizedé-

---

Lodomeriae cum regno Hungariae nexus. (Codex diplomaticus Hungariae IX/4) Buda 1834.; *Commentarii historici de Bosniae, Serviae ac Bulgariae tum Valachiae, Moldaviae ac Bessarabiae, cum regno Hungariae nexu.* Buda 1837.

⁵⁹ *Romsics I.*: A magyar birodalmi gondolat i. m. 127–29.

⁶⁰ Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetesei 1843–1851. Szerk. Haraszti-Taylor Éva. (Bibliotheca historica) Bp. 1989. 154.; *Kosáry Domokos*: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. (História könyvtár 11.) Bp. 1999. 18–21.

⁶¹ Két kivétel említhető. Kemény Zsigmond 1851-ben a magyar és az összbirodalmi érdekek összeegyeztetését úgy képzelte el, hogy abban a Habsburg Monarchia délkeleti külpolitikai fordulatának fontos szerepet szánt (Még egy szó a forradalom után. Pest 1851.). A száműzött Kossuth pedig 1862-ben egy dunai konföderáció tervével állt elő, éles kritikát kiváltva Magyarországon. A 19. század végén ténylegesen elinduló magyar nagyhatalmi törekvésekkel szemben azonban sem Kemény, sem Kossuth

ben bármilyen magyar expanzió a legképtelenebb elképzelés lett volna, később a Habsburg Monarchia rendezése, a kiegyezés után pedig belpolitikai kérdések kerültek előtérbe. A magyar közvélemény még 1878-ban is élesen bírálta a kormányzatot, amiért áldását adta Bosznia–Hercegovina okkupációjára, azaz magyar katonákat vezényelt külföldre.⁶²

Bosznia–Hercegovina okkupációja ennek ellenére döntő fontosságú momentum volt a magyar nagyhatalmiság víziójának megszületésében. A tartomány igazgatásában kulcsszerepet játszott több magyar is, különösen Kállay Béni és Burián István közös pénzügyminiszterek, akik hivatalból Bosznia–Hercegovina kormányzói is voltak, illetve a közös Pénzügyminisztérium magas rangú tisztviselője, Thallóczy Lajos Balkán-szakértő történész. Ez a csoport úgy vélte, hogy mind Ausztria, mind Magyarország eleme érdeke, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia aktív külpolitikát vigyen Délkelet-Európában, és ott egy informális birodalmat (informal empire) működtessen.⁶³ Az 1890-es évekre pedig több olyan lobbicsoport is megjelent, amely egy délkelet-európai magyar gazdasági és kulturális expanzió, azaz informális birodalomépítés mellett tört lándzsát, szerzőtől függően a Habsburg Monarchia keretein belül vagy akár azon kívül. Ezen lobbicsoportok között megtalálhatjuk a magyar reálgazdasági és pénzügyi elit számos képviselőjét, tudósokat (leginkább a földrajztudomány és a történettudomány művelőit), publicistákat és természetesen politikusokat.⁶⁴ A magyar imperializmus politikája az első világháború előtti években a turanizmus szárba szökkenésével immár az Oszmán Birodalom ázsiai területeire, sőt a „turáni népek” által lakott Ázsiára is kiterjedt,⁶⁵ az első világháború alatt pedig se szeri, se száma a Balkán felett intézményesített magyar dominanciára vonatkozó elképzeléseknek. A magyar nagyhatalomról szőtt egyre bizarrabb álmodozást az első világháború utáni összeomlás sem szüntette meg teljesen, bár képviselőit 1918 után már nem a mainstreamben, hanem radikális és többnyire jelentéktelen csoportosulások között kell keresni.⁶⁶

---

nem magyar nagyhatalmiságban gondolkozott, hanem az előbbi Habsburg impériumban, az utóbbi pedig egyenrangú nemzetek szövetségében (bár Magyarországnak Kossuth és Teleki László is primus inter pares szerepet szánt).

⁶² *Ress Imre*: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Szerk. Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám. Pécs 2018. 73–107., itt: 78–86.

⁶³ Az informális birodalom koncepciójának óriási irodalmáról jó áttekintését ad: *Gregory A. Barton*: *Informal Empire and the Rise of One World Culture*. (Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies) Houndmills–New York, NY 2014.

⁶⁴ *Demeter Gábor*: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Bp. 2018.

⁶⁵ *Ablonczy Balázs*: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Bp. 2016.

⁶⁶ *Romsics I.*: *A magyar birodalmi gondolat i. m. 144–58.*

A magyar birodalom terminust ezen szereplők közül legkarakteresebben a történészek és publicisták alkalmazták. A 20. század elején több jelentős történész is az expanzív külpolitikát azonosította magyar birodalmi politikaként. Acsády Ignác magnum opusában – jellemző címe *A magyar birodalom története a kútfolk alapján* – Szent László kapcsán jelentette ki, hogy „már nemcsak nagy nemzeti, hanem messzeszárnyaló birodalmi politikát követett. Az addig még mindig kicsiny magyar államot, az addig tisztán szárazföldi, folyamközi Magyarországot tengeri állammá tette. Határait a Fekete tenger felé is előre tolta, az Adriáig, a földközi tengerig, melynek medencéje körül nemcsak az ókorban, hanem XI. században s jóval később is a művelt világ legfontosabb eseményei lejátszódtak, meg tényleg kiterjesztette s ezzel Magyarország nemzetközi helyzetét, szerepét az európai államcsoportban gyökeresen megváltoztatta. A királyság egy század folyamán a nagyhatalmak sorába emelte a magyar birodalmat.”⁶⁷ A Szent László horvátországi expanzióját folytató és stabilizáló Könyves Kálmánt Marczali Henrik jellemzi úgy, hogy „a nemzeti magyar állam alatta és általa szélesedik ki több nemzetet uralma alá egyesítő, nagyhatalmi célok után törő magyar birodalom-má”.⁶⁸ III. Béla pedig Thallóczy Lajos tollán lett a bizánci és a német–római birodalmakkal egyenlő magyar birodalom bölcs uralkodója, aki helyreállította a magyar uralmat Magyarország déli határain túl.⁶⁹

A magyar birodalom kifejezést a magyar imperializmus szinonimájaként használó publicisták közül a konzervatív sajtóvezér Rákosi Jenőt kell kiemelni, aki a nagy példányszámú *Budapesti Hírlap*ban propagálta a magyar imperializmus programját. Rákosi magyar birodalmi víziója hasonló volt közeli munkatársához, Beksicséhez: a kifejezésen egy erős nemzetállamot és egy nagy lélekszámú, stabil nemzeti identitású magyar népet értett.⁷⁰ De Rákosinál hangsúlyosabban jelenik meg a magyar birodalom külpolitikai szempontja: egy „Magyarországra alapított birodalmi politika az ő hatalmas eszközeivel, a magyar nemzeti propagatív erő fölszabadításával, a dinasztia fokozott támogatásával, a közgazdasági tényezőknek duzzadó erőbe juttatásával, a kelet kapuinak megnyitásával olyan erősséget teremthet a Habsburgok számára, a melyben dicsőséges uralmuk szárnyakat kap s parancsolni fog a Fekete tengerig.”⁷¹ A nagyhatalmisággként értelme-

⁶⁷ *Acsády Ignác: A magyar birodalom története a kútfolk alapján a művelt közönség számára I–II.* Bp. 1903. I. 151–152.

⁶⁸ *Marczali Henrik: Az Árpádok és Dalmácia. (Értekezések a történeti tudomány köréből 17/5.)* Bp. 1908. 77.

⁶⁹ *Thallóczy Lajos: III. Béla és a magyar birodalom.* In: III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 57–97.

⁷⁰ *Nagy Ildikó: Rákosi Jenő és a harmincmillió magyar impérium.* In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Szerk. Hanák Péter – Nagy Mariann. Pécs 1997. 295–307.

⁷¹ Magyar imperiálizmus. *Budapesti Hírlap*, 1901. március 27. 1–2.

zett magyar birodalom szemantikájának fontos eleme, hogy Rákosi a birodalom szinonimájaként az imperium szóból alkotott imperializmust használta, ellenében a tanulmány első felében kifejtett összetett állam jelentésű birodalommal (amelyet például a *Magyar lexikon* fent említett szócikke a latin *regnum* szóval rokonított). Rákosi köréhez tartozott a csillagászati népszerűsítő munkák szerzőjeként és a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjeként ismertséget szerzett Hoitsy Pál, akinek tudománynépszerűsítő és zsurnalisztikai tevékenységét erősen beárnyékolja a magyar imperializmusról alkotott, az 1918-as összeomlás óta igen bizarrnak ható munkája, amelyben egy magyar nagyhatalom rövid időn belüli felemelkedésének vízióját osztotta meg a nagyközönséggel.⁷²

Ahogy Rákosi példája is mutatja, a magyar birodalom szókapcsolat fent bemutatott ideáltípusai ritkán jelentek meg önmagukban; különösen a magyar nagyhatalmiság történeti diskurzusában keveredett a független és nem centralizált államként értelmezett birodalom az expanzív külpolitikát folytató nagyhatalom értelmében vett birodalommal, sőt a magyarországi központú Habsburg Monarchia víziójával. Ennek a keveredésnek korai megjelenését láthatjuk Ivánfi Ede piarista szerzetes *A magyar birodalom címerei és színei* című munkájában, amely a szűkebb értelemben vett Magyarország és aktuális társországai (Erdély, Szlavónia, Horvátország és Dalmácia – ez utóbbinak társországi volta persze csak papíron létezett) címereinek és zászlóinak bemutatása után a hajdani magyar tartományok jelképeit is behatóan tárgyalta.⁷³ De ugyanez a keveredés jellemző Acsádyra, Marczalira és Thallóczyra is, akik mindannyian már Szent István korától használták a magyar birodalom kifejezést, hogy aztán az Árpádok expanzív külpolitikájának elemzésekor azt állítsák, valójában a hódítás tette Magyarországot birodalommá.

Konklúzió

A birodalom kifejezés ilyen sokszínű használata a Habsburg Monarchián belül egyértelműen egyedi jelenség volt, amelyet Magyarország speciális helyzetével lehet megmagyarázni. A magyar birodalom különböző jelentéseinek értelmezéséhez azonban mégis érdemes egy rövid kitérőt tenni a horvát és a cseh diskurzusokba.

Mivel a horvát tartományok nem tartoztak a Német–római Birodalomhoz, „birodalmi történetük” ugyanúgy 1804-ben kezdődött, mint Magyarországé. Magyarországhoz hasonlóan a horvát tartományok történeti jogaira való

⁷² Hoitsy Pál: Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai. Bp. 1902.

⁷³ Ivánfi Ede: A magyar birodalom címerei és színei. Bp. 1873.

hivatkozás a horvát politikai diskurzus alapvető része volt.⁷⁴ Az elképzelt horvát államiság a magnak tekintett Horvátország és annak két „melléktartománya”, Szlavónia és Dalmácia közös kormányzását jelentette – az előbbi esetében a közös igazgatás megvalósult, az utóbbiában nem. Horvátország és a két másik tartomány viszonya nagyjából tehát hasonló volt Magyarországnak és „melléktartományai” viszonyához: a történeti jogra hivatkozva a magát nemzeti központként meghatározó regnum politikai elitje integrálni akarta a periféria regnumait. A különbség a magyar és a horvát eset között a terminológiában ragadható meg: míg a magyar esetben a Szent Korona regnumai közötti integrációra a magyar birodalom kifejezést használták, a hasonló horvát törekvésekre a Háromegegy Királyság (Trojedna kraljevina) szókapcsolatot alkalmazták. A birodalom kifejezés ebben a kontextusban nem bukkant fel, sem azoknak a horvát nacionalista vezetőknek a terminológiájában, akik Horvátország területét a történeti jog helyett etnikai alapon képzelték el, és így Isztriával és Bosznia–Hercegovinával kívánták kiegészíteni a három történeti tartományt.⁷⁵ A birodalom terminust így a horvát szóhasználat meghagyta Ausztriára vagy a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló teljes területre.

Ezzel szemben a birodalom mindennapi realitás volt a Vencel-korona három országában, Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, mivel azok már a 11. század óta a Német–római Birodalom részei voltak, a cseh király választófejedelem volt az intézmény megjelenése óta, és több császár is Prágában tartotta a székhelyét. Az átmenet a Német–római Birodalomból az Osztrák Császárságba így még annyi változással sem járt, mint Magyarország vagy Horvátország esetében. Császárság (azaz birodalom) és királyság Csehországban így harmóniában léteztek egymással, bár a magyarhoz hasonlóan a cseh rendek is elérték, hogy Ferdinánd királyként és így V.-ként adja ki rendeleteit, Ferenc József cseh királyi koronázásának elmaradása pedig a cseh politikai élet egyik komoly sérelme volt.⁷⁶ A magyar és a horvát esetekhez hasonlóan a cseh nemzeti mozgalom is alapos történeti érvelésre támaszkodott a három cseh tartomány, Csehország, Morvaország és Szilézia önálló államiságát követelve. A három tartomány közös kormányzása azonban nem tartozott a cseh nemzeti politika kívánalmai közé, mert a történeti tartományok megtartásában látták annak garanciáját,

⁷⁴ *Wolfgang Kessler*: Vom Recht der Stände zum 'Kroatischen Staatsrecht'. Zum Historischen Recht in der Politischen Kultur des 19. Jahrhunderts in Kroatien. In: Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation. Hrsg. Dietmar Willoweit – Hans Lemberg. München 2006. 379–404.

⁷⁵ *Alex J. Bellamy*: The Formation of Croatian National Identity. A Centuries-Old Dream? Manchester 2003. 45–46.

⁷⁶ *Evans, R. J. W.*: Communicating the Empire i. m. 131.

hogy nem vágják szét ezeket német és cseh részre. A magyar és a horvát politikai diskurzusokban használt magyar birodalomhoz, illetve Háromegy királysághoz hasonló, az összetett nemzetállam szinonimájaként használt fogalom a „cseh korona országai”, de az elképzelt nemzeti terület diskurzív nacionalizálását inkább etnikai jelzőkkel oldották meg a cseh diskurzusban (český, česko-slovanský). A birodalom szó pedig egyértelműen a ciszlajtán vagy az össz-Habsburg területekre vonatkozó jelző maradt.⁷⁷

Hány birodalom létezett tehát a 19. századi Habsburg Monarchiában? A kérdésre adott válasz természetesen a birodalom definíciójától függ. Ez a tanulmány azonban szándékosan nem tett kísérletet a birodalom kifejezés definiálására, és tudatosan elkerülte, hogy állást foglaljon abban a kérdésben, vajon a 19–20. század fordulójának Magyarországja „jobbani birodalmi struktúra volt[-e], mint ahogy azt eddig szokásban volt tartani”, ahogy azt Egry Gábor állítja egy nemrégiben megjelent tanulmányában.⁷⁸ Az viszont bizonyos, hogy a birodalmat jelentősen másképp képelték el a 19. századi és 20. század eleji Magyarországon, mint a Habsburg Monarchia többi részén. A kronológiailag első birodalmi vízió a történeti joggal operáló magyar nacionalizmus terméke, amely az elképzelt nemzetállam széttöredezett részeinek integrációját jelentette. Ez a magyar program lényegében nem különbözött a kortárs horvát és cseh elképzelésektől: a rendi-nemzeti vezetők mindhárom esetben úgy vélték, hogy az adott korona regnumait elszakíthatatlan kötelékek kötik össze, még ha ezek a konkrét jogi-adminisztratív valóságban nem is léteztek; és hogy ezek a koronák valójában önálló állami léttel bírtak, még ha ezek a politikai valóságban szintén nem vagy csak részlegesen jelentek is meg.⁷⁹ Az összetett nemzetállam értelemben vett magyar birodalom tehát csupán terminológiai, de nem lényegi jellegű különbséget rejt a horvát és a cseh esethez viszonyítva. Ami viszont egyértelműen egyedi volt, az a magyar nagyhatalom víziója, amihez hasonló elképzelés az Osztrák–Magyar Monarchiában máshol nem is bukkanhatott fel. Bár realitássá a magyar imperializmus nem vált, ennek a diskurzusa mindenképpen gazdagítja a kései Habsburg Monarchia birodalmi jellegéről folytatott mai vitákat.

⁷⁷ *Peter Haslinger*: Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938. (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 117.) München 2010. 67–106., különösen 91–95.

⁷⁸ *Gábor Egry*: Regional Elites, Nationalist Politics, Local Accommodations. Center-Periphery Struggles in Late Dualist Hungary. In: Österreich-Ungarns imperiale Herausforderungen. Nationalismen und Rivalitäten im Habsburgerreich um 1900. Hrsg. Bernhard Bachinger – Wolfram Dornik – Stephan Lehnstaedt. (Schriften aus der Max Weber Stiftung 2.) Göttingen 2020. 333–353., itt: 334.

⁷⁹ *Natasha Wheatley*: Law, Time, and Sovereignty in Central Europe. Imperial Constitutions, Historical Rights, and the Afterlives of Empire. Doktori (PhD) disszertáció. Columbia University, New York. 2016.

THE CONCEPTS OF A HUNGARIAN EMPIRE
IN THE LONG NINETEENTH CENTURY

By Bálint Varga

SUMMARY

The paper investigates the uses of the term Hungarian empire during the long nineteenth century. It argues that the term empire emerged in the Hungarian political discourse in the Vormärz era and was used to denote the imagined integrity of Hungary proper, Transylvania, Croatia, Slavonia, and eventually Dalmatia on the grounds of the historic rights of the Holy Crown of Hungary in the form of a composite nation state. This usage of the term became ubiquitous after the Austro-Hungarian Compromise. A second meaning pertaining to imperialist foreign policy entered the dictionary of Hungarian political discourse in the late nineteenth century. Fed by the recently created memory of the medieval Hungarian Great Power, several pressure groups in fin-de-siècle Hungary lobbied for a Hungarian (informal) empire in Southeastern Europe and beyond. While several lobby groups were firmly embedded in the framework of the Austro-Hungarian Monarchy, some of these visionaries imagined a Hungarian Empire independent of Habsburg structures. A short comparison with the Croatian and Czech political discourses illuminates the fact that the first meaning of empire (composite nation state) did not differ in substance from contemporary terminology in other Habsburg lands, but the second meaning (imperialism) was indeed a unique phenomenon in the Habsburg Monarchy.

NÉP, NEMZET, FUTBALL

Az „angol játék” globalizációjának kezdetei*

Ha manapság egy vörös-kék mezes gyerek szalad el mellettünk az iskolaudvaron, aligha az jut először az eszünkbe: „Nicsak, egy apró Vasas-drukker!” Inkább arra számítunk, hogy a mez hátán egy nagy 10-est pillantunk majd meg, fölötte a MESSI névvel. Mindezt a futball globalizációjának tulajdoníthatjuk, hiszen az utóbbi évtizedekben hozzászoktunk már ahhoz, hogy bárki bárhol vérmes szurkolója lehet Katalónia kedvenceinek. „Nem volt ez mindig így”, dűnnyöghetjük Esterházy Péterrel kórusban. „Egyáltalán az esztétizáló meccsnézés...! Többször ostoroztam már, nem hittem, hogy én is itt végzem. Pedig a Barcelonának szurkolni lényegében ezt jelenti. A legszebbet választani, a szépek szépét, nem pedig a »mieinket«. Nincsenek már mieink: ez a helyzet. Amely így sivár.”¹

Arra valószínűleg kevesebben gondolnak, hogy nem ez az első alkalom a futballtörténelemben, amikor nincsenek „mieink”. A 20. század hajnaláig maga a játék sem volt a mienk, és a modern sport brit felségjelű globalizációja nélkül az osztrák ős-ellen fölött aratott, vér nélküli győzelem édességét sem ízlelhettük volna meg már 1899-ben,² és vettük volna rögvést észre a nemzetépítésnek a „rugólapta” honosításában rejlő lehetőségeit.

Az alábbiakban e folyamatot, azaz a futball, az „angol játék” elterjedésének első évtizedét vizsgálom – magyar szemszögből. A dolgozat első felében vetünk egy pillantást a hazai tömegkultúra, azon belül a futball történetének diszciplináris helyzetére, majd röviden sorra vesszük a futball globalizációjának fordulópontjait. A második részben a játék honi recepciójának első jeles eseményeire és brit közreműködőire térünk ki, különös tekintettel Albion csapatainak magyarországi vendégjárására. A bábélien zajos bankettek és az egyre dicsőbb magyar vereségek szemléje közben tanúih lehetünk, miként vált szét a világbíró britek és a futball iránti hazai érdeklődés, valamint hogy miféle sport- és társadalomtörténeti fejlemények húzódtak a háttérben. Végül áttekintjük, hogyan zárult a hazai futballtörténet passzív-adaptív „angol korszaka”, és léptek ki a magyar csapatok

---

* A tanulmány az MTA–TKI–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport 0322107 számú projektjének támogatásával készült.

¹ Esterházy Péter: A Kántor-napló. Korunk 23. (2012) 6. sz. 29.

² A Műegyetemi FC 1899. március 12-én mért 3:0 arányú vereséget a bécsi Victoria Athletikai Clubra. (E meccsről még szót ejtünk a későbbiekben.)

a nemzetközi gyepszőnyegre, immár aktív alakítóiként annak a történetnek, amelyben az angol játékból világválogató lett.

A sporttörténet és a tömegkultúra kutatása

Az államszocializmus évtizedeiben „a tömegkultúra fogalma [...] nem a szórakozás-szórakoztatás világának felelt meg, hanem normatív értelmet kapott [...]. Végeredményben pedig a tömegkultúrának ez a fogalma rossz hírbe hozta a nem magánkézben tartott és kivált az üzleti vállalkozásként folyó kultúrateremtést és a neki megfelelő kulturális fogyasztást. [...] Nem csoda tehát, hogy hosszú időn át a tudomány figyelme is elkerülte a tömegkultúra jelenségét: nincs is érdemi tudásunk az elmúlt egy-másfélszáz év fejleményeiről.”³

Gyáni Gábor helyzetértékelése egy olyan tanulmánygyűjtemény bevezetőjében jelent meg, amely elsők között tárgyalta kötetnyi terjedelemben a modern tömegkultúra hazai kialakulását – egyáltalán: a tömegkultúra hazai történetét. Bár „érdemi tudásunk” e témában a fenti megállapítások megjelenése óta lepergett két évtized során bizonyosan gyarapodott, a tömegkultúra kutatása egyelőre nem vált a magyar történettudományos trendek zászlóshajójává, „cultural turn” ide vagy oda. A popkultúra vizsgálatának peremhelyzete mögött részben ma is a Gyáni által szóba hozott normatív megközelítést sejtjük. Vagyis azt, hogy az akadémikus tudomány implicit vélelmei szerint a piaci alapon működő, széles közönséget megcélzó kulturális jelenségek ab ovo értéktelenebbek, mint azok, amelyekkel az aktuális kánonképző intézmények-hálózatok foglalatostkodnak, így kevésbé méltók a kutatói figyelemre. Ez az attitűd nem csupán a történettudományban érhető tetten, sőt: elsősorban a művészet recepciójának kortárs alakítói, más néven a mindenkori kulturális elit hagyományos meggyőződése (egyben önvédelmi gesztus a kánonképzők részéről) az, amely a „magasművészet” vagy a „szépirodalom”, illetőleg a „lektúr” vagy „könnyűzene” dichotomikus fogalmait alkalmazva választja ketté a kulturális termékpaletta Vörös-tengerét.⁴

³ Gyáni Gábor: A kultúra adásvétele. In: Tömegkultúra a századfordulós Budapest. Szerk. Gyáni Gábor. Budapesti Negyed 16–17. (1997) 5.

⁴ Ez, a kánonok eredendő mulandóságával kevésbé számoló éles megkülönböztetés korántsem általános gyakorlat, amit például az angolszász irodalmi kategóriarendszer is tükröz. Utóbbi szerint a szépirodalomnak megfelelő „literary fiction” éppúgy „csak” egy az irodalmi műfajok közül, akár a tudományos fantasztikum vagy a romantikus irodalom – szemben a „szépirodalom kontra ponyvairodalom” megközelítéssel. E normatív, kizárólag az alkotás műfaji kódjaiból kiindulva hierarchizáló felosztás megalapozottsága az utóbbi években Magyarországon is vita tárgya lett. Eredménye – amit feltehetően kutatói generációváltás is indukált –, hogy a tömegkultúrához sorolt irodalmi-filmes alkotások tanulmányozása immár a felsőoktatásban sem kárhoztatott gyakorlat. Erről lásd a III. KULTMűhelyek országos konferenciáján a populáris kultúra medialitásának kérdéseit firtató előadásokat. Alföld 65.

A hazai tömegkultúra-kutatás további sajátosságaként a sport rendszerint ki marad a tárgyválasztásból, azt a benyomást keltve, hogy a sport kultúrája definíciószerűen nem része a tömegkultúrának. A jelenség mögött talán az rejlik, hogy a történeti kultúrafölfogásra még ma is hatással van a kultúra egy korábbi, a „művelődés-műveltség” szinonimáival körülírható meghatározása, amely szerint az irodalom-, zene-, színház-, esetleg filmfogyasztás tartozik a kultúra fogalmi körébe, és jóval szűkebb a társadalomtörténetben leginkább alkalmazott, antropológiai ihletésű meghatározásnál. Utóbbi teljes életformákra, -módokra is kiterjeszti a fogalmat, és amely nemcsak a művészeti alkotásokat és azok értelmezéseit, hanem a gyakorlattá vált, intézményesült mindennapi cselekvéssorokat is kultúrá(k)nak minősíti. De a sportnak mint aktívan művelt szabadidős tevékenységnek vagy közönségként élvezett, „passzív” szórakoztató időtöltésnek a helye még egy kevésbé tág kultúrainterpretáció esetén sem lehetne kérdéses.

A hazai történettudomány sport iránti érdeklődése a tömegkultúra kutatásától függetlenül sem különösebben élénk, holott a 20. század fordulójától elterjedő modern sport népszerűsége napjainkig töretlen – azaz a téma szem előtt van. Talán ennek köszönhető, hogy a rendszerváltás óta bizonyos szakfolyóiratok olykor a sportnak is szentelnek egy-egy tematikus blokkot, esetleg egy teljes számot is,⁵ de a sportot történettudományos igénnyel reprezentáló munkák továbbra sem árasztják el a szakirodalmi piacot. E „sportközömbösség” nem csupán a magyar történetírás jellemzője. A sportkultúra története a nyugati historiográfiába is csak a kulturális fordulat következtében, az 1980-as években kezdett észrevehetően beszivárogni, elsősorban angolszász területen. A volt keleti blokk sporttörténet-irodalmi áttekintései a magyar érdeklődéshez hasonló hiányról számolnak be, rámutatva az akadémiai elitizmusra, a források elégtelenségére, a nyugati elméletek megkésett recepciójára, esetenként nyelvtudásbeli fogyatékoságokra. (Utóbbi probléma az angolszász szerzőknél is fölmerül.)

A historiográfiai összefoglalók arról tanúskodnak, hogy a sport történészszakmai áttörését leginkább egy másik, sporton kívüli jelenség iránti érdeklődés segítheti. Akad, ahol a szélsőjobboldali mozgalmak vagy a nacionalizmuskutatók irányították a figyelmet a sport szerepére (Csehország, Ausztria, Olaszország, Németország, volt jugoszláv államok stb.). Az angol szakembereket a munkásosztály újkori történetének vizsgálata, míg a volt gyarmatok történészeit a kulturális imperializmus és a függetlenségi küzdelmek témái terelik a sport felé. Nem

---

(2014) 9. sz. 46–71. A tömegkultúra jelenségeinek e folyamatban lévő rehabilitációja talán a történettudomány tárgykörének hallgatolagos határait is még átjárhatóbbá teszi.

⁵ Egy remélhetőleg nem teljes körkép a sporttal foglalkozó szakfolyóirat-számokról: Sport és testkultúra. Korall 2002. 7–8. sz.; Test, labda és társadalom. Sic Itur ad Astra 62. (2011); Sport és hatalom. Aetas 30. (2014) 4. sz.

ritka, hogy a nálunk sem ismeretlen „jubileumi történetírás” jelenségének gyümölcseként, évfordulók ürügyén kerül rivaldafénybe a sport, akár mint a kollektív emlékeztörténet-kutatások tárgya. (Lásd Németországban a hazai futballvilágbajnoki győzelmek eltérő jelentőségének és szerepének firtatását.) A sporttörténetnek megújuló lendületet – és sokszor anyagi forrásokat – biztosíthat az adott országban sorra kerülő sportesemény, legyen az olimpia vagy nemzetközi labdarúgó torna.⁶ (Jó példa erre Franciaország 1998-as, hazai pályán kivívott futballvilágbajnoki címe és a nyomában fölbuzgó történeti érdeklődés.) Mivel a sport, különösen a csapatsportágak ma sem vesztek közösségteremtő erejükből, kutatásukat az aktuális identitásépítő szándék is fölvirágoztathatja, mind nemzetállami, mind transznacionális, jelesül európai uniós szinten.⁷

Futballtörténet Magyarországon és Európában

Bár a hazai céhes történettudomány sport iránti érdeklődését leghívebben az „alkalomszerű” jelző írja le, akadnak néhányan, akik – kutatásaik mintegy mellékágaként – színvonalasan és kitartóan művelik ezt a történeti peremműfajt.⁸ Mindeközben a sport, azon belül a labdarúgás búvárlásának igénye a történettudománynál jóval erőteljesebben mutatkozik meg a szociológia berkeiben – és ez nem csak Magyarországra jellemző fejlemény. Az angol és a francia sporttörténeti

⁶ *Paul Dietschy – Richard Holt*: Sports History in France and Britain: National Agendas and European Perspectives. *Journal of Sport History* 37. (2010) 1. sz. 83–98.; *Christopher Young – Anke Hilbrenner – Alan Tomlinson*: European Sport Historiography: Challenges and Opportunities. *Journal of Sport History* 38. (2011) 2. sz. 181–187.; *Matthias Marschik*: Austrian Sport and the Challenges of Its Recent Historiography. *Journal of Sport History* 38. (2011) 2. sz. 189–198.; *Simon Martin*: Italian Sport and the Challenges of Its Recent Historiography. *Journal of Sport History* 38. (2011) 2. sz. 199–209.; *Stefan Zwicker*: Sport in the Czech and Slovak Republics and the Former Czechoslovakia and the Challenge of Its Historiography. *Journal of Sport History* 38. (2011) 3. sz. 373–385.; *Stefan Rohdewald*: Yugoslavian Sport and the Challenges of Its Recent Historiography. *Journal of Sport History* 38. (2011) 3. sz. 387–395.; *Mark Dyreson*: Mapping Sport History and the History of Sport in Europe. *Journal of Sport History* 38. (2011) 3. sz. 397–405.; *Jutta Braun*: Football History: A German Perspective on Current Research Fields. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 40. (2015) 4. sz. 153–175.

⁷ 2012-ben az Európai Bizottság hárommillió eurós támogatásban részesítette a „Football Research in an Enlarged Europe: Identity dynamics, perception patterns and cultural change in Europe’s most prominent form of popular culture” elnevezésű, francia központú, kilenc intézetre kiterjedő, három évre szóló programot, amely történeti kutatásokat is magába foglalt. A volt keleti blokk országait egyetlen intézmény képviselte, a poznańi Adam Mickiewicz Egyetem. (Ugyanannyi, mint a nem EU-tag Törökországot.) Kutatási beszámoló: <https://bit.ly/2Zf9Za4> (letöltés 2020. aug. 15.)

⁸ Néhány példa: Takács Tibor kötetei a futball és az állambiztonság viszonyáról (Szoros emberfogás. Bp. 2014., Büntetőterület. Bp. 2018.); Borsi-Kálmán Béla leginkább az Aranycsapat körül vizsgálódó, eszmetörténeti-esszéisztikus munkái (Az Aranycsapat és kapitánya. Bp. 2008., Pseudo-fociesszék. Bp. 2018.); Andreides Gábor (Dénes Tamással közösen írt) áttekintése a korai olasz futballtörténet magyar alakjairól (Weisz és a többiek. Bp. 2018.).

vizsgálódásokra döntő hatást gyakoroltak a szociológia jelentős elméletalkotóinak nézetei, a civilizációval, a fegyveléssel, a sportmező működésével kapcsolatos elképzelések (Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Norbert Elias, Eric Dunning stb.). A szociológiai ihletű sporttörténeti kutatások terén azonban nem egyszer (és nem csak itthon) előfordul, hogy a kétségkívül nagyívű és elgondolkodtató koncepciót nem támasztja alá elegendő történeti materia, történettudományos szempontból megítélve legalábbis.⁹ Ugyanakkor, ami a hazai futballtörténetet illeti, a szociológusok kutatásai nélkül igencsak megrövidülne a társadalomtörténeti vonatkozású, teoretikus igényű történeti művek bibliográfiája.¹⁰

Miközben a futballirodalom, ha csak a labdarúgással foglalkozó hazai kiadványok számát vesszük figyelembe, igen bőszeges. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusában a „futball” tárgyi kulcsszóra keresve 962 találat érkezik (a „labdarúgás” címszóra valamivel kevesebb). A listázott munkák közül azonban mindössze 150 jelent meg 1990 előtt.¹¹ Megállapíthatjuk tehát, hogy a rendszerváltás óta a futballkönyv-dömping korát éljük, sőt élvezhetjük, amennyiben képesek vagyunk tájékozódni a futballhírességek életrajzai, a versenykrónikák, lexikonok, adattárak, rekordgyűjtemények stb. végeláthatatlan erdejében. A találati listát föllapozva a hazai sporttörténetírás egy másik jellegzetességéről is tudomást szerezhetünk: arról, hogy annak művelői túlnyomórészt a sportújságírók és a helytörténészek. A játékosokra, eredményekre, évfordulókra fókuszáló, anekdotikus hangnemű vagy épp krónikaszerű kiadványokban ugyan nem csordul túl a tudományos igényű elemzési kedv, ezzel

⁹ Bennünk például fölmerül némi kétely, hogy a kis országok olimpiai teljesítményének okai kiolvashatók-e pusztán az aranyérmek számából; de szívesen tájékozódnánk afelől is, hogy a Ferencváros és az MTK etnikai-felekezeti tényezőkkel indokolt századfordulós szembenállásában mi bizonyítja az FTC-nek tulajdonított sváb identitást. Lásd *Hadas Miklós: Olimpia és globalizáció. Sic Itur ad Astra* 62. (2011) 103–121.; *Hadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történelmi vizsgálatához. Replika* 17–18. (1995) 88–120.

¹⁰ E művek közül elméleti következetessége és feldolgozott történeti forrásanyag alapján kiemelkedik Szegedi Péter Debrecen futballtörténetét tárgyaló monográfiája. Lásd *Szegedi Péter: Rivalisok. Debrecen futballtársadalmi a 20. század első felében. Bp. 2014.* A szerzői összegzés tanulságosan reflektál a futballtörténet-kutató sajátos helyzetére: „Bár a magyar férfiak – köztük számos történész és szociológus – jelentős hányada érdeklődik a sport, a futball eseményei és nem egyszer története iránt, mindezt *szurkolóként*, »fogyasztóként« teszük. A sportot – és a futballt különösen – ugyanis a közvélekedés csupán szórakozásnak tekinti, s a szurkolói agresszióknak köszönhetően sokan valamiféle alantas dolognak tartják. A sportszociológus és sporttörténész tehát azért van – Bourdieu-t idézve – elnyomott helyzetben, mert a társadalom és a kutatók többsége »alávetett« tevékenységnek tartja a sportot, mely a munkával, politikával, vallással, művészetekkel, vagyis az élet »komoly« dolgaival ellentétben – *érdemtelen* a figyelemre.” Uo. 241. Nem elsősorban történeti fókuszú, de a kulturális antropológia futball- és globalizációtörténészek számára is tanulságos megközelítésmódjait alkalmazza: *Vidacs Bea: Egy szebb jövő képei. Futball a kameruni közgondolkodásban. Bp. 2009.*

¹¹ Ha a „történelem” tárgyi kulcsszóval szűkítjük a keresést, mindössze 3 kiadványra bukkanunk, ami kétségtelenül téves adat a futballtörténeti irányból vizsgáló művek számát illetően. Erről egyszerűen megbizonyosodhatunk egy könyvesbolti látogatással.

együtt e munkák, különösen az adattárak és az életrajzok forrásértéke felbecsülhetetlen az elsősorban a mindenkori tömegmédiá, azon belül pedig a sportsajtó böngészésére utalt futballtörténész munkájában.¹²

Azok, akiket hidegen hagy a futball múltja és jelene, okkal tehetik föl a kérdést: miért volna érdekes mindez a történettudomány számára? Miért volna érdemes egy egyszerű labdajáték története arra, hogy helyet és figyelmet szorítsunk neki a história megszentelt termeiben? Válaszolhatnánk Leopold von Rankét parafrazeálva: azért, mert minden téma egyformán közel van Istenhez. Ám szívesebben idézzük a társadalomtudós Richard Giulianottit, azon kevesek egyikét, akik tanítottak a Harvardon és a sportvezetőképzés nemzetközi fellegvárában, a Johan Cruyff Institute-ban is: „A világszerte futballszurkolók tisztában vannak vele, hogy ha szeretnék megismerni a vendéglátók társadalmát, megérteni a helyi társadalom szerkezetének és erkölcsi értékeinek összetettségét, akkor a legközelebbi jelentős sportesemény a legalkalmasabb arra, hogy ezeket az elemeket a látogató szeme láttára sűrítse, dramatizálja. A futball minden körülmények közt rendelkezésünkre bocsát egyfajta kulturális útmutatót, metaforikus reprezentációt, ami segíti az adott társadalom megértését. [...] A megannyi társadalom kultúrájában játszott központi szerepe jelzi a labdarúgás kiemelt politikai és szimbolikus jelentőségét, amely sok-sok ember társadalmi cselekvésmódjaira, gyakorlati észjárására és kulturális identitására bír alapvető befolyással.”¹³

Ha pedig belelapozunk a futballtörténeti forrásokba, rögvest bebizonyosodik, hogy az iménti meglátások történeti perspektívában is érvényesek – azaz a futball története *mise en abyme* módjára bizonyos pillanatképét festi az adott időszak társadalmának. Mindemellett fontos megjegyeznünk, hogy miközben például társadalomtörténeti fogódzónak használjuk, a futballnak, más sportágakhoz hasonlóan, megvan a maga története, evolúciója, paradigmaváltásai. Azaz tévedünk, ha a futballkultúrán belül zajló eseményeket kizárólag a társadalmi-politikai kontextus következményeinek tekintjük, és ez annál inkább igaz, minél közelebb járunk a pálya kezdőköréhez. Ha azonban nem a szabályokat, a felszerelést vagy a játérendszer tanulmányozzuk, hanem a játéknak a pályától időben és térben is távolabbi elemeit (szurkolótábor, média, sportpolitika stb.), a társadalomtörténeti és ideológiai összefüggések nagyobb jelentőségre tesznek szert, s olykor a pályán is reflektorfénybe kerülnek.

¹² Tapasztalataink azt mutatják, hogy a hazai futballegyesületek és -szervezetek iratainak megőrzöttség szintje – különösen a 20. század első felét illetően – meglehetősen csekély, alkalmoszerű és területileg is erősen változó mértékű. Például míg a második világháború előtti futball egyik meghatározó klubja, az MTK/Hungária a klub tájékoztatása szerint nem hagyott hátra egyesületi archívumot, a korszakban hasonló jelentőségű FTC-nek saját múzeuma is van.

¹³ *Richard Giulianotti: Football. A Sociology of the Global Game. Cambridge 1999. xii.*

A futball tömeg-kultúrtörténeti súlyát nyers adatokkal is alátámaszthatjuk. A 20. század hajnalának legnagyobb befogadóképességű pályájára, a Millenárisra már a szervezett magyar labdarúgás első évtizedében tízezerszámra vonultak ki a futball iránt hevülő hölgyek és urak, különösen ha nemzetközi mérkőzést rendeztek.¹⁴ A piaci igényre a kor két nagy riválisa, az FTC és az MTK egyidejűleg válaszolt egy-egy 25 ezer fősre tervezett stadionnal. (Az első világháború előtt ezzel a mérettel csupán Nagy-Britannia futball-létesítményei kelhettek versenyre.) Trianon után 40 ezresre kellett növelniük a kapacitást, 1922-re pedig – számos kisebb, de szintén többezres lelátójú pálya mellett – megépült az Újpest 25 ezres stadionja is. A stadionüzlet annak ellenére sem bizonyult veszteségesnek, hogy a futballrendezvényeket egyre több és nagyobb adó sújtotta.¹⁵

De lépünk túl a futball belső világán, s lássuk, mekkora súlya volt a szórakoztatóiparon avagy a tömegkultúrán belül. „Mikor futnak a lovak a pesti pályán, 11–13 ezer ember megy ki a gyepre; ha Budapest minden mozija megtelik: legfeljebb 32–33 ezer ember figyel a néma tragédiákat és a mulatságos históriákat, melyeket a mozigép a lepedőre vetít. Ezzel szemben egy-egy érdekesebb futballmeccset olykor 40 ezer vagy még ennél is több ezer ember nézi végig az Üllői úti pályán, pláne akkor, ha valamelyik jeles külföldi csapat méri össze a tudományát a mieinkével. Ez azt jelenti, hogy Budapestet a meccs, a gólért való küzdelem jobban érdekli, mint akár a lóverseny, akár a mozi, akár a színház; jobban érdekli, mint Gloria Swanson vagy Mary Pickford vagy Chaplin, jobban érdekli, mint a hazai primadonnák, sőt jobban érdekli, mint a – politika. Pedig ez a multság sem sokkal olcsóbb, mint a mozi, de a labdarúgásnak mégis nagyobb a publikuma, és vasárnap délutánonként Budapest lakosságának 5–6%-a künn van a »pályán«, és másfél órán keresztül feszült figyelemmel kíséri: mint kergetik, rúgják és driblizik a labdát a csatárok és a bekkek, és 35–45 ezer ember lelkesedik, éljenez, ordít, bömböl és tombol, ha a kapus ügyesen védi ki a kaput egy-egy jól irányzott labda elől.”¹⁶

A tömegek és a bevétel áradása nemcsak az adókat kivető városi és parlamenti politikusoknak tűnt föl, hanem a kulturális elit egyes képviselőinek is, akik

¹⁴ *Zeidler Miklós*: Egy régi pálya a polgári korban – a Millenáris Sporttelep. Korall 2002. 7–8. sz. 117–139. Ellenzői bármilyen erőszakos sportként írták is le az „angol rugósdit”, a nők már az első hazai mérkőzéseken elfoglalták helyüket a tribünön, idejekorán jelét adva, hogy a futball nem pusztán sport, hanem társasági esemény is. *Baráth Katalin*: A magascé-közép. Régi idők női futballszurkolói – sajtótükörben I-II. Napi Történelmi Forrás (www.ntf.hu, letöltés 2020. aug. 15.)

¹⁵ Az általános tájékozódáshoz a magyar futballtörténetben, amennyiben külön nem jelezzük, az alábbi munkák biztosítottak alapot: *Földessy János*: A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége. Bp. 1926.; *Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva*: A magyar labdarúgás története I. Amatőrök és álamatőrök (1897–1926). Bp. 2013.; *Szegedi Péter*: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp. 2016.

¹⁶ *Pásztor Mihály*: A jókedv ára. In: „Kelet Párizsától” a „bűnös városig.” Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához I. 1870–1930. Szerk. Sipos András – Donáth Péter. Bp. 1999. 426–427.

kifejezték nemtetszésüket még úgy is, hogy olykor egy-egy kormánytag vagy maga Horthy kormányzó foglalt helyet a lelátón. A médiamogul és főrend Rákosi Jenő, aki az említett elit soraiból nézhette végig a magyar futball születését, majd futótűzserű terjedését, maga is értékelte a jelenséget, a magyar–osztrák mérkőzés 600 millió koronás bevételére (1925), valamint a futball és a kultúra viszonyára reagálva. Az ő bírálókat csöndre intő ítéletével zárjuk fejtegetéseinket a futball társadalom- és kultúrtörténeti szerepéről.

„Aki [...] azt várja, hogy én itt szidni fogom a labdarúgósporthot, mert e mostoha viszonyok közt érdeklődés dolgában mintegy első helyre jutott fel, odáig, hogy már az adószedők is rávetették magukat: az csalatkozni fog. Még kevésbé vagyok hajlandó a közönséget korholni, amért [sic! – B. K.] más művészetektől nagyobb érdeklődését megvonva, minden szerelmét a sportpályákra – igaz, hogy csak a labdarúgókéra – pazarolja. [...] [A] labdarúgás, a mai állapotában, érdekes művészet, és – mint a többi művészetek is, – népszerűsége által vállalattá is lett. [...] Aki hegedül, aki énekel, aki deklamál, aki akrobatizál: az mind művészete értéke szerint megszabhatta a maga képességei árát s követelhesse jutalmát; a futballművésznak pedig ez tilos legyen, noha mindenki tudja már e művészet primadonnáinak nevét Európaszerte és jobban, mint az egyes nemzetek miniszterelnökeit. [...] Úgyis mint önálló művészet, úgyis mint az élet törekvéseinek eszköze, oly hatalmas intézmény ez, amelynek a népszerűsége természetes. Fonák dolog [...] az eddigi erkölcsi, társadalmi, esztétikai és gazdasági hitelesített mértékekkel méricskélni és elavult és korlátolt szempontok szerint elbánni vele.”¹⁷

A futball globalizációjának szakaszai

A globalizáció mindenekelőtt eleven, napi tapasztalat, amely a világháló működésbe lépése óta még a multinacionális cégek és nemzetközi márkák áradása okozta rendszerváltás utáni kultúrsokknál is nyilvánvalóbb, megkerülhetetlenebb, folyamatos reflexiót követelő jelenség. Véleményünk szerint ez az uralkodó tapasztalati jelleg az, ami elsősorban nehezíti mind az egységes definíció megalkotását, mind a történeti perspektíva érvényesítését. Vannak elemek, amelyek a definíciós kísérletek többségében felbukkannak,¹⁸ ám az egyes kutatási területek művelői elsődlegesen a saját globalizációs tapasztalatukból kiindulva, azt megérteni igyekezve, más-más vonásokat hangsúlyozva vizsgálják azokat a komplex kapcsolatrendszereket,¹⁹ amelyek az (ilyenformán többes számban említendő) globalizációk fundamentumai.

¹⁷ *Rákosi Jenő*: Sport mint művészet. Uj Idők 31. (1925) 328–329.

¹⁸ *Tomka Béla*: A globalizáció és kutatásának irányai (vázlat). MTA-SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (<https://bit.ly/2ZgoyKx>, letöltés 2020. aug. 15.).

¹⁹ *John Tomlinson*: Globalization and Culture. Cambridge 1999. 1–2.

Nem meglepő tehát, hogy a futball globalizációjának is megvan a maga saját diskurzusa. Azok a szerzők ugyanakkor, akik e sport világméretű elterjedésének történeti vetületeivel is bíbelődnek, rendszerint összekapcsolják a futball globalizációját más világszintű folyamatokkal: az urbanizációval, iparosodással, a tömegmédiával és a fogyasztói társadalom (különösen a szabadidő) kialakulásával, a gyarmatosítással, modernizációval, szekularizációval stb.²⁰ A felsorolt jelenségekről annyi bizton állítható, hogy többé-kevésbé egyidejűleg zajlottak, és összefüggéseiket is nehéz volna tagadni.

A modern sport²¹ és vele a futball születésének helyül Nagy-Britanniát szokás megjelölni. Következésképpen a historikusok a futballkultúra történetének brit változatát tekintik (ha nem is mindig tudatosan) mércének, egy olyan ideáltipikus elbeszélésnek, amelynek elemeit igyekeznek más régiók futballtörténetében is azonosítani, illetőleg az eltérésekben fölfedezni az adott ország futballtörténetének karakterét.²² Ennek alapján a globális futballtörténet a gazdaságtörténet, illetőleg az iparosodás felől nézve egy *indusztriális* és egy *poszt-indusztriális* szakaszra osztható. A két szakasz inkább szimbolikus, mintsem tényszerű választóvonal az első, 1930-as világbajnokság, amikor a világ jelentős részén nemcsak elterjedt és bajnokságokba szerveződött a futball, hanem egy önálló, az olimpiától elkülönült globális megmérettetésre is igény mutatkozott a sportág világszerve, a svájci központú FIFA vezérletével. A futballglobalizáció második szakaszát ebben az elbeszélésben a máig tartó poszt-indusztriális szakasz képezi, amikor is a futballkultúrában – összefüggésben a világot számos téren egyre szorosabban és erősebben behálózó kapcsolatokkal – egyre inkább a szolgáltatás-szektor fújta és fújja a sípot. A sport a tömegmédiával előretörésével elsősorban szórakoztatóipari termék lett, kommercializálódott, a hozzá kapcsolódó szurkolói, játékos- és klubidentitásokat pedig a változékonyság jellemzi és az új törzsiség (neotribalizmus) uralja. Ugyanakkor a világversenyeket még mindig nemzeti alapon szervezik, és – hogy egy újabb jelenkori tapasztalatra utaljunk – a szurkoló számára bármennyire is szabadon választhatónak tűnik a csatlakozás egy-egy szurkolói közösséghez, a globális futballt kezdetektől kísérő, sőt sikerre ítéző nemzeti, helyi kapcsolatok korántsem tűntek el nyomtalanul. A globális-lokális szinkronicitás a labdarúgás

²⁰ *Giulianotti, R.*: Football i. m.; *Andrei S. Markovits – Lars Rensmann*: Gaming the World. How Sports Are Reshaping Global Politics and Culture. Princeton 2010. 43–106.; *Allen Guttmann*: Games and Empires. Modern Sports and Cultural Imperialism. New York, NY 1994. 41–70.

²¹ A modern sport alapvető jellemzői: 1. világi jelleg, 2. (társadalmi-etnikai) egyenlőség, 3. szervezethez (bürokratizáció), 4. szakosodás (sportágak világos elkülönülése), 5. szabályozottság (racionalizáció), 6. mérhetőség-számyszerűsítés (kvantifikáció), 7. rekordközpontúság. Lásd *Guttmann, A.*: Games and Empires i. m. 1–2.

²² Az ilyesfajta, Nyugat-Európa-centrikus történeti módszertant bátran nevezhetjük a(z) ezúttal nem definiált) globális történetírás egyik, ha nem a legfőbb vonásának is.

történetének globalizációs nézőpontból talán a legfontosabb jellegzetessége, és e két pólus folyamatosan módosuló viszonya, azaz a *glokalizáció* vizsgálatára a futballtörténet szinte tökéletes lehetőséget nyújt.²³

Ha a futball brit alapokon nyugvó globális történetét nem a gazdaság-, hanem a társadalomtörténet felől próbáljuk összefoglalni, hasonló, de valamivel árnyaltabb korszakolás lesz az eredmény.²⁴ A futballhistoria *premodern-prekapitalista* (avagy tradicionális) éráját a társadalom felső rétegei, az arisztokraták vagy az arisztokrata mintát követő felsőközéposztály tagjai határozták meg, a 19. század derekának angol elitiskoláiban ők játszották rendszeresen, majd szabályozták a játékot. A második, *korai modern* szakaszt az ipari munkásság pályára lépése hozta el, és helyezte a futball súlypontját az elitiskolákból a városi térbe, szimbolikusan és (a játéktílus megújulásával) ténylegesen is átvéve az irányítást a futballterénium felett. „Az úriemberek és játékosok” mintegy három évtizeden át húzódo háborúsága során az előbbieket fokozatosan veszítették el pozícióikat, kezdve 1885-tel, amikor az angol szövetség, az FA (Football Association) kénytelen volt törvényesíteni a labdarúgók fizetését. Bár 1907 és 1914 között az amatőröknek saját szövetségük megalakításával még sikerült szakadást előidézniük az angol futballban (nem kis gondot okozva ezzel az amatőr nemzeti szövetségekből verbuvált nemzetközi testület, a FIFA kebelén belül is), az úriemberek végleg kiszorultak az immár tömegeket megmozgató „futballgyárból”.²⁵

A felsőbb osztályok tehát elvonultak a kevésbé energikus, fizikai érintkezést alig követelő „fehérruhás” sportok, legfőképpen a krikett sáncai mögé,²⁶ miközben a brit ipar és kereskedelem külképviselői a 19. század végéig a világ számos népével megismertették a futballt. A modern szakasz további fontos fejleménye, hogy e felsőbb osztályok propagálta amatőrizmust háttérbe szorította a tehetőségelvű, egyenlősítő professzionalizmus, amely nemcsak a hivatásos játékosokat termelte ki, hanem fontos lépést jelentett a tömegkulturális kibontakozás, a piaci alapokon nyugvó szórakoztatás térnyerése irányába is. Ami a globalizációs folyamatot illeti, a brit (elsősorban angol és skót) futballhegemóniának

²³ A globalizáció általánosan is a globalizációs kutatások kitüntetett, de legalábbis vizsgálatra javasolt terepe, mert meghaladja az „elnyomott és elnyomó”, „fejlett és elmaradott” nem túl árnyalt és gyümölcsöző, ám a globalizációkutatásokra jellemző dialektikáját. Lásd *Richard Giulianotti – Roland Robertson: The Globalization of Football: A Study in the Glocalization of the 'Serious' Life*. *British Journal of Sociology* 55. (2004) 545–568. A globalizáció másféle terminologikus megközelítésben hibridizációnak is nevezhető. Lásd *Illés Tamás: A kulturális globalizáció földrajzi vonásai*. *Tér és Társadalom* 32. (2018) 2. sz. 3–20.

²⁴ *Giulianotti, R.: Football i. m. 1–38.*

²⁵ Uo. 4–5.

²⁶ A brit gyarmatokon ez a réteg képviselte az uralmat, ezért is alakult úgy, hogy e területeken a krikett lett a sport, amelynek elsajátításával a gyarmatok lakói fölvehették a versenyt, majd le is győzték idegen uraikat, még hozzá a saját pályájukon.

egyre nagyobb kihívásokkal kellett szembenéznie. Szándékos elszigeteltségükből elő-előmerészkedve a brit csapatok, sőt a válogatottak is kezdtek vereségeket szenvedni az egyre nemzetközibb futballporondon, ahol a brit nemzeteket többnyire nélkülözni kénytelen Fédération International de Football Association vette át az irányítást. Az alapító francia Robert Guérin először nem is tudta csatlakozásra bírni a labdarúgás első számú hatalmának számító angol szövetséget (FA), így a FIFA 1904-ben nélkülük, Franciaország, Belgium, Dánia, Hollandia, Spanyolország, Svédország és Svájc szövetségeinek összefogásával jött létre, viszonylag hamar ernyője alá gyűjtve előbb az európai, majd más kontinensek szövetségeit is. Többszöri csatlakozás, majd kilépés után az angolok a második világháború előtti három FIFA-világbajnokság egyikére sem neveztek. Két évtizedes különállást követően 1948-ban léptek be a szervezetbe ismét, ezúttal végleg.²⁷

A labdarúgás története *késő modern* korszakának eljövételét a második világháború befejezésétől számíthatjuk. Ekkor vették kezdetüket azok a fejlemények, amelyekről fentebb már szóltunk, és amelyeknek mi, a *posztmodern* futballkorszak részesei ma is szemtanúi vagyunk. A nemzeti alapon szerveződő világbajnokság mellett meggyökereztek a nemzetközi klubtornák (jelentős közép-európai előzmények után, amelyeket még említeni fogunk), megsza- porodtak a nomád, klubról klubra vándorló játékosok, a tévés közvetítés és a külföldi játékosok szerződtetésének könnyítése²⁸ pedig felgyorsította a futball globalizációját. A századelő kiemelkedő futballnemzeteinek (Uruguaynak, Argentínának, de Angliának is) immár keményen meg kellett küzdeniük a sikerért. A szakmai tudás és a nézői hozzáférés többé-kevésbé kiegyenlített, a demokratizáció elérte határait, hogy aztán a nyolcvanas évektől bekövetkező, posztmodern futballkor egy új, mára kiteljesedő gazdasági és társadalmi elitizmus hajnalát hozza el. Társadalomtörténeti szempontból mindehhez annyit még érdemes hozzátenni, hogy a meccsek helyszíni megtekintése a futballhuliganizmus felszámolásával, a stadionok pacifikálásával az új, immár kozmopolita középosztály privilégiumává vált, és miközben a Bajnokok Ligája találkozónak közvetítéseit tízmilliók követik világszerte, intézménye a re-európaizáció sajátos formáját testesíti meg, nyugat-európai elitligák „világválogatott” élcsapataiban felhalmozva a futballglóbusz tehetségét, pénzét és tudását.²⁹

²⁷ Guttman, A.: Games and Empires i. m. 55–56.

²⁸ E folyamat meghatározó fejleménye az Európai Bíróság úgynevezett Bosman-ítélete volt (1995), amely egy belga játékos, Jean-Marc Bosman perében, a munkaerő Unión belüli szabad mozgásának jogszabályaira hivatkozva illegálizálta a külföldi labdarúgók szerződtetésének korlátozását. Lásd *Matthew Taylor*: Global Players? Football, Migration and Globalization, c. 1930–2000. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung* 31. (2006) 1. sz. 20.

²⁹ A globális futball szakirodalma a kétezres évek elején még a multinacionális nagyvállalatokat jelölte meg az elitligák jellemző tulajdonosaiként. A pénzügyileg legtöbbször taksált angol Premier League

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy a labdarúgósport, amely gyors elterjedését mindenekelőtt egyszerűségének és kisigényűségének köszönhette, a társadalmi változásoknak egyszerre volt elviselője és elősegítője. Az osztály-identitás azonban a futballszférában „életre galvanizált” identitásoknak csupán az egyike, hiszen a játék a lokális és nemzeti identitásokat szintén mozgósította. A 20–21. századi globalizáció ugyan átírhatta ez utóbbi azonosulások jelentőségét, ám ha úgy véljük, meg is semmisítette, elég egy Real Madrid–Barcelona, Liverpool–Everton, Újpest–Ferencváros összecsapásra gondolnunk, vagy épp egy brazil–argentin, ír–északír, magyar–román válogatott mérkőzésre, hogy véleményünk megváltozzék.³⁰

Kultúr imperialisták Pesten: angol közreműködés a futball honosításában

Az átfogó társadalomtörténeti tanulmányok (egyelőre) hiányoznak a magyar futballtörténet palettájáról. Ismereteink alapján mégis feltételezhetjük, hogy a vonatkozó brit narratíva helytel-közzel nálunk is érvényesíthető, legalábbis ami a premodern korszakból a modernbe való átmenetet illeti. Az „angol játék” híre és gyakorlata a 19. század utolsó két évtizedében terjedt el, elsősorban Budapesten, azaz modernizálódó urbánus környezetben. Átvételében a már dolgozó vagy leendő diplomás középosztály (magán- és közhivatalnokok, tanárok, mérnökök, a közép- és a felsőoktatás diákjai)³¹ kiemelt szerepet játszhatott, legalábbis erre enged következtetni az ismert foglalkozású játékosok köre. Nem állíthatjuk, hogy

---

azonban fokozottan „oligarchizálódik”, és jó néhány csapata egy-egy pénzügyi mogul személyes portfóliójának nem titkolt ékessége. Egy 2019-es lista szerint az angol csúcsliga tulajdonosai közt akad egyiptomi, thai, iráni, kínai, de számos amerikai is. A leggazdagabbak: 1. Manszúr sejk, Egyesült Arab Emírségek (Manchester City, vagyona 30 milliárd dollár) 2. Roman Abramovics, Oroszország (Chelsea FC, 12,4 milliárd dollár) 3. Stan Kroenke, Egyesült Államok (Arsenal FC, 8,7 milliárd dollár). *Bar-naby Lane*: The 12 richest billionaire Premier League club owners, and how they made their fortune. Business Insider, 2019. augusztus 17. (www.businessinsider.com, letöltés 2020. aug. 15.).

³⁰ A tévés nézettségi adatok sem támasztják alá, hogy a globalizációval a nemzetálatpon szerveződő versenyeknek beakonyult volna. Míg a Bajnokok Ligája 2015-ös döntőjét (Barcelona–Juventus) 180 millióan szurkolták végig, az egy esztendővel korábbi vb-döntő (Németország–Argentína) nem kevesebb mint 695 millió nézettséggel büszkélkedhetett. Lásd *Seth Vertelney*: Media Microscope: Super Bowl owns American TV, but soccer conquers the globe. (www.goal.com, letöltés 2020. aug. 15.).

³¹ Az 1890-es évek elejétől a budapesti iskolák évkönyveiben (az Ilona utcai főgimnáziumhoz tartozó Ferenc József Nevelőintézet, Barcsay utcai állami gimnázium, Markó utcai katolikus gimnázium, Lónyay utcai református főgimnázium) egyre-másra bukkantak föl különböző magyar elnevezésű „futballgyanús” testgyakorlatok. Lásd *Zeidler Miklós*: Angol hatások a magyar sport kezdetére. In: *Uő*: A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században. Pozsony 2012. 93–94. Valószínű, hogy a játékok külföldi (például Csehország, Svájc) tanulmányaik során, akár közvetlenül angoloktól elsajátító futballimportőrökkel együtt ebből a gimnazista gárdából került ki az egyesületbe igazoló hazai futballamatőrök első generációjának jelentős része.

az első labdarúgók társadalmi státusza hasonló volt az etoni, oxbridge-i alapítókéhoz, de a hazai urbanizáció színvonalán ők mégiscsak valamiféle elitet képeztek. Mindenesetre állásuk mellett, amely biztos megélhetést, fizikailag nem kimerítő elfoglaltságot és fix munkaidőt garantált számukra, még jutott idejük, kedvük sportolni is, és ez nem volt akkoriban általános adottság.³² Ami a közönség tagjait illeti, társadalmi hovatartozásukról kevés adat áll rendelkezésre. Mégis feltehető, hogy a szurkolói rétegek kispolgáriasulása, proletarizációja már az első világháború előtt megindult. Ez a demokratizáció vélhetően a játékosok körében is megkezdődött,³³ amit nem csupán a világháború utáni évek elsősorban anyagi okoktól ösztönzött, tömeges játékoskivándorlása támaszt alá. A háború után egy fizetett berlini túrára szerződő jeles játékosok foglalkozása például korántsem mutat tisztán középosztályi képet.³⁴ A munkásság irányába „lejtő” társadalmi átrendeződést a játékoskarriert fizetett pályává, vagyis mobilizációs csatornává avató hivatásos futball bevezetése szentesítette 1926-ban, 40 évvel az angolok hasonló intézkedése után.³⁵

A futball globalizációjára adott kezdeti magyar válaszok ugyancsak megfelelnek a történeti sztenderdeknek: akár a löverseny vagy az atlétika terén, itt is fontos szerepet játszott a brit kulturális hatás, amit a magyar futball eredettörténetei is tükröznek. Az atlétikát is meghonosító Esterházy Miksa gróf Angliából hozta az első futball-labdát; az Angliából importált „első labda”-mítosz szintén felbukkan a keresztnevet angolosan viselő, Angliából hazaérkező Löwenrosen Charly-féle és a kerékpározás úttörőjeként számon tartott szabadkai Kosztovits László-féle eredettörténetben is. A futball honosításának kiemelkedő alakja, a volt cambridge-i diák, Arthur Yolland tanárként működött Magyarországon, és honfitársával, Thomas Ashtonnal együtt a Budapesti Torna Club csapatát erősítette az első

³² Az FTC és az MTK 1911-es és 1908-as játékosfoglalkozás-listái alátámasztják, hogy a rekrutációs bázis a világháborúig lényegileg nem módosult. *Szegedi P.: Az első aranykor* i. m. 54.

³³ A háború előtt épült két pesti stadion részvényeseinek listájából az sejtethető, hogy a szinte óriás ipar-teleppé duzzadó Ferencvárosi Drukkerei az ún. kékgalléros rétegből (iparosok, ipari munkások) kerültek ki, a támogatóit főleg az Erzsébet- és Terézváros magánhivatalnokaiából és kereskedőiből verbuváló MTK mögött pedig a kis- és középpolgárság sorakozott fel és élt a stadionok által biztosított újfajta nyilvánossággal. Bővebben lásd *Baráth Katalin: Gegenpressing. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai: FTC és MTK, 1908–1943*. Korall 2020. 81. sz. megjelenés előtt.

³⁴ A hazai eltiltással járó berlini futballkirándulás kudarcát perrel kívánták megtorolni az illető focisták. Foglalkozásuk az aláírt ügyvédi meghatalmazás szerint: vasesztergályos, szabó, kereskedő, műszerész, négyen pedig hivatalnokok. Az utat szervező Malaky Konstantin üvegfestőként szerepel. (Budapest Főváros Levéltára, Lázár Ferenc közjegyző iratai. VII.179.a – 1921 – 0071.) Ez is bizonyítja, hogy ugyan a játékot és a tehetséget hivatalosan nem fizethették meg, a legális és nem legális juttatások ekkor már kellően kompenzálhatták a kieső munkaidőt. Mindezt az olykor bíróságig eljutó álamatór botrányok is alátámasztják.

³⁵ A profizmus törvényesítése Magyarországon sem szüntette meg az amatőr futballt, ami fölveti a kérdést, húzódik-e az angolhoz hasonló társadalmi törésvonal a hazai amatőr és profi futballkultúra között.

magyar földön rendezett nemzetközi klubtalálkozón, a BTC–Vienna Cricketers mérkőzésén. (A külföldre szakadt britek elsődleges futballterjesztői szerepét mutatja, hogy a bécsiek színeiben legalább hét angol vitézkedett.) Az első nem hivatalos (nem egy másik válogatott ellen pályára lépő) magyar válogatottba pedig egy bizonyos Fred Windett is bekerült. A halálát kicsivel később Indiában lelő Windettet, aki Budapestről hazatérően az ígéretes nevű, ma is létező Crouch End Vampires mezét húzta fel, a sors szele egy angol bányatársaság mérnökeként sodorta Bécsből Nagybányára. A „Budapesti Torna-Club jeles tagja, aki kétségkívül a kontinens legjobb játékosa, akarta a labdarúgást Nagybányán is meghonosítani, jó eszközt találván a gimnáziumi ifjak ambíciójában és lelkesedésében terveit keresztülvitelére”, egészen addig, míg a gimnázium igazgatója meg nem tiltotta a futballozást, túl veszélyesnek ítélve azt.³⁶

Fred Windett rövid, de emlékezetes magyar sportkarrierje arra is példa, hogy a pesti angol futballtanítók elsősorban munka céljából, rendszerint bécsi állomásozás (és futballozás) után vetődtek Budapestre, és sportolási alkalmat keresve találtak társra a hasonló társadalmi státuszú pesti sportemberekben. A mérnökhallgató és úszófenomén Hajós Alfréd, aki Ashtonnal és Yollanddal egy csapatban bábáskodott a magyar futball bölcsőjénél, akár Fred Windett magyar tükörképe is lehetne.³⁷

Nem tudjuk, hogy az 1906-os népszámlálás szerint a Budapesten tartózkodó 441 angol közül hányan költöztek át közvetlenül Bécsből.³⁸ Edward (Teddy) Shires, a magyar futball kiteljesedésének Jimmy Hogan mellett talán legfontosabb angol figurája mindenesetre közéjük tartozott. Főállásban már a császárvárosban is az Underwood írógépgyár képviselőjét látta el, ahogy 1905-től Budapesten is írógép-forgalmazó céget működtetett, és Pesten is maradt 1937-ben bekövetkezett haláláig. Emellett futballozott, sőt állítólag az asztaliteniszt is ő honosította meg Magyarországon. Ám amivel végképp beírta magát a magyar futballtörténet első aranykorának krónikájába, az a közvetítői (kvázi ügynöki) tevékenysége volt, amelynek – és Brüll Alfréd klubelnök bőkezűségének, valamint a világháború kitörésekor Bécsből átmentett Hogan tréneri szaktudásának – hála az MTK a

³⁶ Magyar Nemzet, 1901. május 1. 10.; Sport–Világ, 1901. március 24. 75., 1902. február 23. 59.

³⁷ Hajós nevéhez úszással szerzett olimpiai aranyain túl még számos magyar sportelsőség tapad. A legtöbb a futballpályához kötődik: az első magyar bajnokcsapat, a Budapesti Torna Club színeiben szerepelt az első hivatalos hazai és nemzetközi találkozókön (az első magyar győzelemmel végződő nemzetközi klubmeccsen, 1899-ben gólt is szerzett), sőt az első válogatott mérkőzésen (1902-ben, az osztrákok ellen) is hadra fogták. Később bíráskodott, a Magyar Labdarúgók Szövetsége (MLSZ) alelnökének választották, és természetesen – mint mérnök – futballstadiont is tervezett. Lásd Dénes T. *et al.*: *A magyar labdarúgás* i. m. 38–39.

³⁸ *Thirring Gusztáv*: *Az 1906. évi népszámlálás eredményei*. (Budapesti Statisztikai Közlemények 43.) Bp. 1914. 109. Ugyanitt 2-2 skót és ír illetőségű budapestiről olvashatunk, walesiekről nem esik szó.

Trianont megelőző és követő fél-fél évtizedben világszínvonalú játékerőt képviselt. A futball globalizációtörténeti nézőpontjából sem érdektelen, itthon ellenben korántsem közismert narratíva szerint e századelős MTK-ból sarjadt ki az az innovatív természetű szakmai hagyomány, amelyet Brazíliától Olaszorszáig vittek később a világbíró magyar edzők,³⁹ és amely az Aranycsapat sikereire és a világfutballra egyaránt, nyomon követhetően hatást gyakorolt.⁴⁰

Habár angol szakembereket⁴¹ már a 20. század első éveiben alkalmazták a hazai sportegyesületek futballcsapatai (a Magyar Athletikai Club például Harry Perryt, a már emlegetett BTC egy bizonyos Mr. Coxot, sőt később az ősrivális FTC-ben is megfordult egy Barney Gannon nevű edző),⁴² a kortársak a brit szak tudásimportot jellemzően a Magyar Testgyakorlók Köréhez kötötték. Az MTK-s britek közül itt csupán két olyan játékosról emlékezünk meg, akik a honi futballtörténet egy-egy nevezetes pontjához kapcsolhatók. Egyikük Joseph Lane, aki az MTK Hungária úti stadionjának az – ekkoriban FTK-nak is nevezett – FTC elleni avatómeccsén az egyetlen, győztes gólt lőtte (1912). Teljesítménye mégsem aratott osztatlan sikert, egy újságíró legalábbis kritikával illette, még hozzá nemzeti alapon, jelezve, hogy a feltétlen angoltisztelet kora múltóban. „Lane, a M. T. K. angol centercsatározója, túljátszotta az egész mezőnyt. Mesés dolgokat produkált. [...] De bármily szép volt is Lane játéka, valamilyen fájdalmas érzést mégis kiváltott a lelkekből. Nem volt kedves a közönségnek, hogy egy angol játékos ennyire kimagaslik a magyar fiúk között. A magyar labdarúgó-sportra sem

³⁹ A trénerként bajnoki címet kivívók közül csak néhány: Weisz Árpád (Inter-Ambrosiana, 1930.; Bologna, 1936., 1937.), Schaffer Alfréd (Róma, 1942.), Pozsonyi Imre (Barcelona, 1925.), Hertzka Lipót (Real Madrid, 1932.; Benfica, 1937., 1938.), Eisenhoffer József, Olympique de Marseille, 1937), Hirschl Imre (River Plate, Argentína, 1936., 1937.; Peñarol, Uruguay, 1949., 1951.), Kürschner Izidor (Nürnberg, 1921.). A máig legeredményesebb és talán legismertebb magyar edző-világvándor Guttman Béla, aki MTK-játékosból (1919–1921) kétszeres Bajnokok Európa-kupája győztes edző lett (Benfica, 1961., 1962.). Lásd elsősorban *Szegedi P.: Az első aranykor* i. m. 403–435.

⁴⁰ E hagyományt legutóbb az angol *The Guardian* neves szakírója és futballtörténésze foglalta össze: *Jonathan Wilson: The Names Heard Long Ago: How the Golden Age of Hungarian Football Shaped the Modern Game*. London 2019. A magyar futballtörténeti korpusz nemzetközi beágyazottságára (avagy beágyazatlanságára) jellemző, hogy a kelet-európai futballban egyébként járatos brit szerző dél-amerikai kutatásai során lett igazán figyelmes a helyi elbeszélésekben minduntalan felbukkanó magyar szakemberekre. Tegyük hozzá: brit részről kevésbé nehéz elismerni a magyar futballszakértelem globális jelentőségét, ha az visszavezethető a szintén brit Jimmy Hoganre. Hoganról Barcs Sándor, az MLSZ elnöke nyilatkozta a Wembley-ben, az angol futball-hegemonia mítoszát végképp fölszámoló, 1953-as 6:3 után: „Mindent, amit erről a sportágról tudunk, Jimmy Hogantól tanultuk.” *B.G.: Jimmy bácsi, a magyar futball(nagyság) atyja.* (<https://bit.ly/35mXNXc>, letöltés 2020. aug. 15.)

⁴¹ Az egykorú hazai sportszakma rendszerint egyszerűen csak angolnak titulálta az angol futballkultúra képviselőit. Az „ír származású angol” Hogan elődjét, Jackie Tait Robertson, a Chelsea-t is edző skót szakembert például így jellemezte egy játékos: „nem szenvedek angomániában, de egész határozottsággal állítom, hogy a Magyar Testgyakorlók Köre a nagy fellendülését kizárólag Robertsonnak, az angol trénernek köszönheti.” Lásd *Dénes T. et al.: A magyar labdarúgás* i. m. 344.

⁴² *Zeidler M.: Angol hatások* i. m. 102.; *Dénes T. et al.: A magyar labdarúgás* i. m. 362.

biztató ez a jelenség. Még a M. T. K. győzelmének az árán is jobb szerettük volna, ha Lane játéka beleolvad a nagy közbe. De nem így volt, s a F. T. K.-nak, mint megvert csapatnak, kellett elhagynia a pályát.”⁴³

Az MTK egy másik kiváló angol szerzeményéről, J. R. Owenről a hazai futballtörténet „Lex Owen”-ként elhíresült jogszabályát nevezték el. A határozatot az MTK riválisai – élükön a sorozatos bajnoki címeit leginkább, és mint hamarosan kiderült, okkal az MTK-tól veszélyeztetve érző Fradival – vitték keresztül az MLSZ-ben (1913). A 1926-ig érvényes Lex Owen szerint külföldi játékost csak akkor igazolhatott magyar klub, ha az illető előzőleg legalább egy évet Magyarországon töltött.⁴⁴ Az élesedő konkurenciarharcon túl ez az intézkedés arról is tanúskodik, hogy a magyar futballvilág az első világháború előestéjére maga mögött hagyta azt az időszakot, amikor az okulás és fejlődés kedvéért készségesen tűrte az angol csapatoktól elszenvedett megalázó vereségeket. A magyar labdarúgás aktorai már nem feltétlenül akartak tanulni Lane vagy Owen játékból, főleg, ha az a saját eredményeiket-érdekeiket veszélyeztette vagy csillogásukat halványította.

Idegen sport – magyar fogadtatás

Az angol játék nem mindenütt érkezett olyan üres tömegsport-színterre, mint Magyarországon. Német nyelvterületen például a Turnen (azaz a gimnasztikus torna, amelynek itthon is akadtak művelői), szláv vidékeken pedig (beleértve Cseh- és Horvátországot is) a Sokol-mozgalom uralta a testkultúra diskurzusát. Mindkettő deklaráltan nemzetépítő funkciókat is hordozott. Habár a torna és az atlétika gyökeret eresztett a 19. századi Magyarországon is, a kifejezetten nemzeti érdekű testedző egyletek itt hiányoztak, és a Sokol-mozgalmak előretörésével ez a hiány keltett is némi aggodalmat.

„Mi is csináltunk Magyarországon tornaegyesületeket és szövetségeket. De az a sajátságos tragikum ért bennünket, hogy nálunk a tornaegyesületekben nem a magyar nemzeti vonásokat domborítottuk ki, hanem – németből másolván ezt az intézményünket is – a német tornarendszert hoztuk be Magyarországra, s ezáltal a német szellemet terjesztettük. Évtizedekig kellett harcolnunk, amíg a mi tornaegyesületeinkből és tornaoktatásunkból ezt a német szellemet csak részben is kiirtottuk. És az eszköz, amivel ezt a harcot vívtuk, nem a magyar szellem és a magyar szellemű tornaoktatás volt, hanem tulajdonképpen az angol athletika és sport. Tehát mi még a német szellem ellen sem a magyar géniusszal, hanem más idegen példákkal kell hogy küzdjünk” – panasolta *Magyar Sokol* című

⁴³ Budapesti Hírlap, 1912. április 2. 16.

⁴⁴ A szabályt minősíthetjük akár a már említett Bosman-ítélet korai ellenpárjának is.

vezércikkében a névtelen tollnok.⁴⁵ Jeremiájából kifejejtette a szintén angol labdarúgást, amely már ekkor is népszerűbb volt, mint a torna és az atlétika együttevége. Testedzsként talán nem vették komolyan játékos jellege miatt, viszont a nemzetépítés tartalmait nemcsak közösségteremtő erejű, társadalmi-nemzeti csoportok valós küzdelmét szimbolikus térbe könnyen transzponáló jellege okán vehette magára, hanem azért is, mert nem akadt más sportmozgalom, amelyik ezeket – a Turnennel és a Sokollal versengve – képviselte volna.⁴⁶

A futball nemzetépítő képessége eleinte nem bizonyult mindenki számára nyilvánvalónak. Csekély ellenzéke éppen a játék angol szellemre szabottságát, a magyarok természetétől idegen, ezért veszélyes mivoltát hangoztatta. „[G]yermekeinknek meg nem felelő veszélyes játék a lapdarugás, mely – meglehet, hogy a hidegvérű angolok temperamentumának felelevenítéséhez alkalmas eszköznek bizonyult, – de semmiképp sem alkalmas arra, hogy elevebb és hevesebb vérmérsékletű magyar gyermekeink szórakoztatására egészségük és épségük komoly veszélyeztetése nélkül szolgáljon.”⁴⁷ Az aggodalmaskodók azonban a futball vonzerejének titkát is fölismerték: „Fájdalommal kell beismernünk, hogy ez idegen játéknak föelőnye éppen versenyszerűségében rejlik, miben a mi játékaink éppen gyengék. Gondolkozni kellene, a kótyából, kifutóból mint lehetne érdekesebb versenyszerű játékot csinálni, mert csak így vehetnék fel a versenyt a rugdalóval s a hajítólabdával.”⁴⁸ E vélekedésekből az is kitűnik, hogy kezdetektől fogva törekedtek a játék nevének, sőt teljes szókinccsének magyarosítására.⁴⁹ A *csatár/csatázó, fődözet, hátvéd, kapuvédő* alapterminusok már a futball megjelenésével egyidőben rendelkezésre álltak, csökkentve az idegenségérzetet. A „goal” szinte az egyetlen, amire a mai napig nem sikerült tartós magyar változatot találni, és ez valószínűleg már így is marad, minekutána hajdan előszeretettel használt megfelelője, a „dugó” is kikopott a nyelvből.

Arra, hogy ez az idegen játék a nemzetépítést is segítheti, a média akkor ébredt rá villámcsapásszerűen, amikor 1899-ben – két évvel az első magyar-osztrák

⁴⁵ Pesti Hirlap, 1908. szeptember 10. 1–2.

⁴⁶ A Turnerről és más, a modern sportok brit hegemoniájának ellenálló mozgalmairól lásd *Markovits, A. S. – Rensmann, L.: Gaming the World* i. m. 57–62.; *Guttman, A.: Games and Empires* i. m. 141–168.

⁴⁷ Del Medico Ágoston felszólalása a fővárosi közgyűlésben. Fővárosi Közlöny 11. (1900) 770.

⁴⁸ Egy vidéki tanár „Játsszuk-e az iskolában a rugdalót?” címmel közzétett aggodalmai. *Herkules*, 1899. október 14. 1.

⁴⁹ Felméri Lajos angol játékokról szóló leírásában (kolozsvári Ellenzék, 1881. május 2. 1.) jó másfél évtizeddel az első hivatalosként nyilvántartott hazai mérkőzés (1897) előtt „kírugó labdának” fordította a futballt, s azonnal rá is tapintott erőnyeire: „Egyik érdeme, hogy nem kell hozzá költséges felszerelés, sem igen sok idő, sem ún. tapsoló közönség, mely utóbbi a cricketnek mintegy udvarzatát teszi; másik érdeme, hogy a legnagyobb mértékben fejleszti az életben leghasznosabb szellemi-erkölcsi tulajdonságokat: a bátorságot, hidegvérűséget és lélekjelenlétet. Sokkal több fejbéli munka jár vele, mint első tekintetre látszik.”

klubtalálkozó után – egy magyar csapatnak, a Műegyetemi FC-nek először sikerült győzelmet aratnia egy bécsi gárda (Victoria AC) fölött. Mindezt a már említett Millenáris-pályán, 3000 fős közönség szeme láttára. A beszámoló máig érvényesen ragadja meg, hogyan és miért sikerül újra meg újra eredményesen „lokalizálni” a globális futballt: „Vajjon ki felejté el azt az embertömeget, melynek szívét aznap a magyar dicsőség lelkesítette. Előttünk eddig ismeretlen új érzésnek nyílt tere, egy új fogalmat ismertünk meg, a más nemzetek feletti győzelem tudatát. Ilyen lehet diadalmas csaták után a győztes hadak hozzátartozóinak öröme, pedig ezúttal vér nem folyt, csak a dicsőségért ment a küzdelem. Aki játssza, aki szemléli ezt az egyszerű angol játékot, az mindig jobban szereti. Hiszen az egész 11 ember párviadala veszedelem nélkül, a díj pedig a dicsőség.”⁵⁰

Az, hogy az osztrákokkal és csehekkel vívott összecsapások a Monarchia idejében (akkoriban magyarázatot nem igénylően) nemzetközi találkozónak számítottak, és hogy nincs tudomásunk közös Monarchia-válogatottról, sőt annak tervéről sem, az államalakulaton belüli politikai állapotokat (vagy még inkább vágyakat) tükrözi. A nemzet-állam-ország fogalmainak nem mindig következetes alkalmazása a FIFA berkein belül is gondokat okozott. A magyar szövetség például azért nem vett részt már az első FIFA-kongresszuson sem, mert csak az osztrák szövetségen keresztül hívták meg. Bár bejelentette csatlakozását, a cseh szövetséghez hasonlóan csupán 1907-ben sikerült formálisan is elnyernie a tagságot, miután végre belátta, hogy saját képviselőt kell delegálnia az aktuális kongresszusra, a távolból ugyanis nem lehet a nemzetközi társaságot felvilágosítani a Monarchia bonyolult közjogi viszonyairól. A cseheknek kiváló sportdiplomáciai kapcsolataik ellenére sem sikerült az önálló képviselet jogát kivívni, elsősorban azért, mert az osztrák szövetség határozottan föllépett függetlenségi törekvéseikkel szemben. (Az MLSZ később hasonló szigorral reagált, amikor a horvátok a magyar szövetség engedélye nélkül láttak vendégül Zágrábban egy cseh csapatot.) Az egyébként is vonakodó angolok csatlakozását a „tanítványok” szövetségéhez viszont az nehezítette, hogy amatőr szövetségük is saját képviseletre tartott igényt, ami a profikat tömörítő Football Association (FA) heves tiltakozásába ütközött.

A futball globalizációjának e korai szakaszában az MLSZ legnagyobb sportdiplomáciai sikerének – önállósága elismertetésén túl – az nevezhető, hogy

⁵⁰ Sport-Világ, 1899. március 19. 6. Victoria AC, Vienna Cricketers: az eddig említett bécsi csapatok neve azt a mintát követi, amely más, jelentős brit kolónia közreműködése mellett kialakult futballkultúrákat is jellemez (pl. Argentína: River Plate, Racing Club, Newell's Old Boys stb.). A hazai klub-nomenklatúra azonban még csak nem is a mitológiából kölcsönzött (Sparta, Ajax), inkább földrajzi vagy intézménynevekre épült, néhány jellemző, nemzeties kivétellel (Magyar Athletikai Club, Magyar Testgyakorlók Köre, Nemzeti Sport Club stb.), mutatva a brit befolyás közvetettségét és a futballban artikulálódó helyi identitások erejét.

1909-ben Budapest rendezhette meg az éves FIFA-kongresszust. A nemzetközi futballképviselőt érkezését nem kizárólag a sport belügyeként kezelték, ezt jelezte, hogy a fővédnöki tisztséget József főherceg töltötte be Apponyi Albert kultuszminister, Bárczy István, Budapest polgármestere, Fülepp Kálmán főpolgármester és Jekelfalussy Lajos honvédelmi miniszter védnöksége, valamint Andrássy Géza gróf díszelnöksége mellett.⁵¹ A nemzetközi futball-előkelőségek részvételével zajló eseménysorozat fénypontját alighanem mégis az jelentette, hogy ez alkalomból kétszer is pályára lépett a profikból és amatőrökből összeállított angol válogatott. Az angol nemzeti tizenegy ekkor még csak másodszer jutott el Magyarországra, míg a futballexpanzió munkájának dandárját elvégző, külföldön turnézó szigetországi klubcsapatok már szinte hazajártak Pestre.

Tanulópénz: angol csapatok vendégjárása

„A húsvéti ünnepekkel nagy jelentőségű napok kezdődnek a magyar sport történetében. A magyar footbalsport fejlődése tette lehetővé, hogy a sport hazájából, Angliából, tömegesen jöjjenek el hozzánk ezen sport kiváló művelői közül többen. Minden magyar sportember érzi ennek a jelenségnek fontosságát, hiszen magunk közt üdvözölhetjük az embersport hazájának fiait, azokat az egyéneket, akit a mi fiatalságunk, mely a kontinensen talán leginkább hévül a testedző sportokért, eszményképének tekint. A legigazabb sport, a játék terén találkoznak velük, és ebben mérik össze erejüket, nem a győzelem kilátásával, hanem mert tanulni akarnak tőlük, és meg akarják mutatni, hogy felfogták az általuk évszázadok óta űzött elvek helyességét, és azon az úton törekszenek előre haladni, és be akarják mutatni egyúttal azt, hogy képesek is arra. A footballmérkőzés a testi és lelki jó tulajdonságok küzdelme két csapat között, a legszebb küzdelem, amit a modern élet nyújthat. Ezen a téren áll szemben a mi lelkes ifjúságunk Anglia fiatalságával. Kinek nem indul meg szíve erre a gondolatra?”⁵² A magyar labdarúgás első „angol hetének” beharangozójából kiviláglik, hogy a hazai sportemberek milyen kultikus tisztelettel övezték az angolokat. 1901-ben első ízben léptek brit klubok képviselői magyar pályára, méltónak találva a magyar felet arra, hogy a maguk teremtette játékban összecsapjanak vele. (És persze hogy kifizesse részüket a jegybevételből.) Aligha csodálkozhatunk, hogy az igencsak szűk külpolitikai mozgástérrel rendelkező magyarok számára ez a vizit szinte egyetlen jelentett a nemzeti önállóság nagyhatalmi elismerésével, de legalább a diplomáciai

⁵¹ Nemzeti Sport, 1909. május 29. 36. A kultusz- és a honvédelmi miniszter egyidejű jelenléte már ekkor is jelzi a vetélkedést, amely a sportirányításért a két tárca között később folyt.

⁵² Sport-Világ, 1901. április 7. 94–95.

kapcsolatok felvételével. Igaz, az angol csapatok rendszerint bécsi, prágai mérkőzésekről érkeztek vagy oda távoztak, valamint az sem volt seholy sem közömbös, hogy a rivális futball-fellegvárakban milyen eredmények születtek. A nemzetállami sikertelenségek sportbéli kompenzációja (Hadas Miklós kifejezésével élve: a kisállami túlinvesztíció Dávid-effektusa),⁵³ láthatjuk, magyarországi meghonosodásával szinte egyidőben terhelődik a labdarúgásra, kollektív-nemzeti placebo-vá változtatva azt.

1901-ben, a britek vendégjárásának első évében a különböző magyar klubcsapatok rögtön négy albioni legénységtől is nagyarányú vereséget szenvedhettek: az amatőr Richmond, a Surrey Wanderers és a Civil Service (utóbbi kettő esetében alkalmi) összeállításától, valamint a profi Southamptontól. Az angol–magyar találkozót még sokáig jellemezte az egyenlőtlenség technikai tudásban és összjátékban, bár olykor be-becsúsztak szorosabb eredmények, sőt akár magyar győzelem is. (1903-ban például a magyar bajnokság első két kiírásának győztese, a BTC 1:0-ra verte a Richmondot.) Az összkép radikálisan később sem változott, csak a különbség mérséklődött némileg.⁵⁴ Ezért nem is térnénk ki minden meccsre és eredményre, inkább néhány, elsősorban a brit futballexpanzió magyar fogadtatásának szempontjából jelentősnek ítélt találkozót emelünk ki.

Említettük, az első Budapestre látogató angol focikülönítmény a Richmond csapata volt. A vizit nem korlátozódott az – egyébként az angol vendégjátékokon mindig szép számú közönségtől övezett – pályára, az angol–magyar kapcsolatot egy emelkedett hangulatú bankett is zárta a Royal Szállóban. Hogy miként zajlott a sportdiplomáciai kapcsolatok informális felvétele, hogyan köttetett az angol–magyar futballbarátság, arról érdemes idéznünk a kortársat, aki nemcsak az amatőr úriemberek társadalmi állásáról tudósít, de azt is sejteti, a vendégek aligha nemzeti-birodalmi színezetű aktusként fogták föl a találkozást: „[A] hosszú, tiszteletdíjakkal feldíszített patkóalakú asztalt többnyire frakkos és szmokingos alakok ülték körül, az asztalfőn persze az angol vendégek ültek; fejük fölött a falon az angol és magyar lobogó volt kifeszítve, kombinálva a rendező egyesületek színeivel. Természetesen toaszt is volt quantum satis. [...] Ezután az angol

⁵³ Hadas M.: *Olimpia és globalizáció* i. m. 1.

⁵⁴ A magyar labdarúgás felzárkózását leginkább a futballvérkeringésbe már korábban bekapcsolódott rendszeres edzőpartnerekkel, a hasonló fejlődési ívet leíró cseh, de elsősorban az osztrák válogatottal és a bécsi klubcsapatokkal szembeni eredményeken lehet lemérni. Ezt a Monarchián belül felhalmozódó, regionális-transznacionális jellegű, évtizedekig világszínvonalú játéktudást nevezik ma is dunai iskolának. (*Jonathan Wilson: Inverting the Pyramid*. London 2008. 32.) Miközben a Habsburg Birodalom darabjaira hullott, örökösei között pedig feloldhatatlannak tűntek (tűnnek) az ellentétek, a futball országában szinte változatlanul élt tovább a Monarchia öröksége. Mindez az Európában úttörő regionális kupasorozatoknak is köszönhető: a bécsi brit vállalkozó alapította századelős Challenge Cupnak, a két világháború között pedig a Közép-európai (majd Mitropa) Kupának.

játékosok sorra mind mondtak beszédet. Bár mi eddig nálunk járt játékosoktól nem szoktuk meg, hogy a rúgáson kívül beszélni is tudjanak, nem volt mit csodálkoznunk ezen, tudva, hogy az angolok mind meglett, intelligens úri emberek: Waller például mérnök, Gettins tanár, Killich orvos, Moosely tanító, Cox bankhivatalnok; Thomasról csak annyit tudhattunk meg, hogy színész akart lenni, de szülei nem engedték erre a pályára.

A technikusok bankett után elénekelték a Rule Britanniát; a »hazai hangok« kellemesen hatottak az angolokra, ők is dalra gyűjtöttek, elénekelve például a »Trink wine, trink wine o my boy« bordalt. Így azután egyszeriben elillant a bankett feszes hangulata: ködös Albion fiai ugyancsak belemelegedtek. Hogy az angolok kedélyes fiúk, azt már a matchek alatt és a velük való érintkezés folyamán is sejtettük, de csak most láttuk igazán: a burleszk angol humor sokszok tréfáival fakasztották derűlségre a jelenlevőket. Waller mókázott, Thomas valóságos cirkuszi jongleur- és clown-produkciókat csinált. Majd mikor a cigány ráhúzta, az angolok tánra perdültek: Gettins csárdást táncolt, Robertson és Cox kettősben kalamajkázta; láthattuk a hamisítatlan bosztont is [...].

Csak a késő éjjeli órákban oszlott szét a társaság. Az angolok is szétszéledtek, ki erre, ki arra ment, ígéretekről, kötelességekről beszéltek és hozzá gyanúsán mosolyogtak [...]. Ahá! most jut eszembe, hogy Thomas humoros beszédében nagyon dicsérte a magyar nőket.”⁵⁵

A következő év márciusában érkező oxfordi egyetemistákat kevesebb polgári kedélyesség, annál több arisztokratikus glória övezte. A brit politikai elit keltetőjének futball-ifjaiban szinte valóságos diplomatákat láttak a magyar notabilitások, ennél fogva az arisztokraták, politikusok és laptulajdonosok a hazai sportembereket csaknem utolsó szálíg kiszorították a fogadóbizottságból. József főhercegnek az oxfordiak tiszteletére rendezett margitszigeti villásreggelijén megjelent az angol főkonzul, valamint Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert, Szemere Miklós, Rákosi Jenő, Vészi József stb. Az ifjak elmentek színházba a *Troilus és Cressidára*, a Várba, a Mátyás-templomba, az Operaházba, az Akadémiára, az Országházba és a Kúria épületébe, hivatalos látogatást tettek az egyetemi és a műegyetemi rektoroknál. Vendéglátásukra hivatalosan a Műegyetemi FC és természetesen a margitszigeti központú, deklaráltan úri-keresztény Magyar Athletikai Club (MAC) vállalkozott, élén Andrassy Gézával. Sem az egyletek, sem az egymás sarkát taposó főrangok nem utasították vissza sem a fővárosnak az esemény alkalmából

⁵⁵ Speidl Zoltán: Futballsportunk nagyhete. A bankett. Sport–Világ, 1901. április 28. 126.

kiutalt 600 koronás rendkívüli segélyét, sem a kultuszminisztérium 1000 koronás hozzájárulását.⁵⁶

A Park Klubban rendezett estélyen még a korábbinál is több előkelőség vonult fel. Szemere Miklós „cs. és kir. kamarás, országgyűlési képviselő” adta az estebédet, ahonnan „az ebéd magyar stílusának megfelelőleg nem hiányzott a tulipán sem, a menükártyán ott szerepelt a gulyásleves és a túróslépeny is.” Utána következett a tea, amiről Andrassy Géza gróf „v. b. t. tanácsos, országgyűlési képviselő” gondoskodott. „A tündéri fényvel világított terem hosszú asztala pazar kiállítás volt a szakácművészet legízesebb remekeinek, és nem csoda, ha késő éjfélig maradt együtt az angol fiatalságot annyi szeretettel ünneplő társaság.” Hol volt már a richmondiak előző évi bohóckodása és nótázása! Minek is, ha az ember Montaigne tábornok beszédében gyönyörködhetett, „aki Batthyány Elemér grófnak társa volt afrikai oroslánvadászatain, és átutaztában nem állhatta meg, hogy régi jó bajtársát meg ne látogassa.”⁵⁷

A Hungária Szállóban lakó oxfordiak istentiszteleten is részt vettek, sőt olykor azért fociztak is. Látogatásuk példázza, hogy a futball társadalmi kontextusa sem a korabeli Angliában, sem Magyarországon nem nevezhető homogénnek. (Az ipari munkások térfoglalása elsősorban az angol profi futballt jellemezte, az amatőrizmus ethoszához természetszerűen inkább a szükséges szabadidős és anyagi feltételekkel eleve rendelkező felsőbb osztályok képviselői ragaszkodtak.)⁵⁸ Egyszermind kiderült, hogy a hazai politikus elit nem restelt kihasználni egy olyan sport nyújtotta – leginkább illuzórikus – lehetőséget, amelynek művelői közé más alkalmakkor ritkán vegyült. Hiszen „ki tudja, hogy ezen kis kapocs, melyet tisztán a football kovácsolt össze, az ifjaink folytonos érintkezése folytán nem-e erősödik meg egy hatalmas lánczá, mely a két nemzet érdekeit szorosabbra fűzi.”⁵⁹

Két év elteltével hasonló módon és reményekkel fogadták az oxfordiak érettebb kiadását, az úriemberek kirakatcsapatát is, az oxfordi-cambridge-i öregdiákokból, ügyvédekből és etoni tanárokból verbuvált „Korinthosziakat”

⁵⁶ Sport–Világ, 1902. március 23. 1.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, minisztertanács jegyzőkönyvek, 1902. ápr. 16-ai ülés. MNL OL K 27 1902. ápr. 16.

⁵⁷ Magyar Nemzet, 1902. március 27. 9.

⁵⁸ Az oxfordiak és a jóval szolidabb körülmények közt vendégeskedő cambridge-iek után 1905-ben a Casuals színében egy újabb amatőr elitcsapatot üdvözölhetett Budapest. „Abban a tizenöt angolban, akiket szerencsénk van fővárosunkban üdvözölhetni, nemcsak az amateur sportsmaneket, nemcsak a gentlemaneket, hanem a nagy, a hatalmas, angol nemzet intelligenciáját is tiszteljük. És igaz örömmünket fejezzük ki, hogy éppen a sport az, mi nemzetünket közelebb hozza egymáshoz.” *Malecki Román: Casuals.* Sport–Világ, 1905. április 24. 2. A fenti köszöntés rávilágít, hogy a még mindig értelmiségiek uralta magyar futballkormányzat (akárcsak az oxfordiak arisztokrata fogadóbizottsága) nem egyformán értékeltelte az angol csapatokat: az amatőrök ázsíóját eleve növelte a fajsúlyosabb társadalmi réteg, amelyet – ugyancsak amatőr vendéglátóik szerint – képviseltek.

⁵⁹ Magyarország, 1902. március 23. 9.

(Corinthians), azzal a különbséggel, hogy a sportvezetők ezúttal valamivel fontosabb szerepet kaptak, lévén a Corinthians különítménye a játéktudásáról is híres.⁶⁰ A hazai sajtó pátosszal átítatott címlapi laudációi nem mulasztották el kiemelni a „Corinthiánok” emberi kiválóságát – némileg átfedésben kiemelt társadalmi státuszukkal –, amely a sportot is megneemesíti, valamint, hogy a profi futballista angolokkal szemben, amatőrségük okán ők valódi példaképül szolgálnak. De még így is jutott minden angolnak a dicsfényből: „Még kevésbé lehet a célunk, hogy most a britek nagy nációjáról írjunk panegyrikus cikket. Az ő nemes faji tulajdonságaik, egészséges szellemük, sportszeretetük és ezeken felépülő fölényük és hatalmuk amúgy is eléggé imponál nekünk, sportsmaneknek, akik az angolokat – nem szégyenünk bevallani – egy kicsit a sport szemüvegén át nézzük. De kell hogy imponáljon azoknak is, akik nem estek bele a sporttal járó s megbocsátható angloomániába.”⁶¹

Nem annyira nemzetépítési, sokkal inkább futballszakmai szempontból bírt jelentőséggel az 1905-ös esztendő, amikor – bízvást kijelenthető, hogy – a világ akkortájt legjobb csapatai közül kettő verte tönkre a magyarokat, a szaklapokban vég nélkül dicsért játékkal: a hivatásos angol élvonalban vitézkedő Tottenham Hotspur és az Everton. Ugyanők később Bécsben vívtak bemutatómecscset, amely olyan páratlan élményt ígért (angol profik összecsapása!), „hogy most Bécsben ezen a mérkőzésen is a közönségnek 7–8 percentjét – budapestiek képezték. Amint tudjuk, Budapestről különvonat is indult, amely vagy 300 érdeklődő sportsmant és sportladyt röpített a császárvárosba.”⁶²

A magyar városi középosztályt is magával ragadó futballspirál „angol szakasza” hazai csúcspontjának alighanem azokat a találkozókat nevezhetjük, amikor az angol nemzeti tizeneggyel szemben maradhattak alul a labdarúgást hivatalosan immár egy évtizede gyakorló kiválóságaink. Az angol válogatott meccsek mind 1908-ban, mind 1909-ben a FIFA-kongresszus kísérőprogramjában szerepeltek. 1908-ban a császárvárosban került sor a kongresszusra, amikor is az angolok 11:1-re páholták el előbb az osztrákokat, majd Budapestig lecsorogva a Dunán, 7:0-ra a magyarokat. Mielőtt a Millenárís – hétköznapi lévén – „csak” 7-8000 fős közönsége előtt bemutatták tudásukat, a vendégcsapatot, élükön a kor legjobb játékosának tekintett, amatőr Vivian Woodwarddal, a szokásos kultúrprogram gyorstalpalóján képezték ki Magyarországból. „A kedd este megérkezett angol válogatott csapat szerdán reggel fél tíz órakor a székesfőváros nevezetességeinek megtekintésére indul, többek között elmennek a parlamentbe is.”

⁶⁰ Amit igazolt, hogy a magyar klubcsapatokkal játszott három meccsükön egyetlen gólt sem kaptak, ellenben 27-et rúgtak. Lásd *Dénes T. et al.*: A magyar labdarúgás i. m. 122–123.

⁶¹ Sport-Világ, 1904. április 3. 1.

⁶² Sport-Világ, 1905. május 14. 170.

Ezután ebéd, meccs a Millenárison, vacsora. „Csütörtökön délelőtt a François-féle pezsgógyárat tekintik meg angol vendégeink, majd 1 órakor lunch lesz a Hungáriában, délután a margitszigeti sporttelepet tekintik meg” a daliák, akik végül péntek reggel Bécsen át Prágába távoztak.⁶³ Hogy miként múlták fölül a világ többi válogatottjait, leírva egészen banálisán hangzik, ugyanakkor lényegében ma sem kell más az eredményességhez: „Az angol csapat játéka mintaszerű és mesteri volt. Labdalefogásuk olyan volt, minőt az eddig itt járt angol csapatoktól nem láttunk. A leggyorsabban jövő labdát is egyetlen mozdulással megállítják, s az a másik pillanatban már rendeltetése helyén van. A csapat játékosai egytől-egyig kiválóak voltak.”⁶⁴

A válogatott labdarúgók kíséretében ekkor és egy évvel később, az immár hazai rendezésű FIFA-kongresszus alkalmával is érkeztek Pestre további illusztris szigetországi vendégek, 1909-ben jelesül a FIFA angol elnöke és a korabeli futballvilág nála is fontosabb figurái: az angol profi szövetség elnöke és titkára. Mégis, bár a védnökök és a fogadóbizottság soraiban most is ült jó néhány hazai előkelőség (mint említettük: József főherceg, Apponyi Albert, Bárczy István, Andrássy Géza, Bethlen István stb.), az oxfordiak hét évvel korábbi látogatásának fényűzéséhez képest egy fokkal polgáriasabbnak tűnnek a körülmények (á la carte szállodai étkezések, löncs az MTK klubhelyiségében, gyárlátogatás stb.), és hangsúlyosabbnak a sportvezetők közreműködése. Ami persze érthető, hiszen az eseményt ezúttal a sokféle klubot és játékost képviselő MLSZ szervezte, nem pedig a MAC, az úri középosztály margitszigeti sportklubja. Mindenesetre az is valamiféle sporttársadalmi demokratizációt sejtet, hogy a magyar politikai elit kevesebb kapcsolatépítési lehetőséget látott a futballvilág csúcsvezetőiben és az angol válogatottakban (a világ legjobbjaiiban), mint az oxfordi diákokban vagy a Corinthians etoni tanárgárdájában. Vagyis a futballozás nem tett egyenlővé minden angolt még a távoli Magyarországon sem.

A FIFA budapesti kongresszusának kalapjára nem kevesebb mint három válogatott mérkőzés-bokrétát tűzött az MLSZ. Az elsőt a meccsenként változó felállásban pályára lépő magyar válogatott az angollal küzdött meg, mindössze 4:2-es vereséget szenvedve. A másodikon régi ellenfelével, az osztrákokkal játszott 1:1-et, míg a harmadik napon ismét az angoloktól kapott ki, ezúttal azonban már 8:2 arányban. Az angolok sztárja, Woodward valóban tanár módjára véleményezte az első magyar csapat teljesítményét: „A magyar becek rúgásai a II. féldőben szél ellen és szemben az erős angol támadással, valóban gyönyörűek (*magnificent*) voltak, és általában is a magyar csapat játéka dicséretére válnék

⁶³ Pesti Hírlap, 1908. június 10. 17.

⁶⁴ Sport-Világ, 1908. június 14. 203.

(*would do justice*) sok angol első osztályú, csapatnak. A csatárokat nem sokat láthattam, de azt mondhatom, hogy a csatárok lövései valóban nagy javulásra szorúlnak még (*shooting is certainly open to great improvements*). (Egyáltalában ez volt az angolok általános véleménye – a Szerk.)” Nála jóval elismerőbben (avagy udvariasabban) nyilatkozott a bíróként közreműködő „Mr. Simmons”: „Láttam az összes európai országok footballcsapatait – Olaszország kivételével –, és én nem habozom kijelenteni, hogy egy ország sem mutatott nagyobb haladást a játék technikai részének megfogalmazásában és az ügyességben, hogy a komplikáltabb mozgásokat keresztülvigyék. Ezeken alapul a mi angol csapatainknak is a sikere. Nem ösmerek csapatot, mely a legutóbbi 12 hónap alatt annyira haladt volna, mint Magyarország, és nem kételkedem benne, hogy a játékosok megközelítik immár az angol footballnak legjobb ideáljait. (*The players are closely approximating of the best ideals of english football.*) Immár nagyon kevés az, amire mi önöket taníthatjuk, a tanítványok közel vannak, hogy elérjék ugyanazt a nívót, amelyen a mestereik állanak. (*The pupils are reaching the same piain as the tutors*).”⁶⁵

A futball-globalizáció „angol korszakának” vége

Az angolok fönti szavainak egy részét bizonyára a vendéglátó iránti udvariasság diktálta. Abban viszont az utókor is igazat adhat nekik, hogy a magyar labdarúgás a 20. század első évtizedében jelentős fejlődést mutathatott föl, köszönhetően többek között a pesti pályákat rendre útba ejtő, egyre sűrűsödő nemzetközi futballforgalomnak. A következő évtizedben eljött az ideje, hogy a magyar játékosok is kimozduljanak a Monarchia komfortzónájából, és mind a válogatott, mind a klubcsapatok keresztül-kasul bejárják Európát. A korszak sokszoros bajnokcsapata, a Ferencváros még Londonba is eljutott, ahol egy vereség mellett egy győzelmet is aratott, jelesül az amatőr Woking FC ellen. Tehát saját pályájukon győzték le az angolokat. Éppen a világbirodalommal való szimbolikus, de szabályok szerinti megküzdés és a győzelem esélye az, amiért Allen Guttman kétségbe vonja, hogy a modern sportok globalizációja egyet jelentene a kulturális imperializációval, s találja használhatóbbnak például a Gramsci-féle „hegemónia” fogalmát.⁶⁶

A korábban passzív, vendéglátó futball-Magyarország a tízes években útra kelt, és egyre messzebb jutva aktívan kapcsolódott be a futball globalizációjába. Az évtized végén megkezdődött a játékosok kiözönlése nemcsak Európába, de Észak- és Dél-Amerikába is, miközben Anglia – válaszul arra, hogy a világháború

⁶⁵ Nemzeti Sport, 1909. június 5. 35. [Kiemelések az eredetiben]

⁶⁶ Hozzáátve, hogy „a kulturális interakció jóval összetettebb jelenség, mint a teljes hatalommal bíró uralma a minden hatalom nélkül valón.” *Guttman, A.: Games and Empires* i. m. 178.

vesztéseit nem zárták ki – kilépett a FIFA kötelékéből. A nemzetállamok két világháború közötti bezárkózása, a territorializmus erősödése legfőljebb helyenként és kis időre tudta meglazítani a futballkapcsolatokat, a sport globalizációját azonban nem állíthatta meg.

A labdarúgás hamar levetette magáról kezdeti osztálytartalmait, és sem azokból, sem a brit birodalmi jellegből nem tapadt hozzá tartósan semmi. Magyarországi elterjedéséhez ugyan hozzájárult az angolokat övező tisztelet, ám minél több és tarkább társadalmi háttérű angol csapat mutatkozott be a Millenárison, a hazai futballdiskurzus annál inkább összpontosított a játékra magára, az eltanulható játékelemekre, és kevésbé azoknak a társadalmi rangjára, akik játszották. A futball grammatikájáról lekotptak a kibocsátó országban szerzett jelentések, egyszerű struktúrává üresedett, miközben a játék „szókészlete”, tartalma kerületenként, nemzetenként, régióként változott és változik ma is, így téve lehetővé, hogy a legkülönbözőbb közösségi identitások leljenek hazára benne.

PEOPLE, NATION, FOOTBALL

The Beginnings of the Globalization of the “English Game”

By Katalin Baráth

SUMMARY

While the “cultural turn” has given new impetus to the history of sport, its analysis in institutional Hungarian historiography has remained sporadic. One reason for this neglect is the exclusion of sport from our traditionally normative definition of culture; another is the absence of research into mass culture within the main field of scholarly interest.

The history of globalization as a new discipline opens up a new opportunity for a historical approach to sport in general, and to football in particular. Attention in Hungary to the “English game” has been intense right from the outset, and both the media and politics have realized the potential for nation-building that it represented. The paper surveys the first decade of Hungarian football history, with special regard to the relevance of British connections, as well as to the first passive and adaptational period of Hungarian football culture, and explores how, at the end of this period, Hungary became part of the circulation of global football.

Keller Márkus

IDŐSEK LAKHATÁSA

Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen

„a technika nem öli meg a humánmot, hanem a szocialista társadalom és a szocialista tervezők kezében kiteljesíti azt”¹

Az információs forradalom és a népességgrobbanás mellett a hosszabbéletűség is a globális társadalmi kihívások közé tartozik a 21. században. Erősen jelentkezik ez a kérdés Magyarországon, ahol a fejlett ipari társadalmakhoz hasonlóan egyre nő az öregek (azaz a 60 év feletiek) aránya. Nem túlzás az az állítás, hogy a 20. század végére Magyarország (is) az időskorúak és nyugdíjasok társadalma lett.² Tanulmányomban az idősödő társadalom okozta kihívásokat egy másik nagy társadalmi problémával, a lakáskérdéssel kapcsolom össze. Arra keresem a választ, hogy a társadalom előre-gedéséből fakadó problémákat, illetve a lakáskérdés megoldatlanságát egyidőben felismerő kádári vezetés hogyan próbálta a kifejezetten az idősek körében jelentkező tömeges lakásigényeket kielégíteni. Milyen igényeket ismert el legitimnek a kormányzat? Milyen lakástípusokkal próbálták a helyzetet megoldani? Hogyan beszéltek ezeknek a lakásoknak a kapcsán az idősekről a korabeli nyilvánosságban? Ezek lesznek tanulmányom vezető kérdései. Reményeim szerint a válaszok közelebb vezetnek bennünket a korabeli szocialista társadalom önképének a megértéséhez is.

Idősek 1945 után Magyarországon

Ki számít idősnek? Az életszakaszokat különféle szakirodalmak másképp tagolják és nevezik el. A WHO például az 50 és 60 év közötti szakaszt az áthajlás korának, 60-tól 75-ig az idősödés korának, a 75–90 közötti éveket pedig idős-kornak nevezi, 90 fölött aggkorról, 100 év felett pedig matuzsálemi korról beszél.³ A demográfiai szakirodalom mind Magyarországon, mind a nemzetközi vizsgálatokban a leginkább elterjedt nyugdíjkorhatárhoz, a 60 évhez köti az öreg-ség fogalmát. Teszi ezt még akkor is, ha sokak szerint a 65 éves korhatár sokkal inkább megfelelne határvonalként, hiszen a szellemi és testi erők gyengülésének

¹ *Szabolcsi Gábor*: A XXII. Kerület. Budapest 5. (1967) 11. sz. 42.

² *Iván László*: Az öregedés aktuális kérdései. Magyar Tudomány 47. (2002) 412.

³ Uo.

kezdetre inkább ide köthető.⁴ E gondolatmenet mentén haladva vannak, akik egy olyan index kialakítását javasolják, amely a fiziológiai és funkcionális teljesítmény kombinációján alapul.⁵ A jogosan felvetett kérdések ellenére tanulmányomban (alkalmazkodva a korabeli szakirodalom gyakorlatához) a 60 év feletti népességet tekintem időseknek. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy a korabeli és a mai kutatások egyik fontos megállapítása az, hogy a 60 év feletti populáció kifejezetten heterogén, vagyoni és családi helyzet, valamint az aktivitás szempontjából is.⁶

Egy népességnek – szemben az egyénnel – természetesen nincsen kora. Ennek értelmében egy populáció demográfiai öregedése azt jelenti, hogy a népesség korösszetétele megváltozik, nő az idősek aránya a társadalomban, de jelentheti az adott közösség átlagéletkorának változását is. Nyilvánvaló, hogy ez nem egyirányú folyamat, egy adott populáció akár fiatalodhat is.⁷

Annak ellenére, hogy az öregedés mindig is foglalkoztatta az emberiséget, annak gazdasági és társadalmi következményei csak a második világháború után, az 1950-es évek kezdetén kerültek a gazdaságilag fejlett társadalmak figyelmének előterébe.⁸ Ehhez köthető az idősekkel foglalkozó tudománynak, a gerontológiának az intézményesülése. Ez a folyamat Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban már az 1970-es évekre befejeződött, a kontinentális Európában azonban csak jó tízéves késéssel indult meg. A késés egyik következménye az lett, hogy az európai gerontológia sokáig az angolszász eredmények recepciójára épített, és az ott kialakult nézetek határozták meg az európai diskurzust is. Például a máig sokat idézett és használt jelmondatot az American Society of Gerontology már 1949-ben a zászlajára tűzte: „Ne éveket adjunk az életnek, hanem életet az éveeknek!”⁹ Az öregedés szülte problémák élesedésének legfontosabb oka a nyugdíjrendszer egyre szélesebb társadalmi rétegekre való kiterjesztésének igénye és szükségessége, illetve a csökkenő termékenységnek, valamint a halandóságnak a korstruktúrára gyakorolt hatása volt. A magyarországi demográfiai kutatások magas színvonalát jelzi, hogy a társadalom öregedésének problémája már 1955-ben vizsgálat tárgya volt. Ekkor jelent meg a Statisztikai Szemlében Acsády György írása, mely az 1949-es népszámlálás adatai alapján elemezte a „népesség öregedését” és tett ijeszítően pontos becsléseket a jövőbeli tendenciák alakulásáról.¹⁰

⁴ *Dr. Tamásy József*: Az öregedés és néhány egészségügyi vonatkozása Magyarországon. Statisztikai Szemle 62. (1984) 801.

⁵ *Vukovich Gabriella*: A népesség növekedésének néhány társadalmi-gazdasági összefüggése. Statisztikai Szemle 64. (1986) 109.

⁶ *Cseh-Szombathy László*: A nyugdíjasok helyzete és problémái. Demográfia 7. (1964) 89.

⁷ *Valkovics Emil*: A népesség öregedésének tendenciái. Statisztika Szemle 68. (1990) 869.

⁸ *Dr. Tamásy J.*: Az öregedés és néhány egészségügyi vonatkozása Magyarországon. i. m. 800.

⁹ *Matthias Ruoss*: „Aktives Alter(n)“ in der kapitalistischen Arbeitsgesellschaft. In: Prozesse des Alterns. Konzepte-Narrative-Praktiken. Hrsg. Max Bolze et al. Bielefeld 2015. 162–163., 166.

¹⁰ *Dr. Acsády György*: A népesség öregedése. Statisztikai Szemle 33. (1955) 879–899.

A demográfiai szakirodalomban az öregedési folyamat előrehaladottsága szempontjából a társadalmakat az időskorúak arányának nagyságától függően „fiatal”, „érett” és „öreg” korösszetételű csoportba szokták osztani. A besorolás aszerint történik, hogy az időskorúak aránya 7% alatt, 7 és 10% között vagy 10% felett van-e.¹¹ Tamásy József tanulmányában (a szakirodalmi szokásoknak némi- leg ellentmondva) 65 év felett húzta meg az idős kor határát.

Tamásy kutatásai alapján elmondható, hogy Magyarország 1950-ben az idősek arányát tekintve ugyan még az európai átlag alatt maradt, de már az érett társadal- mak közé tartozott. A hasonló helyzetű és összehasonlításul kínálkozó kelet-eu- rópai országok közül csak Csehszlovákia előzte meg, illetve a sok szempontból a kivételes helyzetű NDK, amelyet már 1950-ben is az „öregedő” társadalmak közé soroltak. Magyarország csak az 1960-as évek közepétől mondhatta magáénak ezt a címet, hogy aztán az 1970-es évekre az európai átlagot is meghaladva, az NDK mögött a második legöregebb (arányaiban a legtöbb 65 éven felüli állampolgárral rendelkező) társadalmú szocialista országgá váljon. A trend az 1970-es évektől to- vább folytatódott, s ezen az első világháború alatt meg nem született gyermekek hiánya okozta törés sem változtatott lényegesen. Jól látható az is, hogy némileg más arányokkal, de hasonló utat járt be lényegében az összes szocialista ország.

A magyar társadalomnak az idős, 60–65 év feletti részéről megbízható infor- mációkat nyújtanak a korabeli népszámlálások és statisztikai feldolgozások ada- tai.¹² Az 1949-es népszámlálás idején Magyarország népességének 11,6%-a volt 60 év feletti, ez az arány 1980-ra elérte a 17,1%-ot. Ha ezt a csoportot életkor szerint tovább bontjuk, azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a társadalomban, hanem az idősek között is nőtt az idősebbek aránya. Másképpen fogalmazva: az idősek csoportja is öregedett. Míg 1949-ben csak 7,1% volt a 80 évnél idősebbek aránya a 60 éveseknél idősebbek csoportján belül, addig ez a mutató 1980-ra 11,5%- ra nőtt. Még erőteljesebb növekedést tapasztalhatunk a 70–79 évesek között, az 1949-es 29,9%-ról 1980-ra 37,8%-ra nőtt az arányuk.¹³ A 60 éven felüliek közül a nők aránya, megfelelően a nemzetközi trendeknek, magasabb volt, mint a férfiaké, de a korszak eleji (1950) 56%-ról három évtized alatt tovább nőtt 58,6%-ra.¹⁴

Az idősek csoportjának általános jellemzőin túl különösen fontos az, hogy mit is jelent a társadalom számára, hogy egyre nagyobb része lesz 60 éven felüli, nyugdíjas, azaz olyan ember, aki már nem dolgozik. A termelő munkából való kiesés ára körül forgott a nyugdíjasokkal, idősekkel foglalkozó publikációk egy

¹¹ Dr. Tamásy J.: Az öregedés és néhány egészségügyi vonatkozása Magyarországon. i. m. 802–803.

¹² A továbbiakban, elfogadva a korabeli és mai külföldi és hazai szakirodalmat, a 60 évnél idősebbeket tekintjük idősnek.

¹³ Vukovich G.: A népesség növekedésének néhány társadalmi-gazdasági összefüggése. i. m. 111.

¹⁴ Dr. Tamásy J.: Az öregedés és néhány egészségügyi vonatkozása Magyarországon. i. m. 805.

meghatározó része. Az életkor szerinti eltartottsági mutató az, aminek segítségével a demográfusok igyekeztek számszerűsíthető választ adni erre a kérdésre. A száz 15-59 évesre jutó 60 feletti eltartottak száma ezt igyekezett megmutatni. Ezen a területen drámai növekedésnek lehetünk szemtanúi, hiszen az 1949-es 18,27-ről 1980-ra 27,99-re nőtt azoknak az időseknek a száma, akiket 100 15-59 év közöttinek el kellett tartania. Még gyorsabb a növekedés, ha azt vizsgáljuk, hogy 100 aktív keresőre hány inaktív kereső (azaz nyugdíjas) jut: ez az érték az 1960-as 7,27-ről, 1980-ra 29,64-re nőtt, tehát a növekedés 30 év alatt több mint négyszeres volt.¹⁵ Nemzetközi, egészen pontosan szocialista kontextusba helyezve ezeket az adatokat, azt láthatjuk, hogy Magyarország az NDK mögött a második helyen állt a 100 produktív korúra (15-59) jutó öregkorúak (60 év feletti) számában 1980-ban.¹⁶ Az ellátandók arányának ilyen mérvű növekedése anyagiakban is kifejezhető. 1952-ben a magyar állam a nemzeti jövedelem 1,9%-át fordította a nyugdíjakra, 1962-re ez az összeg már 3,8%-ra nőtt.¹⁷

A nyugdíjakra fordított anyagi források gyors növekedése ellenére az egyes személyeknek kifizetett nyugdíjak összege az 1950–1960-as években nem igazán mondható magasnak. Az 1. táblázat a nyugdíjak összegének megoszlását mutatja 1963-ban.

1. táblázat A vizsgált nyugdíjak megoszlása a nyugdíj nagysága szerint (%)

A nyugdíj összege (forint)	Az összes	A saját jogú
	nyugdíjasok megoszlása	
–200	3,4	0,7
200–399	21,4	5,7
400–599	29,0	32,2
600–799	23,5	30,8
800–999	11,2	15,1
1000–1199	5,5	7,4
1200–1399	3,2	4,4
1400–1599	1,2	1,6
1600–1999	1,2	1,5
2000–	0,4	0,6
Összesen:	100,0	100,0

Forrás: *Dr. Szabady E.*: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon i. m. 1060.

¹⁵ *Vukovich G.*: A népesség növekedésének néhány társadalmi-gazdasági összefüggése. i. m. 112.

¹⁶ *Dr. Tamásy J.*: Az öregedés és néhány egészségügyi vonatkozása Magyarországon. i. m. 806.

¹⁷ *Dr. Szabady Egon*: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon. Statisztikai Szemle 41. (1963) 1060.

Az adatok azt mutatják, hogy a nyugdíjasok 88,5%-a havonta kevesebb mint 1000 Ft nyugdíjat kapott, sőt a nyugdíjasok nagy többségének (53,8%) folyósított havi összeg 600 Ft alatt maradt. Ez annak fényében különösen kevés, hogy 1963-ban az állami szektorban foglalkoztatottak havi átlagkeresete már 1684 Ft volt.¹⁸ De nemcsak az átlagfizetés és az átlag nyugdíj között volt hatalmas távolság, hanem a személyes élethelyzetekben is nagy anyagi veszteségekkel járt a nyugdíjba menetel. 1963–1964 telén Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László vizsgálta (egy KSH kutatás keretében) a budapesti nyugdíjasok helyzetét. Ez a vizsgálat kimutatta, hogy a budapesti nyugdíjasok 69%-a az utolsó fizetésének 50-69%-át kapta csupán nyugdíjként, de 19%-nyi volt az a csoport is, amelynek tagjai a fizetésüknek kevesebb mint 50%-át kapták nyugdíjként.¹⁹ Nehezen vitatható, hogy a bevételek ilyen arányú csökkenésének a személyes kiadások átstrukturálásához és ebből fakadóan az életmód átalakításához is kellett vezetnie.

Ennek is köszönhető, hogy a nyugdíjkorhatár elérése sokaknál nem jelentette automatikusan a nyugdíjba menetet. A nyugdíjkorhatár feletti munkás-alkalmazotti réteg 19,8%-a volt 1960-ban aktív kereső, azaz minden ötödik nyugdíjkorhatárt betöltött személy még tovább dolgozott.²⁰ A nyugdíj utáni munka szükségességét még jobban mutatja, ha férfi-nő bontásban vizsgáljuk az adatokat, hiszen a nyugdíjkorhatár feletti férfiak 32,4%-a volt aktív kereső ugyanebben az időpontban. Ennek a kevés nyugdíj mellett a legfontosabb oka az volt, hogy az 1950–1960-as években nem mindenkinek volt meg az idősebb korosztályból a nyugdíjba vonuláshoz szükséges 10 évnyi államilag biztosított munkaviszonya.

Az idősek (és általában a különböző korcsoportok) lakásviszonyairól a népszámlálási statisztikai felvételek sajátosságai miatt viszonylag kevés adat áll rendelkezésre.²¹ Némi támpontot adnak a KSH nyugdíjasokról készült felmérései, de az első, valóban az idősek lakáskörülményeit bemutató és elemző kutatásra csak az 1980-as években került sor. Ernst Gabriella elsősorban az önálló életvitel megtartásának lehetősége szempontjából vizsgálta az idősek lakáshelyzetét. Ennek alapján elmondható (és nagy valószínűséggel igaz ez a korábbi évtizedekre is), hogy a 60 év feletti lakáskörülményei minden mutató alapján rosszabbak voltak, mint a fiatalabb korosztályhoz tartozóké.²² A lakások felszereltségét vizsgálva szembetűnő, hogy a 60 évnél idősebbek által lakott lakások 49%-ában nem volt fürdőszoba, 26,4%-ában nem volt gáz, míg ugyanezek a jellemzők a

¹⁸ *Cseh-Szombathy L.*: A nyugdíjasok helyzete és problémái i. m. 96.

¹⁹ *Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf*: Budapesti nyugdíjasok. Statisztikai Szemle 43. (1965) 685.

²⁰ *Dr. Szabady E.*: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon i. m. 1057.

²¹ *Farkas E. János – Vajda Ágnes*: A lakásstatisztikai adatközlések, 1920–1990 (III.) Statisztikai Szemle 68. (1990) 245–246.

²² *Ernst Gabriella*: Az öregkorú népesség lakáshelyzete. Szociálpolitikai Értesítő 3. (1985) 3. sz. 127–147.

60 év alattiak által használt lakásoknak csak 29,6 és 15,6%-ánál figyelhető meg. Az adatokat különböző településtípusok szerint elemezve elmondható, hogy a 60 évnél idősebb népesség Budapesten, a városokban és a községekben is lényegesen gyengébb komfortfokozatú lakásokban élt, mint a fiatalabb nemzedékek.²³ Szintén az életminőséget rontja és az önálló életvitel lehetőségét nehezíti, (még akkor is, ha a különbségek csak néhány százalékra tehetőek), hogy az öregek lakásai nagyobb arányban voltak távol az élelmiszerboltoktól, a gyógyszertáraktól és a tömegközlekedési eszközöktől, mint a 60 évnél fiatalabbak lakásai.²⁴ Az idősek lakhatási gondjait tovább tetézte, hogy a rosszabb minőségű, előnytelen helyen lévő lakások fenntartásának a költségeit nagyrészt maguknak kellett viselniük. Következménye volt ez annak, hogy a különböző kutatások szerint a 60 évnél idősebbek nagy része a lakásának tulajdonosa vagy a tulajdonos családtagja volt, és csak kis részük élt (állami vagy tanácsi) bérlakásban.²⁵

Az idősek problémája a tudományos diskurzusban

A statisztikai adatok ismeretében az idősek és a társadalom öregedésének a problémája már az 1950-es évek közepétől világossá vált a magyar tudományosság számára. Ebben a kezdeti időszakban elsősorban a demográfia felől közelítettek a kérdéshez. Az 1950-es évek második felében jellemzően az idősek számarányának növekedéséből fakadó gazdasági terhekre hívták fel a figyelmet.²⁶ A kilépést ebből a szemléletmódból és az öregek csoportjának részletesebb, alaposabb leírását az Andorka Rudolf, Cseh-Szombathy László és Szabady Egon fémjelezte kutatások hozták magukkal 1963 és 1965 között,²⁷ a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) megbízásából. Ezek voltak az első olyan szisztematikus vizsgálatok, melyek az idősek helyzetének felmérését célozták. Az általános tendenciák mellett elsősorban a nyugdíjasok kultúra-fogyasztására, anyagi helyzetére, családon belüli pozíciójára kérdezett rá a vizsgálat, és egyik fontos tanulsága a nyugdíjasok körében tapasztalható változatosság, sokszínűség volt.

²³ Uo. 131., 134–135.

²⁴ Uo. 139.

²⁵ Az öregek helyzete és problémái. Statisztikai időszaki közlemények 249. Bp. 1972. 220.; *Ernst G.*: Az öregkorú népesség lakáshelyzete i. m. 145–146.

²⁶ *Aczady György*: A népesség öregedése. Statisztikai Szemle 33. (1955) 879–899.; Az öregedés. Szerk. Aczady György. Bp. 1957.

²⁷ A nyugdíjasok helyzete. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Csoport Közleményei 2. Bp. 1963.; *Dr. Szabady E.*: Az öregedés gazdasági és társadalmi következményei Magyarországon. i. m. 1055–1062.; *Cseh-Szombathy L.*: A nyugdíjasok helyzete és problémái i. m. 88–103.; *Andorka R. – Cseh-Szombathy L.*: Budapesti nyugdíjasok i. m. 675–700.

Magyarországon az 1960-as évek közepén az öregek „társadalmi gondozása” csak a szociális otthonokon keresztül folyt, hivatalos otthonápolás még nem létezett, ezért a KSH 1964–1965-ös kutatása a szociális intézmények problémáit elemezte. A széleskörű vizsgálatban az összes állami intézet és szakigazgatási szerv vizsgálata mellett a bentlakók egyharmadával kérdőíves interjú is készült.²⁸ A kutatás világossá tette, hogy ezek az intézetek nem kizárólag, de leginkább az idősek elhelyezését szolgálták, s hogy ezen belül egyszerre láttak el ápolási funkciót és adtak otthont a magányosoknak. Nagyon különböző feladatoknak kellett tehát megfelelniük, olyan feladatoknak, melyek nehezen egyeztethetőek össze egymással. A kutatás másik fontos tanulsága az volt, hogy a szociális otthonokat inkább jellemző kórházi fegyelem lényegében lehetetlenné tette a még szellemileg és fizikailag épebb bentlakók aktivizálását, így őket fokozatosan apatikussá változtatta. Ugyanakkor a megfelelő személyzet hiánya miatt az ápolási funkciókat sem tudták ezek az intézmények jól ellátni. A KSH jelentésének konklúziója tehát az volt, hogy elő kell készíteni a szociális otthonok átszervezését, a kórházjellegű és az otthonjellegű intézmények egymástól való elválasztását és kialakítását.²⁹

Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején szemléleti változás figyelhető meg az idősekről folyó tudományos diskurzusban. Az addig inkább demográfiai megközelítésű és a KSH által szervezett kutatások irányai kinyíltak, az öregedés problémája „társadalmisításra került”, azaz több állami intézmény és társadalmi egyesület együttesen igyekezett megoldást találni a társadalom öregedésével kapcsolatosan felmerülő kérdésekre.³⁰ Ennek a folyamatnak egyik legfontosabb jele az Egészségügyi Minisztérium által 1970 szeptemberében szervezett *A társadalmi erők fokozottabb bevonása az időskorú állampolgárok szociális támogatásába* című anket, amelyen képviseltette magát a Pénzügyminisztérium, a Minisztertanács Tanácsai Hivatala, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala, a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság, a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, a Termelősövetkezetek Országos Tanácsa, a KISZ, a Nőtanács és a Vöröskereszt.³¹ Az egészségügyi miniszter első helyettese, Parádi László által felvázolt problématerkép elemei a következők voltak: a résztvevők szerint fel kell hívni a közvélemény figyelmét az öregedés problematikájára és el kell érni azt, hogy a társadalom megértőbb legyen az idősekkel szemben és segítő magatartást

²⁸ *Heinz Ervin*: A szociális intézetek és gondozottaik helyzete. Bp. 1966. 99–100.

²⁹ *Szabady Egon*: Előszó. In: *Heinz Ervin*: A szociális intézetek és gondozottaik helyzete i. m. 9–10.

³⁰ Az időskorúak helyzete és problémái (1955–1980) In: *Öregek az íráskor tükrében*. Összeáll. Andrássy Márta. Bp. 1989. 10–20.

³¹ Az időskorúak szociális támogatásának fokozása a társadalmi segítség fejlesztésével: tájékoztató az állami és társadalmi szervek 1970. szeptember 7-én és 8-án megrendezett országos ankétjáról. Gyula 1971. 11.

tanúsítson irányukban. Ennek eléréséhez nagyobb összhangra van szükség az állam és a társadalmi szervek között, illetve hatékonyabb módszerek kidolgozása is szükséges.³² A problémák megoldásához egy országos akcióprogramot és egy munkabizottság létrehozását javasolták.³³

Valószínűleg az ankétot készítette elő egy 1968-ban az Egészségügyi Minisztérium által megrendelt kutatás, amely a szociális intézetek és gondozottak új, teljes körű felmérését célozta. A kutatás eredményei azonban csak az ankét után jelentek meg. A vizsgálatot lezáró tanulmány egyik legizgalmasabb hozadéka az volt, hogy itt jelent meg először a szakirodalomban az a tézis, miszerint az öregség és a szegénység nem mindig jár együtt, sőt nőtt a viszonylag magasabb jövedelemmel rendelkező öregek aránya. Az intézmények fejlesztésénél ezért érdemes az ő igényeikre is gondolni a jövőben, s új intézménytípusokra és gondozási formákra van szükség.³⁴

A „társadalmisítás” mellett az 1970-es évtized az öregedéssel és az idősekkel foglalkozó tudomány, a gerontológia magyarországi megjelenésének az ideje. Egyre több olyan könyv látott napvilágot, amely az öregekre nem pusztán segítségre szoruló csoportként tekintett, hanem (támaszkodva Cseh-Szombathy és Andorka kutatásaira) az öregedést komplex, demográfiai, egészségügyi, szociológiai megközelítésből igyekezett elemezni. Megjelent az első könyv a szociálgerontológiáról, kutatásokra hivatkozva érveltek az öregedő munkások értékesége mellett, és 1976-ban elkészült a tudományterület első tankönyve is.³⁵ Ezzel párhuzamosan tovább folytak a KSH felvételei a nyugdíjkorhatárt betöltöttekről.³⁶

Az egyre sokoldalúbb és egyre sűrűbb kutatási mező ellenére a megjelenő munkák következtetései mindig ugyanazok: egyrészt, hogy Magyarországon rendkívül gyorsan (még a nyugat-európai országoknál is gyorsabban) nő a 60 éven feletti népesség aránya, másrészt, hogy erre a helyzetre, melyet egyszerre kell(ene) kezelni gazdasági, társadalmi és egyéni (pszichológiai) szinten, Magyarország nincs felkészülve. Ezekre a tézisekre épülve a kijelölt teendők is hasonlóak voltak. Képviseletet kell adni a nyugdíjasoknak, hogy ne csak passzív elszenvedői legyenek a változásoknak, hanem alakítói is, a nyugdíjasok általános helyzetét javítani kell, amint a területi gondozást és az intézeti ellátást is, ezek differenciálásával.

³² Uo. 13., 21.

³³ Uo. 48–49.

³⁴ *Malinszki László*: Szociális otthoni statisztikai felmérés és tanulmány. Bp. 1971. 14.

³⁵ *Hun Nándor*: Bevezetés a szociális gerontológiába. Bp. 1972.; *Pogány György*: Öregedés – foglalkoztatás. Bp. 1971.; *Villányi Piroska*: A szociális gerontológia. Bp. 1976.

³⁶ *Illés György*: A nyugdíjasok foglalkoztatása 1970-ben. Statisztikai Szemle 50. (1972) 1142–1154.; *Az öregek helyzete és problémái i. m.*; Magyarország legöregebb lakói. Szerk. Cseh-Szombathy László et al. Bp. 1977.

Fontos teendőként jelent meg folyamatosan a megfelelő szakszemélyzet képzése, és végső soron egy országos szociálpolitikai koncepció kidolgozása is. Az utólagos megfigyelő kegyelmi pozíciójából elmondhatjuk, hogy mindezekre a hetvenes évek végéig nem került sor.

Az Öregek Háza a budafoki kísérleti lakótelepen

Az Öregek Háza

Az eddigiek alapján biztosan állítható, hogy az idősek arányának a növekedése a magyar társadalomban nemcsak kimutatható volt a statisztikai adatok alapján – és ez a tény tudományos kutatások tárgya is lett –, hanem olyan problémává vált, amelyre az állami szervek is reagálni kívántak. Igaz ez az idősek lakhatási gondjaira is. A lakáskérdés megoldására tett állami lépéseknél őket sem lehetett kikerülni. Már 1961-ben *Az öregek lakáshelyzete* címmel publikált cikket Zoltán László és V. Spiró Éva a *Magyar Építőművészetben*, sürgetve a kérdés megoldását és külföldi példák alapján kijelölve az eldöntendő dilemmákat, megjelölve a lehetséges válaszokat is. Az általuk javasolt, akkor „szállodaháznak” nevezett épülettípus lényegében megelőlegezte a Spiró Éva által később megtervezett Öregek Háza összes jellemzőjét.³⁷

Az, hogy ez a korai javaslat meg is valósult, részben annak köszönhető, hogy 1965-ben az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága egy kollokviumot szentelt az öregek lakásproblémáinak. Ezen a kollokviumon a Lakóterv³⁸ főmérnöke, Zoltán László képviselte Magyarországot, aki az idősek igényeinek megfelelő lakás- és épülettípusok tervezésének (mint láttuk) egyik hazai motorja volt. Nem véletlen, hogy az első, egy újonnan felépített lakótelep keretében megvalósított, kifejezetten az idősek számára szánt épület tervei is a Lakótervben készültek. A növekvő időskorú népesség, az általuk lakott, de nehezen fenntartott lakások magas száma, a szociális otthonok túlterheltsége és tisztázatlan profilja, valamint a 60 éven felüliek egyre nagyobb rétegének a vágya, hogy önállóságát megtartva, mégis szolgáltatásokkal ellátva élhessen, egy sajátos megoldás után kiáltott. A felsorolt kívánalmak együttesének leginkább az Európában már helyenként kipróbált, de még viszonylag új lakásforma, a „szállodaház”, más néven „otthon-lakás” felelt meg. Ennek az új lakóépület-típusnak volt az első tudatos megvalósítása a budafoki kísérleti lakótelepen 1968-ban felépült Öregek Háza. Az épületet a

³⁷ Zoltán László – V. Spiró Éva: *Az öregek lakáshelyzete*. Magyar Építőművészet 10. (1961) 5. sz. 44–45.

³⁸ Lakó- és Kommunális Épületeket Tervező Vállalat, amely 1952 és 1995 között működött.

Lakótervben dolgozó, a kor Ybl-díjjal kitüntetett női sztárépítész, Spiró Éva tervezte.³⁹

Az Öregek Házát befogadó Budafoki Kísérleti Lakótelep 1966 és 1975 között épült. Tervei a Tervezésfejlesztési és Típustervezési Intézetben készültek. Az építők célja az volt, hogy a „házgyári alapon létesített nagy lakótelepek közösségi, jóléti, művelődési és épületigényei“ kapcsán felmerülő problémákra gyakorlati választ adjanak⁴⁰ A hangsúly itt a házgyárakon volt, hiszen az időben legközelebbi kísérlet, az Óbudai Kísérleti Lakótelep még a hagyományos technológiával épült. Az Óbudai Kísérleti Lakótelephez hasonlóan azonban nemcsak új technikai megoldásokat kerestek, hanem újra nekiveselkedtek a szocialista életmód, lakáshasználat kialakításának is. Modern technológiai keretben kívánták a hagyományos lakáshasználati módot meghaladni. Ennek az életmódkísérletnek lett az eredménye az „üzemeltetett lakhatás” koncepciója.⁴¹ E koncepció szerint az addig klasszikusan a lakás által ellátott funkciókat társadalmasítani, azaz közösségi szolgáltatásokkal helyettesíteni lehet és kell is. Ilyen kiváltható funkciónak tekintette többek között Tenke Tibor, a lakótelep meghatározó építész a főzést, mosást, vendégvárást vagy a gyerekekre való felügyeletet. Ennek a kiváltásnak a korabeli logika szerint kettős előnye volt, egyrészt kisebb lakásokat lehetett építeni, másrészt a lakókat egy közösségibb, a szocialista társadalomnak inkább megfelelő lakáshasználat felé terelte. A házimunka alól való felszabadítás gondolata a budafoki Öregek Háza megvalósulásakor is fontos szerepet játszott, szinte nincs is olyan sajtóbeszámoló, amelyben ez a szempont ne szerepelne. Továbbá, még évekkel később is a kollektív lakhatás egyik megvalósult magyarországi példaként hivatkoztak a budafoki Öregek Házára, illetve a mintája alapján épült társaira.⁴²

A kísérlet középpontjában lévő, Tenke Tibor által tervezett három magasház akkor egészen új technológiának számító csúszózszaluzatos eljárással épült fel 1966 és 1968 között. 1968-ra készült el a hozzájuk tartozó és az üzemeltetett lakhatás koncepciójában fontos szerepet játszó szolgáltatóház is.⁴³ Ebbe a környe-

³⁹ Lira és Logika. Beszélgetés Spiró Éva Ybl-díjas építésszel. Budapest 7. (1969) 5. sz. 15–16.; *Kovács Judit*: Éva mérnök. Lányok, Asszonyok 26. (1970) 7. sz. 14–15.; *Csákváry Margit*: A fogadalom. Lányok, Asszonyok 31. (1975) 12. sz. 13.

⁴⁰ *Csorba Tibor*: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. Műszaki tervezés 12. (1972) 1. sz. 34.

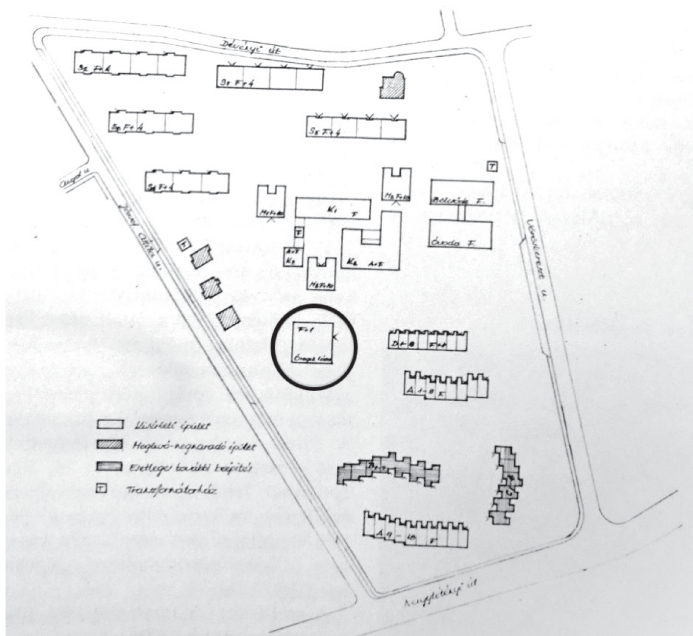
⁴¹ Budafoki kísérleti lakótelep. Írta és rendezte: Babura László. ÉM Építésügyi Tájékoztatói Központ Filmstúdiója. Bp. 1966. (<https://bit.ly/2DKn18c>, letöltés 2020. júl. 20.)

⁴² *Varga Zsuzsa*: Családi szálloda. Népszava, 1979. december. 29. 4.; *Szinai János*: Korszerű lakásforma – korszerű életforma. Budapest 14. (1976) 3. sz. 1–4.

⁴³ *Csorba T.*: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. i. m. 36.

zetbe, „ahol a családok együtt élhetnek szüleikkel” illeszkedett bele az Öregek Háza – a szolgáltatóházra támaszkodva.⁴⁴

1. kép A Budafoki Kísérleti Lakótelep helyszínrajza, körrel jelölve az Öregek Háza

Forrás: Csorba T.: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek i. m. 35.

A 25 lakóegységet magában foglaló Öregek Háza, a lakótelep meghatározó épületeivel egyidőben, 1968-ban készült el. Az épületbe belépve egy tágas hall fogadta a lakókat. A hall körül helyezkedtek el a földszinten és az emeleten a garzonok. A kis lakások legfontosabb és legnagyobb helyisége a 17,1 m²-es lakószoba volt. Ezt kiegészítette egy 3,77m²-es fürdőszoba wc-vel, illetve egy 4,62 m²-es előszoba, amely egy főzőasztalkának is helyet adott. Ez az asztalka szándékosan csak kisebb, kiegészítő jellegű főzésre volt alkalmas, hiszen az étkezést a lakótelep szolgáltatóházán keresztül kívánták megoldani.⁴⁵ Szintenként közösségi helyiségeket alakítottak ki, rádió-, tv- és kártyaszoba, könyvtár és fűthető, kertre néző műhelyszobák szolgálták a lakók szórakozását.⁴⁶

⁴⁴ Budafokon épül az első öregek háza. Népszava, 1963. december 19. 8.

⁴⁵ Szamosi Miklós: Öregek háza a budafoki kísérleti lakótelepen. Műszaki Tervezés 8. (1968) 8. sz. 16.

⁴⁶ Csorba T.: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. i. m. 37.

A szobák bútorozottak voltak. Minden szobában két heverő, pipere- és munkaasztal, szék, karosszék színes huzatokkal és tágas, a „normán felül méretezett” beépített szekrény várta a beköltözőket.⁴⁷ Központi fűtés, meleg víz, hűtőszekrény, szőnyegpadló, süllyesztett kád kapaszkodó rúddal, a túlmelegedést jelző villanyrezsó és nővérhívó csengő tette a lakók életét kényelmesebbé és biztonságosabbá.⁴⁸ Az Öregek Háza által nyújtott szolgáltatásokat a hetenkénti takarítás, a házban lakó, rugalmas munkaidőben dolgozó, szakképzett ápolónő, helyben rendelő körzeti orvos egészítette ki. Külön díjazásért ebédet is lehetett rendelni.⁴⁹ Minimális változtatásokkal, ezen paraméterek alapján épültek meg a következő évek nyugdíjas házai Budapesten és Tatabányán.⁵⁰

Célcsoport

Az Öregek (későbbi néven nyugdíjasok) Háza felépítése mellett megfogalmazott legfontosabb érvek egyike az volt, hogy differenciálni kell az idősek számára nyújtott ellátásokat, mivel a korabeli kutatások azt jelezték, hogy túl sok különböző igényű ember zsúfolódik össze az amúgy is elégtelen kapacitású szociális otthonokban. Ennek következtében a szociális otthonok képtelenek voltak megfelelni a lakóik által támasztott igényeknek.⁵¹ A sokféle igény közül melyeknek kívánt megfelelni a nyugdíjasok háza? Másképpen fogalmazva: a nyugdíjasok mely csoportjának szánták ezt a típusú gondoskodási formát?

A korabeli sajtóbeszámolók, a hivatalos nyilatkozatok és a felvételi kritériumok alapján a következő kép rajzolódik ki. Egyrészt egészséges nyugdíjasoknak szánták az Öregek Házában lévő apartmanokat, hiszen a beköltözés egyik feltétele az önellátás orvosiilag igazolt képessége volt. Másrészt jó minőségű ingatlannal rendelkező nyugdíjasokat hívtak az Öregek Házába, hiszen csak azoknak a jelentkezését fogadták el, akik hajlandóak és képesek voltak egy komfortos, fővárosi tanácsi bérlakást leadni a felvételért cserébe.⁵² Harmadrészt gazdag nyugdíjasok előtt nyitották meg az Öregek Háza kapuit, olyan személyeknek, akiknek a nyugdíja 1969-ben egy fő esetén meghaladta a havi 1400, két fő esetén a havi 1900 forintot (később ez az összeg emelkedett).⁵³

⁴⁷ Szamosi M.: Öregek háza a budafoki kísérleti lakótelepen i. m. 16.

⁴⁸ Fedor Ágnes: Felépül az első „öregek háza”. Magyar Nemzet, 1967. december 30. 5.; Pongrácz Zsuzsa: Házak – nyugdíjasoknak. Budapest 13. (1975) 5. sz. 12–15.

⁴⁹ Vándor Pál: Az első albérlők háza Kelenföldön, az első öregek háza Zuglóban épül. Népszava, 1971. január 24.; Pongrácz Zs.: Házak – nyugdíjasoknak i. m. 12–15.

⁵⁰ Újbelyi Jenő: Zuglói lakótelep, „öregek háza”. Műszaki Tervezés 11. (1971) 8. sz. 16.

⁵¹ Heinz E.: A szociális intézetek és gondozottaik helyzete i. m. 99–100.

⁵² Dr. Dobos Ödön: Nyugdíjasok Háza Budafokon. Budapest 6. (1968) 8. sz. 24.

⁵³ Vándor P.: Az első albérlők háza i. m. 24.; Szenes Imre: Nyugdíjasok háza – több és olcsóbb lakás. Népszava, 1969. február 28. 3.

Ez a kívánalom különösen annak fényében szigorú, hogy a budafoki Öregek Háza megnyitásakor, 1969-ben, az átlagos nyugdíj 664 Ft volt Magyarországon, de még öt évvel később is jóval alatta maradt (1121 Ft) a Fővárosi Tanács által elvárt havi bevételnek.⁵⁴ Ezt a magas felvételi összeget azzal indokolták, hogy a kezdetben 400, majd 600 Ft-os rezsiköltség, mely az ebéd és az áram díján kívül magában foglalt mindent, ne terhelje meg végletesen a jövőendő lakók pénztárcáját.

Jól látszik, hogy a kádári állam egy nagyon jól körülhatárolt, különlegesen jó helyzetben lévő nyugdíjas réteg igényeire igyekezett reagálni az Öregek Házával. Spiró Éva a nyugdíjas ház tervezője arra a kérdésre válaszolva, hogy kit várnak az Öregek Házába, ezt így fogalmazta meg: „magányos öregeket, akiknek van becsületes nyugdíjuk, de nincs kivel beszélgetniük”.⁵⁵

Miért jó az „Öregek Háza”?

A rászorultsági elvtől való elfordulás jelenik meg a nyugdíjasok házáról szóló diskurzus azon részében is, amely ennek az intézménynek az előnyeit, pozitív hozzáadékát igyekszik megfogalmazni. Az Öregek Háza mellett elhangzott érveket két csoportra lehet osztani. Az érvek egyik csoportja, az új gazdasági mechanizmustól talán nem függetlenül, közgazdasági szempontokkal támogatja meg ezt az új lakhatási formát, a másik inkább a pszichológiai, életmódbeli előnyökre hivatkozva igyekszik igazolni annak létjogosultságát.

A gazdasági érveknek az volt a magja, hogy a nyugdíjas házak építése pénzügyileg már önmagában is nyereséges vállalkozás az állam számára. Egyrészt azért, mert a beköltözők leadják a komfortos, főbérleti – és általában az apartmanoknál nagyobb – lakásukat, így csökkentik a lakáshiányt, ráadásul egy kis lakásért egy nagyobbat kap cserébe az állam. Másrészt a korabeli számítások szerint egy nyugdíjas házbéli lakrész felépítése olcsóbb, mint egy ugyanakkora kislakás felépítése, tehát az állam kedvezőbb anyagi feltételekkel helyezi el a nyugdíjasait ebben a lakhatási formában, mint ha új lakásokat építene számukra. Ehhez az érvrendszerhez csatlakozik, a néhány évi üzemeltetés után megjelent észrevétel, miszerint a 600 Ft-os térítési díjjal a nyugdíjas házak önfenntartóak, nem szorulnak állami támogatásra.⁵⁶

Erre a gondolatmenetre fűzhető fel az a több helyütt megjelent optimista érvelés, mely szerint hamarosan megjelenik egy olyan magas nyugdíjú réteg, mely

⁵⁴ Dr. Baranyai István – Eiler Erzsébet: A nyugdíjasok számának és ellátásának alakulása. Statisztikai Szemle 47. (1969) 679.; Barta Barnabás: A társadalmi szolgáltatások fejlődése. Statisztikai Szemle 53. (1975) 693.

⁵⁵ Várkonyi Margit: Tatabánya már jelentkezett. Népszava, 1969. szeptember 19. 3.

⁵⁶ Színai J.: Korszerű lakásforma – korszerű életforma i. m. 4.

képes saját maga finanszírozni a nyugdíjasok háza költségeit, sőt voltak, akik szerint reális esélye van annak, hogy a „dolgozói társadalom” öntevékenyen oldja meg saját öregkori lakáshelyzetét. Sőt, a tömeges állami lakásépítésre az öregek számára nincs is szükség.⁵⁷ Szintén az állam tehermentesítését helyezték a középpontba azok a megszólalások, melyek az Öregek Házainak öröklakásos formában való megvalósítását ajánlották (azaz mindenki megvenné a lakrészét), és ezzel összekapcsolva az állampolgári előtakarékoság lehetőségére hívták fel a figyelmet.⁵⁸ Ide sorolhatóak azok a vélemények is, melyek a vállalatok hatáskörébe utalták volna az ilyen intézmények felépítését. (Nem is teljesen eredménytelenül, hiszen Tatabányán a Városi Tanács és a szénbányák finanszírozásában fel is épült egy ilyen otthon.)⁵⁹

Az életmódbeli előnyöket hangsúlyzó érvek az egyén és a közösség, illetve a gondoskodás–önállóság fogalompárok köré csoportosíthatóak.⁶⁰ Ebből a szempontból a nyugdíjas ház legfontosabb előnyének az tűnt a szociális otthonnal szemben, hogy lakói megválaszthatják a közösségi életük mértékét. Abban a pillanatban, amikor túlzottnak érzik az interakciók számát, visszahúzódhatnak a saját lakrészükbe. Azaz egy olyan lakhatási formáról van szó, mely az új környezet ellenére képessé teszi az időseket arra, hogy a lehető legnagyobb mértékben megőrizzék korábbi életformájukat. Ezt olyan szabályok is megerősítették, mint a szabad vendégfogadás lehetősége vagy az „itt semmi sem kötelező” tételmondat a korabeli forrásokban. Természetesen a fordított érvelés is megjelent, mely szerint az Öregek Háza a legjobb gyógyszer a magányosság ellen, hiszen annak alaprajza, elrendezése „már magában is lehetetlenné teszi az egyén elszigetelődését”, mivel a „közlekedő terek nagy része lakótérre változik” és a „lakások tulajdonképpen egy nagy társalgón keresztül közelíthetők meg”.⁶¹ Ennek köszönhetően mindig van lehetőség és (közösségi) tér a másokkal való beszélgetésre, időtöltésre. Ennek kapcsán előnyként jelenik meg a fiatalabb generációkkal, illetve a családtagokkal való kapcsolattartás könnyebbsége is, hiszen a nyugdíjas házak mindig a lakótelepek szerves részeként épültek meg, olyan lakótelepeken, ahol sok fiatal is élt.

⁵⁷ *Zoltán László*: Öt tudományág közös gondja: milyen legyen az öregek lakhatása. Népszabadság, 1965. február 2. 9.

⁵⁸ *Kovács Judit*: A lakás. Magyar Nemzet, 1967. december 17. 5.

⁵⁹ *Várkonyi M.*: Tatabánya már jelentkezett i. m. 3.

⁶⁰ *Dr. Gábor József*: A szociálpolitika néhány kérdéséről. Budapest 13. (1975) 7. sz. 2.

⁶¹ *Szamosi M.*: Öregek háza a budafoki kísérleti lakótelepen i. m. 15–16.

2. kép A kelenföldi nyugdíjsház társalgója
(tervezők Spiró Éva és Újhelyi Jenő)

Forrás: *Pongrácz Zs.: Házak – nyugdíjasoknak* i. m. 13.

Az Öregek Háza kialakításának másik (sokat idézett) előnye az volt, hogy a lakóknak jó életminőségét biztosított az elérhető szolgáltatások mennyisége, minősége és szabadon választhatósága. A korabeli sajtóban megjelent interjúk is azt sugallták, hogy a megszabadítás a házimunka, a fűtés, a takarítás és igény szerint a főzés gondjaitól éppen annyi beavatkozást jelentett az idősek életébe, amennyit még szívesen elviseltek önállóságuk csorbításaként.⁶²

Egyáltalán nem meglepő, hogy ilyen pozitív vélemények után az Öregek Háza kísérletét állami részről eredményesnek értékelték, s a IV. ötéves tervben több ilyen épület építését irányozták elő.⁶³ Ennek köszönhetően 1976-ban már az 1968-as 50 férőhellyel szemben 600 férőhellyel büszkélkedhetett a szociálpolitikáért felelős fővárosi tanácsi tisztviselő.⁶⁴ De nemcsak állami részről tartották eredményesnek az Öregek Házát, a nyugdíjasok is kedvezően fogadták az ajánlatot.⁶⁵ Még

⁶² Olvasói levél. Magyar Nemzet, 1967. december 3.; *Pongrácz Zs.: Házak – nyugdíjasoknak* i. m. 12–15.

⁶³ *Csorba T.: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek* i. m. 37.

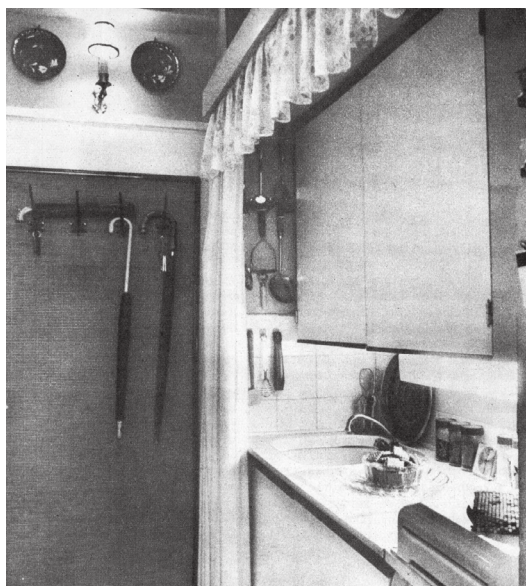
⁶⁴ *Csizmádia Tibor: Jelentős fejlődés előtt az egészségügy.* Budapest 14. (1976) 1. sz. 2–3.

⁶⁵ A budafoki nyugdíjas ház lakói (levél a szerkesztőségnek). Budapest 6. (1968) 10. sz. 24.; Olvasói levél. Magyar Nemzet, 1967. december 3.

1968-ban, az első sajtóhírek után több mint háromezren jelentkeztek (az 50 helyre!) a Lakótervnél, és ha hihetünk a sajtóhíreknek, a lelkesedés később sem csökkent.⁶⁶

Természetesen felmerült néhány negatív vélemény is a nyugdíjas házakkal kapcsolatban. Érdekes módon ezek a kritikák nem kívülről, nem a gerontológusok, szociológusok, közgazdászok, építészek részéről érkeztek, hanem mindig belülről, a lakók, a nyugdíjasok szemszögéből fogalmazódtak meg. Az egyik jellemző kritika a régi életmód megőrzésének kérdését vetette fel. Az életmódhoz ugyanis szorosan hozzátartoznak az évek során felhalmozott tárgyak. Ezeknek egyik fontos csoportját, a bútorokat nem lehetett bevinni a nyugdíjas ház bútorozott lakrészeibe. Ezt sokan az önállóságuk egyfajta korlátozásának fogták fel (hiszen, ha ki akarnának költözni, honnan lesz bútoruk). Mások azt panaszolták, hogy az évek alatt felhalmozott bútoraikat értéken alul kellett eladniuk.⁶⁷

3. kép Előszoba teakonyhával a kelenföldi nyugdíjasházban

Forrás: *Pongrácz Zs.*: Házak-nyugdíjasoknak i. m. 13.

A panaszok egy másik csoportja az újságírói, építési beszámolókból, leírásokból fontos helyet kapó közösségi terekkel szemben fogalmazódott meg. Egyöntetűnek

⁶⁶ *Miklós Dezső*: Első lépések a korszerű gondozási formák felé. Beszélgetés a Lakóterv főmérnökével. *Népszava*, 1967. november 5. 4.; *Ráthonyi János*: Öreg-lak. Magyarország, 1970. szeptember 20. 32.

⁶⁷ *Pongrácz Zs.*: Házak – nyugdíjasoknak i. m. 12., 14.

tűnik a vélemény, hogy ezek a terek kihasználatlanok maradtak, s túl sok helyet foglaltak el, inkább a privát lakrészek méretét kellett volna növelni a rovásukra. Ez a visszajelzés a nyugdíjasok részéről azért különösen izgalmas, mert a nyugdíjas házakkal is kapcsolatos életmódkísérlet magját támadta meg. A mosás, takarítás, főzés és egyéb házimunkák éppen azért kerültek „társadalmisításra”, hogy az egyén életét a közösség felé tereljék, nem pedig azért, hogy a magánteret a közösségi rovására növeljék. Ez a fajta értetlenség, érzéketlenség a közösségi víziókkal szemben nem volt példa nélküli.⁶⁸ Mindenesetre tanulságos, hogy éppen azok fogalmaztak meg vele szemben kritikát, akiket a kísérlet kidolgozói legfőbb célcsoportjuknak tekintettek.

Az Öregek Háza és a nagyvilág

Ahogy az öregek lakhatásáról való gondolkodás, úgy a nyugdíjasok háza mint az egyik (sokat ígérő) megoldás sem magyarországi invenció volt. Sőt, a társadalom öregedésével és az idősek különleges lakásigényeivel való foglalkozás fontosságát és szükségességét újra és újra külföldi példákra hivatkozva igyekeztek aláhúzni a kérdéssel foglalkozó szakemberek. Az kevésbé meglepő, hogy az idősek számarányának növekedése kapcsán a nyugati-ipari társadalmak jelennek meg összehasonlítási alapként, de az már érdekesebb, hogy az idősek számára megfelelő lakástípus keresésénél is elsősorban nyugat-európai országok próbálkozásait boncolgatta a szakirodalom, és csak ezek mellett, után jelent meg a szocialista országok, köztük a Szovjetunió gyakorlata.⁶⁹

A kérdést tárgyaló írások közül terjedelmével és alaposágával messze kiemelkedik az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által szervezett, az öregek lakásproblémáit boncolgató kollokvium anyaga.⁷⁰ A kiadvány magyar változatát az a Zoltán László állította össze, aki a Lakóterv főmérnökeként az egyik első szakmai cikket publikálta az idősek lakhatásáról. A kollokvium és az annak kapcsán elkészült jelentés igyekezett szisztematikusan feldolgozni a problémakört. A társadalom öregedésének általános elemzésén keresztül közelített az öregedés egyéni jellemzőihez, és azt vizsgálta, hogyan változik meg az egyénnek az öregedés során az egészségügyi állapota és a szocioökonómiai státusza. Ezekből vezette le aztán az idős személyek lakhatási szükségleteit.⁷¹

⁶⁸ Az öregek lakásproblémáiról. Az EGB Kollokviumának rövidített anyaga. VÁTI Dokumentációs Osztálya. Bp. 1967. 53.

⁶⁹ Zoltán L. – Spiró É.: Az öregek lakáshelyzete i. m. 44–45.; Szinai J.: Korszerű lakásforma – korszerű életforma i. m. 1–4.; Zoltán L.: Öt tudományág közös gondja i. m. 9.; Joós F. Imre: Eltartási szerződés helyett: öregotthon. Tükör 3. (1966) 22. sz. 22–23.; Lukács Teréz: A negyedik életkor. Esti Hírlap, 1979. június 29. 5.; Horváth Anitta: Rózsadombon áll az öregek háza. Vas Népe, 1970. október 11. 7.

⁷⁰ Az öregek lakásproblémáiról i. m.

⁷¹ Uo. 11–30.

Nemzetközi kutatásokra hivatkozva a kollokvium résztvevői az idősek legfontosabb szükségleteként az önálló életvitel folytatásának lehetőségét jelölték meg. Ennek természetes formája az, ha az idősek a saját lakásukban maradvá kapják meg az általuk igényelt segítséget. Abban az esetben, ha a saját lakás fenn- és karbantartása már túl nagy fáradságot jelent, megoldás lehet – a kollokvium szóhasználatában – az otthon-lakás, azaz a nyugdíjas ház, és csak végső esetben alkalmazható a szociális otthon, hiszen az csak azoknak az időseknek lehet a lakhelye, akik teljesen magatehetetlenek vagy folyamatos felügyeletre, ápolásra szorulnak.⁷²

A továbbiakban a tanácskozás által az otthon-lakás intézményének részletesen kidolgozott kereteit fogom összehasonlítani a Magyarországon megvalósított Öregek Háza által biztosított körülményekkel. Az első fontos kérdés: ki irányítja ezeket az intézményeket, és mennyi bérleti díjat kell fizetniük a lakóknak. A bizottság egyik esetben sem fogalmazott meg konkrét ajánlásokat, inkább csak a nemzetközi példákat gyűjtötte össze. Ennek kapcsán a jelentés megállapítja, hogy a legtöbb esetben valamilyen közület (Magyarországon a Fővárosi Tanács Szociálpolitikai Osztálya) irányítja ezeket az intézeteket. A lakberekkel kapcsolatban is csak annyit közöl (és itt újra egybecseng a magyar és a nemzetközi gyakorlat), hogy általában a fenntartási költségek határozzák meg a fizetendő lakbér nagyságát, és csak nagyon ritkán játszanak szerepet a szociális szempontok ebben az időseknek szánt lakástípusban.⁷³

Konkrét tanácsok, ajánlások fogalmazódtak meg viszont a lakások mérete és felszereltsége tekintetében. Az egyszobás lakások, mivel az idősek sokat tartózkodnak otthon – szól az indoklás –, legyenek nagyok, azaz minimálisan 15-25 m² között legyen a lakótér, az épületekben található szintek száma pedig ne haladja meg a kettőt.⁷⁴ Hasonló méretben épültek fel Magyarországon a nyugdíjas házak apartmanjai, tehát a magyar gyakorlat ebben is illeszkedett a nemzetközi ajánlásokhoz. Felhívták még a figyelmet a fűtés fontosságára (az idősek 2-3 fokkal magasabb hőmérsékletet igényelnek, mint az átlag népesség), a világításra, a beépített szekrények jelentőségére és a háztartási gépek egyszerű kezelhetőségére.⁷⁵ Amennyire ezt meg lehet ítélni, ezek a szempontok is mind megjelentek a magyar esetben. A normát meghaladó rakodó felülettel, nagyobb ablakkal, az idősek kívánalmainak megfelelő konyhával szerelték fel a budafoki, kelenföldi és zuglói nyugdíjas házakat. Egy pontban még túl is teljesítette a nemzetközi ajánlásokat a magyar gyakorlat: a fürdőszobák kérdésében. Amíg a kollokvium anyaga elfogadhatónak tartotta azt is, hogy szintenként közös fürdőszobával szereljék fel az idősek számára épített intézményeket, addig Magyarországon ez fel sem merült,

⁷² Uo. 32–33.

⁷³ Uo. 36–38., 40.

⁷⁴ Uo. 47.

⁷⁵ Uo. 48.

minden lakrész saját fürdőszobát kapott. Az Öregek Háza által nyújtott szolgáltatások is teljesen megfeleltek a nemzetközi normáknak, étkezés, takarítás, ápolónő jelenlétének biztosítása és közösségi programok szervezése mind itthon, mind külföldön a biztosítandó szolgáltatások közé tartoztak.⁷⁶

Vita tárgyát képezte azonban, hogy hány lakást foglaljanak magukba ezek a komplexumok, valamint az is, hogy hova kell elhelyezni az öregek számára épített házakat. A méretnél (ahogy általában) a közösségi és gazdaságossági szempontok küzdöttek egymással. Minél több lakrészt tartalmaz ugyanis egy épület, fajlagosan annál olcsóbb a ház felépítése, de egy bizonyos létszám fölött már nincs lehetőség arra, hogy valódi közösség váljék a lakókból. Magyarország a 25-55 lakást tartalmazó épületeivel inkább a kisebb intézményeket építők közé tartozott. A „rekordot” Svájc és az USA tartotta az épületenkénti 150 lakással.⁷⁷

Az épületek elhelyezésének kérdése két problémakört rejtett magában. Egyrészt azt kellett eldönteni, hogy az idősek magukban, egy kolóniában vagy egy nagyobb közösség részeként legyenek-e elhelyezve, illetve, hogy az épületek a városközpont, tömegközlekedési csomópontokhoz közel vagy azoktól távol, csendesebb területen helyezkedjenek-e el.⁷⁸ Magyarország a nyugdíjas házak tekintetében (a szociális otthonok esetében nem!) ebben is a többségi nyugat-európai álláspontot követte. Az Öregek Háza lakótelepek részeként, jó közlekedési összeköttetéssel rendelkező területen épültek meg.

Összegezve elmondható, hogy az 1960–1970-es években felépült nyugdíjas házak az üzemeltetés módjában, a felszereltségben, a nyújtott szolgáltatásokban és gondozási filozófiájukban is megfeleltek a nyugat-európai sztenderdeknek. Ez különösen fontos tény annak fényében, hogy a korabeli szakirodalom (a statisztikai adatok alapján joggal) folyamatosan a lépéshátrányt, az idősgondozás infrastruktúrájának elégtelenségét hangsúlyozta. Ezen a kettősségen az sem változtat, ha tudjuk, valójában a nyugdíjas házak Magyarországon csak néhány, gazdag kiválasztottnak biztosíthatnak komfortos öregkort.

Milyenek az öregek?

Az idősek a nyugdíjasok háza kapcsán folyó diskurzusban

Végezetül annak járok utána, hogy milyen kép rajzolódik ki magukról az öregekről/ idősekről a nyugdíjas házokról szóló beszámolók alapján. Láthattuk, hogy a nemzetközi ajánlások és hazai építészeti elképzelések is az önállóságot, az önálló életvitel

⁷⁶ Uo. 51–54.

⁷⁷ Uo. 58–59.

⁷⁸ Uo. 60.

folytatásának lehetőségét tartották a legfontosabbnak. Vajon mennyire visszaigazolható ez a tiszteletteljes megközelítés az Öregek Házáról folyó közbeszéd kapcsán?

Az idősek lakhatásáról folyó diskurzus néhány jellemzőjét elemezve feltűnő, hogy kevés kivétellel az idősek lakhatásáról és különösen az Öregek Házáról szóló közbeszéd a napi- és hetilapok hasábjain folyt. Láthattuk, hogy a társadalom öregedéséről természetesen készültek tudományos publikációk is, de a kifejezetten az öregek lakáshelyzetére koncentrálnak szociológiai tanulmányra 1985-ig kellett várni.⁷⁹ Ez lehet annak következménye, hogy az idősek lakhatásáról folyó diskurzust valójában az építészek kezdeményezték, és ők voltak azok, akik a sajtóban a kérdés szakértőiként megjelentek.⁸⁰ Ebből a szakértői pozícióból cselekedve hívták aztán meg a probléma közös elemzésére a több tudományág (demográfia, szociológia, gerontológia, közgazdaságtan) képviselőit.⁸¹ Feltűnő, hogy a magány leküzdéséről, a közösség építéséről is mindig az építészek nyilatkoztak.⁸² Még izgalmasabb ez az eredmény, ha azt is számításba vesszük, hogy az építészek értelmiségi, társadalommérnöki pozíciója éppen az 1960-as évektől rendült meg – Magyarországon és szerte Európában egyaránt. Ettől az időponttól erősödtek azok a hangok, melyek a technológia és a gazdaságosság uralmát panaszolták az építészeti gondolat felett.⁸³ Természetesen a „szakértők” mellett az újságírók, a riportokat készítő és az újságcikkeket megfogalmazók is formálták azt a képet, amely az idősekről az Öregek Háza kapcsán kialakult. Sokat elmond az idősekről való gondolkodásról az, hogy legkevésbé éppen maguk a nyugdíjasok jelentek meg a kérdést tárgyaló írásokban. Ha mégis, akkor is inkább illusztrációként, fényképszerűen, de semmiképpen sem a diskurzus alakítóiként.⁸⁴

Amint korábban láthattuk, a hivatalos szakmai értékelés szerint az idősek egyik legfontosabb vágya az önállóság volt, az önálló életvitel képességének megőrzése. Ez a vágy és annak fontossága a laikus közbeszédben is megjelent. Ezek mellett természetesen más, időseknek tulajdonított szükségletek is megfogalmazódtak a sajtó nyilvánosságában. Közülük az első a közösség iránti vágy. A közösségben létezés igénye két formában is megjelent: az egyik a családdal, a gyerekekkel és az unokákkal való együttlét, a másik az egykorú társakkal való kapcsolattartás. Az időseknek tulajdonított közösség iránti vágy említése mindig összekapcsolódott a visszavonulás, visszahúzódás lehetőségének biztosításával. Mindkét igény egyben feladatként is jelent meg a társadalom számára, de mindkettőre megoldást kínált a nyugdíjas

⁷⁹ Ernst G.: Az öregkorú népesség lakáshelyzete i. m. 127–147.

⁸⁰ Zoltán L. – Spiró É.: Az öregek lakáshelyzete. i. m. 44–45.

⁸¹ Zoltán L.: Öt tudományág közös gondolja i. m. 9.; Miklós D.: Első lépések a korszerű gondozási formák felé i. m. 4.

⁸² Szabolcsi G.: A XXII. Kerület i. m. 42.; Fedor Éva: Felépül az első „öregek háza”. Magyar Nemzet, 1967. december 30. 5.; Várkonyi M.: Tatabánya már jelentkezett i. m. 3.; Varga Zs.: Családi szálloda i. m. 4.

⁸³ Keller Márkus: Szocialista lakhatás. Bp. 2017.

⁸⁴ Joós F. I.: Eltartási szerződés helyett: öregotthon i. m. 23–24.

ház, a lakótelepeken való elhelyezéssel és a privát és közösségi terek megteremtésével. A nyugdíjasok szükségleteiről kialakított kép következő eleme a munka. Természetesen szükségletként megjelent a nyugalom és az egészségügyi ellátás is, de a munka, az elfoglaltság, a hasznosság érzésének szükségessége ennél sokkal gyakrabban került elő. Érdekes azonban, hogy a munka csak nagyon ritkán jelent meg termelő munkaként, sokkal inkább jelentett szórakozást, hobbit vagy az unokákkal való alkalmoszerű foglalkozást. Ez azt is jelenti, hogy az idősök munkájára nem a tapasztalataik vagy tudásuk miatt van szükség, hanem azért, mert ezzel elfoglalják saját magukat. A társadalmi hasznosság ebből a szempontból csak másodlagos.

Ezek után milyen tulajdonságokkal festették meg az öregek képét a korabeli diskurzusban? Leginkább a magányos, beteg, anyagi és erkölcsi támogatásra szoruló idős ember képe jelenik meg, aki fél attól, hogy egyedül marad, és többé nem tud magáról gondoskodni. Az idősokról alkotott képet legjobban Zoltán Lászlónak a Lakóterv főmérnökének a szavai foglalják össze: „az öregedő ember éppúgy intézményes, sokoldalú társadalmi gondoskodásra szorul, mint a gyermek”.⁸⁵

Ha az idősokról való gondolkodást kiemeljük a nemzeti keretek közül és megvizsgáljuk, hogyan gondolkodtak az idősokról és milyen „idősképet” használtak Európában, akkor a magyarországi helyzet is izgalmas megvilágításba kerül. Nyugat-Európában a második világháború után a nyugdíjbiztosítási rendszer kiépülése nyomán nyugdíjba vonulók tömegével párhuzamosan megváltozott az idősokról, az öregkorról való gondolkodás is. Az aktív idősokor ideája győzedelmeskedett a viszályzó, a kontemplatív életmódot előnyben részesítő szemlélet felett. A gerontológia által tudományos kutatásokkal is igazolt felfogás szerint a helyes, boldog és kiegyensúlyozott öregkor titka az aktív, termékeny és társadalmilag hasznos cselekvő életmód. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a nyugdíjasok házai kapcsán kialakult diskurzust, jól látszanak a különbségek. Bár az aktivitás és az alkotóerő itt is jelen van, korántsem olyan hangsúlyosan, mint Nyugat-Európában. A magányos, elhagyott, gyámolításra szoruló idős ember képe sokkal többször került bemutatásra.

Következtetések

Az öregedésről, az idősokról folyó diskurzusok legtöbbször normatívak. Nem konkrét tényeket, tapasztalatokat akarnak rögzíteni és továbbadni, sokkal inkább elvárásokat fogalmaznak meg azzal kapcsolatban, hogyan gondolkodjanak az idősök a fiatalokról és általában a társadalom egésze az idősokról. Ebben az értelemben tehát ezek morális diskurzusok is.

⁸⁵ *Miklós D.*: Első lépések a korszerű gondozási formák felé i. m. 4.

Ha ezzel a szemüveggel keressük a választ arra a kérdésre, hogy milyen képet rajzol meg magáról az 1960–1970-es évek magyar, szocialista társadalma az Öregek Háza kapcsán, sajátos eredményre jutunk. A szakmai beszámolók alapján egy a felhalmozódó szociális problémákkal megküzdeni nem tudó, Nyugatra figyelő, de a fejlett ipari társadalmaktól leszakadó ország képe bontakozik ki előttünk. Egy olyan országé, mely egyre kevésbé képes az idősebb korosztály problémáit megoldani. A szélesebb nyilvánosságot elérő diskurzusban a nyugdíjasok házai kapcsán egy jóléti, egyre gazdagodó szocialista társadalom képe bontakozik ki, mely nyugatra néz és a fejlett ipari társadalmakhoz méri magát. Egy olyan szocialista társadalomé, amelyben kialakul egy egyre népesebb, gazdag nyugdíjas réteg. Ennek megfelelően a szakmai diskurzussal ellentétben a Nyugatra tekintés eredménye nem a lemaradás megállapítása, hanem egy öntudatos, az elért eredményekre büszke „utolérés diskurzus”. Ez a korabeli szakmai és a nyilvános kommunikáció közötti, sokszor tudatosan nem is megtapasztalt feszültség máig meghatározza sokaknak a Kádár-rendszerről és a rendszerváltásról alkotott képét és a szociális ellátórendszerhez való viszonyát, azzal szemben támasztott elvárásait is.

HOUSING FOR THE OLD

The Old People's Home on the Experimental Building Estate of Budafok

By Márkus Keller

SUMMARY

By the middle of 1960, Hungary had become a society of the old. The paper examines the challenges presented by the ageing population in the context of another burning social problem – that of housing. An answer is sought to the question of how the Kádár regime, which simultaneously recognized the problems raised by an ageing society and a lack of housing, tried to satisfy the mass need for housing that emerged particularly among the ranks of the older generations. What needs were acknowledged as legitimate by the government? What kinds of housing were offered in response to the problem? In what ways were old people talked about in public parlance in relation to the appearance of such housing? These are the major issues treated in the paper. The answers that are proposed bring us nearer to an understanding of the self-image of socialist Hungary as well.

KANYARODÁS KELETRE, NYITÁS NYUGATRA: PACH ZSIGMOND PÁL PÁLYAFORDULÁSA

Pach Zsigmond Pál úgynevezett elkanyarodás-elméletéről az egyetlen explicit vita 1991–1992-ben folyt a Budapesti Könyvszemle hasábjain.¹ A vitában annak idején elhangzott érveket nem kívánom rekapitulálni. Szándékom szerint ez az írás azt az utat mutatja be, amelyen egyetemi tanulmányai során, a Domanovszky-iskola szakmai indításától az 1950-es évek végére Pach Zsigmond Pál eljutott az elkanyarodás-teória megfogalmazásáig és annak a stockholmi nemzetközi történetkonferencián történő előadásáig.

Pach Zsigmond Pál általam ismert legkorábbi, még kézzel írott bibliográfiájában az első helyen ez a tétel szerepel: *Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század második felében*. Bp. 1943. (Egyetemi doktori disszertáció kéziratban).² Ennek a műnek azonban hiába kerestük a nyomát. Az MTA Könyvtár Kézirattárában található történészanyagokról készített áttekintésében Csapodi Csaba az 1970-es években tette közzé az információt, miszerint a Domanovszky-hagyaték anyagában fennmaradt Pach Zsigmond Pál: *Az Orczy birtokok gazdálkodása a XVIII. század végén* című munkája.³ A címleírás azonban pontatlan: az Ms 4538/11 jelzeten található dokumentumot megnézve, ott a következő gépiratot találhatjuk: *Az Orczy birtokok ipari gazdálkodása a XVIII. század végén. A hagymási timsóház (1789–1825)*.⁴ A bibliográfiai probléma megoldásához a kulcsot a Granasztói Györgynek adott interjú adja meg, amelyben Pach a következőket mondta: *„benyújtottam a munka eredményét, és ez volt történelemből a szakdolgozatom: az Orczy-birtokok ipari gazdálkodása a 18. század második felében. Az uradalomnak szoros értelemben vett agrárviszonyaira, valamint a magyar nagybirtokon belül sajátos ipari formákra vonatkozóan már sok mindent fel tudtam kutatni, de a feldolgozásra sajnos nem volt módom, mert minden erre vonatkozó anyagom 1944-ben*

¹ Gyáni Gábor: Érvék az elkanyarodás-elmélet ellen. Reflexiók Pach Zsigmond Pál írására. BUKSZ 3. (1991) 406–410.; Pach Zsigmond Pál: Érvék az elkanyarodás mellett. Válasz Gyáni Gábornak és Hanák Péternek. BUKSZ 4. (1992) 145–154. A vita Pachnak A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén című írása kapcsán bontakozott ki (BUKSZ 3. (1991) 351–361.), és abba Hanák Péter is bekapcsolódott, lásd Hanák Péter: Kezdjük újra a régió-vitát? Pach Zsigmond Pál Közép-Kelet-Európa koncepciójáról. BUKSZ 4. (1992) 6–10.

² Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (a továbbiakban: BCEL) 226/b. Pach Zsigmond Pál hagyatéka, 1. d. Vegyes 1953–1958.

³ Csapodi Csaba: Történészanyagok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. III. Századok 112. (1978) 257.

⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK) Kézirattár Ms 4538/11.

tönkrement, elveszett”.⁵ Ezek szerint a Domanovszky-hagyatékban fellelhető szöveg Pach tanári szakdolgozata, amelyet 1941–1942-ben írhatott, ugyanis sikeres pedagógiai vizsgája után, 1943 januárjában kapott középiskolai tanári oklevelet.⁶ S bár természetesen dolgozhatott még ezen a szövegen, hogy disszertációjá fejlessze, ám végül Pach 1948. december 27-én tett bölcsészdoktori szigorlatot, és disszertációja ekkor már nem az Orczy-birtokokról szólt, hanem az értekezés címe a szigorlati jegyzőkönyv szerint *A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban, 1848-ban* volt.⁷ A cím egyértelműen egy a *Társadalmi Szemlé*ben 1948 februárjában megjelent cikkhez vezet bennünket.⁸

A Domanovszky-iskola műhelypadjainál

A fenti bevezetés alapján az életpálya első nagy kérdését így fogalmazhatjuk meg: milyen (gazdaság)történeti képzést kapott Pach az egyetemi évek során, és hogyan kamatoztatta ezt tanulmányai végén?

Pach Zsigmond Pál 1937-ben érettségizett az izraelita fiúgimnáziumban. Az 1936–1937-es tanévben latinból az országos középiskolai tanulmányi versenyen harmadik helyezést ért el,⁹ s ez döntően hozzásegítette az eredetileg klasszika-filológusnak készülő fiatalembert, hogy ősszel történelem–latin szakon kezdhesse meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Az első félévben történelemből *A középkori magyar néptalaj* című heti négy órás, úgynevezett nagykollegiumot Mályusz Eleménnél vette fel, Domanovszky Sándornak pedig *A magyarországi telepítések története* című tanárképzőintézeti előadását (heti 2 óra) hallgatta.¹⁰ A második szemeszterben Mályusz nagykollegiuma (*A középkori magyar történelem korszakai*) mellett Domanovszkynak *A magyar gazdasági élet*

⁵ *Granasztói György*: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. *Történelmi Szemle* 25. (1982) 163. Az első csillagos jegyzet szerint az interjú részlet egy 1981 őszi folytatott hosszabb beszélgetésből. Uo. 162. Az eredeti, bővebb gépiratban Pach a korszakhatárookra még bizonytalanabban emlékezett: „a 18. század második harmadában – második felében”. Interjú a *Történelmi Szemle* részére, 1982. jan. 4. MTA Levéltár, 224. Történettudományi Intézet, Pach Zsigmond Pál hagyatéka, Új dosszié 680. sz.

⁶ A középiskolai tanári oklevél dátuma: 1943. I. 21. BCEL 16b – 37. *Törzslap*, 1957. szept. 30.

⁷ ELTE Levéltár, Bölcsészdoktori szigorlatok, 8/l. 6. A disszertáció opponensei és a szigorlatoztatók Váczy Péter és Hajnal István voltak. A minősítés: summa cum laude.

⁸ *Társadalmi Szemle* 3. (1948) 109–123.

⁹ *Felkai László*: A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története. Bp. 1992. 66. A gimnázium évkönyve szerint Pach nyolcadikosként megnyerte az iskola bibliai tanulmányi versenyét (bibliai versek héberből és héberre fordítása), felolvasta Vörösmarty Mihály életfilozófiája című dolgozatát az önképzőkör Vörösmarty-ünnepélyén, ugyancsak az önképzőkörben hangzott el a műfordításról szóló előadás, önképzőköri díjat nyert a latin, német, angol nyelvi, valamint filozófiai pályázatokon is. A Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumának Értesítője az 1936–1937. iskolai évről. Bp. 1937.

¹⁰ A végzett kurzusokat a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Tanrendje (1937/38-tól 1940/41-ig) és ugyanezekre az évekre vonatkozóan a bölcsészkar i törzskönyvek alapján rekonstruáltuk. ELTE Levéltár 2-c-1.

fejlődése II. című négyórás előadását is teljesítette. Domanovszky heti egy óras szemináriumot is tartott, kifejezetten első évesek számára *Forrásgyakorlatok a középkori magyar történelem köréből* címen. A Zöldi Lászlónak 1988–1989-ben adott életútinterjúból kiderül, hogy első előadás-benyomásai Pachot nem tették túlzottan optimistává, annál fontosabb lehetett számára, hogy a forrásgyakorlatok óráin Domanovszkyt elsősorban az érdekelte, ki milyen jegyet szerzett a latin érettségin. Ez lehetett az az óra, amelyen – Pach emlékezése szerint – az egész szemeszterben Kézai Simon krónikáját olvasták.¹¹

Domanovszky kétféléves gazdaságtörténeti előadaskurzusának Pach tehát csak a második részét hallgatta. Ennek struktúráját tíz évvel korábbról, Komjáthy (akkor még Kring) Miklós jegyzeteiből ismerjük, de a tematikában aligha történetelt gyökeres változás.¹² Hogy a kurzus azok számára is érthető legyen, akik az első félévet nem vették fel, Sombartnak a „korai kapitalizmus” fogalmi ismertetésével vezette be Domanovszky az újkor történetét. Részletesen szólt a résztermelés vállalkozásairól, Augsburgról, a Welserekről, a Fuggerekről, Thurzó Jánosról, majd Mátyás- és Jagelló-kor kapcsán fűzte a gondolatmenetet a nagybirtok tönkremenetelén, a szabad költözés szabályozása körüli küzdelmeken át 1514-ig és a megtorlásig. A három részre szakadt országrészeket külön-külön jellemezte, részletesen tárgyalta az európai gazdasági kríziseket, az árforradalmat, a magyar marha- és borkivitel, s így jutott el a vámügy szabályozásának taglalásáig. A 18. századi adóösszeírások bemutatásával adott körképet a gazdálkodás állapotáról, az úrbérrendezésről, a népességhiány pótlására törekvő telepítési akciókról, a földhasználat módjairól, a földközösségről (külön megemlítve Lamprecht Mosel vidéki tanulmányát). Fontos forráskritikai megjegyzések hangzottak el az összeírásokkal kapcsolatban. Mária Terézia gazdaságfejlesztő igyekezete szerint végül a gyarmati helyzet súlyosbodásához vezetett, ugyanakkor bemutatta az új növénykultúrák térhódítását, az 1814–1815-ös erdélyi ínséget, s annak illusztrálására, hogy az ínség a burgonyatermelő vidékeket elkerülte, 1894-es erdélyi statisztikai adatokat közölt. Az előadásokat 18. század végi népességi és foglalkozási területi adatokkal zárta.

A negyedik félévben Pach még felvette Mályusz nagyelőadását (*Magyarország története Zsigmond korában*), viszont párhuzamosan Domanovszkynál hallgatta *A magyar*

¹¹ Pach Zsigmond Pál interjú. 1988–1989. Készítette Zöldi László. Operatőr Nyíri Béla. Országos Széchényi Könyvtár Történelmi Interjúk Tára (a továbbiakban: OSZK TIT). Az interjúk alapján készült portréfilmet Egy történetíró történelme címen a TV1 1989. október 3-án este mutatta be. Az itt idézett részletek nem a portréfilmből, hanem az életútinterjúból valók és az élőbeszéd pongyolásaitól megtisztított, szerkesztett szövegek.

¹² Domanovszky Sándor: A magyar gazdasági élet története II. 1930. jan. 25 – 1930. máj. 17. Kring Miklós előadásjegyzetei. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 2087 21. d. Komjáthy Miklós hagyatéka.

igazságszolgáltatás fejlődése II. négyórás kurzust, majd harmadévtől – Mályuszt immár mellőzve – részt vett (ismét csak a második szemeszterben) Domanovszky *A magyar társadalom fejlődése II.*, majd negyedévben két féléven át *A magyar oktatásügy fejlődése* főkéllégiumán. Hallgatta Domanovszky tanárképző intézeti előadásait is, amelyek a harmadik félévben a földművelési formák fejlődéséről, az ötödikben pedig a magyar hadszervezet és harcmodor történetéről szóltak. Mályusz helyett ekkoriban Hajnal István 19. századi és legújabbkori világtörténeti nagyelőadásainak látogatója lett. Miután Pachot 1940 őszén munkaszolgálatra hívták be,¹³ erre a szemeszterre lokalizálhatjuk az interjúnak egy élettörténeti kulcselbeszélését. „[...] *leszereltem december végén és bementem Domanovszky tanár úrhoz, hogy hát megjöttem. Hát, mi volt magával kedves kollega úr? Hát ez és ez volt velem. Hát, szörnyű dolog. Mondom, és akkor én most elvesztem ezt a fél évet? Dehogy veszi. Hát mondom már a kollokviumok is befejeződtek, mert akkor azért általában karácsonyig lekollokváltak a hallgatók. Azt mondja, dehogy! Hát, kérem szerezzen valami jegyzetet, meg ezt és ezt, [...] ilyen és ilyen [...] dolgokat olvasson el, és januárban egyszer telefonáljon nekem, hogy melyik nap jöjjek be lekollokváltatni magát. No, hát ilyen is volt Domanovszky, ugye ez szép adalék. Aztán bementem a Hajnal professzor úrhoz, mert akkor Domanovszkynál és Hajnalnál volt két esedékes kollokviumom történelemből és Huszti Józsefnél a harmadik. Ó, hát kérem szépen körülbelül ugyanazt mondta nekem, mint a Domanovszky, és körülbelül ugyanazt mondta nekem Huszti is, hogy amikor én januárban akarok, akkor lekollokválok. Szépen fölkészültem, vagy igyekeztem fölkészülni és hát lekollokváltam rendesen.*”¹⁴

Az egyetemi törzskönyvek adatai szerint Pach proszemináriumra, két féléven keresztül, csak másodéves korában járt, viszont (a második félévtől) végig résztvevője volt Domanovszky legendás péntek délutáni művelődéstörténeti gyakorlatainak.¹⁵ Ezek egyikének tematikája fennmaradt Domanovszky hagyatékában, ráadásul az egyes témákat kidolgozó, majd a dolgozatot ismertető hallgatók névsorával.¹⁶ Innen tudhatjuk, hogy Pach mikor, illetve kikkel járhatott erre a szemináriumra. A később ismert Domanovszky-disszerensek közül Alpár Jenő Lucián, Majlát Jolán, Molnár Éva és Nyíri Sándor nevét találjuk itt, mindegyikük 1942-ben abszolvált. A szemináriumban Alpár Jenő *Székesfehérvár privilégiuma (1/b)* című dolgozata felolvasására jeles osztályzatot kapott. *A szepesi városok privilégiuma (3)* problémáját Molnár Éva, Károly Róbert útszabályozása (8) témáját Majlát Jolán referálta, Nyíri Sándor pedig

¹³ 1940. augusztus 30. és 1940. december 7. között Pomázon, illetve Sajómagyaroson volt először munkaszolgálatos. BCEL 16b – 37. Törzslap, 1957. szept. 30.

¹⁴ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.).

¹⁵ Érdekes, hogy az interjúban nem említi, hogy a proszemináriumokat – az indexben ugyan Domanovszky neve alatt szerepelt – valójában tanársegédként Kring Miklós tartotta.

¹⁶ MTA KIK Kézirattár Ms 4528/187

Esztergom vitája az árumegállításért (6) kérdéskört mutatta be.¹⁷ A selmeci jogkönyv (10) előadója Vigh Károly (aki majd Szekfű Gyulánál doktorál), a Harmincadvám és harmincadkönyv (14) témáé pedig Bukta József, akik később a budafoki gimnázium igazgatója lett.¹⁸ Mivel a névsorból mindenki az 1939–1940-es tanévben vette fel Domanovszky szemináriumát, de Vigh Károlynak ez volt az utolsó tanéve, bizonyítottan tekinthetjük, hogy a kurzuslista ebből a tanévből való.

A kereskedelem-, illetve várostörténeti profillal bíró tematika láthatóan elsősorban Domanovszkynak régi, mondhatnánk, eredeti érdeklődési területéhez igazodott.

1. táblázat Művelődéstörténeti szemináriumi tematika, 1939–1940

1. Az első városprivilegiumok
1. b. Székesfehérvár privilegiuma
2. Az Andreanum
3. A szepesi szászok privilegiuma
4. Heti és országos vásáradományok
5. Buda és Győr vámszabályzatai
6. Az esztergomi vámszabályzat
7. Esztergom vitája az árumegállításért Budával
8. Károly Róbert útszabályozása Brünn felé
9. Városi számadások. Pécs gazdasági élete
10. A selmeci jogkönyv
11. A budai jogkönyv
12. Zsigmond 1405-iki két decretuma
13. Zsigmond 1402-i árumegállító jog adományai
14. [b.] Harmincadvám és harmincadkönyv
14. Báthory István 1492-iki ítéletlevele a szepesi árumegállítási kérdésben [ceruzával áthúzva]
15. Türk Dániel missilisei
17. A kenézség
16. A kun privilegium

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 4528/187

¹⁷ Alpár Jenő Lucián (1916–1988) Amberg Jenő néven Zircen látta meg a napvilágot. 1934-ben lett a ciszter rend tagja, 1941-ben pedig áldozópap. Történelem–latin szakot végzett. Disszertációját (A zirci apátság függetlenítésének kérdése) 1942-ben cum laude minősítéssel védte meg, s az a Ciszterci doktori értekezések című sorozat 84. köteteként még az évben megjelent. ELTE Levéltár 8/1 5. Bölcsészdoktori szigorlatok 1937/38–1947/48; illetve *Cuhavölgyi Klára*: Alpár Lucián. (<https://bit.ly/33w1870>, letöltés 2019. szept. 17.) Molnár Éva (Bp. 1918 –) történelem–földrajz szakot végzett, disszertációját (Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században) szintén 1942-ben védte meg és adta ki. A Szentestől származó Nyíri Sándor (1913–2003) 1934-ben iratkozott be a budapesti református teológiára, majd 1938-ban a bölcsészkarra. Doktori műve (A nagybirtok vallástügyi magatartása a 18. században) már 1941-ben megjelent, ami 1942-ben rite fokozatot hozott számára Domanovszkynál (a másik bíráló Mályusz Elemér volt). Majlát Jolán (1917–1991), Erdei Ferenc második felesége 1943-ban doktorált Domanovszkynál, és Nagy-kőrösről szóló disszertációja (Egy alföldi cívis-város kialakulása) a mezőgazdaságtörténeti sorozat utolsó darabjaként jelent meg. ELTE Levéltár 8/1 5. Bölcsészdoktori szigorlatok 1937/38–1947/48.

¹⁸ Indexét és későbbi pályáját fia, Bukta Zsolt jóvoltából ismerhettem meg, a kapott információkat ezúton is köszönöm.

A feljegyzés szerint Pach eredetileg az *Andreanum* (2) témát vállalta volna, ám végül ez Böör Györgynek jutott.¹⁹ Pach a *Türk Dániel missilisei* (15.) című témát dolgozta ki, és később is élénken emlékezett ennek a dolgozatának születési körülményeire: „ilyenre lehetetlen nem emlékezni. Ez *Türk Dániel missilisei* címet viselte. *Türk Dániel egy löcsei bíró volt az 1550, '60, '70-es években egy csomó missilise, levele maradt fenn, amelyben ő beszámolt Bécsből meg máshonnan, azokról az eljárásairól és föllépéseiről, amit a löcsei árumegállító jog helyreállítása érdekében kifejtett a különböző kormányiszerveknél. Ez a szepesi városok árumegállító jogának az évszázados küzdelmében jelentett egy sajátos etapot, ami Domanovszky Sándornak a kedvelt témája volt, nagy monográfiát írt a szepesi városok árumegállító jogáról. Itt az alapvető irodalom éppen az az okmányfüggelék volt, amely az ő könyvének a végén szerepelt, Türk Dániel latin és német nyelvű levelei, amit Lőcse városnak írt Pozsonyból, Bécsből és az ehhez kapcsolódó iratok, és ezeknek az értelmezése, földolgozása, és ezzel kapcsolatban tárlkozott ki aztán az egész harmincad ügynek a problematikája, a tizenhatodik század közepén, második felében”.²⁰*

Ezek után került sor a szakdolgozati téma választására, amely akkoriban úgy ment, hogy a professzor kiírt bizonyos témákat, s a kínálatból lehetett szemezgetni. Pach egyenesen Domanovszky agrártörténeti sorozatához való felkérésként mesélte el az aktust az interjújában: „*azt mondta nekem, hogy hát vajon csatlakoznám-e ehhez a sorhoz? Hát, persze. Csatlakoztam és kaptam meg az Orczy birtokok gazdálkodását a tizenharmadik század második felében, mint szakdolgozati és majdani disszertációs témát*”.²¹

A tanári szakdolgozat rövid bevezetés után négy fő részből áll (a gépelt tartalomjegyzékben az oldalszámokat a szerző tollal írta be):

1. rész	A bánya	4.
2. rész	A gyár	18.
3. rész	A gazdálkodás	46.
4. rész	Hatósági ellenőrzés, adózás	80.

s szintén rövid befejezéssel zárul.

A témát alaposan körbejáró, elemző munka született. A szerző megismerkedett a timsógyártás technológiájával, összegyűjtötte a bányászkodásról föllelhető adatokat. Forrásait az Orczy-levéltár, Miscellanea. Aluminaria Hagymás

¹⁹ A Diploma Andreanum. II. András 1224-ben az erdélyi szászoknak adott kiváltságlevele. Lásd *Blazovich László*: Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 5–17.

²⁰ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.). Türk Sámuel missiliseiről Domanovszky monográfiájában: *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. Bp. 1922. 144–157., illetve a levelek kiadása az Oklevéltárban.

²¹ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.).

anyagának feldolgozásával állította össze.²² A gazdaságtörténeti szakirodalomból a Domanovszky-iskola *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatindító első és a korszakösszefüggések miatt leginkább tanulságos hetedik kötetét használta etalonként.²³ De nem maradhatott el a hivatkozás Eckhart Ferenc és Iványi-Grünwald Béla már akkoriban klasszikusnak számító munkáira sem.²⁴ Orczy József báró (1764–1804) szerepét kulcsidéztként alátámasztó gondolatmenettel szerepelt Hajnal István, egy szokásszerűséget és üzletszerűséget szembeállító szöveghellyel, anélkül azonban, hogy Pach oldalszámot adott volna meg. „Ha Orczy József báró egyéniségét akarjuk megrajzolni, valóban ezt a szempontot kell hangsúlyoznunk: Földesúr volt, akinek magatartását elsősorban a szokásszerű kööttségek, a régi idők-ből megmaradt, de még mindig élettelen ható helyi szokások, a földesúr és jobbágy közvetlen s éppen nem üzletszerű kapcsolatai határozták meg.”²⁵ Az uraság és alkalmazottak viszonyáról Orczy feleségének, Berényi Borbála grófnőnek egy levelét idézte, amelyben arról számol be, hogy egész nap a munkásokra felügyel, és nem hagyja őket *nem* dolgozni.²⁶ „Nagy tévedés volna azonban ebből valami szívtelen és kegyetlen munkáltatásra következtetnünk. Ellenkezőleg: éppen azért, mert az uraság hosszú ideig ott volt a munkások közelében, bizonyos közvetlen, szokásszerű kapcsolat alakult ki közöttük, otthonos és meleg viszony, amelyben nyoma sem volt még a kapitalizmus ok- és érdekszerűségének, amely a munkást nem pusztán az üzem haszna szempontjából tekintette, hanem életének teljességében.”²⁷ Erról a levelezésből általánosabb következtetést is levont: „A grófnő különben igen méltányos és jóérzésű ember lehetett; alkalmazottai iránt való viselkedésére jellemző, hogy férjéhez írt leveleiben gyakran tesz említést ezek ügyes bajos dolgairól, sőt a férjét is megkéri néha azok elintézésére. E levelekből a szigorú, tevékeny, mindenre figyelő,

²² Az Orczy család levéltári anyagának repertóriumát egyébként az 1950-es években a szintén Domanovszky-tanítvány Fekete Nagy Antal állította össze. Az Orczy család levéltára. Repertórium. Levéltári leltárak 9. Bp. 1959.

²³ *Jármay Edith – Bakács István: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. Jármay Edith: A regéci uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Bakács István: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez (a továbbiakban: TMMT) 1. Bp. 1930.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. TMMT 7. Bp. 1933.*

²⁴ *Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában. Bp. 1922.; Gr. Széchenyi István: Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk., bev. ifj. Iványi-Grünwald Béla. (Magyarország újabbbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.) Bp. 1930.*

²⁵ *Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 39. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Talán az előadásaira vonatkozik az utalás. Pach tanulmányai utolsó, nyolcadik félévében, 1941 tavaszán vette fel Hajnal Történeti szociológia című óráját. Hajnal „szokásszerűség” fogalmának értelmezéséről lásd *Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Bp. 1996. 124–128.**

²⁶ Itt a korra jellemző párhuzamként Wellmann Imre Grassalkovich Antalról rajzolt jellemzését külön felidézi. *Wellmann I.: A gödöllői i. m. 11–12.*

²⁷ *Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 35. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Bár itt nincs hivatkozás, itt sem nehéz Hajnal ihletésére ráismernünk.*

de mindenre gondoló, melegszívű és emberi érzésű, szóval igazi magyar nagyasszony alakja rajzolódik elénk, aki azonban gazdasági érzékkel is rendelkezik.”²⁸ Ismét Orczy Józseffel kapcsolatos egy hasonló szellemű kulcshivatkozás, amely ugyanabban az összefüggésben a nemzetközi gazdaságtörténeti szakirodalomból Werner Sombart utalt: „Így áll előttünk századok mesgyéjén a régi földesúr és az új idők szavát megértő üzletember tulajdonságait termékenyen egyesítve magában, mint a magyar gazdasági élet kétségtelenül nagyraihivatott alakja. Méltán sajnálhatjuk, hogy utódaiban nem talált művének folytatójára.”²⁹ Ezt aztán később árnyalta, amikor ugyan a szövegben arról írt, hogy a fiúk Pesten élve nem törődtek a gazdasággal, de lábjegyzetben hozzátette, hogy a legkisebb fiú, György „később igen tevékeny gazda lett, ujszászi birtokának állattenyésztését és kertészetét országos hírűvé tette”.³⁰

A gazdálkodásról szóló részben, a Domanovszky-iskola szelleméhez illően a számadások kapcsán feltette azt a kérdést is, vajon „készítettek-e kalkulációt a gazdálkodásra vonatkozólag, kiszámították-e előre, hogy mennyi pénzbe fog kerülni a timsógyártás és milyen eladási ár mellett lesz jövedelmező?”³¹ Ennek megítéléséhez részletes uradalmi utasítás állt rendelkezésre (Methode, nach welcher die Berechnung der eigenen Erzeugungs-Kosten des Alauns veranstaltet werden muss [A költség-kimutatás készítésének módszerei a timsógyártásban]). A számtartó azonban nem volt képes az eszerinti könyvelésre. Az adatok hiányosságait a szomolnoki bányahivatal kimutatásai tükrében vette szemügyre. S nem késlekedett levonni a lesújtó következtetést: „Egyetlen pillantást kell csak vetnünk ezekre a számokra s máris világosan látjuk, milyen éles ellentétben vannak a director által adott kalkuláció és kimutatás adatai a való gazdálkodás tényeitől, mennyire elferdítette a director a factorral együtt az igazságot, sőt bátran kimondhatjuk, milyen nagyarányú csalásokat követtek el.”³² Tisztába jöve a források hiányosságaival, Pach enyhe szkepszissel viszonyul a számszerű adatok összeállításához: „Egyéb évekből csupán a timsótermelés ill. az azért befolyt jövedelem ismeretes, s ez is hosszú időn át való megszakítással (1807–1812). Így táblázatot felállítani csak kalandos, csekély szilárd alapon nyugvó következtetésekkel vagy tág határok között való összegmegjelöléssel volna lehetséges. Minthogy az első eljárás nem lenne komoly, a második nem lenne célszerű, megelégszünk azzal, hogy 1799-től kezdve csupán általános képet rajzolunk a bányászat viszonyairól, csak olyan és annyi adattal, amelynek és amennyinek

²⁸ Uo. 38. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Ide ismét jól illeszkedett egy Wellmann hivatkozás.

²⁹ Uo. 40. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. A hivatkozott hely: *Werner Sombart*: Der moderne Kapitalismus. I. [kiadás megjelölése nélkül] 320–329.

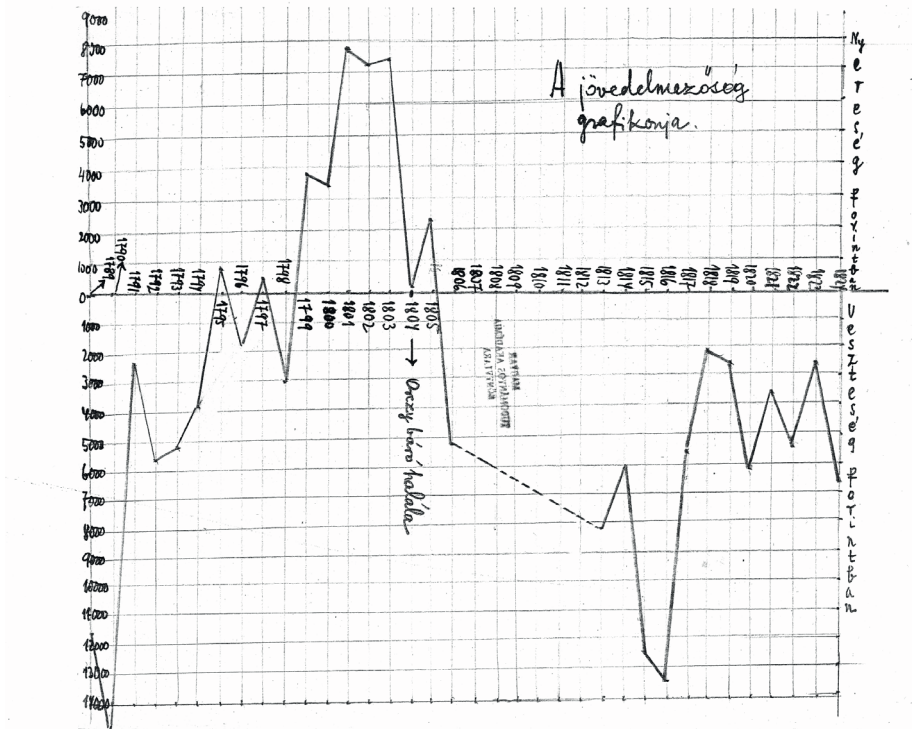
³⁰ Uo. 73. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Az OMGE egyik létrehozójától nem is lehetett volna mást várni.

³¹ Uo. 51. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Itt alapvető referenciaként Bakács és Wellmann munkáinak számadásra és jövedelmekre vonatkozó részei szolgálnak.

³² Uo. 63. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Később egyenesen évi rendszeres sikkasztásról ír. Uo. 67.

az igazsága nyilvánvaló.”³³ Ugyanakkor különösen a leghosszabb, a gazdálkodásról szóló részben több oldalas, kézzel írott táblázatokat találunk, amelyeknek egy-egy adatsorát, a termelésről és a jövedelmezőségről szólót grafikusán is megrajzolta.

1. ábra A hagymási timsógyártás jövedelmezősége (1789–1825)

Forrás: Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 72a. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11.

Az 19. század első éveiben mutatkozó kulmináció után következett be a visszafordíthatatlan hanyatlás, s ez, miután Pach a timsóüzemet Orczy József „személyes alkotásának”³⁴ tekinti, a báró halála után nem is lehetett másként. Háttérként felvázolt azonban más nehézségeket is, amelyekről az azóta született szakirodalom sokkal részletesebben beszámolt, például a már korábban alakult és egri kereskedők által

³³ Uo. 17. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11.

³⁴ Uo. 89. A végén megismételve Orczy korábbi értékelését: „aki hivatott volt arra, hogy felpezsdítse a magyar gazdasági élet lassú vérkeringését, utódjaiban nem akadt folytatóra”. Uo. 90.

működtetett bányatársulat konkurenciáját. Különösen kiélesedett a vita az uradalmi erdők használatáról, miután a földesúrnak saját parádi üvegyárát is el kellett látnia fával.³⁵ Ugyanakkor fontos szempont, hogy az Orczy-uralom nagyjából 1820-ig „az üveghuta, a fürdő és a gazdaság egyéb bevételeiből még [...] fedezni tudta” a timsógyártás veszteségeit. Végül, amikor 1824 végén az Orczyk és Grassalkovichok közötti bérleti viszony lejárt, a timsógyár sorsa is megpecsételődött.³⁶

Összességében megállapíthatjuk, hogy Pach tanári szakdolgozata illeszkedett a Domanovszky-iskola hagyományaihoz, jól körülhatárolt forrásokon alapuló gondos munka volt, ám ahhoz, hogy kiváló doktori disszertáció lehessen belőle, még jelentős munkát kellett belefektetnie. S a jövőre tekintettel megjegyezzük, hogy mindenekelőtt a Grundherrschaft–Gutsherrschaft problematika kelet-európai kontextusát lett volna érdemes felvázolni, amelynek még szakirodalmi utalás formájában sem volt nyoma a dolgozatban.³⁷

A diploma megszerzése után Pach abba a gimnáziumba ment vissza tanítani, amelynek maga is növendéke volt. Hogy ebben az időszakban milyen kapcsolatot ápolt Domanovszkyval, azt nem tudjuk, csak viszonyuk háború utáni időszakáról tájékoztat a professzor 70. születésnapjára küldött köszöntő levél: *„Csak utólag értesültem arról az ünnepségről, amelyet Professzor úr jubileuma alkalmából tanítványai és tisztelői tartottak. Így engedje meg, Professzor úr, hogy ezúton fejezzem ki őszinte jókívánságaimat és azt a hálás tiszteletemet, amely Professzor úrhoz mindig fűzött és fűzni fog. Kívánom, hogy még sok történész-generációt neveljen fel igazi tudásra és a tudomány szeretetére.”*³⁸ Enyhe megbántottságot érzünk a hangvételben amiatt, hogy csak utólag szerzett tudomást a köszöntésről, kifejezi mindenkori tiszteletét, de a gratuláló többségtől eltérően nem „tanítványi tisztelettel”, csak „mély tisztelettel” zárja levelét. Az ünneplésről tudnunk kell, hogy a tanítványok a feltűnést kerülve igyekeztek az alkalmat megszervezni, így például a konfliktusokat elkerülendő Mályuszt meghívták ugyan, de Hajnal István dékán barátilag azt tanácsolta neki, hogy valamilyen ürügyet találva ne menjen el.³⁹ Mályuszt tehát invitálták, de nem volt kívánatos az odamenetele, Pachot viszont meg sem hívták.

³⁵ Soós Imre – Szökefalvi-Nagy Zoltán: Az első magyarországi „timsógyár”. Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei V. (1967) 371–403. Az egri társulat és az uradalom erdejének fájáról szóló vita Pach szakdolgozatában is terítékre kerül. *Pach Zs. P.: Orczy birtokok* i. m. 38.

³⁶ Csiffáry Gergely: Timsógyártás a régi Magyarországon. Archivum 16. (2004) 5–45. A debrő-parádi uradalom 1820-as számadáskönyvének adatai. Uo. 20–22.

³⁷ Elegendő ebből a szempontból legalább Wellmann Imrének a Domanovszky-émlékkönyvben megjelent programadó tanulmányára utalnunk, lásd *Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27. Bp. 1937. 664–714.

³⁸ Pach Zsigmond Pál Domanovszky Sándorhoz, 1947. jún. 4. MTA KIK Kézirattár Ms 4526/500

³⁹ „Domanovszky 70. éves születésnapjára volt tanítványai egy igen szerény és csendes összejövetelt rendeznek. Nagy gondom, miként lehetne professzorságát egy évre meghosszabbítani, – most, amikor

A marxista indoktrináció tanösvényein

A következő nagy életpályakérdés: az 1948-ban teljesen új témában benyújtott disszertáció mennyit örözött meg a Domanovszky-iskolából hozott szakmai örökségből? Milyen hatások révén jutott el Pach oda, hogy a marxista történetírás arzenáljával felszerelkezve immár ne Domanovszkynál szerezzen doktori titulust?

A szikár életrajzi tényeket csak felsorolva Pach diploma utáni pályaszakaszából: 1943-tól 1948-ig előbb óraadó, majd rendes tanár volt a pesti izraelita fiúgimnáziumban. Szerencsésen túlélte az 1944 márciusától októberig ukrán területre vezényelt második munkaszolgálatos időszakot. Megszökött, majd hazatérése után belépett az MKP-be, valamint megnősült. Ha a publikációkat nézzük, 1946-ban megjelent néhány statisztikai dolgozata a magyarországi zsidóság veszteségeiről.⁴⁰ Ám 1947-ig nem közölt gazdaságtörténeti írást. Az 1947-es év termése a dolgozók középiskolája számára N. Kiss Istvánnal mint társszerzővel közösen jegyzett, *Gazdaságtörténet* című tankönyv, amely az öskommunizmustól a barbár feudalizmuson át a civilizált feudalizmusig tekintette át a gazdasági fejlődést.⁴¹ Ehhez képest némileg váratlannak tűnhet az a *Társadalmi Szemlében* 1948 februárjában megjelent írás, amelynek címe azonos az ugyanabban az évben megvédett doktori értekezésével.

A történetek értelmezése szempontjából mindenképpen említést érdemel, hogy Pach önéletrajzi elbeszéléseiben a Domanovszky-iskola mellett felbukkan szocializációjában egy másik szál: a marxizmussal, tágabban a „progresszív gondolattal” való megismerkedés emlékezete. 60. születésnapja alkalmából a választ előre antcipáló kérdésre a *Népszabadságban* így reagált: „A marxizmussal először az úgynevezett Schönstein-füzetekből ismerkedtem; nagy hatással volt rám Engelsnek

---

éppen Ortutay a miniszter. Éppen ezért nem akarunk tüntetés szerű ünneplést rendezni, ne ébredjen gyanú, hogy vezérszerepet szánunk újra neki. Téged is meghívunk, – de épp a fenti körülményre tekintettel úgy gondolnám, ne jöjj el, hanem valami ürüggyel mentsd ki magadat.” Hajnal István Mályusz Elemérhez, 1947. máj. 21. MTA KIK Kézirattár Ms 6400/305. Mályusz egyébként, szintén mélyen megbántódva, hogy nem kívánatos személy az ünneplésen, szép köszöntő levélben fejezte ki feleségével együtt tanítványi tiszteletét: „Bár a körülmények kedvezőtlen találkozása lehetetlenné teszi, hogy személyesen kifejezésre juttassuk szerencsekívánatainkat, lélekben feleségemmel együtt ott leszünk azok sorában, akik szombaton fel fognak keresni, hogy haláljukat, szeretetüket és ragaszkodásukat tolmácsolják. Kedves kötelesség megköszönnünk újólag is azt a sok jót, amelyben bennünket részesítettél, engem pontosan három évtizeden keresztül. 1917 óta, amikor első szemináriumi dolgozatomat bemutattam. A professzor és hallgatója, tanítványa közös munkájának sok-sok epizódja mindmegannyi kedves emlék, amelyek valamikor tettvágyat ébresztettek, ma pedig megnyugvást jelentenek, visszaemlékezve reájuk.” Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz, 1947. máj. 29. MTA KIK Kézirattár Ms 4526/270

⁴⁰ Pach Zsigmond Pál: A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. Maradék-zsidóság. A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházgyejesületének évkönyve, H. é. n. [1946] 22–32.

⁴¹ P. Zsigmond Pál (sic!) – N. Kiss István: Gazdaságtörténet I. Bp. 1947. (2. kiadás 1948.)

A család, az állam és a magántulajdon eredete című műve és Kautskynak Marx gazdasági tanairól szóló könyve. Elindítottak a marxistává válás útján.⁴² A Zöldivel készült későbbi életútinterjúbán azután ez az életrajzi szál további részletekkel egészült ki és időben is meghosszabbodott: „*kiváltképp az egyetemi éveim alatt ért engem egy másik hatás is. Először is a nagybátyám, Hollós Korvin Lajos révén, aki író, költő, illegális kommunista volt, és aki már egyetemi [...], középiskolás koromban is adott nekem egy-két munkát a kezembe. Kautsky: Marx gazdasági tanai volt az első. Aztán az Engels család, állam, magántulajdon eredete volt talán a második. Igen, a Népszava könyvesbolt kiadásaiban. És aztán hát a harmadik, azt már nem ő adta a kezembe. Azt már én magam, amikor antikváriumokba jártam, találtam meg. De ez már a '40-es évek elején volt: Szentmiklós Lajos: Az Árpádkori magyar társadalom. Szentmiklós Lajos, [...] aki nem volt más, mint Molnár Erik.*”⁴³ Itt láthatóan egészen a középiskolás időszakig visszanyúlik ez a behatás annak a törekvésnek a következtében, hogy élettörténeti tanulásként szinte egész életpályájára megpróbálta kiterjeszteni a kétféle, a szakmai és politikai szempont közötti egyensúlykeresést. A Granasztóinak adott interjúbán ez egyértelműen megfogalmazódott: „*A kettő egymással találkozott. És talán – ne vegye szerénytelenségnek, hogy ha ezt mondom – talán az én tevékenységemnek egyik fő mozzanatát abban jelölhetem meg, [...] hogy úgy sikerült és úgy alakult, hogy a szakmai és politikai motívumok azok egymást erősítették, egymásra hatottak.*”⁴⁴ Hogy a marxista indoktrináció szálai milyen régre vezetnek vissza, azt persze ennyiből nem tudjuk megítélni, de azt tényként megállapíthatjuk, hogy a fent elemzett szakdolgozatban, 1941–1942-ben, ahol a hivatkozott szerzők között Sombart a legbaloldaliabb figura, ennek nyoma sincs. Természetesen abban nincs semmi meglepő, ha két munkaszolgálat között, az üldöztetés korában egy fiatalember nem teszi ki a kirakatba ellenzéki politikai meggyőződését.

A marxista iskolázódás írott forrásnyomait mindazonáltal egy 1946 elején Molnár Erikhez intézett levelében találjuk: „*Fiatalságomban tanár voltam. A múlt év nyarán módomban nyílt arra, hogy tanári átképző tanfolyam keretében meghallgassam az Ön előadásait, s ezeknek az előadásoknak a hallgatása ösztönzött arra, hogy megvegyem és áttanulmányozzam társadalomtörténeti művét.* Ez a munka kétirányú kötelességet rótt rám: egy gyakorlatit, hogy módszerét és eredményeit a középiskolai tanításban felhasználjam, s egy elméletit, hogy

⁴² Papp Gábor: A múltról írunk, de a jelenhez szólunk. Születésnap beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal. Népszabadság, 1979. október 4. 7.

⁴³ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.). Később ebben az emlékezésben is szóba kerülnek a Schönstein-füzetek s illegális szemináriumvezetőként még Ságvári Endre is.

⁴⁴ Interjú a Történelmi Szemle részére, 1982. jan. 4. MTA Levéltár, 224. Történettudományi Intézet Pach Zsigmond Pál hagyatéka, Új dosszié 680. sz.

*igyekezzem megismerni a materialista történeti szemléletet és a dialektikus módszert.*⁴⁵ [Kiemelések tőlem – K. Gy.] Csatoltan küldött egy kéziratot, amely leginkább Molnár szemléletét próbálja alkalmazni a középiskolai tanítás/előadás céljaira.⁴⁶ Hogy Molnár Erik mit válaszolt, nem tudjuk, mint ahogy azt is csak elképzelhetjük, milyen lehetett szembesülnie azzal, hogy egy fiatalember az ő sematikus materializmusát megpróbálja szisztematizálni, már-már kínos precizitással alkalmazni a történelemre. A levélből tehát arra következtethetünk, hogy Pach az 1945 nyarán tartott tanári továbbképzés hatására vette meg Molnár művét, s ez indította el, hogy újragondolja az általa tanított történelmi ismeretanyagot. A visszaemlékezések homályosan elnyújtott kronológiájával szemben tehát ez a folyamat legfeljebb 1945 őszén ölthetett komolyabb mértéket.

1946 nyarán mindenesetre újabb levélben fordult Molnár Erikhez és egy közlésre szánt írást is mellékelte. „Engedje meg, hogy – mielőtt rövid időre elutazom Budapestről – soraimmal ismét felkeressem s »A materialista fejlődésfokozatok alkalmazásának kérdéséhez« című kis cikkemet tisztelettel átnyújtsam. A cikk a *Társadalmi Szemle* számára íródott, s tárgyánál fogva – azt hiszem – alkalmas a közzétételre. Hogy tartalmának alapján az-e, annak megbíráását Miniszter Úrtól várom. Pozitív ítélet esetén nagyon kérem ezirányú szíves támogatását.”⁴⁷ A fennmaradt csatolt példányon megtalálhatók Molnár Erik széljegyzetei. Az öt lapos dolgozat apropója valójában az akkor szociáldemokrata Tolnai György könyve volt. Mint Pach írta: „nem mehetünk el szó nélkül azon tény mellett, hogy materialista gazdaságtörténész egy alapvetően lényeges korszakkategóriának a magyar fejlődésre alkalmazásakor nem évtizednyi, hanem több évszázadnyi mértékben téved s így a magyar fejlődésnek a legjelentékenyebb részét helytelenül

⁴⁵ Pach Zsigmond Pál Molnár Erikhez. Bp., 1946. jan. 22. MTA KIK Kézirattár Ms 4357/756 Az átképző tanfolyamra 1945. aug. 16–30. között a Pázmány Péter Tudományegyetemen került sor mintegy 300 fő részvételével. Molnár Erik előadása egyáltalán nem váltott ki osztatlan elismerést. A kritikákra elég rosszul reagált, amikor ezt mondta: „miniszterre vedlett, s lecsapott a reakcióra”. blp. Négyszemközt az átképző tanfolyammal. Köznevelés, 1945. szept. 1. 6–8. Különösen kiverte a biztosítékot a Szabadság lapnak adott nyilatkozata (amelyben a továbbképzés záróbeszédét idézte): „*kinek-kinek módjában áll egyénileg eldöntenie, alkalmasnak érzi-e magát, hogy az új idők követelményeinek megfelelően oktassa tovább az ifjúságot.* Erre senkit sem kényszerítünk, de a tanárságnak tudomásul kell vennie, hogy a jövőben a magyar iskolákban csak demokratikus szellemű történeti oktatás folyhat.” [Kiemelés az eredetiben] A magyar iskolákban csak demokratikus szellemű történeti oktatás folyhat. Szabadság, 1945. augusztus 23. 2.

⁴⁶ A csatolt szöveg is fennmaradt Molnár Erik hagyatékában (A magyar történelmi fejlődés alapjai. 23 fol.), de ehhez Molnár, aki ekkor népjóléti miniszter volt, nem fűzött lapszéli megjegyzéseket.

⁴⁷ Pach Zsigmond Pál Molnár Erikhez. Bp., 1946. júl. 22. MTA KIK Kézirattár Ms 4357/758. A cikk apropóját a csatolt cikk alcíme rejti, lásd Néhány megjegyzés Tolnai György: A magyar kapitalizmus története című könyve kapcsán. Tolnai könyvének egyébként alcíme is volt: Kilenc évszázad a feudalizmus árnyékában. Bp. 1946. Az előszóban a szerző közölte: „Ez a könyv a »Magyar kapitalizmus története«-nek – amelyet a háború éveiben írtam és amely azokban az esztendőekben nyilvánosságot nem kaphatott – első részét nyújtja.” Uo. 9.

periodizálja. Vagy talán a marxista fejlődésfokokozatok oly kevésbé konkrétan írható körül, hogy egy meghatározott társadalmi alakulatra való alkalmazásukban tetszőlegesen tág teret nyújtanak egyéni felfogások érvényesítésére? Korántsem.”⁴⁸ Aztán sorakoztak a Marx-, Engels-, Sztálin-, Molnár Erik-idézetek az eljövendő korszak skolasztikája jegyében.⁴⁹ Nem maradt kommentár nélkül, ahogy Pach iskolás pedantériával meghatározta a történész feladatát: „pontos részletelemzéssel kimutatni, hogy az általa vizsgált társadalmi alakulatban a termelőviszonyok melyik válfaja van uralmon, mennyiségi túlsúlyban, s így milyen a társadalom termelőviszonyainak általános minősége, fokozata”. Ez már Molnár Eriknek is sok volt: „mennyiségi túlsúly: nem helyes. Mo-on a kapitalizmus nem mennyiségi túlsúlyánál fogva uralkodott”.⁵⁰ Végül a cikk megjelentetéséről nincs tudomásunk, így az első Tolnai-Pach vita elmaradt. Egyrészt mivel a nevezett könyvről a Szemle már közölt recenziót, másrészt a fennmaradt széljegyzetek alapján Molnár Erik aligha támogatta a közlést. Csak a zárókommentárt idézzük: „Egyáltalán nem mellékes, hanem nagyon fontos probléma a kapitalista fejlődés csiráinak kutatása a feudális termelő viszonyok közt: az árutermelés, pénzgazdaság fejlődése; a bérmunkaviszony fejlődése falun és városban, a tőkés vállalati forma fejlődése a bányáiparban, majd a szórványos manufaktúrájánál.”⁵¹

Pach tehát 1947-ben még nem publikált a *Társadalmi Szemle*ben, az MKP tudományos folyóiratában, ahol viszont hamarosan megjelent Molnár Erik tollából egy meglehetősen ledorongoló kritika Pachék *Gazdaságtörténet* tankönyvéről.⁵² A bíráló már a címet is megkérdőjelezte: „valójában gazdaságtörténetileg megalapozott társadalomtörténeti” munkáról van szerinte szó, ami abban is megmutatkozott, hogy „sok tekintetben” (mondhatnánk: jobb híján) Molnár „társadalomtörténeti munkáját” vették alapul. Fő hibájukul róta fel, hogy „több helyütt a magyar társadalom különleges fejlődésmenetének általános érvényességet tulajdonítanak”, hogy a „fejlődés képét” leegyszerűsítik, hogy a szerzőknek nem sikerült megoldaniuk, „miként lehet és milyen mértékben lehet párhuzamosságot megállapítani azok között a fejlődési fokozatok között, amelyek a természeti tárgyak elcsatításának különböző módjain alapulnak, mint amilyenek a vadászat–halászat, az

⁴⁸ MTA KIK Kézirattár Ms 4357/759.

⁴⁹ Marx A politikai gazdaságtan bírálatához című művének előszavát német hivatkozásból idézi, de Sztálin művének, A leninizmus kérdéseinek alapján, amihez Molnár Erik nem állja meg, hogy oda ne írja: „Felesleges a Sztálinra való visszahivatkozás.” Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. Hogy Molnár Erik a témát mennyire fontosnak találta, arra tanúbizonyság közelesen megjelenő cikke, lásd *Molnár Erik: A kapitalizmus kezdetei Magyarországon (1200–1350)*. Társadalmi Szemle 2. (1947) 275–284. Csak adalék a módszerhez az, hogy ebben az írásban egy árva hivatkozás sincs sem Kováts Ferenc, sem Paulinyi Oszkár témába vágó írásaira.

⁵² *Molnár Erik: Pach Zsigmond Pál és N. Kiss István dr. Gazdaságtörténet I. rész.* Bp. 1947. 102. Társadalmi Szemle 2. (1947) 827–828.

állattenyésztés és földművelés – és azok között, amelyeknek alapja az elsajátításnál használt munkaeszközök anyaga, tehát pl. a pattintott kő, a csiszolt kő és a fémek különböző fajtái”.⁵³ Ezek után mondta ki a végső szentenciát: „Könyvük, ha a szakembereknek a tudományos kutatáshoz szempontokat nem is nyújt (legfeljebb a polgári szakemberek figyelmét hívja fel a marxista történetírás szempontjaira), hibái mellett is alkalmas arra, hogy demokratikus tankönyvül szolgáljon.”⁵⁴ Nem állítja tehát, hogy nincs komoly kifogása, de használhatónak tartja.

Ezután következett a disszertáció 1948-ban, amikor – egy időre – utoljára lehetett egyetemi doktorátust szerezni. Ráadásul a centenárium miatt is nagy volt a tolongás 1848 agrártörténeti problémái körül. A Szekfű-tanítvány Mérei Gyulának a Teleki Intézet kiadásában jelent meg könyve a mezőgazdaság és agrártársadalom 1848 előtti fejlődéséről, Spira György, aki ekkoriban cserélte fel költői ambícióit történészire, két nagy tanulmányt szentelt ’48 társadalmi előzményeinek, az elsőt kimondottan a mezőgazdasági munkaerőhiánynak.⁵⁵ A fordulat évében ebben a bő felhozatalban ideológiai szempontból legkeresettebbnek nyilván a *Társadalmi Szemle* számított. Pach tanulmánya azonban a marxista retorika mögött meglehetősen mértéktartónak tűnt. A kötelező Marx- és Molnár Erik-hivatkozások után (*A Tőke* I. kötete még németül!) felvonultak a magyar gazdaságtörténet forrásszámba menő klasszikusai (Berzeviczy, Dessewffy Emil, Fényes Elek, Galgóczy, Lónyay, Széchenyi, Tóth Lőrinc, Trefort) mellett sorra a historikus generációk: Acsády, Thirring, Tagányi, majd Szekfű, Iványi-Grünwald, Szabó Dezső és Szabó István, illetve a fiatalabb Domanovszky-tanítványok közül Wellmann és Belitzky. Különösen erőteljes a hivatkozás Szabó Istvánra és Wellmann Imrére.⁵⁶ Mintha tudatosan egyforma távolságot igyekezne tartani Pach minden irányzattól. S a hangvétel is mérlegelő volt az egyik fő kérdésnek számító Bauernlegen megítélésében: vagyis atekintetben, hogy a jobbágytelek földesúr általi „elvétele, elrablása” hogyan és mennyire függött össze „az allodiális

⁵³ Uo. 827. Molnár a helyesbítendő részletkérdések között említette: „Ami pedig a szláv népek történeti fejlődését illeti, ezen a területen, bár bizonyos fenntartásokkal élnék, alapjában mégis az imperialista német történetírás hagyományainak hatása alatt állnak, amidőn pl. az orosz államalapítást normann hódításra vezetik vissza.” Uo. 828.

⁵⁴ Uo. 828.

⁵⁵ *Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848.* Bp. 1948.; *Spira György: A „szunnyadó láva”. A bomló magyar feudalizmus munkaerőválságáról.* Valóság 4. (1948) 3. sz. 174–195. Az előbbi két marxista kritikát is kapott rögvest márciusban: az egyiket Pachtól (az akkoriban használt szerzői néven P. Zsigmond Pálként jegyezte), a másikat S. Sándor Páltól (a még csak alakulófélben lévő új Gazdaságtörténeti Tanszék két későbbi vezető alakjától). Az előbbi a Forum 3. (1948) 3. sz. 252–254, az utóbbi a Valóság 4. (1948) 3. sz. 256–259 hasábjain.

⁵⁶ Wellmannak már a szakdolgozatban is buzgón idézett Grassalkovich uradalomtörténetét citálja előszeretettel, s Szabó Istvánnak egyik legújabb műve (*Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXVI. kötet 4. sz. Bp. 1947.), ha lehet, talán még nagyobb figyelemben részesül.

nagybirtoküzem kifejlődésével Kelet-Európa egyes országaiban”? Azt állapította meg, hogy „erre nézve történeti irodalmunkban ellentétes ítéleteket olvashatunk”,⁵⁷ és a kérdés vizsgálata után így vonta le a tanulságot: „a zselléresedés fő oka a feudális túlnépesedés volt s ehhez képest az allodizálás másodrendűnek tekinthető”.⁵⁸ Közben visszatérő hivatkozások utaltak az ország gyarmati helyzetére, de ez inkább bevett retorikai toposz, mint elemző megállapítás. Ha ez a szöveg volt a doktori értekezés, nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor a bölcsészkar jutalmazásra javasolható doktori disszertációkat, Pach két vizsgáztatója, Hajnal István és Váczy Péter nem ezt a munkát hozta szóba.⁵⁹

1948–1949 döntő fordulatot hozott Pach életében: először az Állami Pedagógiai Főiskola Történelmi Tanszékére nevezték ki, majd Nagy Tamás kurátor, *A tőke* magyar fordítója hívására még 1948 őszén a régi Közgazdasági Kar helyén újonnan alapított Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemre került tanszékvezetőnek.⁶⁰ 1949 őszén pedig Molnár Erik mellett helyettes igazgató lett a Teleki Intézet romjain létrehozott akadémiai Történelmi Intézetben. Eközben egy általános iskolai tankönyv társszerzőjeként hatodmagával megkapta a Kossuth-díj úgynevezett kisdíját. (10 000 ft/3 fő).

Az osztályharc zászlaja alatt természetesen fellángolt az intézeti belharc is, ám ez azoknak, akiknek elhivatottságuk volt, hogy a politika partitúrájából játsszanak, szinte természetesnek számított. Amikor Pach 1950 májusában bejelentést tett a politikai rendőrségen Kosáry Domonkos [sic!], a Kelet-Európai Intézet történettudományi intézetének volt igazgatója ellen, akkor kihallgatásakor elmesélt egy epizódot, amely a *Revue d'Histoire Comparée* kapcsán pontosan jelezte a konfliktusok szellemi határvidékét. „1948 tavaszán Kosáry Benda Kálmánon, a lap szerkesztőjén keresztül felkért arra – más elvtársak mellett engem is – hogy írjak recenziót a lap számára. Én Révai József elvtárs Kossuth Lajos c. brossurájáról írtam ismertetőt. Ennek bevezetőjében utaltam arra, hogy Révai elvtárs tanulmánya egyfelől összekapcsolja a magyar nép legfontosabb tanulságait nemzetünk jelenlegi feladataival, hogy csak a küzdő értheti meg a küzdőket. Másfelől utat

⁵⁷ P. Zsigmond P.: A tőkés termelés i. m. 114–115. Az ellentétes álláspontokat Szekfű, Szabó István és Iványi-Grünwald reprezentálta.

⁵⁸ Uo. 117. Közelebbi hivatkozás nélkül közöl egy számszerű becslést is: „Megközelítő statisztikai számítások szerint a zsellérek számának 80,3%-os emelkedéséből 64,5% túlnépesedésnek, 15,8% allodizálásnak tulajdonítható.”

⁵⁹ ELTE Levéltár, BTK Dékányi Hivatal iratai, 8b. 136. d. Hajnal Domanovszky utolsó doktoranduszát, Vörös Károlyt, Váczy pedig Dümmerth Dezsőt ajánlotta jutalomra.

⁶⁰ Minderről humoros formában számolt be az eredetileg a Gözgazdásznak adott interjúban: Sánta kamatláb. Közgazdász humor (1920–1995). Szerk. Szigeti Endre. 1995. (<https://bit.ly/3c2FxoS>, letöltés 2020. szept. 19.) Nagy Tamásról és szerepéről a marxista politikai gazdaságtan történetében lásd *Péteri György*: New Cours Economics: The Field of Economic Research in Hungary After Stalin, 1953–6. Contemporary European History 6. (1997) 3. sz. 295–327.

mutat a magyar történészeknek a reformkor és általában az ujjabkori magyar történelem kutatásához. Kiemeltem továbbá a marxista módszerek döntő jelentőségét. A cikk francia fordítását Kosáryék akkor mutatták meg nekem, mikor a lap már be volt tördelve és ki volt korigálva. Így jutott tudomásomra, hogy az ismertetés fenti kitételeket tartalmazó bevezető részét valamint befejezését egyszerűen kihagyták és így elvették a cikk politikai jelentőségét. Mikor Bendát ezért felelősségre vontam, kijelentette, hogy ők nem politizálnak és ezért törölték az említett részeket. Erélyes fellépésemre a hibát oly módon korigálták, hogy egy u.n. »erráta« cédulát fűztek a cikkhez, amely a hiányzó részletet tartalmazta.⁶¹

Kezdetét vette tehát Pach életében az a periódus, amely a *Századok*ban két részben megjelent *Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához* című publikációval indult és *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon* 1952. májusi megjelenésével tetőzött.⁶² S közben, mintegy ennek „leágazásaként” kidolgozta az egyetemen – egyelőre még csak sokszorosított formában – a *Magyar gazdaságtörténet* többfélèves új marxista tananyagát.

A *Századok* 1948-as centenáriumi száma 1949 decemberében jelent meg. Pach tanulmánya közvetlenül Andics Erzsébetnek a Történelmi Társulat gleichschaltolására harci kürtként felharsanó székfoglalója után kapott helyet.⁶³ A tanulmány első része az úgynevezett eredeti felhalmozás (így hangzott *A Tőke* I. kötet 24. fejezetének eredeti címe) módszereit, azaz a termelőknek a termelőeszközöktől való történelmi

⁶¹ Pach Zsigmond Pál: Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1950. jún. 27. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3. 1. 5. – O-11132. Kosáry Domonkos [sic!] személyi dossziéja. Pach recenziója Révai munkájáról az Intézet francia nyelvű folyóiratának utolsó számában jelent meg, ismét *Paul P. Zsigmond* néven: József Révai: Kossuth Lajos. Moscou 1944. 77. *Revue d'histoire Comparée* 26. (1948) 2. sz. 273–276. Az általam látott példányban az errata cédulának nyomát nem találtam, viszont Révaitól azt a mondatot, amelyben az írás jelenbeli politikai célját emeli ki, a bevezető tartalmazza.

⁶² *P. Zsigmond Pál: Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok* 82. (1948) I. 19–59., II. 83. (1949) 106–145.; *Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp. 1952.

⁶³ A történetírás „gleichschaltolására” lásd *Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Bp. 2011. 356–377. Az kevésbé lehetett örömteli mozzanat, hogy ugyanebben a számban kapott helyet az 1848-as centenáriumi irodalmat a történészfront aktuális állása szerint „leszalámizó” kritika is: *Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György: 1848 centenáriumának irodalma. Századok* 82. (1948) 336–352. Hogy az íromány hogyan készült, azt nehéz rekonstruálni, ugyanis több szerző saját írása is terítékre került, s azt még a kollektív bölcsesség jegyében is elképzelhetetlenek tarjuk, hogy valaki saját magáról írjon bírálatot (bár a kommunista önkritikáról Sztálin alapján lehet némi fogalmunk). Ebben mindenesetre Pach Társadalmi Szemle-beli cikke is megkapta a magáét: annak elismerésével, hogy „az eredeti tőkefelhalmozás szempontjait először alkalmazza a magyar történelemre”, a hibák felsorolása után következett a végső konzekvencia: „Ez a hiba rávilágít P. Zsigmond Pál tanulmányának arra az általános gyengéjére, hogy a marxista ideológia tanításait nem egyesíti kellő mennyiségű forrásanyag felhasználásával”. Uo. 338–339. Ehhez nagyon hasonló tanulságot csak Spira György már idézett, 1948-as Valóság-beli tanulmánya mondott ki, egy utólag beszúrt lábjegyzetben: „jóllehet csak a már ismert forrásanyagot dolgozza fel, az elméleti feladatok nagyrészét helyesen oldja meg”. *Spira Gy.: Szunnyadó láva* i. m. 184. 82. jegyz.

szétválasztását, vagyis a parasztnak a földtől való megfosztását tárgyalta fő mozzanatai sorrendjében. Az angliai fejlődésmentéből elvont marxi séma szerinti mozzanatok (egyházi birtokok elrablása, állami uradalmak elkótyavetyélése, községi földek ellopása, hűbéri és nemzeti tulajdon magántulajdonná változtatása) igyekezett „megkeresni” Magyarországon, ügyelve a marxi figyelmeztetésre, hogy az egyes szakaszok különböző sorrendben és különböző színeket öltve következhetnek az egyes országokban. Ilyen sajátos színnek tűnt, hogy Magyarországon „nem a reformáció, hanem főként az ellenreformációval kapcsolatban pereg le az eredeti felhalmozás első felvonása”.⁶⁴ A marxizmus applikációja szempontjából az elmaradottság jelének tűnt, hogy a hűbéri kiséretek felosztása, amely az angliai eredeti felhalmozás előjátékának számított, nálunk sokkal később, az abszolutizmus 17–18. századi kiépülése során ment végbe. Ezzel a módszerrel minden „mozzanatra” lehet találni illusztrációt. Az elkótyavetyélésre elegendő volt Harruckern János György és Károlyi Sándor birtokszerzéseinek példáit felhozni. Az adatok összegereblyézése a vonatkozó magyar történeti irodalom igen tág köréből történt (a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*től, Tagányitól, Acsádytól, Takács Sándortól kezdve egészen Szabó Dezsőig, Szabó Istvánig, Mályusz Eleméig, Iványi-Grünwald Béláig, Wellmann Imréig, Belitzky Jánosig, Ila Bálintig, Ungár Lászlóig). Sőt saját, 1848-as *Társadalmi Szemle*-beli cikkén kívül Mérei Gyula és Sándor Pál centenáriumi monográfiái is felvoultak a hivatkozásokban.⁶⁵ Természetesen nem hiányozhattak a Lenin-, Molnár Erik-, Révai József- és Andics Erzsébet-idézetek sem. Hogy a parasztság földtől való megfosztása nem volt olyan radikális, mint az angliai, abban lelte magyarázatát, hogy „Magyarországon az eredeti felhalmozás másik oldala, a pénztőke összpontosulása egyes emberek kezén, az ország gyarmati helyzete miatt alig tudott előrehaladni. Itt tehát egyfelől nem volt szükség olyan gyors módszerekre, mint Angliában, a bérmunkás-szükséglet kielégítésére, hanem viszonylag *lassúbb* módszerek is megfeleltek; másfelől a földesurak nem akarták elűzni *teljesen* jobbágyaikat, mert így nemcsak azokat fosztották volna meg a földtől, hanem magukat is a robotmunkaerőtől.” [Kiemelések az eredetiben]⁶⁶ Csak mindezek után, egy vandalizmusról szóló marxi idézettel felvezetve következik a távolról sem szelíd oldalvágás: „Hangsúlyoznunk kell ezt a reakciós magyar gazdaságtörténészekkel szemben, akik szeretik a magyar jobbágy »viszonylag jobb« helyzetét hirdetni más országok parasztságával szemben.”⁶⁷

⁶⁴ P. Zsigmond, P.: Szempontok I. i. m. 23.

⁶⁵ A legfrissebb irodalomból Szabó István Teleki-Intézeti új tanulmánykötete, a Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. kiemelt helyeken szerepel.

⁶⁶ P. Zsigmond P.: Szempontok I. i. m. 52–53.

⁶⁷ Név nélkül ugyan, de a beavatottak (és érintettek) számára azonosíthatóan. Szabó István például a magyar jobbágy „enyhébb sorsáról” írt. Szabó I.: Tanulmányok i. m. 176.

A *Századok* centenáriumi kötetében megjelent Pach-tanulmány éles kritikát kapott a *Társadalmi Szemle* egyik szerkesztőjétől, Mód Aladártól is, aki „a történelmi materializmus elvont, mechanikus alkalmazását” hányta Pach szemére – mint láttuk, nem ok nélkül. Nemcsak azért, mert kizárólag a parasztság kisa-játításával foglalkozott, hanem sokkal inkább azért, mert az átalakulás másik oldalának, a mezőgazdaság kapitalizálódásának vizsgálatát elhanyagolva figyelmen kívül maradtak „a tőkefelhalmozás nemzeti feltételei és korlátai”.⁶⁸ Innen már csak egy lépés a vád, hogy „a történelem helytelen és antimarxista értékeléséhez vezet”, ha az osztályharcot elválasztják a gazdasági alap elemzésétől, s megfogalmazásra kerül a ma már szinte hihetetlen módszertani maxima: „A történetírónak a történelmet nem szabad gazdaságtörténeti értekezéssé változtatnia.”⁶⁹

Ebben a közegben került sor a *Szempontok* második részének közzétételére, amelyet értelemszerűen az eredeti felhalmozás második oldalának szentelt a szerző. Ismét *A tőke* 24. fejezete jegyében vonultak fel a „fő mozzanatok”: a gyarmati rendszer, az államadósság, a modern adórendszer és a protekcionizmus. A szempontrendszer alkalmazásának itt is megvoltak az eredendő nehézségei: nem Magyarország gyarmatosított, hanem a korabeli felfogásban a Habsburgok, nem volt saját államadósságunk, protekcionizmusunk. Itt is felsorakozott a magyar történészek krémje Marczalitól Domanovszkyn és Szekfűn keresztül Eckhart Ferencig, de közben számottevő osztrák-német szakirodalmat is sikerült feldolgoznia és beépítenie az érvelésbe, mindenekelőtt a klasszikusokat: Adolf Beer, Franz Martin Mayer, Karl Příbram, Rudolf Sieghart, Johann Slokar, Heinrich Srbik mellől természetesen nem hiányozhatott a szentpétervári születésű, londoni emigrációból hazatért osztrák kommunista újságíró, Eva Priester rövid összefoglalója sem. A hatalmas apparátus mögül végül előbukkant a tanulság: „A gyarmati rendszer, a protekcionizmus rendszere, az államadósság- és adórendszer nem Magyarországra, hanem Ausztriára nézve látták el »normális« funkciójukat: azt, hogy »a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá alakulását mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék«; viszont Magyarországra nézve el- lentétes hatásuk volt: ezt az átmenetet megnehezítették, hátráltatták, lassították: hazánk elmaradottságát hosszú időre konzerválták. Az eredeti tőkefelhalmozás e két oldala egyenlőtlen összekapcsolódásának következtében Magyarországon »a kapitalizmus 'normális' fejlődési útja elkanyarodott«.”⁷⁰ Pach keretes szerkesz- tessel élve cikke elején hosszabban, a végén rövidebben, de mindkét esetben

⁶⁸ *Mód Aladár*: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. *Társadalmi Szemle* 5. (1950) 314–315.

⁶⁹ Uo. 319.

⁷⁰ *P. Zsigmond P.*: Szempontok II. i. m. 145. Mód Aladár *Társadalmi Szemlében* közölt kritikai cikkére való sokadik (vö.) utalás után következett Révai Józsefnek 1932-ben a Gyűjtőfogházban írt, Pachnál

kontextusukból kiragadva s kihagyásokkal idézte Révai mondatait, amelyek eredetileg a polgári forradalomról szóltak: „A polgári forradalmak klasszikus nyugat-európai típusával szemben [...] Marx megkülönböztette a kelet-európai agrárországok polgári forradalmának típusát, mely egész sor lényeges vonásban eltér a »normális« polgári forradalmaktól. Valamennyi ország történelmében, amely végigszenvedte az újkor elején a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek, hogy ennek következtében a kapitalizmus »normális« fejlődési útja elkanyarodott, és egy »elpolgárosodott feudalizmus« alakult ki.”⁷¹ (Pach első nekifutásra is – hogy egyik kedvelt szófordulatával éljek: mutatis mutandis – csak az aláhúzott részeket idézte Révaitól.⁷²) A lényeg azonban – ha szabad kissé elébe vágnunk az eseményeknek – az, hogy a politikai ideológus Révai a polgári forradalmak perspektívájából hangsúlyozta a *kapitalizmus* fejlődési útjának elkanyarodását. [Kiemelés tőlem – K. Gy.] Talán nem tanulság nélküli megjegyeznünk, hogy az 1952-es könyvben ugyanezeknek a mondatoknak más részei szerepeltek, míg maga az elkanyarodásra vonatkozó passzus egyáltalán nem.⁷³

Ennél is tanulságosabb, ami a zselléresedés megítélésében történt 1948-hoz képest. „De mit jelent a telekaprozódásnak és a zselléresedésnek a XIX. század első felében ugrásszerűen meggyorsuló folyamata? Azt jelenti, hogy ezekben az évtizedekben a falusi termelőknek, a parasztságnak egyre hatalmasabb tömegei válnak meg termelési eszközeiktől, egyre hatalmasabb jobbágytömegek veszítik el földjüket részben vagy egészben. Másszóval az 1848 előtti korszakban a – majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása következtében rohamosan előrehaladó – telekosztódás és zselléresedés jelenti Magyarországon a parasztság kisajátításának egyik fő formáját.”⁷⁴ Itt már nincs lamentálás a különböző számítások és értelmezési lehetőségek fölött, a majorsági gazdálkodás uralkodóvá nyilvánítása mindent

---

később még nagy karriert befutó kulcsfogalma az „elkanyarodásról”. Lásd *Révai József: Marx és a magyar forradalom*. In: *Marxizmus és magyarság*, Bp. 1946.

⁷¹ *Révai József: Marx és a magyar forradalom*. In: *Uő: Marxizmus, népiesség, magyarság*, 2. kiadás, Bp. 1948. 112.

⁷² *P. Zsigmond P.: Szempontok II. i. m. 106.*

⁷³ „Valamennyi ország történelmében [...], mely végigszenvedte [...] a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek [...] Magyarország, Lengyelország, Poroszország azzal kárpótolják magukat [...], hogy Európa éléstárai lesznek. A satnya városi burzsoázia helyébe »polgári nemesség« alakul ki, amely maga kereskedik, exportál, földet rabol, vám- és adómentességét a kereskedelmi verseny feltételeinek javítására használja fel. Politikailag pedig: ezek az országok – épp polgári fejlődésük visszamaradottsága következtében – idegen népek csatateréi lesznek, idegen elnyomás alá kerülnek, feldarabolják őket.” *Révai J.: Marx i. m. 112–113.*, idézi *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 11–12.*

⁷⁴ *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 189–190.*

eldőntött.⁷⁵ Nem részletezhetjük a zselléresedés körüli vitákat, csak utalunk arra, hogy Szabó István nyomdokain haladva az 1960-as években Varga János munkája hozott a kérdésben érdemi előrelépést.⁷⁶ Az 1970-es évek végén pedig a népesedéstörténet, a történeti háztartásszerkezet elemzése nézőpontjából Faragó Tamás próbálta átvágni azt a gordiuszi csomót, amely a zsellérkérdésben a magyar történetírás kétféle értelmezési hagyománya között húzódott, megfogalmazva, hogy az adóösszeírások önmagukban nem alkalmasak a rétegződés vizsgálatára, ezzel radikálisan a süllyesztőbe küldve a „fokozódó zselléresedés” tézisé.⁷⁷

A személyes tradícióval való szakítás legékesebb bizonyítéka Pach esetében az Orczy-birtokok teljes negligálása mind a források között, mind az irodalomjegyzékben. A Domanovszky-iskola szerzőgárdája ugyan kiterjedten szerepelt a hivatkozásokban, maga Domanovszky azonban legfeljebb a fekete-tengeri hajózásról és József nádorról szóló munkáival bukkan elő.

Nem feledhetjük el, hogy közben, mindennek mintegy „leágazásaként” évről évre csiszolódott a hamarosan Marx Károlyról elnevezett közgazdasági egyetemen az új marxista gazdaságtörténeti tananyag. Ennek módszertani bevezetője – ha nem is a széles nyilvánosság előtt, de – határozottan leszámolt a „reakciós történetírással”, egyrészt mert Pach szerint a „magyar gazdaságtörténet fejlődése – már csak mennyiségét tekintve is – messze elmaradt a történettudomány más ágai mögött”. Andics elnöki székfoglalója adta az alaphangot, amely szerint „a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt”. Név szerint kipécézve szerepelt immár Hajnal István és Wellmann Imre, akik „a feudális nagybirtok buzgó dicsőítőivé váltak”. A német gazdaságtörténet hatása Pach szerint „a német imperializmustól való függéssel” áll kapcsolatban. Itt már Domanovszky sem marad ki a felsorolásból, mivel azt írta a *Magyar Művelődéstörténet* előszavában, hogy a szingularitás miatt „a történelmi folyamatokat törvényszerűségek nem irányítják”. A törvényszerűségek tagadása az a pont, ahol az egész magyar történetírást sarokba lehetett állítani, különös tekintettel azokra, akik gazdaságtörténetre adták a fejüket: megkapta a magáét Czettler Jenő, a Hóman–Szekfű szintézis első kötete (!), Balla Antal, de a legélesebb kritikában az elődtanszék professzorai, Kováts Ferenc és Berlász Jenő részesültek. Előbbi azért, mert 1940-ben ki merte mondani a fokozatelmélettel szemben, hogy „Minden

⁷⁵ Amikor később a számadatok is sorra kerülnek, bírálatot kap Ember Győző, mert forráskritikai aggályai miatt „nem értékeli ki teljesen a rendelkezésre álló statisztikai adatokat”. *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 200. 76. jegyz.*

⁷⁶ *Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849.* Bp. 1967.

⁷⁷ *Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828.* In: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok 1976–1992.* Miskolc 1992. 194–284., különösen: 219. és az azt követő oldalak.

józan gazdaságpolitikai program [sic!] kénytelen oltalmába venni a meghaladott gazdaságtörténeti formákat és nem lehet a multnak indokolt és bevált intézményeit radikális könyörtelenséggel modernekkel helyettesíteni”⁷⁸ Ennél a józan konzervativizmusnál Berlász – ha lehet – még nagyobb szentségtörést követett el 1947-ben, amikor a periodizálás veszélyeire figyelmeztetett: „gazdasági törvényekről beszélni nem lehet. És ha a gazdaságra nem alkalmazhatók a törvények, akkor a gazdaságtörténetre sem alkalmazhatók”⁷⁹ A hajdan klasszikafileológusnak készülő előadónak aligha vált dicsőségére, hogy pontatlan, kihagyásokat nem jelző, szövegösszefüggésből kiforgatott idézetekkel operált. Ráadásul úgy, hogy az általa vázolt nemzetközi historiográfiai áttekintés mindeközben az idézett szerzők gondolatmenetét követte. A szélsőséges reakciónak nyilvánított gazdaságtörténettel büszkén állíthatta szembe a kommunista krédót: „Mi nem érjük be ezzel a válasszal, mi igenis törvényeket keresünk a gazdaságtörténetben. Mert mi igenis tudjuk, hogy milyen fokon vagyunk és mi felé törekszünk.”⁸⁰

Vajon eszébe jutott, amikor a szovjet történetírás áldásos hatásáról tartott előadást, hogy mit is mondott a korábbi német historiográfiai befolyás alapjáról?⁸¹ Ha csak megfordult volna a fejében a német és szovjet imperializmus ösz-

⁷⁸ Az eredetiben nem egészen ez szerepel, és egész más összefüggésben. Kováts ugyanis amellet érvelt az adott részben, hogy miért van szüksége a közgazdaságtannak és a gazdaságpolitikának a gazdaságtörténetre: „nem elegendő a mai állapotok rendszeres tagozása és elemzése, amellet még feltétlenül szükséges a tudományos és gyakorlati megismerés szempontjából, hogy vizsgálatainkat a jelenségek történeti keletkezésének problémáira terjesszük ki”. Egyébként az idézett részben eredetileg nem a „bevált intézményekről”, hanem „bevált gazdaságpolitikai intézkedésekről” van szó, amelyeket „maradék nélkül” nem lehet modernekkel helyettesíteni. A bekezdés záró mondatát persze Pach idézni sem merete: „Ez még az orosz boldvizmusnak sem sikerült.” *Kováts Ferenc: Magyar gazdaságtörténet. Általános gazdaságtörténeti ismeretek és Magyarország gazdaságtörténete. 2. kiadás. Bp. É. n. [1940]. 69–71.*

⁷⁹ A Berlász-jegyzet idézése is meglehetősen pontatlan, s megint csak hiányzik a periodizálás problémáinak kontextusa: „minthogy a kérdés tisztázása nem pusztá meggyőződésen múlik, hanem alapos gazdaságtani, szociológiai és történelmi vizsgálatot kíván, – a gazdasági stadiológiának igen széleskörű szakirodalma fejlődött ki”. S hogy továbbá csak a legjellemzőbb kihagyásokat említsük: az olyan törvények keresésének veszedelméről van szó az eredeti szövegben, „melyek nélkülözik a tényszerű alapokat”. S szintén kimaradt a megszorítás: „miként Sombart helyesen megállapította – a természeti törvények értelmében” nem lehet törvényekről beszélni”. *Berlász Jenő: Gazdaságtörténelmi alapvetés. Bp. 1947. 14–17.*

⁸⁰ *Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet. Egyetemi előadások a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen 1950–51. 12–16. BCEL 226/d.*

⁸¹ Az intézeti tervnek két fő hiányossága volt: az egyik, a „régőbbi témák túl magas aránya”, a másik, hogy „tervünkbe főleg parasztságtörténeti, gazdaságtörténeti témákat vettünk fel”. „A szovjet történettudomány ugyanakkor megvilágította számunkra, hogy e veszély leküzdésének nem az a módja, hogy az ökonómiai elhajlással elvetjük a gazdaságtörténetet, hanem – Sztálin útmutatása alapján – hangsúlyozta az emberek termelőtevékenysége vizsgálatának döntő jelentőségét, a termelésnek az alappal, az alpnak a felépítménnyel való szoros kölcsönhatásában.” *Pach Zsigmond Pál: A szovjet történettudomány segítségével a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájában. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2. (1952) 2. sz. 193–199., az idézetek itt: 194–195.*

szehasonlítása, rég elveszett embernek tekinthette volna magát. Történelmietlen lenne rajta számonkérni a gondolatbűnnek még az árnyékát is. 1952 nyarán úgy érezhette, krisztusi korba érve olyan magaslatokra érkezett, amelyekről 1944-ben még álmodozni sem merhetett. Az eredeti felhalmozásról szóló könyvét – némi rövidítéssel – lefordították orosz és szlovák nyelvre. A keleti blokk államaiban megismerhették fő művének állításait. Benyújtott disszertáció nélkül hamarosan megkapta a szovjet rendszerből honosított kandidátusi fokozatot is. Az akkori tudománypolitika a tömegtermelés jegyében erre több módot biztosított: egyszerűsített eljárással védés nélkül (amelynek volt egy megemelt fokozata: „kandidátusi fokozat levéllel”), illetve lehetett felszólításra, vagy anélkül jelentkezni a kandidátusi megmérettetésre, továbbá az aspirantúrára keresztül is vezetett út a kandidátúra felé.⁸² Pach több mint száz társával a „kandidátusi fokozat levéllel” kategóriában jutott a minősítéshez, ami azt jelentette, hogy az erről őt értesítő levélben felszólították, hogy mihamarabb nyújtson be egy jelentősebb munkát a doktori címért.⁸³ Bizonyosan nem gondolt akkoriban arra, hogy feje fölé a viharfelhők épp kelet felől gyülekeznek.

Kritikai visszhangosítás Kelet-Európában

Amikor az életútinterjú utolsó részének forgatásakor 1989-ben elhangzott Zöldi László riporteri kérdése: „Mit vállal abból, amit 1949 és 59 között írt?“, Pach hosszasan, a rá jellemző minuciózussággal válaszolt s bár bizonyos revíziók szükségességét elismerte, alapjában a marxista életmű kontinuitása jegyében érvelt. *„A történetírói produktumomnak akkor a fő része Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon címmel 1952-ben megjelent monográfiám volt, amiben a tizenhatodik századtól 1848-49-ig terjedően próbáltam áttekinteni a tőkés termelés feltételeinek a kialakulását Magyarországon, elsősorban a magyar mezőgazdaságban. Ez részben kapcsolódott az Orczy uradalommal kapcsolatos korábbi munkámhoz, részben ahhoz a ’48-as tanulmányomhoz, amelyet a Társadalmi Szemlében írtam A magyar mezőgazdaság*

⁸² A korabeli minősítési rendszer alapos áttekintése *Kozári Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. Múltunk 62. (2017) 2. sz. 148–198.*

⁸³ A Pachnak küldött levél nem áll rendelkezésünkre, de egy hasonló záradékú levelet kapott a Közgazdasági Egyetemen Nagy Tamás. „A Tudományos Minősítő Bizottság úgy látja, hogy tudományos munkásságának egy része jelentőségében megközelíti a »tudományok doktora« tudományos fokozat odaítélésének feltételeit és ezért úgy határozott, hogy Önt felmenti a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet 5. §-ának 1. bekezdésében foglaltak alól, és hozzájárul, hogy legközelebbi jelentős tudományos munkájával közvetlenül a »tudományok doktora« fokozat elnyerésére pályázzék.” Bp. 1952. júl. 14. Schulek Elemér TMB elnök, Tolnai Gábor TMB titkár. MTA Levéltár, 205. TMB vegyes 6. d. Ezúton köszönöm Hay Diána hatékony segítségét a TMB iratanyagban való eligazodásban.

tőkésedésének feltételei 1848-ban címmel. Nos, ez a munka ugyanakkor természetesen a közgazdasági egyetemi előadásaimból is leágazott egy bizonyos mértékig. Itt eléggé közvetlenül lehet szakmailag tetten érni, hogy mi az, amit vállalok, mi az, amit meghaladottnak tartok. A vállalatokat most abban az értelemben, hogy amivel egyet tudok érteni. Én a magyar fejlődést akkor egyetlenegy fejlődéssel állítottam szembe vagy hasonlítottam össze, a klasszikus angol fejlődéssel. A klasszikus angol fejlődéssel, ahogy az eredeti tőkefelhalmozás Marxnál kifejezésre jut, és ahogy ő ezt megvilágítja... Így természetes dolog, hogy egy hosszú és széles sávja a közbülső variánsoknak a nyugat-európai kontinentális, a közép-kelet-európai fejlődés akkor kiesett a látókörömből. Következésképpen a végső konklúziók itt nagyon sok vonatkozásban revízióra szorulnak.”⁸⁴ Az 1956 utáni helyzetben különösen fontos volt számára, hogy miután az intézeti igazgatóhelyettesi posztról a Forradalmi Bizottság eltávolította,⁸⁵ csak a közgazdasági egyetem tanáraként több ideje maradt tudományos munkára 1963-ig, és erőteljesen hangsúlyozta a megváltozott politikai helyzet hatását: „természetesen erre a, ha úgy tetszik, revízióra nemcsak a nagyobb időbeli lehetőség készített vagy ösztönzött, hanem az a lényegesen megváltozott tudománypolitikai és politikai atmoszféra, amely kivált, ugye, az '50-es évek végétől, a '60-as évek elejétől kezdve valamennyiünk számára érezhetővé vált, és amikor mi úgy gondoltuk, én úgy gondoltam, hogy most már ama bizonyos dogmatikus és szektás szemlélete a marxizmusnak meghaladható és meghaladandó, és elsősorban a történésznek az a feladata, hogy ne arról beszéljen, hogy mi a dogmatikus és a szektás szemléletnek a hibája, torzítása és a többi, hanem bemutassa pozitívan egy alkotásban, egy teljesítményben, hogy mit lehet tenni, hogyha a marxizmust, ahogy gondoltam, gondoltuk, a valója szerint alkalmazzuk.”⁸⁶

Bár a pályafutás kontinuitásának valóban markáns jelei mutatkoznak, az elmondottaknál azért némileg bonyolultabb volt az élettörténeti folyamat. Pach 1958 szeptemberében úgy kapta meg a tudományok doktora címet, hogy az 1953-as határozattól eltérően nem nyújtott be új, jelentősebb tudományos munkát. Sőt, a szakbizottsági előkészítő javaslat jelentős publikációiként a kandidátusi fokozat odaítélése előtt megjelent 1952-es könyvet (Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon), valamint az 1955-ös *Századokban* publikált egyetemi tanulmányfejezetet jelölte meg.⁸⁷ A döntés része volt egy intézkedéscsomagnak, amely az MSZMP KB határozatának következtében „eddig tudományos munkásságuk elismeréseképpen soron kívül 22 kiváló szakembernek adja meg a TMB a

⁸⁴ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1989. aug. 28.) Ez a rész egyébként a bemutatott portréfilmbe is bekerült.

⁸⁵ A Forradalmi Bizottság határozatát Barta István közölte Pach-hal 1956. november 2-án. OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. nov. 25.).

⁸⁶ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1989. aug. 28.).

⁸⁷ *Pach Zsigmond Pál: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Századok* 89. (1955) 34–74.

tudományok doktora fokozatot”.⁸⁸ Ugyanakkor, mint láttuk, az Orczy-birtok kutatási előzményének nyoma sem volt az eredeti felhalmozás vizsgálatában, s a szakdolgozat ismeretében nem is lehetett. Az is kérdéses, hogy a marxi koncepció valóban tekinthető-e az angliai fejlődés történeti elemzésének, bár az interjú fogalmazása kétségtelenül hagy némi mozgásteret az árnyaltabb értelmezésre. A felülvizsgálat igénye ráadásul nem 1956 után, hanem már korábban jelentkezett. Érdeemes részleteiben rekonstruálni, hogy – a politikai széljárás gyakori változásain túl – milyen tényezők vezettek ahhoz, hogy Pachnak revideálnia kelljen 1952-es álláspontját.

A személyes motívumokat legfeljebb felületileg érintve, fontos állomás volt, hogy Pach 1954 őszén (októbertől decemberig) két hónapot Moszkvában töltött tanulmányúton. Erről általánosságban hosszú cikkben számolt be a *Századok* hasábjain.⁸⁹ Moszkvában Pach nemcsak előadást tartott az eredeti felhalmozás magyarországi sajátosságairól,⁹⁰ hanem erről számos alkalommal konzultált a vezető szovjet történészekkel. A konkrét kérdésekről folytatott személyes konzultációkról a Történettudományi Intézet egyes osztályainak külön-külön beszélt még 1955 január–februárjában, s erről az Intézet értesítője bő ismertetést közölt.⁹¹ Az általános beszámolóban is szólt azokról a találkozókról, amelyeken, úgymond, kiderült, hogy az illető kutatók hozzá „hasonló kérdéseket tanulmányoznak. Hadd említsem csak a kapitalista viszonyok keletkezésének és kifejlődésének problémáját Magyarországon. Rendkívül gyümölcsözőek voltak számomra az olyan szovjet tudósokkal folytatott beszélgetések, akik ugyanezt a problémát vizsgálják oroszországi viszonylatban. E beszélgetések tanulságaira itt nem térhetek ki – azokat Intézetünk magyar osztályának középkori, ill. újkori csoportjában adom elő részletesen –, csupán arra szeretnék utalni, hogy a magyarországi és oroszországi fejlődés egybevetése, a hasonlóságok és különbségek elemzése nemcsak *világosabbá* tette számomra fejlődésünk jónéhány mozzanatát, hanem olyan *új* kérdések felvetésére ösztönzött, olyan *új* szempontokat nyújtott, amelyek e nélkül fel sem merültek volna.”⁹² [Kiemelések az eredetiben]

⁸⁸ Jegyzőkönyv a TMB 1958. szeptember 22-ei üléséről. MTA Levéltár, 200. TMB 11. d. 10. dosszié. A történettudományok területéről az egyiptológus művészettörténész Dobrovits Aladárt, a párttörténetész Nemes Dezsőt és Pach Zsigmond Pált érte ez a kitüntetés.

⁸⁹ *Pach Zsigmond Pál*: Tanulmányúton a Szovjetunióban. *Századok* 89. (1955) 241–261. A beszámoló 1955. január 28-án hangzott el az MTA Történettudományi Főbizottságában.

⁹⁰ Ez jelent meg a *Вопросы истории/Voproszi Isztorii* 1955. 2. számában 69–75.

⁹¹ Tájékoztató a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról (Pach Zsigmond Pál beszámolója alapján összefoglalja Ránki György). MTA Történettudományi Intézet Értesítője 6. (1955) 174–203. A beszámolók részletessége alapján feltételezhető, hogy Ránki előzetes írott szövegek vagy esetleg gyorsírással jegyzőkönyvek alapján szerkesztette meg az összefoglalót (amit természetesen Pach alaposan átjavíttatott).

⁹² *Pach Zs. P.*: Tanulmányúton i. m. 261.

Az úgynevezett eredeti felhalmozásról folytatott személyes megbeszélések eredménye azonban zavarba ejtő lehetett, ami abból is érezhető, hogy – mivel „még nem uralkodik egységes felfogás a szovjet történészek között [...] Pach elvtárs beszámolt az egyes kutatók álláspontjáról, anélkül, hogy ezek összegzésére igényt tarthatott volna”.⁹³ A névszerinti egyenkénti ismertetésben szerepelt olyan, akiről kollégái úgy tartották, hogy „sietteti a kapitalizmus kialakulást a feudalizmus méhében”, volt, aki ezt jóval későbbre tette. A probléma gyökere persze abból származott, hogy a „kreposztnyicsesztvo” a robotoltató gazdaság kifejeződéseként a jobbágyságnak valójában csak az első kiadása lehetett Oroszországban a 16–17. században. Sz. M. Dubrovskij professzor, az orosz agrártörténet elismert szaktekinvélye a nyugat- és kelet-európai agrárfejlődés közötti különbséget azzal a rusztikus hasonlattal jellemezte, ahogy „a fát szabadon, vagy elföldelve égetik el. Mindenképpen elég, de az utóbbi esetben lassabban, nehezebben, hosszabb idő alatt.”⁹⁴ Az is világos volt, hogy a témával foglalkozó vezető orosz történészek abban egyetértenek, hogy a parasztság közvetlen, erőszakkal végrehajtott földtől való megfosztása Angliával szemben nem volt általános az egész kontinensen. Egyesek szerint az úgynevezett „második jobbágyság” nem vezet a kapitalizmushoz, akadt viszont, aki összekapcsolta a második jobbágyságot a kapitalizmussal, s szerinte az eredeti tőkefelhalmozás négy szakaszát Oroszországban 1861 után még egy ötödik is követte. Ráadásul jelentős elvi vitát is rendeztek a Szovjetunióban, amelyről magyarul szintén az Intézet Értesítője adott lényegében hasonló szellemű összefoglalót.⁹⁵

Pach komoly bírálatot kapott még egy másik nemzetközi fórumon is, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak történészkonferenciáján, amelyet először 1955-ben Prágában, második alkalommal pedig 1958-ban Budapesten rendeztek meg. A Történettudományi Főbizottság zárt ülésén maga Pach számolt be a prágai konferenciáról. A vita ugyan nem az eredeti felhalmozásról szólt (Pach egyébként *A porosz-utas tőkés fejlődés egyes kérdései Magyarországon a dualizmus korában* címen tartott előadást), hanem leginkább a gyarmati helyzet megítéléséről, az pedig végképp váratlan volt, hogy az ipari forradalomról szóló cseh előadás kapcsán J. Purš (Pach beszámolója Pursch elvtársként emlegeti) „nem a dualizmus korára vonatkozólag, hanem a XVIII. századra vonatkozólag vetette fel ugyanezt a problémát és arra utalt, hogy itt a magyar történészek, személy szerint én »Az eredeti felhalmozás« című művemben nem domborítjuk ki kellőképpen a nemesi adómentesség szerepét az ország gyarmati kizsákmányolásának

⁹³ Tájékoztató i. m. 179.

⁹⁴ Uo. 184. Az eredeti felhalmozásról szóló konzultációk név szerinti beszámolóját lásd uo. 179–189.

⁹⁵ *M[aja] D[mitrijevna] Kurmacseva*: Az oroszországi eredeti felhalmozás kérdésének vitája. MTA Történettudományi Intézet Értesítője 7. (1956) 164–168. A vitában a Pach által konzulensként felsorolt történészek közül többen részt vettek.

kérdésében, mert – úgymond – ez volt a döntő tényező, a magyar nemesség nem adózása, ami az osztrák udvar részéről a protekcionista vámpolitika rendszabályait kiváltotta.⁹⁶ A budapesti konferencián a szlovák Julius Mésáros szállt – többek között – Pachhal vitába, amiért szerinte Fényes Elek adatait a zselléresedésről kritika nélkül elfogadja.⁹⁷

A fenti nemzetközi rendezvényekkel párhuzamosan itthon is megjelentek olyan kutatási eredmények, amelyek – jóllehet meglehetősen visszafogottan, de – megfogalmazták az eredeti felhalmozás-tézis felülvizsgálatának szükségességét. Ezek sorában az első Makkai László – bő bevezetővel ellátott – forráskiadványa volt.⁹⁸ Már a korabeli kritika is megállapította, hogy „a majorsági gazdálkodás ebben a században jelentéktelen szerepet játszott a jobbágyságnak földtől való megfosztásában, és nem azonosítható az eredeti felhalmozással”, s hogy „ennek megállapítása és ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál koncepciójának – habár igen óvatos – korrekciója a könyv egyik fő eredménye.”⁹⁹ Makkai óvatosságát talán érthetővé teszi, hogy a nevezett kötet Történeti Intézetbeli termunkája volt.¹⁰⁰

Egy másik megfontolandó kutatási eredmény az eredetileg Mályusz-tanítvány Maksay Ferenc munkája volt, amely 1958-ban látott napvilágot.¹⁰¹ (A kötet lektorai N. Kiss István és Makkai László voltak!) Maksay elemzése méltatta a Domanovszky-iskola és különösen Szabó István munkásságát (akivel a Bauernlegen kérdésében érdemi vitája is volt), s már a 15. század fejleményei kapcsán és a későbbiekénél is hivatkozott Domanovszkynak a Dopsch-émlékkönyvben

⁹⁶ Pach Zsigmond Pál beszámolója az osztrák–magyar monarchia kapitalista fejlődésének fő kérdéseit tárgyaló csehszlovák konferenciáról. Az idézet a gépirat 5. oldalán. MTA Levéltár, 102. II. osztály iratai 86. d. 12. dosszié.

⁹⁷ *J[úlius] Mésáros: Die Expropriation des Bauertums und die Überreste der feudalen Unterdrückung in der Slovaie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* In: *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie.* Hrsg. Vilmos Sándor – Péter Hanák. (Studia Historica 51.) Bp. 1961. 53–87. Mésáros ezt összekapcsolta az 1848. áprilisi törvények kritikájával, már csak azért is, hogy a kisajátítást 1848 utánra is kiterjessze, amit a vitában Szabad György és Varga János utasított vissza. Uo. 87–88. Szabad azt is megjegyezte, hogy Fényes adatainak kritikátlan használata csak az első magyar marxista történetírói munkákra volt jellemző. Uo.

⁹⁸ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648. S. a. r., bev. Makkai László. Bp. 1954.

⁹⁹ *Bánkuti Imre: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–1648). Századok 90. (1956) 797.* A recenzius némi értetlenkedéssel teszi hozzá: „Annál meglepőbb tehát Makkai Lászlónak az a következtetése, amelyet a bevezetés végén von le: »az eredeti tőkefelhalmozás kezdő lépései már a XVII. század első felében erőteljesen jelentkeznek a magyar társadalmi fejlődésben« (73.) Ez ellentétben áll az általa előzőleg felsorolt tényekkel is, és semmiképp sem állja meg a helyét.” Uo.

¹⁰⁰ Bánkuti egyébként még tapintatos is volt Makkaival szemben, mert a bevezetés utolsó mondatát nem idézte. „A marxista-leninista magyar történetkutatás, melynek eddigi eredményeiből, elsősorban Pach Zsigmond Pál munkájából e sorok írója is kiindult, szélesebb forrásanyag és gazdagabb szempontok alapján bizonyára több világosságot fog majd deríteni a még homályos kérdésekre.” I. Rákóczi György i. m. 73.

¹⁰¹ *Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.)* Bp. 1958.

megjelent alapvető tanulmányára (volt, ahol hiányérzetének is hangot adott).¹⁰² Pachhal szemben viszont erőteljes kritikát fogalmazott meg: „A valóságos helyzetről már célkitűzéseinél és témaválasztásánál fogva is egyoldalúbb képet ad Pach Zs. P. munkája. Itt a nagy számban felsorakoztatott adatok valamennyien élesen és harcosan kívánják támogatni a magyarországi allodizáció folytonos előretöréséről és a parasztság kegyetlen kisajátításáról szóló előadást és élesen cáfolni a XVI–XVII. század fordulóján végbement visszaeséséről szóló korábbi állításokat.”¹⁰³ Maksay tanulmányának esszenciája kijutott a mértékadó nemzetközi szintésre is, ugyanis megjelent a *Vierteljahrschrift* hasábjain, és a fenti kritikát szinte szó szerint rekapitulálta.¹⁰⁴ Pach hagyatékában fennmaradtak Maksay német nyelvű cikkéről készült jegyzetei, amelyek azonban épp közvetlenül az ominózus megjegyzés előtti oldalnál megszakadnak.¹⁰⁵ Maksay ebben az időszakban rendezett sajtó alá egy hatalmas dokumentumkötetet *Urbáriumok a XVI–XVII. században* címmel, amelynek két lektora Pach és Szabó István volt.¹⁰⁶ Szabó a lektori véleményében sokallta az engedményeket, s a lektorálással kapcsolatos levelezésben ennek hangot is adott.¹⁰⁷ Pach is komoly munkát fektetett a lektorálásba (1958. június), olyannyira, hogy még a Bevezetés ellenőrző lektorálását sem mulasztotta el (1959. január).¹⁰⁸

¹⁰² *Maksay F.*: Parasztság i. m. 7., 9., 32., 38. *Domanovszky Sándor*: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien–Leipzig 441–469. Az eredeti magyar fogalmazvány (szerkesztői utószóval) megjelent *Domanovszky Sándor*: A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon. [Az alapszöveg] *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. Uradalom – Vállalat. Bp. 2019. 7–29.

¹⁰³ *Maksay F.*: Parasztság i. m. 31. 3. jegyz.

¹⁰⁴ *Maksay Ferenc*: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45. (1958) 1. sz. 37–61. Az idézet: „Das Buch von Zs. P. Pach, ein Produkt der Geschichtsschreibung der letzten Jahre [...] zeigt ein viel einseitigeres Bild, das Bereits durch die Zielsetzung des Werkes bestimmt wird [...]” Uo. 48. A német tanulmány kéziratosszövegét Maksay még 1956 végén küldte meg Szabó Istvánnak, aki elismerően szólt eredményeiről, de fenntartotta korábbi véleményét, miszerint „a Bauernlegen nem volt jellemző Magyarországra, különösen nem a szó igazi értelmében, de nemigen még kiterjesztő, sőt esetleg erőltetetten kiterjesztő fogalom magyarázata esetében sem.” Az 1957. január 5-én kelt levelet közölte *Erős Vilmos*: Harmadik út felé. Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban. Bp. 2003. 347–349.

¹⁰⁵ BCEL 226/b 14. d.

¹⁰⁶ *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Szerk., bev. Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya – W. Bereczky Nóra – T. Polonyi Nóra. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) Bp. 1959.

¹⁰⁷ A lektori véleménynek főképp általános megállapításait lásd *Erős Vilmos*: Harmadik út i. m. 356–358., 360–361.

¹⁰⁸ Pach Zsigmond Pál: Tudományos munka főbb pontjai 1954 nyara óta. 1959. dec. 31. BCEL 226/b. 1. d. A többszörös lektorálás után is ezt találjuk a bevezető szövegében: „A magyar történetkutatók, miután ezt a tényt még az 1930-as években megállapították, csakhamar keresni kezdték a magyar fejlődés helyi sajátosságait, a fenti típustól eltérő jegyeit is. Utaltak a török háborúk és az európai agrárkrízis gátló hatására, s úgy vélték, hogy a magyar majorsági fejlődés ezek hatására a XVII. században megtorpant vagy éppen hanyatlott, félúton megállt, s hogy az ország uradalmait nem lehet »termelő« üzemeknek tekinteni, amikor a bennük működő majorság és az urasági föld kevés, amikor

Amikor az induló *Agrártörténeti Szemle* körkérdést intézett a különböző intézményekhez, hogy hol milyen agrártörténeti kutatások folynak, az MKKE Gazdaságtörténeti tanszéke ezt jelentette: „Az utóbbi években Pach Zsigmond Pál egyetemi tanár a porosz utas fejlődés magyarországi sajátosságainak tanulmányozásához látott, e munka első termékeként 1955 szeptemberében a prágai történeti konferencián előadást tartott *A magyar mezőgazdaság porosz típusú tőkés fejlődésének néhány elvi kérdése a dualizmus korában* címmel, amely elsősorban a tőkés agrárfejlődés típusának problematikáját elemezte s a porosz úthoz kapcsolódó tőkés bérleti rendszer kérdését vetette fel.”¹⁰⁹ S valóban Pach 1956 után is ezt a kutatási irányt preferálta: előadást tartott a NOSZF 40. évfordulóján a Közgazdasági Egyetem ünnepi ülésén, tanulmányt publikált a tárgykörben a *Századokban* is.¹¹⁰ A Közgazdasági Egyetem egy másik ülésén hangzott el egy előadása, amely a nyugat-európai agrárfejlődés elméleti hátterét elemezte Marx és bőséges nemzetközi szakirodalom alapján, kitekintve azonban ebben is a lenini porosz útra.¹¹¹ Ebben az időszakban Pach még a dualizmus korszakának kutatója is, szerkesztőként és szerzőként egyaránt, sőt, mint láttuk, ez is szerepelt a tudományok doktor cím indoklásában.¹¹² Az 1958-as írásokban elsősorban Lenin 1905–1907 utáni művei alapján próbálta rekonstruálni a „porosz út” fogalomhasználatának kialakulását, nem maradt említés nélkül Révai József „nagy jelentőségű munkája” sem, de ezúttal a *Marxizmus és népiesség* című írásának az orosz és magyar fejlődést összehasonlító passzusaira utalt. Megcsillantotta filológusi erőnyeit, amikor

---

a földesúri jövedelmeknek csupán csekély töredéke származik allodiális jövedelmekből; az urak elsősorban inkább »monopoljellegű földesúri jogosítványok értékesítői«. Ezekből a megállapításokból az utolsó évek kutatásainak helyreigazító eredményei mellett is nyugodtan elfogadhatjuk azt, hogy a magyar allodiális fejlődés a háborús pusztítások következtében erősen elmaradt a tőle északra fekvő országokétól, s mindjárt hozzátehetjük, hogy kezdettől fogva is bizonyos késéssel indult; nem különben elfogadhatjuk, hogy a hazai vártartományok jövedelmeik összetételét tekintve a korszak végéig sem voltak jellegzetesen majorkodó üzemek, s messze elmaradtak még a XVIII. századi Magyarország virágzó majorságokat tartó nagybirtokaitól.” Urbáriumok i. m. 32.

¹⁰⁹ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének agrártörténeti tevékenysége. *Agrártörténeti Szemle* 1. (1957) 81. (Szerző nincs jelölve, de Pach jóváhagyása nélkül egy ilyen áttekintés aligha volt leadható.)

¹¹⁰ A magyarországi és oroszországi poroszutas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle* 5. (1958) 56–78.; A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. *Századok* 92. (1958) 146–173. Az utóbbiban így fogalmaz: „Ebből a megfontolásból indítottuk meg mintegy két évvel ezelőtt a kelet-német gazdaságfejlődés vizsgálatára irányuló munkát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén.” Uo. 146.

¹¹¹ *Pach Zsigmond Pál: A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben.* (A tőke III. kötetének 47. fejezetéhez). *Közgazdasági Szemle* 5. (1958) 1217–1239.

¹¹² Az egyik szerkesztőként általa jegyzett kötet, a *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918.* előszava példádul így szerepel bibliográfiájában „[A tőkés fejlődés sajátosságainak kérdéséhez Magyarországon]”, ami azonban az eredeti kötetben nincs feltüntetve. Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1988). Összeáll. Varga István. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás.* Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. 351–374.

az Ivan Ivanovics Szkvorcov-Sztyepanovhoz 1909 legvégén írott kedvelt Lenin-levél fordítását „kevésbé sikerültként” minősítette. Lenin ebben a levélben saját, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* állításait teszi mérlegre: „Mit igyekezett bebizonyítani és bizonyított be Iljin? Azt, hogy az agrárviszonyok fejlődése Oroszországban kapitalista úton halad *mind* a földesúri, *mind* a parasztgazdaságban, *mind* a »földközösségen« kívül, mind azon belül. Ez az egyik. Hogy ez a fejlődés már *visszavonhatatlanul* meghatározta, hogy nem lehet a fejlődésnek más útja, mint a kapitalista út, *nem* lehetséges másféle osztálycsoportosulás, mint a kapitalista osztálycsoportosulás. Ez a második. – Emiatt folyt a vita a narodnyikokkal. Ezt kellett bebizonyítani. Ez be lett bizonyítva. Ez bebizonyított marad.”¹¹³ [Kiemelések az eredetiben] A levél gondolatmenetét részletesen követve Pach eljutott a számára fontos következtetés idézéséhez: „Nem szabad megállni a kapitalizmus általános kérdése megoldásánál akkor, amikor az új események, (még hozzá világtörténelmi fontosságú események, mint az 1905–1907-es éveké) konkrétabb, közelebbi kérdést vetettek fel – a kapitalista agrárfejlődés két útja vagy két módszere közötti harc kérdését. [...] Most azonban ezt a kérdést már megoldotta mind az elmélet, mind az élet [...] és a napirendre egy más, magasabb rendű kérdés került: α típusú kapitalizmus, vagy β típusú kapitalizmus? És szilárd meggyőződésem szerint igaza volt Iljinnek, amikor a könyv második kiadásának előszavában rámutatott arra, hogy belőle a kapitalista agrárfejlődés két formájának lehetősége következik és hogy ezek történelmi harca még nem fejeződött be.” Mindehhez Pach még hozzáfűzött egy aktuális kommentárt: „témánkat illetően sem az volt a baj, mintha túl sokat foglalkoztunk volna marxista elmélettel, elvi kérdésekkel – miként az utóbbi két-három évben meglehetősen gyakran hallhattuk –, hanem épp ellenkezőleg az, hogy túl keveset, ill. nem eléggé alaposan foglalkoztunk velük.”¹¹⁴

Pach tehát eredetileg valójában azt tervezte, hogy egy *A tőkés agrárfejlődés útjai* című munkát ír,¹¹⁵ s csak menet közben alakult át a koncepció, s került előtérbe a korábbi időszak. Ennek jól érzékelhető jele, ahogy a stockholmi

¹¹³ *Pach Zs. P.*: A földesúri gazdaság i. m. 147–148. Lenin Iljin néven jelentette meg száműzetése idején a könyvét.

¹¹⁴ Uo. 149. Ennyi év távlatából csak megjegyezzük, hogy a lenini „módszer” jellemzésekor nem került említésre a nevezett munka kulcslábjegyzete: „Ha valaki fejlődésében akarja bemutatni az élet valamely jelenségét, elkerülhetetlenül és szükségszerűen felmerül előtte a dilemma: vagy elébe vág az eseményeknek, vagy mögöttük kullog. Harmadik lehetőség nincs. S ha minden adat amellet szól, hogy a társadalmi fejlődés iránya éppen ez, hogy ez a fejlődés már nagyon előrehaladott (lásd. II. fej.). ha emellet pontosan meg vannak jelölve azok a körülmények és intézmények, amelyek ezt a fejlődést hátráltatják (mértéktelenül magas adók, a parasztság rendi elzárkózottsága, a földmobilizálás, a költözés és az áttelepülés teljes szabadságának hiánya), akkor az ilyen elébevágás semmiképpen sem hiba.” *V. I. Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Összes Művei (a továbbiakban: LÖM) III. 1964. 300*

¹¹⁵ A tanszék 1958-ban induló könyvsorozatának II. kötetében (*Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában [1933–1944] Bp. 1958.) található nyomtatott könyvjelző felsorolta az előkészületben lévő köteteket: Szuhay Miklós és Reményi Lajos művei mellett Pach Zsigmond Páltól A tőkés agrárfejlődés típusai című tervezett könyvét.

történeztudományi kongresszusra készülõ magyar kötetbe tervezett írás címe átalakult. Amikor 1957-ben a Történeti Fõbizottság kijelölte a stockholmi elõadók és elõadások listáját, abban Pach *Az agrárfejlõdés tõkés irányának különbözõ útjai* témával szerepelt.¹¹⁶ 1959 tavaszán is még ezzel: *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátosságai – különös tekintettel Magyarországra*.¹¹⁷ Akár meglepetést is okozhatna, hogy végül a kötetben Pach a magyar agrárviszonyok fejlettségi szintjérõl írt a 15. század második felében.¹¹⁸ Tehát, szinte a gyökerekig kívánt visszaadni, és elébe vágva az eseményeknek a 15. századig nyúlt vissza. Ha azonban az akadémiai céltámogatások évrõl évre következõ beszámolóit is megvizsgáljuk, hamar rájövünk a retrospektív fordulat lényegére: míg 1959-re Pach a tõkés agrárfejlõdéssel kapcsolatos cseh, lengyel, román fordításokra vett igénybe 2000 forintos akadémiai támogatást, addig 1960-ra már a második jobbagység kialakulása témára kért és kapott 3000 forintot, míg az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetére további 2000 Ft jutott a tanszéknek. Ha az 1960-as elszámolási jelentést is szemügyre vesszük, kiderül, hogy Pach saját témájához felhasználta az egész tanszéki összeg négyötödét, amire felelõs témavezetõként feljogosítva érezte magát. Igazából nem a ma már jelentéktelennek tûnõ pénzösszeg, hanem a felhasználás indoklása a számunkra érdekes: eszerint az elsõ téma azért igényelt nagyobb összeget, mivel „számottevõ technikai segéd munkát elvégzése” vált szükségessé. „E technikai segéd munkát: a XV. század második felébõl és a XVI. század elejérõl származó nagymennyiségû kiadatlan levéltári anyag (az Országos Levéltár u. n. Dl. gyûjteménye) a téma feldolgozásához nélkülözhetetlen darabjainak (urbáriumok, összeírások stb.) lemásolása. Ezért eleve úgy irányoztam elõ, hogy a célhitelt olyan levéltári munkaerõ díjazására fordítom, aki az általam felkutatott és megadott jelzetû oklevelekrõl gépelt másolatot készíti.”¹¹⁹ A „technikai segéd munkát”

¹¹⁶ AZ MTA Történeti Fõbizottsága 1957. május 3-ai ülésének meghívójának melléklete. BCEL 226/a 1. d. 1. dosszié.

¹¹⁷ Javaslat a stockholmi nemzetközi tanulmánykötet magyar kiadványára. 1959. márc. 6. BCEL 226/a 7. d. 27. dosszié. Még az 1959 őszi megbeszélésen is nagyjából ilyen címmel, csak a vége különbözik kissé: „különös tekintettel a mezõgazdaságra”. A tanulmánykötet tervezete, 1959. okt. 12. Uo.

¹¹⁸ Pach Zs. P.: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. In: Etudes historique publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1960. 387–435. Separatummént is megjelent a Studia Historica 46. füzeteként. Bp. 1960.

¹¹⁹ Pach Zsigmond Pál: Jelentés az 1960. évi akadémiai kutatási célhitel felhasználásáról. 1960. dec. 10. MTA Levéltár, 102. II. osztály 223. d. 6. dosszié. A kutatás témalapjából az derül ki, hogy a díjazott levéltári segédérõ „Muzslai Kálmánné okleveles középiskolai tanárnõ” [sic!] volt. Muzslai Lászlóné dr. Kállai Erzsébet (1918–1996) Mályusz Elemér egyik utolsó tanítványa volt, aki Kraszna megye népiségtörténetébõl írta – azóta sem publikált – doktori disszertációját. Pályáját abban az Evangélikus Leánygimnáziumban kezdte (1945–1950), amelynek maga is (latinból Kring Miklós kiváló növendéként) diákja volt. 1956-tól hosszú ideig dolgozott az Országos Levéltárban, Mályusz irányításával bekapcsolódott a Zsigmondkori Oklevéltár anyaggyûjtésébe, végül az OSZK-ból ment nyugdíjba.

tényén nincs miért megütköznünk, hiszen már a két háború közötti történetírás is nagyban használta a bériratmásolást, itt inkább az tűnik fel, hogy miközben a beszámoló erőteljesen hivatkozik a stockholmi kötetre, sőt az előadásra, kijelenti, hogy „ezekben a feldolgozásokban az akadémiai célhittel felhasználásával 1960-ban folytatott kutatások eredményeit, természetesen, még nem gyümölcsoztethettem; erre 1961–62-ben kerül sor, amikor a terv szerint elkészítem A magyarországi agrár-fejlődés elkanyarodása a nyugateurópaiaktól c. monográfia I. kötetének (A feudális agrárviszonyok Magyarországon a XV. század második felében) kéziratát.”¹²⁰ Ám ha megnézzük az 1960-as tanulmányt, kitűnik, hogy annak az a legfőbb újdonsága Pach munkásságában, hogy a hatalmas méretű forrásfelhasználásnak egyik masszív része a DL, azaz a Diplomataikai Levéltár Mohács előtti gyűjteményéből származó anyag (a Q szekció anyagának jelentős része ma már az interneten is kutatható: Collectio Diplomatica Hungarica). Ez igazán gyökeres változás, ha úgy tetszik, visszakanyarodás a pozitivistának bélyegzett iskola normáihoz, még ha Domanovszky neve egyáltalán nem is fordult elő ebben a munkában.

A nemzetközi kongresszuson való részvétel azonban nem merült ki az idegen nyelvű kétkötetes magyar gyűjtemény, az *Études Historique* kiadásában. A kongresszus előzetes egyeztetései alapján a magyar történészeknek főelőadás nem, de három korreferátum jutott. Ráadásul 1960-ban Stockholmban tulajdonképpen két kongresszust is tartottak: az elsőt, az I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferenciát az épp akkor önállósuló gazdaságtörténészek 1960. augusztus 17–19 között, a másodikat, a Comité International des Sciences Historiques (CISH) XI. kongresszusát, augusztus 21–28 között. Az előadások és korreferátumok (akárcsak a CISH büro-jában betöltött helyek) elosztása komoly nemzetközi kultúrdiplomáciai egyezkedések része volt. A kongresszusok előkészítése nemcsak kelet–nyugati, hanem a nyugaton és a keleten belüli egyeztetéseket is magában foglalt. A francia túlhatalomra törekvés azonban számos belső konfliktus forrása volt. Az alakulóban levő gazdaságtörténeti társaság leválása részben abból az elégedetlenségből fakadt, hogy a két fő szervező, Fernand Braudel és Michael Postan nemcsak a szakma módszertani megújulását, de a keleti nyitást is szorgalmazták és ezt egy új szerveződésben jobban keresztülvihetőnek tartották.¹²¹ A stockholmi kongresszusról beszámol-

¹²⁰ Pach, Jelentés, 1960. dec. 10. MTA Levéltár, 102. II. osztály 223. d. 6. dosszié.

¹²¹ A szervezet és a kongresszusok történetére összefoglalóan lásd *Hans Dietrich Erdmann*: Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationaler Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen 1987. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság történetéről lásd *Kristof Glamann*: EHR & IEHA – the Early Years, *Scandinavian Economic History Review* 1. (2002) 3. sz. 83–90.; *Maxine Berg*: East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War and Détente. *Journal of Modern History* 87. (2015) March 36–71.

va Braudel örvedetes fejleményként külön kiemelte a szovjet és a népi demokráciákból jövő kollégák jelenlétét, hiszen szerinte a marxizmus mint a társadalom és történelem globális magyarázata „hosszú távú modell” (un modèle de la longue durée) használatát jelenti.¹²² A másik oldalon például 1960 nyarán Ránki György, a történeti bizottság és a stockholmi delegáció titkára szóban számolt be arról, hogy mi történt a keleti tábor előzetes lipcsei megbeszélésein.¹²³ A római egyetlen korreferátumhoz képest (Molnár Erik) jelentős előkészítést kívánt a három korreferátum (Molnár Erik, Makkai László, Pach Zsigmond Pál), amelyeket a magyar Történeti Bizottság 1959 őszén vitatott meg.¹²⁴ Pach téziseinek¹²⁵ vitájáról hivatalos jegyzőkönyvre nem bukkantunk, fennmaradtak viszont a német fordítás mellett nemcsak a szöveg fogalmazványai, hanem Pachnak a magyarországi vitáról készült jegyzetei is. A szöveg filológiai elemzésére itt nincs terünk, a kiindulópontot módszertani szempontból már ismerjük: a források feldolgozásával Pach ekkor még legfeljebb a 15. század második felére készült el, a koncepció nagyobb, 16–18. századi érdemi része ebben a stádiumban leginkább erős hipotézisnek tekinthető. A megfogalmazott koncepció tulajdonképpen öt pontban, tézisszerűen összefoglalt nagyívű esszé, természetesen lábjegyzetek nélkül, s a fő szellemi inspirátorra, az abban az évben elhunyt Révai Józsefekre sincs benne utalás. A lehetőségeket behatárolta, hogy a korreferátum egy prágai (Arnošt Klíma) és egy brnoi (Josef Macůrek), tehát keleti táborbeli kolléga *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéséhez Közép-Európában a XVI-XVIII. században* című előadásához (rapport) szólt

¹²² *Fernand Braudel*: Stockholm 1960. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisation* 16. (1961) 498–499.

¹²³ Jegyzőkönyv a Történettudományi Bizottság 1960. július 11-én tartott üléséről. BCEL 226/a. Hogy a szovjet magatartás nyitottabbá válása milyen mértékben volt alapföltétel, azt tanúsítja az a levél, amelyet Gerőné Fazekas Erzsébet intézett a Magyar Tudományos Tanács Pártkollégiumához, amikor az egyetem bölcsészeti kara meghívót kapott az 1950-es IX. nemzetközi történészkongresszusra. „Nincs róla tudomásom, hogy hasonló meghívás más szervhez is érkezett volna, viszont azt hiszem, hogy a Tanács állásfoglalására, az egész kérdéshez általában szükség van. Arról sincs tudomásom, hogy a Szovjetunió szükségesnek tartja-e a kongresszuson való részvételt, *márpedig ettől függ minden.*” [Kiemelés tőlem – K. Gy.] 1949. szept. 28. MTA Levéltár, 2. Magyar Tudományos Tanács 1. d. 11. dosszié. Nincs mit csodálkozni tehát azon, ha 1950-ben nem volt sem szovjet, sem magyar résztvevő. 1955-ben 5 fős magyar delegáció vett részt Rómában a X. kongresszuson, 1960-ban pedig már 15 magyar volt jelen. *Erdmann, H. D.*: Ökumene i. m. 473.

¹²⁴ Meghívó a TB 1959. nov. 27-ei ülésére. MTA Elnöki tanácssterem, du. 5 óra. BCEL 226/a 1. d. 2. dosszié.

¹²⁵ A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugateurópaítól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) Tézisek. BCEL 226/b. 2. d. Az alig változott szöveg végül magyarul előadásként jelent meg, lásd *Pach Zsigmond Pál*: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaítól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) Agrártörténeti Szemle 3. (1961) 1–9. A rezümék között megjegyezzük, hogy az elkanyarodásnak oroszul az 'otklonienie', németül pedig (ahogyan elhangzott) az 'Abbiegung' a megfelelője.

hozzá. Az átmenethez annak előtörténete révén kapcsolódva fő állítása az, hogy „ennek az előtörténetnek fontos része: a magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól, – olyan folyamat, amely a XV. század végén vette kezdetét és a XVII. század első felében öltött kifejezett formát”.¹²⁶

A magyar vitajegyzetek részben a keretre, vagyis az átmenet problémájára reagáltak. Elekes Lajos például azt vetette fel, hogy „a tárgyalt időszak és az átmenet megindulása között [...] mi történik: stagnál – megtörik”? Szabó István általában egyetértett a tézisekkel, de hangsúlyozta a 15–16. század fordulóján az urbáriumok és földesúri számadások jelentőségét. Rámutatott a szöveg ellentmondásaira: a „terményjáradék még mindig nagyon fontos szerepet” játszik – másutt viszont: „minimumra csökken a terményjáradék”. Szűcs Jenő szerint az „új tendenciák” a 15. század közepe tájáig nyúlnak vissza, s a paraszti és földesúri árutermelés közötti „harci állapot még a XVII. sz-ban is fennáll”, s „még nem teljes a győzelme a földesúri gazdaságnak”. Sinkovics István is „rendkívül tanulságos összeállítás” formulával aposztrofálta a vitaanyagot. Szerinte az agrárfejlődés kapcsán a technikára is érdemes lenne kitérni, az is hat a termelési viszonyokra. Megfogalmazta, hogy „átmenetnek azt nevezhetjük, ami átmege, nem ami két korszak”, vagy másként feltette azt a kérdést is: „előtörténeten mit értünk”? Székely György azt kifogásolta, hogy a bérletekről csak említés történik, s érdemes lenne az egészet a „külföldiek előtt érthetőbbé tenni”.¹²⁷ Bár némi tanácstalanság érződött a reflexiókon, láthatóan senki sem mert/akart konfrontálódni (talán Szűcs Jenőt kivéve), de nem az elkanyarodás koncepcióját vitatták, hanem inkább az átmenet fogalmát, az átmenethez való viszonyt, s a gondolatmenet tartópilléreivel kapcsolatban fogalmaztak meg egy sor kritikai szempontot. Ha nem nyilvánosan, nem is explicit módon, mégis ez volt az első (és sokáig egyetlen) vita az elkanyarodás-elmélet alapjairól. Hogy Pach mit válaszolt, azt nem tudjuk, legfeljebb a piros vastag dupla oldalvonalak jelzik, hogy az elhangzottakból mit tartott fontosnak. A szöveghez mindenestre érdemben nem nyúlt hozzá. Nem érezte, hogy (ismét) revideálnia kellene.

Pach egyébként a gazdaságtörténeti konferencián hozzászólt a müncheni professzor, Friedrich Lütge referátumához is, amely *A mezőgazdasági nagyüzemek összehasonlító vizsgálata a középkor vége óta* címmel hangzott el. Az előadást közvetlenül elhangzása előtt a résztvevők rendelkezésére bocsátották. Pach azonban előzetesen vitt magával egy gépelt 'Beitrag' szöveget, amelynek természetesen csak a töredékét tudta elmondani augusztus 18-án, s azt hányta az előadó szemére, hogy alternatívaként nem számolt a parasztgazdaság nagyüzemmé fejlődésének

¹²⁶ Pach Zs. P.: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása i. m. 1. A vitára bocsátott tézisekben ennek a mondatnak még csak az első részét találjuk, a periódus pontosítására csak a végleges változatban került sor.

¹²⁷ A vita jegyzetei. BCEL 226/b. 2. d.

lehetőségével.¹²⁸ (Utólag visszatekintve, a kollektivizálás csúcspontjában ennek a kijelentésnek azért volt „némi” disszonanciája.) Hozzászólását azért tudta ilyen alaposan előkészíteni, mert a mintegy 40 tanulmányt tartalmazó gyűjteményes kötetet (amelyben egyébként nem szerepelt magyar közlemény, miközben két szovjet és öt lengyel szerző is helyet kapott) egy hónappal a konferencia kezdete előtt megküldték a résztvevőknek.¹²⁹ Az idegen nyelvű vitában Pach érvényesíthette nemcsak kiváló nyelvtudását, hanem a Gutsherrschaft-tal kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban való jártasságát is. Ebben a szekcióban egyébként többfrontos belnémet vita bontakozott ki (a nyugatiak közül Wilhelm Abel, a kelet-német táborból pedig a rostocki agrártörténész, Gerhard Heitz vett részt). S nem maradtak el a szovjet és a lengyel hozzászólók sem. S hogy a konferencia nemzetköziségét hogyan értelmezték a keleti blokk történészei, azt jól tükrözi a kongresszusról, konferenciáról szóló számos hazai beszámoló. A gazdaságtörténeti konferencia első nagy témája az iparosodás volt, ám a vita elsősorban W. W. Rostow 1959-ben megfogalmazott növekedés-elmélete körül forgott.¹³⁰ Ez a közeg nagyon idegen nyelvezetet használt, így nem akadt magyar hozzászóló. A gazdaságtörténeti konferencia második, agrártörténeti napjáról szólva már több pozitívumról tudtak beszámolni: „A konferencia második napján tehát már egyre több vonatkozásban jutott kifejezésre a marxista gazdaságtörténet ereje, – egyben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságtörténet a történettudományon belül

¹²⁸ Témánk szempontjából különösen informatív Pach Zsigmond Pálnak a Történelmi Társulatban tartott előadása: A XV–XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történetkongresszuson. Századok 95. (1961) 226–235. Pach maga ebben így interpretálta saját hozzászólását: „Lütge egész előadásán, a konkrét tárgyalást tartalmazó fejezeteken is, végigvonult az a szemléleti mód, bízást mondhatjuk: junker-típusú szemlélet – Lütge professzor egyébként porosz területről »származott át« Nyugat-Németországba – amely a mezőgazdasági nagyüzem kialakulását kizárólag nemesi földesurakhoz, fejedelmekhez, mellettük legfeljebb meggazdagodott és az úri osztályhoz asszimilálódó polgárokhoz kapcsolta, a parasztgazdaságból sarjadó tőkés üzemet viszont teljesen figyelmen kívül hagyta.” Uo. 227. Az ilyen politikai kiszólásokkal persze alaposan mellé lehetett fogni: Friedrich Lütge (1901–1968) ugyanis a Harz hegységben született, 1933-ban a Deutschnationale Volkspartei (DNVP) tagja lett, ami még az évben feloszlott, sohasem lépett be a náci pártba, bár végig a katedrán maradt. Viszont a Magdeburg környékéről származó, akkor fiatal, rokonszenves NDK-s agrártörténész, Günther Heitz (1925–), ma a német agrártörténetírás nesztora, 1943–1945 között kamasz NSDAP tagként szolgált a Wehrmachtban.

¹²⁹ Première Conférence Internationale d'histoire économique/ First International Conference of Economic History: Contributions, Communications. Stockholm Aout/August 1960. Paris–Hague 1960.

¹³⁰ A konferencia-beszámolóban Ránki így értékelte az első napot: „Rostow elméletén [...] kétségtelesen erősen érezhető a marxizmus hatása, a szerző is beismeri, hogy nézetei számos ponton érintkeznek a marxizmussal, ezért is határolja el magát tőle. [...] a vita egyébként inkább közgazdasági, mint gazdaságtörténeti volt, a keynesianizmus erős hatása volt érezhető a nyugati tudósokon.” Ránki György: Jelentés az 1960. évi stockholmi történész kongresszusról. 1960. szept. 19. BCEL 226/a. 1. d. 2. dosszié. Ezek a mondatok a publikált verzióban is megjelentek. *Ránki György: A stockholmi történész-kongresszus. Magyar Tudomány* 67. kötet Új folyam 5. (1960) 757–760.

az eszmei harcnak olyan terepe, amely kedvező lehetőségeket nyújt az ideológiai előretörésre, a marxizmus–leninizmus elméletén és módszerén nyugvó kutatás fölényének demonstrálására”.¹³¹

Ránki György kongresszusi beszámolójának egy másik mozzanata viszont nem került be a *Magyar Tudomány*-ban megjelent szövegbe, pedig pontosan jelezte, hogyan vélekedik az ifjabb generáció a nemzetközi kongresszussal megnyíló új lehetőségekről: „Ha azt akarjuk, hogy a mai 30 év körüli történész generáció alkalmas legyen a nemzetközi szereplésre, sürgősen elő kell segíteni a nyelvtudás fokozását. Ennek részben – passzív ismeret szempontjából – módja az otthoni tanulás, de az aktív nyelvtudáshoz elengedhetetlen a külföldi nyelvgyakorlat. Nézetem szerint az akadémiának valamilyen formában elő kellene segíteni, hogy az a fiatalabb történész-generáció (jelenleg 10–15 ember), melyre a közeljövőben egyre több feladat hárul, hosszabb időre kijuthasson külföldre s ott gyakorlati történész-munkát is végezve alaposan elsajátíthassa a nyelvet. Ez a jelenlegi akadémiai kiküldetési rendszer mellett nincs biztosítva.”¹³²

Pach ugyan már nem ehhez a generációhoz tartozott, 41 éves volt ekkor, ám neki is ez volt az első (észak-)nyugati útja. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság előkészületeivel új tér nyílt meg előtte. Stockholm fontos kapcsolatokat hozott számára, debatterként is sikeresen mutatkozott be, ajánlatot kapott, hogy publikáljon az *Economic History Review*-ban (amire végül csak 1966-ban kerül sor). A keleti tábor vezető kutatói is elégedettek lehettek vele. A kongresszusról visszatérve – ami nem ment simán, mert az 'open' jegyet hazafelé csak szeptember 3-ára sikerült érvényesíttetni¹³³ – úgy érezhette, hogy a tervezett nagy mű alapjai le van-

¹³¹ A Pach Zsigmond Pál és Berend Iván által szignált beszámoló fennmaradt nyers változatának tanúsága szerint a beszámoló az ipartörténeti szekcióról szóló gépelt része származhatott eredetileg Berendtől, az összes többi, így az idézett bekezdés is Pach kézírásával készült. BCEL 226/b. 2. d. A fenti idézetnek egy a Közgazdasági Egyetem lapjában megjelent cikkükben bukkantunk nyomára (de ez nem azonos szó szerint a géppel írt beszámolóval): *Pach Zsigmond Pál – Berend Iván: A marxista történettudomány nagy előretörése. A stockholmi nemzetközi történészkongresszusról. Közgazdász 1960. okt. 25.* A kongresszusról egyébként több beszámoló készült és jelent meg: a delegáció elnökétől, Molnár Erikától és a delegáció titkárától, Ránki Györgytől. A fenti gondolat mindegyikben szó szerint felbukkan. Ilyen egyöntetűség mellett nem érdemes az elsőseget finomabb filológiai módszerekkel elemezni.

¹³² Ránki György: Jelentés az 1960. évi stockholmi történész kongresszusról 1960. szept. 19. BCEL 226/a. 1. d. 2. dosszié. A Magyar Tudományban megjelent változat ezt a határozott és kritikus követelményt már nem tartalmazta. Kínálja magát ide Berend T. Iván legutóbbi visszaemlékezése a stockholmi kongresszusra vonatkozó élményeiről: „Első igazi nyugati utam 1960-ban Svédországba vezetett. Ez – akkor még nem is sejtettem – fordulópontot jelentett életemben, mivel a Nemzetközi Történettudományi Társaság Kongresszusára utazhattam. Ez volt életem első találkozása szakmám nyugati képviselőivel, ez volt az első alkalom, hogy ilyen fórumon, ha csak alig több mint 5 percre is, de hozzászólhattam egy vitához. Még ma is érzem a rettentő izgalmat, ami összeszorította a torkomat, ahogy szólásra emelkedhettem.” *Berend T. Iván: Naplementék (történelmi korszakvázlatok).* H. n. 2018. 186.

¹³³ Pach Zsigmond Pál: Utibeszámoló, 1960. szept. 5. BCEL 226/b. 2. d.

nak rakva. A későbbi kötetből visszatekintve valóban készen volt a nyugat-európai járadékfejlődésről szóló első és a magyarországi 15. század második felét elemző második fejezet, és amit előre persze még nem lehetett tudni, a stockholmi kongresszus 15–18. századi agrárkérdésekről szóló beszámolójának majdan függelékbe kerülő szövege is.¹³⁴ Már „csak” a közbenső érdemi elemző részt kellett ráépíteni a korreferátumban felvázolt koncepcionális vázra. A marxista összehasonlító történeti módszer és a „technikai segédmunkálat” arzenálja is készen állt a bevetésre. A munkára fordítható felszabadult időkeret és az elvárt extra teljesítmény nélkül korán megkapott nagydoktori cím csak plusz belső motivációt jelenthetett.

A mű születése azonban már egy következő történet. Ebben a tanulmányban az előtörténetet, a genezist akartuk megvilágítani: hogyan vezetett a hajdani Domanovszky-tanítvány útja az Orczy-birtokok ipari gazdálkodásától az eredeti tőkefelhalmozáson át a kelet-európai elkanyarodás tézisének megfogalmazásáig.

TURNING TO EAST, OPENING TO THE WEST: THE TWIST IN THE CAREER OF ZSIGMOND PÁL PACH

By György Kövér

SUMMARY

The only debate about the so-called “turn-off theory” of Zsigmond Pál Pach took place in 1991-1992 on the pages of the BUKSZ review. The paper explores the road which Zsigmond Pál Pach (1919-2001) travelled from his professional beginnings in the Domanovszky school to the formulation of the “turn-off theory” in the late 1950s and its presentation at the International Conference of Economic History in Stockholm. The questions raised are as follows: What kind of economic history did Pach study at the university in the mirror of his master’s thesis? What did his dissertation, handed in in 1948, retain of the professional heritage brought over from the Domanovszky school at a time when, already armed with the arsenal of Marxist historiography, Domanovszky was no more his doctoral supervisor? How did a citation from József Révai become the focus of Pach’s argumentation in 1950, and how had it disappeared therefrom as early as in his 1952 monograph? What factors drove Pach to revisit his opinion of 1952? How did he arrive at the formulation of the so-called “turn-off theory” in 1959?

---

¹³⁴ *Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Bp. 1963.

Bódy Zsombor

AZ ÖNMAGÁRA IRÁNYULÓ TEKINTET

Van-e jelenkortörténet, és ha nincs, mi az?

A múlt már nem világítja meg a jövőt,
az emberi szellem sötétben tapogatózik.¹

Minthogy történelme csak a múltnak van,
jelenkori történelem nem létezik.
A kifejezésben ellentmondás rejlik.²

A történeti valóság számbavétele – írja Gyáni Gábor – lehetetlen valamiféle nézőpont nélkül. Nézőpont hiányában a múlt valamely szeletéről rendezett képet alkotni nem lehet. A nézőpont szükségessége azonban sajátos feszültséget teremt a történetírásban, amelytől – a nézőponthoz kötöttség ellenére – elvárják, hogy igaz kijelentéseket tegyen.³ A probléma a történeti ismeretelmélet megfelelő kiegészítéseivel és pontosításaival kezelhető. Körüljárhatjuk például, hogy mit is értünk „igaz kijelentés”-en: esetleg csupán annyit, hogy a kijelentés elvileg cáfolható, de még nem cáfolták meg; vagy hangsúlyozhatjuk, hogy minden „igaz kijelentés” érvényességi köre korlátozott, s hogy az adott „igaz kijelentések” mellett más „igaz kijelentések” is tehetők meg. A történészek által megfogalmazható „igaz kijelentések” problémája még súlyosabb azonban az ún. jelenkortörténet esetében. A történész ugyanis természetesen a jelenben alakíthatja csak ki nézőpontját, s nem állíthatja magáról, hogy kívülről szemléli a jelen történéseit. A múltra vonatkozó „igaz kijelentések” esetében, ezek – mégoly korlátozott és ismeretelméleti megfontolásokkal behatárolt – érvényessége azon alapul, hogy a kutató külső – mert későbbi – nézőpontból szemléli a vizsgált korszakot. A jelenkortörténet esetében azonban ez nem lehetséges, ami miatt a történeti ábrázolás nézőpontfüggősége itt különös

¹ *Alexis de Tocqueville*: A demokrácia Amerikában. Ford. Miklós Lívia. Bp. 1993. 988. (Eredetiben: „Le passé n'éclairait plus l'avenir, l'esprit marche dans les ténèbres.”)

² Eredetiben: Tant qu'il n'est d'histoire que du passé, il n'y a pas d'histoire contemporaine. C'est une contradiction dans les termes. [A tanulmányban szereplő idegen nyelvű idézeteket a szerző fordította magyarra.] A kifejezésben ellentmondás rejlik.” *Pierre Nona*: „Présent”. In: La nouvelle Histoire. Sous la dir. de Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel. Paris 1978. 467.

³ *Gyáni Gábor*: Esemény és narratíva. A múlt és a jelen mint nézőpont. In: *Uő*: A történelem mint emlékmű. H. n. 2016. 50–82. Különösen A nézőpont a történeti megismerésben című alfejezet 54–59.

problémát jelent. A tanulmányban ennek a kérdésnek a körülményaira vállalkozom, s a vizsgálat végeredményben a történeti ismeretelmélet manapság jellemző megkérdőjeleződésével kapcsolatban is tanulságos megállapításokra vezethet.

A történeti nézőpont problémája

A történetírói nézőpont problémáját először két, egymással ütköző példával világítjuk meg. Timothy Garton Ash, felidézve, hogy miként volt tanúja Prágában a bársonyos forradalom egy eseményének, arról elmélkedett, hogy egy történész sem lesz nála kedvezőbb helyzetben az események megírásánál, hiszen azok közvetlenül a szeme előtt zajlottak, míg mások majd csak utólag, részleges források alapján próbálják meg rekonstruálni a történéseket.⁴ Ezzel szemben Reinhart Koselleck bemutatta, hogy a 19. század hajnalán komoly történészek elutasították egy egészen az akkori jelenig tartó, nagylélegzetű történeti munka megírásának javaslatát. Az ellenérvek szerint ugyanis a jelen viszonyai túlságosan gyorsan változnak, ami miatt a történészek nem képesek megragadni azokat, ráadásul – s ez a fő – hiányzik a megismeréshez szükséges megfelelő perspektíva is, amit csak az idő múlása teremthet meg.⁵ A két szemlélet különbözősége nyilvánvaló. Koselleck példája a tudományosnak tekintett történetírás kialakulásához kapcsolódik. Adódik a kérdés, hogy Timothy Garton Ash ezzel ellentétes felvetése azt jelzi-e, hogy véget ért volna a tudományos történetírás hozzávetőleg kétszáz éve kezdődött korszaka? Más szóval: történetírás-e a jelenkortörténet-írás?

E kérdés első pillantásra talán meglepő lehet, hisz rengeteg jelenkortörténeti kutatás folyik ebben a pillanatban is, s a szakfolyóiratokban sok jelenkortörténeti tanulmányt olvashatunk.⁶ Ugyanakkor azok a kutatók, akik rászánták magukat arra, hogy reflektáljanak a jelenkortörténet mint önálló diszciplína létjogosultságának kérdésére, bizonytalanságokat vagy válságjeleket diagnosztizáltak, amikor annak sajátosságait és helyét keresték.⁷ A jelenkortörténet-írás és a jelenkor ábrázolása Közép-Kelet-Európában még problematikusabbnak tűnik, mint a nyugati

⁴ *Timothy Garton Ash*: Introduction. In: *Uő: History of the Present. Essays, Sketches, Despatches from Europe in the 1990s*. New-York, NY 1999.

⁵ *Reinhart Koselleck*: Nézőpontfüggőség és időbeliség. A történeti világ historiográfiájának feltárásához. In: *Uő: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp. 2003. 201–237., itt: 228–230.

⁶ Áttekintés a jelenkortörténet helyzetéről országokonként: *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Hrsg. Alexander Nützenadel – Wolfgang Schieder. Göttingen 2004.

⁷ *Dirk van Laak*: Zeitgeschichte und populäre Geschichtsschreibung. Einführende Überlegungen. *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History* 6. (2009) 3. sz. 332–346. Nützenadel és Schieder szerint: „[es gibt] noch keinen allgemein anerkannten Konsens über die epochale Abgrenzung, thematisches Profil und methodische Grundlagen der Zeitgeschichte.” [Nincs még általánosan elfogadott konszenzus a jelenkortörténet módszertani alapjait, tematikai profilját és periodizációs

államokban.⁸ A professzionális történészek emlékezeti piaccal szemben megfogalmazott gyakori panaszában tükröződik az a tény, hogy a jelenkortörténet-írás valamiképpen gyengének tűnik az emlékezet különböző formáival és a történelem nem tudományos igényű megjelenítéseivel szemben. E piacon kimeríthetetlennek látszik mind a kínálat, mind a kereslet, és nem csak a közép-kelet-európai társadalmakban. Amíg a professzionális jelenkortörténettel szemben Közép-Kelet-Európában a politikai, addig Nyugat-Európában a gazdasági kihívások és csábítások tűntek veszélyesebbnek – legalábbis a legutóbbi időkig.⁹ A professzionális jelenkortörténet itt is, ott is gyakran mintha elveszne a történeti emlékezet és a populáris történelem termékeinek piaci kereslet és/vagy politika által vezérelt áradatában.¹⁰ A történészek munkái nem ritkán szürkének és hatástalannak bizonyulnak az amatőr történeti munkák, történelemmel foglalkozó televízió-adások, magazinok, blogok és youtube csatornák, a hagyományörző egyesületek és mozgalmak, valamint az állam vagy a pártok által irányított emlékezetpolitikai aktusok, továbbá a történeti turizmus keretében rendezett fesztiválok és események tömkelegével szemben. A szakmunkák nyilvánvalóan sokkal kisebb közönséget érnek el.¹¹ Miért olyan gyenge a történetírás – és különösen a professzionális jelenkortörténet – hangja a közelmúlt tanulmányozásának és ábrázolásának polifóniájában? Azt feltételezem, hogy két, egymással összefüggő ok áll a jelenkortörténet-írás pozíciójának gyengesége, pontosabban inkább tekintélyhiánya mögött. Az egyik külső (kulturális, piaci, politikai) körülményekben gyökerezik. Ezek különösen erős kihívást jelentenek a jelenkortörténet számára Közép-Kelet-Európában.¹² Tudománysszociológiai elemzésre itt nem vállalkozhatom, de

---

elhatárolását illetően.] *Alexander Nützenadel – Wolfgang Schieder: Einleitende Überlegungen.* In: *Zeitgeschichte als Problem* i. m. 8.

⁸ *Past for the Eyes. East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989.* Eds. Péter Apor – Oksana Sarkisova. Bp. 2008.

⁹ Gérard Noiriel panaszai szerint egyes jelenkortörténészek vagy akár egész kutatóintézetek nagyvállalatok megbízásából kutatják cégek történetét, s az eredményeket azután a cégvezetés a marketingben, és a lojalitás megteremtését célzó belső tréningeken használja fel. *Gérard Noiriel: A történetírás „vállása”.* Bp. 2001. Lásd még *Vergangenheitsbewirtschaftung. Public History zwischen Wirtschaft und Wissenschaft.* Hrsg. Christoph Kühberger – Andreas Pudlat. Innsbruck 2012.

¹⁰ *Barbara Korte – Sylvia Palatschek: Popular History Now and Then. An Introduction.* In: *Popular History Now and Then. International Perspectives.* Eds. Barbara Korte – Sylvia Palatschek. Bielefeld 2012. 7–11.

¹¹ Ez a tény indít sok történészt arra, hogy szerencsét próbáljon a történelem iránti igény által teremtett piacon. Lásd *Wolfgang Hardtwig – Alexander Schug: History sells! Angewandte Geschichte als Wissenschaft und Markt.* Stuttgart 2009.

¹² A professzionális történetírást ért külső kihívások, pontosabban a rájuk adandó válaszok kialakítása olyan elméleti kérdéseket vetnek fel, mint az emlékezet helye és szerepe a kortárs történetírásban, a tanúságtétel súlya más típusú történeti forrásokkal szemben, továbbá, hogy a tudományos történetírás mennyiben nem-emlékezet, és hogy az új média mennyiben változtatta meg az erőviszonyokat a tudományos történetírás és a magukat emlékezetként definiáló múltábrázolások között. Lásd *Mémoire,*

egy-két tény felidézésével utalnom kell arra a változásra, amelyen az elmúlt száz év során a professzionális történetírás a kulturális és politikai mezőben keresztülment. 1945 előtt, majd a szocialista korszakban is a történész szakma kiemelt figyelmet élvezett Magyarországon a politika részéről és fontos pozíciót foglalt el a kulturális tájképben. Klebelsberg Kuno is, Molnár Erik miniszterként volt a Magyar Történelmi Társulat elnöke – Hóman Bálintról és Andics Erzsébetről itt most nem is beszélve –, politikusi szerepük mellett a történész szakmát is irányították, s bár maguk forrásfeltáró, elemző kutatómunkát nemigen végeztek, mégsem lehet róluk azt állítani, hogy ne lett volna kompetenciájuk annak megítélésére, melyik történész nyújt komoly teljesítményt, melyik fiatal kutató tehetséges, s az adott pillanatban milyen kutatási területre érdemes irányítani a rendelkezésre álló erőket.¹³ Mindez ma elképzelhetetlen lenne. A 20. század során ráadásul a professzionális történészek gyakran vállaltak politikai szerepet is, amikor például háttérmunkát végeztek a külpolitikai döntés-előkészítésben – lásd a második világháború alatti, utóbb hiábavalónak bizonyult béke-előkészítő munkát – vagy részt vettek a kultúrpolitika formálásában, publicistaként tevékenykedtek a közéleti diskurzusok alakításában, vagy egyszerűen politikusi pályára léptek. (Utóbbira az 1989–1990-es változást követő periódusból több példát is ismerünk.) A történelem és a politika ilyen összefonódása ellenére azonban a szakmai diskurzus és a tudományos intézményrendszer, ha autonómiáját nem is mindig, de a minőség értékelésében a szakmai logikát lényegében mindig megőrizte: dilettáns szerzők és dilettáns szövegek nem kerülhettek be a szakmai vérkeringésbe. A politika által felemelt és az ideológiailag leginkább elkötelezett történészek sem maradhattak dilettánsok, ha tartósan helyet akartak a szakmában. Manapság a történetírás és a politika szintén összekapcsolódik, a kettő közti határt azonban rendszerint a politika oldaláról lépik át. Politikusok gyakran játszanak jelentős szerepet új történettudományi intézmények alapításával, amelyek feladatául „a múlt képeinek alakítását” szánják, miközben nem ismerik a történeti kutatás és írás saját logikáját, belső szabályrendszerét. Eközben a történészeknek a korábbi időszakokhoz képest elenyésző szerepük van a közéleti diskurzusok alakításában, sőt, mind kevesebb a szakmai intézményrendszer működésének alakításában is.¹⁴

Contre-mémoire, pratique historique. éd. Ádám Takács. Bp. 2009., különösen: *Ádám Takács*: Présentation. Uo. 6–9.

¹³ *Újvári Gábor*: „A Magyar Történelmi Társulat reneszánszának és legnagyobb virágzásának korszaka.” Klebelsberg Kunó. In: Hét társulati elnök. Szerk. Szilágyi Adrienn. (Századok könyvek 3.) Bp. 2018. 115–144.; *Lackó Miklós*: Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája. Századok 2008 (142) 1483–1536.

¹⁴ A jelenkortörténet helyzetét elemezve Rainer M. János is úgy látja, hogy nagyobb mozgásteret a szakma önerőből nem tud kivívni a külső kulturális és politikai körülmények változása nélkül. *Rainer M. János*: ...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképevel... In: A történész műhelye.

Ma pusztán történelmi szakmai erőforrásokra támaszkodva nem lehet a közéleti diskurzusok részesévé válni, miközben a politika azzal az igénnyel lép fel, hogy megszabja a szakmai diskurzusok irányát is.

A külső környezet és kapcsolatrendszer fent jelzett változásain túl azonban megfigyelhető a történelem legáltalánosabb értelemben vett felfogásának egy olyan belső változása is, amely gyengíti a professzionális történetírás helyzetét a külső kihívásokkal szemben. Ahogy Ash és Koselleck példáinak szembeállításai is rámutat, a történetírás egyes – gyakran impliciten maradó – premisszái és a történelmi idő felfogása oly módon megváltoztak, hogy az nehezzé teszi a külső kihívásokra adandó, kifelé is közvetíthető tartalmi válaszok kialakítását. A jelenkortörténet esetében – amint azt az erre a kérdésre irányuló, kevés számú elméleti reflexió egyike kifejti – különösen jól érzékelhető, hogy a történelmi időfelfogás változása paradoxszá tette a magát professzionálisnak tételező történetírás öndefinícióját.¹⁵ S noha a jelenkortörténet-írás különösen problematikus lehet Közép-Kelet Európában, ahol a politikai szereplők gyakran és közvetlenül próbálják meg alakítani a jelenkortörténelmi kutatások témakörét, a történelmi időfelfogás e paradoxszá válása általános természetű és egyáltalán nem csupán e régióra jellemző.

A történetírás történetében persze sok kulcsfontosságú paradoxon játszott szerepet. A 19. században, sőt később is ilyen volt a történetírás objektivitásra való törekvése, miközben maga is a nemzetépítés projektjének egyik fontos szereplője volt.¹⁶ A hasonló paradoxonok megtermékenyítőek is lehetnek.¹⁷ Az a paradoxon azonban, amely a jelenkortörténet-írás fogalma mögött rejlik, a jelenlegi kulturális és politikai konstellációban gyengíti a professzionális történetírás pozícióját a múlt megjelenítésének egyéb formáival szemben. Ebben az értelemben a jelenkortörténet pozíciójának gyengesége nem a tudományos produkció belső gyengeségéből fakad. A jelenkortörténet-írás számos kiváló, innovatív kutatási projektet tud felmutatni itthon és külföldön egyaránt, s produktív viták

---

Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár 2015. 175–183. A népszerű, azaz nem szakközönségnek szánt történetírás helyzetének hosszabb távú áttekintését lásd *Stefan Berger: Professional and Popular Historians. 1800 – 1900 – 2000*. In: *Popular History Now and Then. International Perspectives*. Bielefeld 2012. 13–29.

¹⁵ Jaap den Hollander a jelenkortörténet paradox episztemológiáját a következőképpen fejezte ki: “Can we describe our own *Zeitgeist*, or would that amount to a kind of bootstrapping à la von Münchhausen?” [Le tudjuk írni a saját korszellemünket, vagy ez ahhoz lenne hasonlatos, ahogy Münchhausen báró a hajánál fogva kiemelte saját magát a mocsárból?] *Jaap den Hollander: Contemporary History and the art of self-distancing*. In: *Historical Distance: Reflections on a Metaphor*. Eds. Jaap den Hollander – Herman Paul – Rik Peters. *History and Theory* 50. (2011) 4. sz. 52.

¹⁶ *Gyáni Gábor: Kulturális nacionalizmus és a tudományok: a történetírás példája*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem*. H. n. [Bp.] 2018. 67–88.

¹⁷ *Stefan Berger: The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015. 140–224.

folynak a folyóiratokban és konferenciákon is. E kutatások és viták eredményei azonban nagyon nehezen közvetíthetőek, és kevés a meggyőző erejük – ha úgy tetszik, tekintélyük is – a szélesebb közönség szemében.¹⁸ A piacon (mindazok körében, akik múltábrázolásokat állítanak elő és ilyeneket fogyasztanak) nem mutatkozik érdemi fogadókészség arra, hogy a professzionális jelenkortörténet a közelmúltól alkotott tudás legitim elbírálójaként lépjen föl. Egyes országokban (például Németországban) a professzionális jelenkortörténet talán viszonylag erős pozíciókkal rendelkezik, másutt viszont helyzete kimondottan gyenge – így Közép-Kelet-Európában is. Pierre Nora diagnózisa szerint a történetírás Franciaországban is az összeomlás szélén áll az emlékezet változatos formáinak áradata miatt.¹⁹ François Hartog megállapítása szerint a történelem korábbi onnipotenciáját egy impotencia váltotta fel.²⁰ Úgy véljük, hogy a probléma a történeti időfelfogás változásában gyökerezik. A történeti időbeliség struktúrájának átalakulása ugyanis, ahogyan arra a bevezetőben is idézett példák utaltak, megkérdőjelezte azokat az alapokat, amelyekre a magát tudományként meghatározó történetírás épült, amelyekre támaszkodva kommunikált a teljes kulturális mezővel, s amelyekre a jelenkortörténet – talán önmaga szerepét félreértve – továbbra is hivatkozik, amikor magát a történettudomány mint diszciplína részeként írja le, és próbálja védeni pozícióját az emlékezeti piaccal szemben.²¹

Időfelfogás, tudományos történetírás és jelenkortörténet

A jelenkortörténet tudományos diszciplínaként viszonylag új fejleménynek tekinthető. Pierre Norának az egyetemen még azt tanították, hogy nem lehet 1918 utáni kérdésekről disszertációt írni.²² Gérard Noiriel szerint Angliában az első világháború előtt nem írtak 1837 – a választójogi reform – utáni témáról tudományos munkát. A francia forradalom tudományos vizsgálata a százéves évforduló,

¹⁸ A történelem és az emlékezet kapcsolatának, valamint a múlt politikai használatának problémáit összefoglalja Gyáni Gábor: *Történelem, vagy csupán emlékezet*. In: *Uő: A történelem mint emlék(mű)*. H. n. [Bp.] 2016. 19–34. Noha Gyáni is szükségesnek tartja a történetírás belső változásait ahhoz, hogy válaszolni tudjon a külső kihívásokra, egészében optimista marad a történetírás teljesítőképességét illetően.

¹⁹ *Pierre Nora: L'histoire au péril de la politique*. (<https://bit.ly/3j2C784>, letöltés 2020. júl. 30.) Nora értelmezésében a történelem politikai használata nem kizárólag a pártpolitikuskhoz kötődik, ide sorolja a történelem civil mozgalmak általi tematizációját is.

²⁰ *François Hartog: Croire en l'histoire*. Paris 2013. 29.

²¹ Például *Apor Péter: Hitelesség és hitetlenség: emlékezet, történelem és közelmúlt-feldolgozás Kelet-Közép-Európában*. Korall 2010. 41. sz. 159–183.

²² *Nora, P.: L'histoire au péril de la politique* i. m. Jaap den Hollander szintén megjegyzi, hogy az 1960-as évek elején neki az iskolában nem tanították a megelőző ötven évet történelemként. Lásd *Contemporary History* i. m. 55.

azaz 1889 körül kezdődött. Noha a jelenkortörténet fogalma a 20. század elején már létezett – Franciaországban eredetileg 1789-re, Angliában 1837-re datálva annak kezdetét –, a professzionális történészek többnyire tartózkodtak annak a korszaknak a vizsgálatától, amelyből még éltek kortársak.²³ Nagyjából az 1970-es évek elejétől kezdve azonban – nem minden előzmény nélkül – a jelenkor kutatása rendkívül népszerűvé vált a történészek körében – párhuzamosan a történeti emlékezet fogalmának expanziójával. Ma már semmi meglepő nincs abban, ha valaki 20-25 évvel korábbi vagy a jelenhez még közelebb eső témákról ír történeti munkát. Az emlékezet tanulmányok (Memory Studies) köre pedig időközben majdhogynem önálló diszciplínává nőtte ki magát.²⁴

Ahhoz, hogy megérthessük a történeti emlékezet és a jelenkortörténet felemelkedésének okait és természetét, meg kell értenünk, hogy miért volt korábban tartózkodó a történetírás a jelen tanulmányozásával szemben. A történetírók hosszú időn át nem ódzkodtak attól, hogy vizsgálatuk tárgyául a jelent válasszák, sőt ellenkezőleg, nagyon is saját jelenüknek szentelték figyelmüket. Koselleck, aki bámulatos tudással rendelkezik a klasszikus auktorok műveit illetően, bemutatta, hogy Hérodotosztól a 18. századig a történetírók valójában nagyobb részét a saját korszakukat tanulmányozták. Ennek több oka volt, de az egyik legfontosabb mozgatórugó mégis módszertani. A jelen ugyanis közvetlenül hozzáférhető volt, a történetíró maga is szemtanú, vagy legalábbis hagyatkozhatott szemtanúk beszámolóira. Megfelelő óvatossággal kezelve pedig a szemtanúk beszámolói megbízhatóbbnak számítottak, mint a mindig töredékes – és könnyen hamisítható – régi dokumentumok. Lessing híres megfogalmazása szerint: „Egyáltalán, azt hiszem, hogy az igazi történetíró névre csak az méltó, aki saját korának és saját országának történetét írja. Csak ő tud tanúként fellépni és csak ő remélheti, hogy az utókor is ekként fogja becsülni.”²⁵ A 18. század végén azonban épp az ellenkező megközelítés vált dominánssá a történetírással hivatásosan foglalkozók körében: ettől kezdve, amint a bevezetőben a Koselleck által is idézett példa mutatta, a történetírás mint diszciplína a már befejezett, lezárt múlt tanulmányozásának tudományává vált. A jelennel, közelmúlttal foglalkozó történetek írása természetesen nem szűnt meg a 19. században sem, ám az az „igazi”, tudományosnak tekintett történetíráshoz képest alsóbbrendű

²³ *Noiriel, G.*: A történetírás „válsága” i. m. 45–47.

²⁴ *Keszei András*: Az emlékezet rétegei. Korall 2010. 41. sz. 5–34.

²⁵ Rövidítve idézi *Contemporary History* i. m. 55. Az eredeti: „Überhaupt aber glaube ich, dass der Name eines wahren Geschichtschreibers nur demjenigen zukömmt, der die Geschichte seiner Zeiten und seines Landes beschreibt. Denn nur der kann selbst als Zeuge auftreten, und darf hoffen, auch von der Nachwelt als ein solcher geschätzt zu werden.” *Gotthold Ephreim Lessing*: Zwei und funfzigster Brief. Den 23. August 1759. In: *Ästhetische Schriften. Briefe, die neuste Literatur betreffend*. Hrsg. Michael Holzinger. Berlin 2014. 130. A továbbiakban Lessing a nem szemtanúként, másodkézből dolgozó és ezért feledésre ítélt történetírók hiábavaló fáradtságán sajnálkozik.

műfajnak számított. Újságírók és publicisták művelték, akik miközben állást foglaltak a jelen vitáiban, a folyamatok előrejelzésének vagy a jövőre vonatkozó javaslatok megfogalmazásának nyilvánvalóan tudománytalan feladatára is vállalkoztak, nem ritkán a közelmúltra való hivatkozással.²⁶

A történelem e ma már idejétmúltnak számító felfogásából kiindulva deklarálta Pierre Nora, a történeti emlékezet kutatásának későbbi kezdeményezője, mégpedig egy akkor nagyon is újító szellemű kötetben az 1970-es években, hogy jelenkortörténet nem létezik. Számára a jelenkortörténet-írás nélkülözi „a tárgyat, a státuszt és meghatározást a tudományok rendszertanában”.²⁷ Nora megállapítása a történetírás hosszú ideig érvényesnek tekintett alapjain nyugszik. A történészek nem mérlegelték Nora kijelentésének valódi súlyát, sőt egyszerűen figyelmen kívül hagyták azt, s ezzel együtt nem tudatosították, hogy a jelenkortörténet felemelkedése milyen módon forgatta fel a történetírás korábbi rendjét, elsősorban is a történeti idő felfogását. A jelenkortörténet a mai napig is csak elvétve vált módszeres episztemológiai tanulmányok tárgyává.²⁸

Azok a történészek, akik a jelenkortörténet mint diszciplína mibenlétére egyáltalán reflektálnak, a történetírás egyik ágaként határozzák meg azt, elkülönítik a történeti emlékezet különböző formáitól, s ugyanakkor más jelentudományokkal állítják párhuzamba, mint amilyen a politológia, a szociológia vagy az etnológia.²⁹ A jelenkortörténetnek ez a definíciója implicite továbbra is érvényesnek tekinti azokat a premisszákat, amelyekre alapozva bő kétszáz éve a történetírás mint tudományos diszciplína megszületett, s nem vesz tudomást arról a változásról, amit éppen a jelenkortörténet megjelenése hozott a történeti idő felfogását illetően. A szituáció azért is különös, mert a historiográfia régen feltárta ezeknek a premisszáknak az eredetét, s elemezte az adott időszakhoz kötődő működésüket.³⁰ Amikor azonban ezek a premisszák nem a történeti elemzés tárgyai, akkor

²⁶ Reinhard Koselleck: „Újkor“. Modern mozgásfogalmak szemantikájáról. In: *Uő: Elmúlt jövő* i. m. 386–387.

²⁷ Az eredeti: „sans objet, sans statut et sans définition”. Nora ugyan itt leszögezi: “Tant qu’il n’est d’histoire que du passé, il n’y a pas d’histoire contemporaine. C’est une contradiction dans les termes.” [“Míthogy történelme csak a múltnak van, jelenkori történelem nem létezik. A kifejezésben ellentmondás rejlik.”] Pierre Nora: *Présent*. In: *La nouvelle Histoire*. Éd. Jacques Le Goff – Roger Chartier – Jacques Revel. Paris 1978. 467.

²⁸ Jaap den Hollander szerint “the theoretical status of contemporary history [is] enigmatic” és “deserves more theoretical reflection than it has received up to now.” [„a jelenkori történelem elméleti státusza nem megoldott” és „több elméleti reflexiót igényelne, mint amennyi eddig osztályrészül jutott.”] *Contemporary History* i. m. 51–52.

²⁹ Gabriele Metzler: *Zeitgeschichte: Begriff – Disziplin – Problem*. (<https://bit.ly/3aM4bcO>, letöltés 2020. aug. 3.)

³⁰ Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetírás Herdertől napjainkig*. Bp. 1988.; Koselleck, R.: *Elmúlt jövő* i. m.

– különösen, ha a történetírás emlékezettel szembeni védelméről van szó – továbbra is, félig kifejtetten vagy impliciten a történetírás alapjának tekintik őket.

Alapjában véve konszenzus uralkodik azt illetően, hogy a professzionális történetírás a 19. században négy premisszára épült. A legfontosabb ezek közül talán a tudományosan vizsgálható lineáris történeti folyamat feltételezése volt. A 18. század végére a történetírók nem egy országnak, egy uralkodónak vagy uralkodóháznak a cselekedeteiről írtak, hanem az önmagában vett, elvonatkoztatott egyetemes történelem (*Universalgeschichte*) egy szeletéről adtak számot. A második premissza a múlt és a jelen közötti választóvonal tételezése volt. Eszerint a történelem lineáris folyamatában a fejlődés – vagy legalábbis a változás – mindig meghaladja a múltat, innen a múlt és jelen közötti alapvető különbség, s ugyanezért a jelen mindig nyitott további, jövőbeli történeti változásokra. A jelen perspektívájából a múlt – éppen azért, mert elmúlt – csupán a fennmaradt források módszeres feldolgozásával tanulmányozható. A harmadik premissza annak a feltételezése volt, hogy rendelkezésre is áll az a módszertan, amely képes átívelni a jelen és a múlt közötti távolságot, értelmezve a múltból származó forrásokat. A negyedik pedig maga a nemzeti keret volt, az a tény, hogy a történetírás a nemzetépítés részeként született, s ez magától értetődő értelmezési keretet, valamint kifelé való kommunikálhatóságot biztosított a történeti kutatások eredményeinek.³¹

A jelenkortörténet időfelfogása szempontjából a négy premissza közül az első és a második a legérdekesebb. A tapasztalati tér és a várakozási horizontok kosellecki elemzéséből tudjuk, hogy a történelem temporalizációja a 18. és 19. század fordulóján ment végbe. A temporalizáció teremtette meg a múlt, jelen és jövő azon percepcióját, amely lehetővé tette a lineáris történeti perspektívát. Ezzel egyúttal megteremtette a haladás ideáját is vagy legalábbis annak lehetőségét, mivel a jövőre irányuló várakozások azon a meggyőződésen alapultak, hogy a jövő más lehet, másnak kell lennie, mint amit a múltban tapasztaltunk. Mindazonáltal annál a kérdésnél, hogy a történeti idő haladást vagy csupán változást hoz-e magával, számunkra itt lényegbevágóbb az, ahogy a történelem temporalizációja hozzájárult a történeti megismerés elméletének kifejlődéséhez.³² A gondolat, hogy egyes események különböző történetírók perspektívájából különbözőképpen látszanak, már a 16. század óta jól ismert volt, ekkor azonban a perspektíva időbeli dimenziót nyert. A történeti

³¹ A történetírás kialakulásának alapjairól *Lucian Hölscher*: Die Entdeckung der Zukunft. Frankfurt am Main 1999. 9–10.; *Thomas Etzemüller*: „Ich sehe das, was Du nicht siehst.” Zu den theoretischen Grundlagen geschichtswissenschaftlicher Arbeit. In: Neue Zugänge zur Geschichte der Geschichtswissenschaft. Hrsg. Jan Eckel – Thomas Etzemüller. Göttingen 2007. 27–68. A nemzetről mint referenciális keretről lásd *Berger, S.*: The Past as History i. m.

³² „A történeti perspektivitás elmélete azáltal legitimálja a történeti megismerés megváltozását, hogy az időbeli egymásutánnak megismerésszervező szerepet tulajdonít. A temporalizálódás magasabbrendű igazságokká alakítja a történeti igazságokat.“ *Koselleck, R.*: Elmúlt jövő i. m. 388.

megismerésnek ezzel egy olyan elmélete és gyakorlata jött létre, amelyben az időbeli távolság döntő tényező, mert az teszi egyáltalán lehetővé a megismerést.³³ Ez azonban csak úgy volt lehetséges, hogy a történetírás legalább részben a történelmen kívüliként tételezte magát, vagy pontosabban egy múlt utáni időpontba, azaz a jelenbe helyezte magát. A múlt és a jelen közötti törés tételezése biztosította, hogy a már elmúlt, tanulmányozandó események a jelentől független, önálló léttel bírjanak. Mint külső tárgyak csak a történelem lezárt korszakai létezhetek a történész elemző tekintete számára. A történész jelene és az attól alapjaiban különböző múlt közötti távolságra szükség volt ahhoz, hogy a történeti módszertan működhessen.

Múlt és jelen alapvető különbségéből következett, hogy a jelen sem állandósulhatott; a jövő nyitott volt. A jelen egy korábbi korszak immár elmúlt jövőjeként egykor épp úgy előre jelezhetetlen volt, mint ahogy a jövő megjósolhatatlan a jelen jelenből. A történeti változásnak ez a hite, amely szerint a várakozási horizont, bár összefüggött vele, mindig különbözött a már tapasztalttól, hiányzott az idő korábbi felfogásából, amely nem várta, hogy a folyamatban lévő események minőségi változást hozzanak az emberek és a dolgok világában.³⁴ Csak a 18. század végén, amikor kezdték úgy tapasztalni, hogy a jelen radikálisan különbözik a múlttól – s ennek alapján feltételezték, hogy a jövő is eltér majd a jelentől –, csak ekkor tudott megjelenni a történeti diszciplína, amely a már lezárt, változtathatatlan múltat tanulmányozta a múlton túl lévő jelen perspektívájából. Ez a történetírás nem vállalkozhatott a jelen történeti elemzésére, mert tekintete csak a már lezárt múlt felmérésére volt alkalmas, módszerei csak a régebbi múltból megmaradt források értelmezésére voltak hivatottak.³⁵ Ahogy Arthur C. Danto arra a panaszra válaszol, hogy a történészek nem tudják személyesen megtapasztalni azokat az eseményeket, amelyeket tanulmányoznak, megfogalmazta: „a történelem lényege éppen az, hogy nem úgy tud a történésekről, ahogy a tanúk, hanem úgy, ahogyan a történészek, azaz későbbi eseményekkel is összefüggésben és egy nagyobb időbeli egység részeként”.³⁶

A múlt, jelen és jövő hármas struktúrájából azonban nem pusztán a múlt és a jelen közötti szakadék játszott szerepet a tudományos történetírás felemelkedésében. A jövő nyitott volta a történetírás szempontjából nem csupán a múlt és a jelen

³³ Michel de Certeau meglátása szerint az idő egyszerre lett tárgy és mérési eszköz a történészek számára. *Michel de Certeau: Histoire et psychanalyse entre sciences et fiction*. Paris 1987. 89.

³⁴ Lásd pl. Danto elemzését Thüikudidész időfelfogásáról. *Arthur C. Danto: Analytical Philosophy of History*. Cambridge 1968. 22–23.

³⁵ Lásd *Ezsemüller, T.*: „Ich sehe das, was Du nicht siehst.” és *Theo Jung: Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit*. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker. *Moderne. Kulturwissenschaftliches Jahrbuch* 6. (2010/2011) 172–184.

³⁶ Az eredeti: “the whole point of history is *not* to know about actions as witnesses might, but as historians do, in connection with later events and as parts of temporal wholes.” *Danto, A. C.: Analytical Philosophy* i. m. 183.

különbségének elgondolásából fakadó semleges következmény volt. A múlt tanulmányozása nem volt független a várakozási horizonttól, mert a történész múltra irányuló, vizsgálódó tekintetét a jövőre irányuló várakozások vezették. A jövőre irányuló várakozások természetesen nem mindig teljesülnek, sőt többnyire nem, mindamelllett Koselleck szerint a jövő horizontja hozzájárul a jelen meghatározásához, tulajdonképpen része annak, s így azt is meghatározza, hogy a múlt milyen eseményei érdemesek a tanulmányozásra a jelenbeli történész számára. S a jövő nem a maga általánosságában volt képes orientálni a történész munkáját, hanem mint valaminek a jövője, mégpedig annak a közösségnek, amelyhez a történész is tartozott, amellyel azonosult s amelynek múltját kutatta. A történelem fogalma elgondolhatatlan lett volna a történelem alanya nélkül, és leggyakrabban a nemzet volt az, amelynek történelme volt. Ha a történész tekintete ennél nagyobb távlatokat próbált átfogni, akkor a „nyugat” lehetett a történelem alanya.³⁷

A jelenkortörténet-írás felemelkedése – a történeti emlékezet boomjával együtt – véleményünk szerint azt jelzi, hogy ez az időfelfogás és a fent leírt premisszák érvényüket veszítették. Előfordulhat, hogy a jelenkortörténet így félreérti önmagát, amikor a történetírás egy aldiszciplínájának és a 19. század hajnalán kialakult történetírás folytatójának tartja magát. Kérdéses, hogy a jelenkortörténet egyáltalán valaha is kapcsolódott-e a történetírást egykor alapító hármassztruktúrához. A jelenkortörténet felemelkedése ugyanis, ahogy Hollander fogalmaz, „bizonyos értelemben [...] az 1800 előtti tradíció rehabilitálását jelenti”.³⁸ És ebből a nézőpontból kérdésesnek tűnik az is, hogy a tapasztalati tér és a várakozási horizont kapcsolatára épülő történetírás egészének ismeretelméleti alapjai fennállnak-e még az után a változás után, amelyet a jelenkortörténet felemelkedése is jelez – s amelyet François Hartog és mások is diagnosztizáltak – a történeti időfelfogást illetően.

Ez a kérdés azért fontos a jelenlegi kulturális és politikai kontextusban, mert a történetírás számos védelmezője a bevezetőben említett kihívásokra válaszul a diszciplína régi módszertanára hivatkozva kritizálja a történelem szakszerűtlen felhasználását. A professzionális történetírás oldaláról a megfelelő módszertan hiánya a legfontosabb kritikai megállapítás a nem szakmai történelemábrázolásokkal szemben: a szakszerűtlen múzeumi kiállításokon, a történeti kontextust rosszul megidéző emlékműveken, a torzító dokumentumfilmekben, a történelmi utalásokkal

³⁷ *Stefan Berger*: Introduction – Constructing the Nation through History. In: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke 2015. 1–21.

³⁸ “[C]ontemporary History finally became an academic subdiscipline, complete with its own chairs, journals, and research institutes. In a sense, this meant a rehabilitation of the tradition from before 1800.” [A jelenkortörténet végül akadémiai aldiszciplínaként intézményesült, tanszékekkel, folyóiratokkal, kutatóintézetekkel. Bizonyos értelemben ez az 1800 előtti tradíció rehabilitálását jelenti.] *Contemporary History* i. m. 55.

teletűzdelte patetikus ünnepi beszédeken és a gyenge történelmi regényeken mind a megfelelő értelmező kontextust megteremtő módszertant kérik számon.³⁹ Ám miközben a szakmaiság védelme fontosabbnak tűnik, mint valaha, a védelmül hivatkozott módszertan – amely a vázolt történelmi időfelfogáson nyugszik, s amely egykor tudománnyá tette a történetírást – megkérdőjelezhetővé vagy számos diagnózis szerint maga is történelemmé, a múlt részévé vált. Az emlékezet áradata és a történetírás legújabb fejlődési irányjai ezt a kérdést megkerülhetetlenné teszik.

Az emlékezeti piac expanziója és a történészek reakciói

Érdemes kicsit elidőzni a történelmi emlékezet hullámánál, mert olyan jelenség ez, amely jól mutatja, hogy a történetírás klasszikus koncepciója hogyan kérdőjeleződött meg. A történelmi emlékezet – és az örökség – fogalmának fejlődéséről számos tanulmány áll rendelkezésre.⁴⁰ E fogalmaknak az 1970-es évek végén kezdődött felemelkedését egyfajta krízisjelenségként értékelik. Gyakran metaforákkal írják le, betegség, abúzus vagy természeti katasztrófák képével, mint például az áradat. Ezek az elemzések a történelmi emlékezet jelenségkörét a professzionális történetírás számára veszélyként azonosítják, vagy a professzionális történetírás válságának eredményeként értelmezik.⁴¹ Emlékezetnek és történetírásnak ez a szembeállítás nem mai keletű; Halbwachs, az emlékezet kutatásának egyik elindítója is szembe állította már a történelmet és az emlékezetet, éppen az időhöz való viszonyulásuk eltérése miatt. Az utóbbi mindig egy élő emberi közösséghez kötött, míg a történelem kívül áll a lehetséges közösségeken, s feladata nem a megemlékezés, hanem az elemzés.⁴² Az emlékezet őrzi az időnek egy olyan tapasztalatát, amelyen keresztül a megemlékező közösség fenntartja önmaga identitását, míg a történész feladata, Halbwachs szerint, a múlt időbeliségének feltárása, függetlenül minden megélt időtapasztalattól és a jelentől. Halbwachs úgy vélte, hogy ha a történész az emlékezet területére

³⁹ Például *Apor P.*: Hitelesség és hitetlenség i. m.

⁴⁰ Az örökségről általában *Sonkoly Gábor*: Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történelmi értelmezései. Bp. 2016. 17–33. Az örökségről Közép-Európában lásd *Péter Erdősi – Gábor Sonkoly*: Levels of National Heritage Building in Central Europe since 1990. In: *Kulturerbe als soziokulturelle Praxis*. Hrsg. Mórítz Csáky – Monika Sommer. Innsbruck–Wien–Bozen 2005. 47–163.

⁴¹ *Gyáni G.*: Történelem, vagy csupán emlékezet i. m.; *Rainer M. J.*: "...az emlékezet is konfrontálódott a történetírás múltképpel..." i. m.; *K. Horváth Zsolt*: Az emlékezet betegei. Bp. 2015.; *Tzvetan Todorov*: Les abus de la mémoire. Paris 1995.; *Jacques Revel*: Le fardeau de la mémoire. In: *Parcours critique. Douze exercices d'histoire sociale*. Paris 2006. 371–387.

⁴² Pierre Nora szerint a fordulat, amikor a történetírás eltávolodott attól az emlékezeti funkciótól, amelynek betöltésére a 19. században létrejött, s ehelyett egy kritikai funkciót vett magára – amit lényegében az Annales iskola létrejöttéhez köt Nora –, nagyjából azzal egyidőben történt, amikor Halbwachs megírta elemzéseit a kollektív emlékezetéről. Lásd *Nora, P.*: Pour une histoire contemporaine i. m.

lép, megszűnik történész lenni.⁴³ A történetírás és az emlékezet konfliktusa tehát megfogalmazódott már a két világháború között született első elemzésekben, hogy azután a problémát újra fölfedezzék az ezredforduló környékén.

A történetírás alapvetően két módon reagált az emlékezeti boomra. Vagy maga is belépett az emlékezeti piacra, hogy elérje a szélesebb olvasóközönséget, ami egyúttal persze némiképp új irányt is szabott tevékenységének, vagy egy védekező pozíciót foglalt el.⁴⁴ Az elutasító álláspont azt hangsúlyozza, hogy a történetírás kérdéseit nem irányíthatják a politikusok, az emlékezeti igényeiket megfogalmazó közösségek, vagy a média, a piaci kereslet. Ha történészek közvetlenül az emlékezeti piac kiszolgálóivá válnak, akkor bár nőhet a közönségük, lemondanak a tudományosság igényéről, a szigorú módszertanról. Ez az álláspont egyúttal kritikus a múltnak mindazon emlékezeti formájával szemben – kiállítások, mesterséges rítusok, megemlékezések, szövegek –, amelyek a professzionális történetírás szemszögéből pontatlanok és nem kellően ellenőrzöttek. Piaci vagy politikai emlékezeti igényekkel szemben elutasító reakciókat ismerünk jócskán, amelyek minden különbözőségük ellenére egyformán konzervatívák a történetírás módszertanát illetően.⁴⁵ Apor Péter ebben az értelemben emelte ki az emlékezet fogalmának – és kultuszának – problematikus pontjait. Egyrésztől felrótta az emlékezet-tanulmányoknak, hogy gyakran egy circulus vitiosus-ba vezetnek. A közösség identitása ugyanis a kollektív emlékezet által meghatározott, ám az emlékezet nem függ mástól, mint az identitástól.⁴⁶ Mások – Norával egyetértve – a történetírást is csupán az emlékezet egy formájának tekintik,⁴⁷ amely egy adott, és eltűnőfélben lévő kulturális konstellációban vezető szerepet tölthetett be a múlt képének alakításában. Ebből az álláspontból nézve a klasszikus történetírás fogalmi alapjainak eltűnése nem vesztesség a múlt megértése szempontjából. Apor viszont nem ért egyet azzal az elképzeléssel, hogy az emlékezet bármely formája autentikusabb viszonyulást fejez ki a múlthoz, mint a racionális forráskritikára és bizonyításra alapozott elemzés. Ez az álláspont kitart a tudományos kérdésfeltevés belső logikát követő fejlődése, a forráskritika tudós elgondolása, a racionális bizonyítás mellett, amelyek biztosítják a dokumentumok megfelelő kontextusban való megfelelő értelmezését, s amelyek nem őrizhetik meg szerepüket a társadalmi emlékezet formáiban.⁴⁸

⁴³ Maurice Halbwachs: *La mémoire collective*. Paris 1997. 122–135.

⁴⁴ Egyes történészek némi időbeli eltéréssel, illetve szituációtól függően akár mindkét utat is járhatják.

⁴⁵ Romsics Ignác: Új tendenciák az ezredforduló történetírásában. *Múltunk* 56. (2011) 2. sz. 130–144.; *Új: A múlt arcai*. Bp. 2015.; *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m.

⁴⁶ *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m. 164–166.

⁴⁷ Peter Burke: *Varieties of Cultural History*. Ithaca–New York, NY 1997. 40–59.

⁴⁸ Apor a racionális forráskritikára alapozott bizonyítás módszertanát kívánja újra megerősíteni, amely alapján a történetírás minden egyéb múltábrázolás autenticitásának bírója lehetne. Lásd *Apor P.: Hitelesség és hitetlenség* i. m. Azonban akár tudásszociológiailag, akár éppen a történetiség szempontjából

A történetírás – hagyományos módszertannal legitimált – tudományosságának hangsúlyozása azonban, amely egyben kritikai szerepet tulajdonít a történelemnek, önmagában nem bizonyul hatékonynak az emlékezetre irányuló piacilag vagy politikailag vezérelt kereslettel szemben. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta, a forráskritika és a tudományos elemzési módszerek önmagukban nem elégségesek az autenticitás biztosításához. Ahhoz, hogy a múltból alkotott tudás érvényesnek számítson, a jelennek el kell fogadnia saját tudásaként, ami azt jelenti, hogy mégiscsak találkoznia kell a szakmán kívüli kulturális mezőn valamiféle kereslettel.⁴⁹ Vagyis a professzionális történetírás hangjának, az általa teremtett tudásnak autentikusként kellene érvényesülnie egy olyan sokszereplős emlékezeti piacon, ahol a történeti cselekvőség (*agency*) tapasztalata öröklődik, vagy legalábbis emlékezeti diskurzusok megjelenítik azt.⁵⁰ Az emlékezet és a szemtanúk kortárs történelme erős versenytárs ezen a piacon, s nem kötődik a klasszikus történetírás vázolt premisszáihoz, hiányzik belőle a lezárt múlt, jelen és nyitott jövő egymásra vonatkoztatott hármasság időstruktúrája.⁵¹ Ez olyan kihívást jelent, amelyet nem lehet megválaszolni egyszerűen a tudós történetírás szükségességének hangsúlyozásával. Már maga az is kérdéses, hogy vajon a jelenlegi történetfelfogás egésze még a múlt, jelen s jövő dinamikájában mozog-e, amire egykor a történetírás alapult, vagy pedig e klasszikus időfelfogás már elveszítette érvényességét. Ha így lenne, a klasszikus időfelfogáson alapuló módszertan nem biztosítana többé megbízható vagy legalábbis a kulturális piacon értékesíthető alapokat nemcsak a jelenkortörténet, de a modern történetírói tudás egésze számára sem.

A múlt véget ért?

Neves történészek és gondolkodók, mint Hannah Arendt, Reinhart Koselleck és François Hartog diagnosztizáltak törést a történeti időben, illetve időfelfogásban. Egy a múlt és a jelen közötti kapcsolatot vizsgáló tanulmányában Arendt a következő megállapítást tette a történeti idő kontinuitásának elvesztéséről: „[H]a nincs hagyomány – amely szétválogat és neveket ad, amely adományoz és megőriz, amely jelzi, hogy hol vannak és mit érnek a kincsek –, akkor úgy tűnik, nincs

---

nézzük, nem magától értetődő, hogy az említett racionalitás és módszertan minden korszakban egyformán érvényes lenne. Az időfelfogást, a történelem elképzelését illető változások, más oldalról az intézményes feltételrendszerek átalakulása és az egész szociális-kulturális tájkép változása megváltoztatja a történetírás helyiértékét s módszertanának működőképességét is.

⁴⁹ Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 11–30.

⁵⁰ Sybille Frank: Der Mauer um die Wette gedenken. Die Formation einer Heritage-Industrie am Berliner Checkpoint Charlie. Frankfurt am Main–New York, NY 2009.

⁵¹ Anette Wieviorka: L'ère du témoin. Paris 1998.

áthagyományozott időbeli folytonosság, s ebből következően, emberi szemszögből nézve, mintha nem volna sem múlt, sem jövő, csak a világ örökös körforgása és élőlények biológiai ciklusai.⁵² Arendt megállapítása évtizedekkel később gyakorolt hatást történészekre, azután, hogy Koselleck munkái felhívták a figyelmet azokra az időstruktúrákra, amelyeken a történetírás alapul. Koselleck kezdeményezését követve François Hartog vállalkozott a történeti időbeliség különböző rendjeinek (*regimes d'historicité*) feltárására. A tapasztalati tér és várakozási horizontok történetét kutatva – noha vizsgálódásai sokkal tágabb időszakra terjedtek ki – elsősorban azokat a változásokat azonosította, amelyek a 20. században következtek be. Hartog úgy találta, hogy a történetírásnak addig van tere, amíg a tapasztalati tér és a várakozási horizontok között a jelen fenntartja a kapcsolatot a történelem identitással bíró alanyai révén. Amit így a történetírás láttatni tud, az a nemzet, az ország, a társadalom vagy a „nyugat” (esetleg a „proletariátus” vagy egy „faj”) múltja. Az ilyen kollektív alanyok jövőjére irányuló várakozások, noha ritkán teljesültek – s többnyire akkor is inkább önbeteljesítő próféciaaként –, lényegesen hozzájárultak a jelen kulturális, politikai rájképének kialakításához, és így a múlt tanulmányozásához is. Azonban a 20. század utolsó évtizedeiben a tapasztalati és a várakozási horizontok távolodni kezdtek egymástól, felszámolva azt az időstruktúrát, amely a történetírás feltételét képezte. Hartog szerint mindez egy kiterjesztett, örök és iránytalan jelent eredményezett, aminek nincs köze a múlthoz, és nem orientálódik semmilyen jövő felé.⁵³ Ehhez hozzátehetjük – Hartog ezt nem hangsúlyozza –, hogy azok a kategóriák, amelyek korábban a történelem alanyaiként funkcionáltak, szintén dezintegrálódtak. Ha ma a „nemzet”, a „nyugat”, a „munkásosztály” vagy a „burzsoázia” stb. történetét akarjuk vizsgálni, kérdőjelek sorába futunk bele. Mi is az, aminek a történetét vizsgáljuk? Ezeket a kategóriákat a történeti elemzés felbontotta, s tanulmányok hosszú sora elemezte konstruált természetüket.⁵⁴ Ennélfogva, ha valaki e kategóriák jövőjébe kívánna nézni, homályon kívül mást nem láthat, hiszen e kategóriák léte is kérdésessé vált a konstruktivista szemléletű megközelítésben.⁵⁵ A történetírásban állandósult a törekvés e konstruált kategóriák meghaladására. Rendre ki-mutatják, hogy ezek a kategóriák magukban alkalmatlanok elemzési egységként.

⁵² Hannah Arendt: A múlt és a jövő között húzóód szakadék. In: *Uő: Múlt és jövő között*. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Szerk. Zsolt Angéla. Bp. 1995. 11–23., itt: 13.

⁵³ François Hartog: *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*. Paris 2003.

⁵⁴ Simon Zoltán Boldizsár: *Historicism and constructionism: rival ideas of historical change*. *History of European Ideas* 45. (2019) 8. sz. 1–20.

⁵⁵ A konstruktivista szemlélet kritikája: Hans Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Bp. 2010. 49–55. Gumbrecht rámutat arra, hogy a dekonstruáló elemzések után nincs következő lépés, pedig nem csak arra lenne szükség, hogy otthontalanná legyünk saját világunkban.

Meghaladásuk igényéből született az európai történelem újabb eszméje,⁵⁶ azután a transznacionális történelem, majd az európai történelem transzcendálására a globális történelem gondolata és programja.⁵⁷ A „nagy elbeszélések” gyakran idézett felbomlása valójában a történelem aktorainak számító alanyok felbomlásának következménye. Végeredményben a „nemzet”, a „társadalom” vagy valamely társadalmi csoport, vagy maga a „nyugat” nem működik többé mint a történelem olyan alanya, amely szervezné az elbeszélést, s a múltból a jövőbe mutatna, s amely létével olyan értelmezési keretet biztosítana, amely automatikusan ott áll az egyes résztörténetek mögött és értelmezési tartományt biztosít számukra.⁵⁸

A történeti idő és a történelem alanyainak felbomlása részben magának a történetírásnak a terméke. A történetiség gondolatának radikális végigvitele mutatja a jelent minden adottságával esetlegesnek, s ezért kérdőjeleződik meg mindazon történeti tudás érvényessége, amely e jelennek saját tudása.⁵⁹ Részben Foucault munkái nyomán vált általánossá az a nézet, hogy a megfigyelhető jelenségek eredetének

⁵⁶ Hartmut Kaelble: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. München 2007.; *Imagining Earth. Concepts of Wholeness in Cultural Constructions of Our Home Planet*. Eds. Solvejg Nitzke – Nicolas Pethes. (Culture and Theory 142.) Bielefeld 2017.; *Matthias Middell – Katja Naumann*: *Global history and the spatial turn: from the impact of area studies to the study of critical junctures of globalization*. *Journal of Global History* 5. (2010) 1. sz. 149–170.

⁵⁷ Gyáni Gábor: *Nemzeti versus transznacionális történetírás: égető dilemmák*. In: *Uő: Nemzeti vagy transznacionális történelem* i. m. 99–136. A globális történelem iránti igényből fakad a „nyugat” dekonstrukciója a posztkoloniális megközelítés, illetve az orientalizmus jelszava alatt, amely a nyugati látószöveget alkalmazó történetírást kritizálja. Ezt az érvelést kritikusan a visszájára fordítja egy elemzés, amely a „nyugatot” bíráló különféle elbeszélések – az orosz szlavoflektől a posztkolonialista megközelítésekig – nyugat konstrukcióinak sematikus elemeit veszi górcső alá. *Ian Buruma – Avishai Margalit*: *Occidentalism*. New York, NY 2004.

⁵⁸ Amint K. Horváth Luhman alapján hangsúlyozza, identitás nélkül nem lehetséges semmilyen kontinuitás, sőt, még kronológia sem. *K. Horváth Zsolt*: *Betegségek, pszichopatológiák és időstruktúrák. Emlékezés és jövő a nagy háború után*. *Korall* 2015. 59. sz. 54–81. A „nagy elbeszélések” problémáiról lásd *Takács Ádám*: *A történelem vége, mint történeti állapot*. In: *Határtalan médiakultúra*. Szerk. Antalóczy Tímea. Bp. 2015. 161–171.

⁵⁹ *Takács Ádám*: *Az idő nyomai*. Michel Foucault és a történelem problémája. H. n. [Bp.] 2018. 24–25. Foucault – Takács interpretációja szerint – éppen a történetiségben való létezés teljessége miatt a filozófiai gondolkodás egyetlen útjának csak a történeti vizsgálódást tartotta, amelynek kritikai funkciója kellett legyen a saját jelen evidenciáival való szakítás. Ezáltal a történeti vizsgálódás a jelen elemzése, annak feltárása, hogy kik vagyunk mi. Ez a megközelítés a történeti forrásokban nem egy egykori valóságösszefüggés töredékét – nyomait – látja, amelyből az egykor voltra mint jelenünk előzményére kell következtetni, hanem támpontokat egy alternatív múlt elgondolásához, amely megmutatja jelenünk igazi származását, igazi arcát. Lásd *Takács Á.*: *Az idő nyomai* i. m. 59–60. Meglátásom szerint Takács levezetésében is homályban marad, hogy miként válik lehetségessé a foucault-i történeti vizsgálódások révén egy a jelentől eltérő jelen elgondolása, hiszen ebben az esetben az alternatív jelennek – azaz a jelen mibenlétéről szóló alternatív tudásnak – legalábbis potenciálisan benne kellett rejlenie az adott jelenben is, s kellett, hogy létezzenek azok a gondolkodási utak, amelyek elindulva az alternatív múlt képe feltárható volt. Így legföljebb a jelen pluralitásának kiaknázásáról lehet szó, nem a jelennek való teljes szakításról, evidenciaszakadásról, mint Takács írja. Ehhez lásd *Bódy Zsombor*: *Michel Foucault és a történeti diszciplína ma*. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Bp. 2002. 37–50.

történeti megismerése olyan tevékenység, amely lebontja a múlt egységes képét.⁶⁰ A genealógia – amely a jelenségek megértésének módszereként eredetük feltárását kínálja – hamis eredettörténetekként leplezi le mindazt, amire a történelem alanyainak léte alapul, s ezzel eltörlődnek azok a „nagy elbeszélések” is, amelyeknek ezek voltak a szereplői.⁶¹ Korábban a genealógiai megközelítés nem feltétlenül jelentette a történelem dezintegrálását. Egyes történetek bírálata azt szolgálta, hogy a genuine alapító történetek annál tisztábban álljanak előttünk. A genealógia ilyen alkalmazása azonban határozottan megkíván valamilyen víziót és várakozási horizontot.⁶² Miután azonban az utóbbi évtizedekben a jövő horizontja homályossá vált, úgy tűnik – Foucault munkái s a konstruktivista szemlélet nyomán –, hogy más genealógia nem is lehetséges, csak az, amelyik felbontja a történelmet, megszünteti a kontinuitásokat és felszámolja a történeti időbeliséget.⁶³ Ebből fakad, hogy amikor vissza akarják helyezni a történetírást korábbi pozíciójába és újratementeni a tapasztalati tér és várakozási horizontok dinamikáját, amelyben a történeti idő a múltból a jövő felé haladhat, olyan kategóriákat keresnek, amelyekre újra „nagy elbeszéléseket” lehet építeni.⁶⁴ Azonban egyáltalán nem nyilvánvaló, hogyan lehetne teleologikus történelmet kreálni, vagy valamifajta általánosan elfogadott történelemfilozófiát teremteni. Teleológiát nem lehet szándékosan, pusztán a teleológia akarásával felállítani. Az utolsó ilyen kísérlet – a hegeli történelemfilozófia kései visszfénye –, amely a történelem végéről beszélt, feltűnően csekély meggyőző erővel rendelkezett. Fukuyama meg akarta menteni a „nyugatot” mint a történelem alanyát, megállítva a történeti időt. Ha a történelem véget ér, a „nyugat” változatlan

⁶⁰ Burke szerint az alapító mítoszokban az egykori cselekvők tevékenységének nem szándékolt következményeit úgy tekintik, mintha azok a cselekvők céljai lettek volna. A történetírás lerombolja ezeket az alapító mítoszokat, s ezzel a történelem fragmentáltságára emlékeztet. Burke példája Durkheim és Luther mint a szociológia, illetve a reformáció alapító atyái. *Burke, P.: Varieties of Cultural History* i. m. 58–59. Az alapító mítoszok rombolásával Burke szerint a történetírás egy kritikai jellegű emlékezeti funkciót tölt be, azonban ennek alapjait és részleteit taglalja.

⁶¹ Takács Ádám kifejti, hogy nem a történelem ér véget a „nagy elbeszélések” végével, csupán a többé-kevésbé világosan körvonalazott társadalmi/politikai alternatívák. *Takács Á.: A történelem vége* i. m. Koselleck terminológiájába átfordítva azt mondhatjuk, hogy ezekben az alternatívákban állt össze a várakozási horizont.

⁶² Mint Schwendtner megmutatja, még a nietzschei genealógiának is volt egy jövőre orientáltsága. Azért elemezte azt, ami a múltból származott, hogy utat nyisson egy jövő felé. Még a husserli vagy heideggeri genealógia felfogás is azt célozta, hogy a jelen szempontjából alapító jelentőségű múlt események tanulmányozása révén, a jelent éppenséggel relativizálva, de új jövőre nyitott alapítások váljanak láthatóvá, vagy régiek eredeti értelme újra tisztán álljon, s így teherbíró alapja legyen jövőre irányuló várakozásokkal telített identitásoknak. Az alapítás vagy az alapításokhoz való kapcsolódás mindenesetre számukra lehetséges volt. *Swendtner Tibor: Eljövendő múlt. Genealógia Nietzschénél, Husserlnél és Heideggernél.* Bp. 2011.

⁶³ „A történetírás megszabadult az időtől” – idézi Foucault-tól. Lásd *Takács Á.: Az idő nyomai* i. m. 31.

⁶⁴ Kollektív történeti alanyok konstruálásának lehetőségét keresi: *Jérome Baschet: L'histoire face au présent perpétuel. Quelques remarques sur la relation passé/futur.* In: *Les Usages politique du passé.* Dir. François Hartog – Jacques Revel. Paris 2001. 55–74.

marad, s identitása többé nem megkérdőjelezhető.⁶⁵ A jelen Hartog által is diagnosztizált uralkodóvá válása nem ebben az értelemben jelenti a történelem végét. Inkább delegitimálja, felszámolja a történelem eszméjét, semmint befejezi a történelem folyamatát. Azt mondhatjuk, hogy a jelen expanziója nem a történelemnek vet véget, hanem a múltnak. Pontosabban feloldja a múltat a jelenben.⁶⁶

Következmények: kortárs történetírás a jelenben

A jelenközpontúság fentebb vázolt kialakulásának fényében a jelenkortörténet fel-emelkedése teljesen logikus fejlemény; valójában adekvát válasz a történetírás részéről a történeti időstruktúrák változására. A történeti idő elhalványulásával egyre nehezebb úgy írni a korábbi korszakokról, hogy a múlt lineáris összefüggésben álljon a jellel, miközben mégis különbözik tőle. A jelenkortörténet iránti növekvő érdeklődést mutatja, hogy a H-Net oldalon,⁶⁷ a humán és társadalomtudományok egyik legfontosabb internetes portálján mennyivel több a jelenkori témájú kutatáshoz kapcsolódó információ, mint a középkor – egykor a történeti kutatások legfrekvenciáltabb korszaka – kutatására vonatkozó.⁶⁸ Mennyiségi értelemben a különbségek tehát egyértelműek.⁶⁹ A szakmai közönségen kívül a korábbi korszakok eseményei csak mint exemplumok értelmezhetőek a jelen számára – nem egy kontinuitás részeként – abban az értelemben, ahogy Koselleck leírta a „Historia est magistra vitae” elv működését, amelyet éppen a tudományos történetírás megjelenése számolt fel a 18. és 19. század fordulóján.⁷⁰ Mindenütt láthatjuk az exemplum

⁶⁵ Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994.

⁶⁶ Ebből a szempontból úgy tűnhet, hogy minden múlt a jelenben rejlik csupán, s így a történeti távlat problémája nem is létezik. “The past only ever appears in our present beliefs; it is never given at a distance [...]” [A múlt mindig is csak a mi jelen vélekedéseinkben jelenik meg, sohasem tőlünk távol adott ...], érvel Mark Bevir. Lásd *Mark Bevir: Why historical distance is not a problem. History and Theory* 50. (2011) 4. sz. 25. Bevir mintha nem venné itt tudomásul azt a tényt, hogy a jelentől független múlt gondolata legalább annyira reális volt az egykori jelenek időfelfogásában, mint a mai időtlen időfelfogás, amelyben múlt-alapítások nem érvényesek. Ehhez lásd Gumbrecht elemzéseit a chronotoposzokról, köztük a historicista chronotoposzról, amely szerinte 1970 körül elveszítette érvényességét, hogy helyet adjon az egyidejűségek mai széles jelenének. *Hans Ulrich Gumbrecht: Unsere breite Gegenwart.* Berlin 2010.

⁶⁷ Humanities and Social Sciences Online (<https://www.h-net.org/>, letöltés 2020. aug. 10.)

⁶⁸ A ’middle age’ keresőkifejezésre a H-Net-en, a humán és társadalomtudományok legnagyobb nemzetközi internetes oldalán 2700 találatot kapunk, míg a ’contemporary history’-ra 5587-et, amihez járul még 529 találat a ’present time’ keresőkifejezésre. A ’moyen age’ francia kifejezés mindössze 61 találatot ad, míg az ’histoire contemporaine’ 63-at. (Keresés 2020. aug. 3-án.)

⁶⁹ Hochmut megállapítása szerint “Public History in den Berliner Museen ist vor allem Public Contemporary History”. *Hanno Hochmut: HisTourismus, Public History und Berlin-Tourismus.* In: *Vergangenheitsbewirtschaftung. Public History zwischen Wirtschaft und Wissenschaft.* Hrsg. Christoph Kühberger – Andreas Pudlat. Innsbruck 2012. 173–182., itt: 177.

⁷⁰ Reinhard Koselleck: *Historia magistra vitae.* A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem új-kori horizontján. In: *Uő: Elmúlt jövő i. m.* 41–73.

visszatérését, ahol a jelent múltbeli eseményekkel interpretálják, anélkül, hogy ok-sági összefüggés vagy legalább a kontinuitás valamilyen szála fennállna, pontosabban szakszerűen bemutatható volna. A múltat politikusi beszédek vagy újságcikkek gyakran idézik meg ezen a módon abból a célból, hogy az általuk kívánt megvilágításba helyezték a jelen lokális vagy éppen globális eseményeit.

Nem csoda, hogy a jelenközpontúság közepette a történészek szívesen fordulnak a jelen tanulmányozása felé, ahol a kutatási témák legitimitása, jelentéssége és fontossága nem kérdéses, s ahol munkáikkal jóval nagyobb érdeklődésre találhatnak, jóval szélesebb közönség körében. A jelenkortörténész azonban nincs abban a privilegizált helyzetben, mint a régebbi korok kutatója, akinek nem nagyon van versenytársa. Nem tűnik ugyanis magától értetődően kompetensebbnek a történeti módszertan alkalmazása miatt a jelen értelmezésében, mint az alternatívák. A történeti perspektíva, amely legitimálja a történetírói módszertan alkalmazását a korábbi korszakok kutatásában, nem biztosít szilárd alapokat a jelenre fókuszáló történeti elemzéseknek, és nem biztosít tekintélyt neki a jelenre irányuló más reflexiók formákkal szemben.⁷¹ A történeti időbeliség dinamikája nélkül a jelenkortörténet az önmagára irányuló tekintet paradoxonával írható le. A jelen más megközelítésmódjai pedig, melyek elemzési erejüket nem az időbeli perspektívából nyerik, nem ütköznek ebbe a paradoxonba. Az önmagára irányuló tekintet paradoxona valójában kérdéssé teszi a jelenkortörténet eltérését az emlékezettől, amely az időbeli perspektívát nem reflektálva vagy legföljebb az idő szubjektív tapasztalatát felhasználva helyezi vissza magát a múlt eseményeibe.

A jelen kutatásához a klasszikus történetírói módszertan valójában nem feltétlenül szükségeltetik, mivel a közelmúlt más utakon is elérhető. Miért lenne szükség a történeti módszertan bevetésére egy olyan korszakkal kapcsolatban, amelynek kapcsán a kérdés nem a fennmaradt források interpretálása megfelelő időbeli perspektívából, hanem az, hogy a szemtanúk mire és hogyan emlékeznek belőle? A források nem egy távoli múltból származnak, s nem csak speciális módszerek és tudás birtokában értelmezhetőek. Természetesnek tűnő jelentésük van a ma élő emberek számára. Miért lenne szükség történészekre és a módszertanukra a jelen eseményeinek interpretálásához, amikor ezek elérhetőek a mindennapi kultúrában?⁷² Nyilvánvalóan lehetetlen több évszázaddal ezelőtti eseményeket vagy folyamatokat vizsgálni megfelelő előzetes felkészülés nélkül, ez belátható

⁷¹ Nora véleménye szerint a történész nem tud érdemi funkciót betölteni a jelen tanulmányozásával kapcsolatban az újságíráshoz, szociológiához, antropológiához, közgazdaságtanhoz és földrajzhoz képest. Lásd *Nora, P.*: *Présent* i. m. 471.

⁷² Timothy Garton Ash érvei is ebbe az irányba mutatnak, amikor rákérdez a professzionális történetírás szerepére a jelen kutatásában, védelmezve a maga zsurnaliszta módszereit és szövegalkotását. Lásd *Ash, T. G.*: *Introduction* i. m.

mindazok számáram, akik nem professzionális történészként érdeklődnek a múlt iránt. Olyan korszakokkal kapcsolatban, amelyeknek még élnek szemtanúi és amelyeknek kollektív emlékezete eleven, ez nem magától értetődő. Természetesen a jelenkortörténet birtokol egy elemzőképeséget a mindennapi gondolkodással szemben.⁷³ De az antropológia, szépirodalom, film, oknyomozó újságírás, kiállítások vagy akár színház stb. ugyanolyan kompetensek lehetnek a jelen bemutatásában, mint a történetírás. Irodalmi művek, mint Esterházy *Harmonia Caelestise*, vagy még inkább a *Javított kiadás*, feltétlenül figyelemre méltó munkák a közel-múlt története iránt érdeklődők számára, még akkor is, ha műfajukat tekintve regények. De említhetnénk Nádas Péter *Egy családregény vége* című könyvét is, vagy sok más újabb keletű munkát, amelyek a későbbiekben még hasonló jelentőségűvé válhatnak, mint a fent említett művek. A történeti regények visszatérése az utóbbi időben, akár a krimi formájában – gondoljunk itt Kondor Vilmos vagy Baráth Katalin történelmi regényeire, melyek mindig korabeli társadalmi, politikai összefüggéseket is tematizálnak, akár a nők helyzetének társadalmi változásaiig bezáróan – a jelenlegi kulturális tájkép lényegi elemének tűnik.⁷⁴

A múlt, jelen és a jövő dinamikájára épülő időszemlélet hiányában erősen úgy tűnhet, hogy a jelenkortörténet közelebb is áll a szépirodalomhoz, a filmhez vagy

⁷³ Ma már történeti elemzés tárgya lehet egy sorozat történelemképe is, ami a public history produktumainak egyfajta másodfokú szakmai elemzését jelenti. *Törő László Dávid*: Kísérlet a public history megszédítésére. *Klió* 27. (2018) 4. sz. 92–97.

⁷⁴ A magyar jelenkortörténeti regények egyik úttörője talán Závada Pál volt, az utóbbi évtizedben azonban megsokasodtak a jelenkort, 20. századi történelmi eseményeket, korszakokat tematizáló regények. Ezek a ponyvától a lektűr különböző szintjein át a magas irodalomig, a kimitól a romantikus és kalandregényekig vagy éppen a családregényekig terjednek. A tematikus csomópontokat az első világháború és 1919–1920, a második világháború és következményei, illetve az 1956-os forradalom képezik, de a Kádár-rendszer életvilága és a rendszerváltás is rendelkezik már prózairodalmi reprezentációval. Valamennyi nagyobb elcsatolt táj története témájává vált már a regényirodalomnak – különösen Erdély emelkedik ki, az ilyen témájú regények száma szinte áttekinthetetlen, de a Délvidéknek és a Felvidéknek is megvannak a maga történelmi regényírói –, s a holokauszt is gyakran tematizálódik. Egyes konkrét pogromoknak vagy vidéki városok holokausztjának is megvan ma már a regénye, sőt arra is van kísérlet, hogy nyilasok nézőpontjából, de nem nyilas szellemben ábrázoljon regény 1944-es eseményeket. De van már regénye Péter Gábor életének vagy a kulákok sorsának is, épp úgy, mint a Kádár-kori III/III. tevékenységének. Csupán néhány, némiképp önkényesen kiválasztott példa – egyáltalán nem a teljesség igényével, viszont a színvonal szempontjából vegyesen – a jelenkori történelmet valamiképpen tematizáló regényekre az elmúlt tíz évből: *Bereményi Géza*: Vadnai Bébi; *Orczy Emma*: Pimpernel Erdélyben; *Sumonyi Zoltán*: Magyar Orlando; *Zoltán Gábor*: Orgia; *Keregyártó István*: A rendszerváltó; *Varga-Körtvélyes Zsuzsanna*: A Radnayak örökében; *Cserhalmi Dániel*: Csengőfrász; *Kapa Mátyás*: Maradj magyarnak. Balassagyarmat regénye; *Végl László*: Balkáni szépség; *Benedek István Gábor*: Miskolc, zsidó utca '46; *Vakulyan Norbert*: Vihar Erdélyben; *Kováts Judit*: Elszakítva; *Gáspár Klára*: Székely vér; *Flautner Lajos*: A sziklakórház végnapjai; *Gál Vilmos*: A lengyel freskó; *Wieland Ágnes*: A titkosügynök három esküvője; *Ósi János*: Trianon noir; *Benedek István Gábor*: Zsidó krémes; *Horváth László Imre*: A Kicsi embere; *Benczúr Csaba*: Hírös holokauszt; *Kürti Kovács Sándor*: A rab kulák; *Schiff Júlia*: Bogáncsos táj; *Szűcs Teri*: Deltai Haggada; *Hajdú-Farkas Zoltán*: Csonkamagyar; *Kanizsai Ferenc*: Ifjabb Sóti Pál. A magyar történeti tárgyú youtube csatornák áttekintésére itt végképp nem nyílik terünk.

más oldalról az egyéb jelentudományokhoz, sőt, akár a minőségi újságíráshoz, mint a korábbi korszakokra fókuszáló történetíráshoz.⁷⁵ (A jelentudományok közül ma leginkább az antropológiához és a kultúratudományokhoz áll közel, noha elvileg a keményebb társadalomtudományokhoz, mint a szociológia, a közgazdaságtan vagy a politikatudomány is kapcsolódhatna.) Mindenesetre a jelenkortörténet-írás inkább kommunikál a közelmúltra irányuló más gondolkodásokkal, mint a korábbi korszakok történetíráásával.⁷⁶ Ez tükröződik abban is, ahogy sok jelenkortörténész számára nehézségekbe ütközik, hogy a tanulmányozott jelenségeket összekösse megelőző korszakok eseményeivel vagy elhelyezze egy hosszabb – mondjuk középtávú – kontinuitásban. Különösen gyakran van ez így a jelenkortörténet kulturalista megközelítéseiben. Magyarországon alig akad történész, aki egyaránt érdemben tanulmányozná az 1945 előtti és utáni korszakot, és valószínűleg más közép-kelet-európai országokban is két csoportra oszlanak a szakma művelői aszerint, hogy a második világháború előtti vagy utáni korszakot tanulmányozzák.⁷⁷

A jelenkortörténet-írás természetesen egy értelmes szellemi tevékenység, amely sokféle elemző, értelmező technikát alkalmazhat, de kérdésesnek tűnik, hogy nem csak megszokásból vagy intézményi kényszerek miatt nevezi-e magát a történetírás folytatójának, hiszen annak premisszái hiányoznak. És természetesen jelenkortörténetet lehet írni gyengén és kiválóan. De a különbség a jó jelenkortörténeti munkák, kiállítások és a rosszak között nem feltétlenül abban gyökerezik, hogy jól alkalmazzák-e a klasszikus történetírás módszertanát. Senki sem vitatkozna a tudományos szigor nevében Esterházyval az arisztokrácia 1945 utáni sorsát, annak elbeszélhetőségét illetően vagy a besúgás történelmi körülményeiről és lélektanáról annak kapcsán, ahogy bemutatja apja ügynöki tevékenységét. Regényei és más hasonló irodalmi beszámolók a maguk műfajában kitűnő munkák. A jelenkortörténész dialógusba tud lépni velük, éppen mert azonos tárgyra irányuló szellemi erőfeszítések ezek a könyvek, mint amelyekkel ő is foglalkozik, még ha nem is a történetíráshoz tartoznak. Azonban, ha a jelenkortörténészek nem kritizálják a jó írókat a tudomány szemszögéből, akkor a gyenge irodalmat és a rossz kiállításokat sem lehet bírálni a történettudomány hagyományos módszerei nevében.

⁷⁵ Például *Horváth Sándor*: Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai. Bp. 2017. Ez véleményem szerint egy forrásokra épített, részletes beszámoló – valamilyen, talán tényirodalminak nevezhető műfajban – a belügy egy teljesen jelentéktelen ügynökének életéről, amely több fényt vet az államszocializmus történetére, mint a társadalmi és politikai struktúrák sok fogalmi elemzése.

⁷⁶ Rainer M. János például egy filmrendező – csak közvetetten történelmi vonatkozású – vizsgafilmjének leírását integrálja monográfiájába, s ez nagyon is működik. *Rainer M. János: Századosok*. Bp. 2018.

⁷⁷ A problémát diagnosztizálja és az 1945-ös korszakhatáron átívelő kutatásokat tart szükségesnek. *Bódy Zsombor – Horváth Sándor: 1945 és a háború társadalmi: kutatási keretek*. In: 1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon. Szerk. Bódy Zsombor – Horváth Sándor. Bp. 2015. 7–12. Tankönyvek persze átnyúlnak ezen a korszakhatáron.

Mindebből az következik, hogy a jó jelenkortörténészek által a rossz szerzőknek, gyenge kiállítások összeállítóinak, tartalmatlan emlékművek alkotóinak címzett bírálatok alátámasztására a hagyományos forráskritika, a történelmi tekin­ tély hangoztatása önmagában nem elegendő. Minden belső eleve­ sége ellenére a többi jel­ tudományok, az emlékezeti piac és a múlt politikai felhasználásának polifóniájában elvész a jelenkortörténet-írás hangja. A kétségtelenül nyomasztó külső körülményeken túl talán éppen azért, mert tekintélyét olyasvalamire próbálja alapítani, ami kevés­ sé számíthat elfogadásra a jelen-centrikus jelenben.

A szellemi szempontból jó munkát végző jelenkortörténészeknek érdemes lenne ezért reflektálniuk arra, hogy tevékenységük milyen alapokon is nyugszik. Át kelle­ ne gondolniuk azokat a kritériumokat, amelyek alapján különbséget lehet tenni jó és rossz jelenkortörténeti munkák, jó és rossz kiállítások között, mert magában a forrás- kritikára, racionális bizonyításra való hivatkozás ehhez nem elég. Lehet, hogy mindez egy egészen új történelmi alapállás kialakítását teszi szükségessé, amely talán ahhoz lehet hasonló, ahogyan Hans Ulrich Gumbrecht megjeleníti a múlt egy időmetsze­ tét, arra téve kísérletet, hogy irodalmi eszközökkel tegye jelenvalóvá és befogadható­ vá, miközben persze nem fikciót ír.⁷⁸ Továbbá ki kellene dolgozni azokat a kereteket, amelyek között a jelenkortörténet kommunikálni tud a jelen megértésének más, tu­ dományos és nem tudományos formáival. Nora javaslata szerint az első lépés ebbe az irányba annak elismerése lenne, hogy a jelenkortörténet nem időbeli meghosszabbítá­ sa a történelem hosszú folyamatának. Valójában nem is történelem. Pontosabban, ha történelem, akkor különbözik a történelemnek hozzávetőleg 1800 óta általában hasz­ nált fogalmától, amelynek konstitutív eleme éppen a jelen kizárása volt vizsgálódási teréből.⁷⁹ A történelmi diszciplína ez utóbbi értelemben egy olyan időbeli dinamikára alapult, amelyből éppen a jelen nem volt látható. A jelenkortörténet ezért tehát csak a

⁷⁸ *Hans Ulrich Gumbrecht: 1926. Élet az idő peremén.* Bp. 2014. A kötet az 1926-os év különböző – diakrón összefüggésekbe állítást szigorúan nélkülöző – jelenségeinek lexikonszerű bemutatása, ahol az egyes bejegyzésekbe számos, egymásra tett keresztutalással alakítanak ki valamiféle egymásra-vonakoztatást. Gumbrecht nemcsak a történelmi időbeliség alkalmazásáról mond le, hanem minden olyan forrásértelmezésről is, amely a hermeneutikai eljárás körébe tartozna. Célja mindössze a múlt bizonyos értelemben vett jelenvalóvá tétele az olvasók számára. Eljárásának episztemológiai kereteit kifejti: *Gumbrecht, H. U.: A jelenlét előállítása* i. m. Heidegger által inspirált megközelítésében a kommunikáció anyagosságára – azaz a médiumok anyagosságára a könyv papírrilatától a színész testéig – koncentrálna lehetséges rámutatni a jelenlét kialakulására, amely sosem azonos semmiféle értelmezéssel, még ha szükségyszerűen értelmezések is tapadnak hozzá. Ez a szemlélet a történelem befogadását az esztétikai élményéhez közelíti, s hangsúlyozza, hogy sem etikai, sem pedig politikai értékek tekintetében nem vár iránymutatást a történelem tanulmányozásától.

⁷⁹ “[L]’histoire contemporaine [...] n’est pas le simple appendice temporel d’une histoire sure d’elle-même, mais un histoire *autre* et que l’exclusion du contemporain hors du champ de l’histoire est précisément ce qui lui donne sa spécificité.” [A jelenkortörténet [...] nem egyszerűen egy magabiztos történelem időbeli függeléke, hanem egy *másik* történelem, és a történelem mibenlétét éppen az egyidejű kizárása a történelem mezejéről határozza meg.] Lásd *Nora, P.: Pour une histoire contemporaine* i. m. 467.

klasszikus történetírásától eltérő alapokra építhető, s annak szabályaitól eltérő módszerekkel működhet, s legitimálhatja önmagát.⁸⁰ Egy ilyen jelenkortörténeti reflexió éppen azért lenne szükséges, hogy hatékony védelmet nyerjünk az alacsony színvonalú munkák áradatával és az emlékezeti piaccal szemben, ahol az emlékezeti formák kritizálhatatlannak tűnnek annak az elvnek a jegyében, hogy mindenkinek megvan a joga a saját emlékezetére, s ezért csak politikai erő kérdése, hogy milyen múltképet építünk ki. Ezért lenne sürgető, hogy oly módon alakítsuk ki a jelenkortörténetet, hogy az megőrizze valamiképp a történetírás régi értékeit, ugyanakkor a nem professzionális történészek számára is jelentéssel bírjon, azaz képes legyen kommunikálni valamilyen közös alapokon a szakmain kívül más szférákkal is.

A klasszikus történetírás a nem tudományos szférákkal is összeköttetésben állt, mert osztották a közös időszemléleti alapokat múlttól, jelenről s jövőről, továbbá összekapcsolta őket a nemzet, mint értelmezési keret. Ma már elhalványult a hármas struktúrájú történeti idő iránti érzék, a nemzet pedig mint referenciális keret nem élvez konszenzust, még azok körében sem, akik egyébként fontosnak tartanának egy ilyen keretet.⁸¹ Mindez akadályozza a kommunikációt a professzionális közeg és a szélesebb közönség között, függetlenül attól, hogy publikálnak tehetséges jelenkortörténészek, akik szakszerű munkákkal és szerencsés témaválasztással el tudnak érni szélesebb olvasóközöniséget. Ez nem jelenti azt, hogy a nemzet visszahozatala implicit vagy explicit, kizárólagos értelmezési keretként megoldaná a történész szakma társadalmi kommunikációjának problémáját, ha ez egyáltalán lehetséges lenne. Ugyanígy nem lehet visszaállítani a történeti idő korábban uralkodó képzetét sem. Történészek akaratlagon nem kreálhatnak történeti folyamatot, amely a múltból a jelenen át a jövőbe mutat, ennek a történeti munka előtt adottnak kell lennie. Egy ilyen történelem potenciális alanyai (mint a „nemzet” vagy a „nyugat”) többféle módon is dekonstruálódtak a transznacionális, globális történelem felemelkedésével.⁸² Elhalványult a történelem klasszikus fogalma, amelyben múlt, jelen és jövő egyszerre volt összekötve és elválasztva egy közösség életében az idő folyama által. Így a

⁸⁰ Uo.

⁸¹ „Be kell látnunk, hogy a koraujkor vége felé kialakuló modern európai időtudat [...] és a nemzetállamok Európája [...] nem feltétlenül érvényes gondolati irányelvek ma már a történeti múlt egészére nézve. [...] Ennek a feltevésnek a megrendülésével a »történelem« elzátámasztó tudományos fogalma is bizonytalanságokkal telföldik.” *Gyáni Gábor*: Nemzeti versus transznacionális i. m. 102.

⁸² A H-Het portálon a 'global History' keresőkifejezés 4116 találatot ad, a 'transnational history' 2620-at. Ezek a számok jelzik e kutatási területek népszerűségét. (Keresés 2020. aug. 3.) Azonban transzferek, interakciók, hálózatok és a transznacionális történelem más hasonló kulcsfogalmai nem alkalmasak történeti szubjektumoknak, legalábbis nem olyan szubjektumoknak, amelyekkel az olvasók azonosulni tudnak. *Hans Ulrich Wehler*: Transnationale Geschichte der neue Königsweg historischer Forschung? In: *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Hrsg. Gunilla Budde – Sebastian Conrad – Oliver Janz. Göttingen 2007. 161–174.; *Sebastian Conrad*: What is Global History. Princeton 2016.

történetírás nyilvános pozícióját visszaállítandó nem sok haszna van az érvelésnek a történeti megismerés korábbi módszereinek egyedüli érvényessége mellett.⁸³ Amint a gondolat teret nyert, hogy a történelem léte csak hit kérdése, a történelem el is vesztette bizonyosságát.⁸⁴ A lineáris folyamatként felfogott és a jelenből megfigyelhető és tudományosan elemezhető múlt helyét, úgy tűnik, elfoglalta az emlékezet és az örökség fogalma. A történelem megközelítését így nem az elemzés biztosítja, hanem az örökség hűségének ápolása és az emlékezet fenntartása.⁸⁵ Annak a történészi – s benne a jelenkortörténeti – reflexív, elemző tevékenységnek, amely sok érdekes kutatói vállalkozásban jelenleg is folyik, mindenképpen van továbbra is tere. A tevékenység státuszát, ismeretelméleti alapjait, kapcsolatát más reflexiók formákkal azonban érdemes lenne újra gondolni. A kérdés, amelyet néhány éve Nora fogalmazott meg a múlt jövőbeli kutatójával kapcsolatban, egyelőre nyitva marad: „De történésznek kell majd még hívni?”⁸⁶

THE INWARD-LOOKING GLANCE

Is There a Contemporary History, and If Not, Then What Is It?

By Zsombor Bódy

SUMMARY

Following in the wake of Reinhart Koselleck's analyses of historical time, the study examines the perception of time of contemporary history. Comparing it with the perception of time in earlier classical periods of historiography and looking at problems of historical memory, the analysis comes to the conclusion that, in the recent development of historiography, and particularly in the history of the present, a new presentist perception of time has become dominant which differs radically from the structure of the perception of time based on a horizon determined by experience and expectation on which history as an academic discipline was established. Therefore, history writing of the present is no longer a continuation of the roughly 200-year-old story of history as an academic discipline, but a new practice, whose internal characteristics and position among other disciplines that study the present society in different areas, such as sociology, political science, etc., cannot yet be regarded as fully clarified.

⁸³ *Apor P.*: Hitelesség és hitetlenség i. m.

⁸⁴ Így véli Hartog, aki szerint a jelen gondolkodásunk számára csak az örökkön vándorló jelen maradt, amelyben a múlt csak mint visszaemlékezés és örökség lehetséges, nem pedig történelemként. Lásd *Hartog, F.*: *Croire en l'histoire* i. m. 281–282.

⁸⁵ *David Lowenthal*: *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge 1998. 1–30.

⁸⁶ Az eredeti: „Mais faut-il encore l'appeler historien?” *Nora, P.*: *Pour une histoire contemporaine* i. m. 472.

Ignácz Károly

MENNYIBEN ISMERHETŐ MEG AZ EGYÉN VÁLASZTÓI MAGATARTÁSA?*

A magyar parlamenti választások történetének egyik fontos sajátossága, hogy a szavazás sokáig nyíltan zajlott, nemcsak az 1918 előtti, hanem még az 1922 és 1938 közötti időszakban is. Ennek megfelelően olyan hivatalos szavazási listák készültek, amelyeken név szerint szerepelt, hogy az egyes választók melyik jelöltre szavaztak. Ezekből a szavazólistákból számos ma is megtalálható a levéltárakban, így megismerhetők a választók politikai preferenciái, és nem közvetett módon, különböző területi egységek aggregált választási adatsoraiból következtetve, hanem az egyéni döntések szintjén. „A nyílt választás mint antidemokratikus politikai technika így különleges társadalomtörténeti forrássá válik” – állapítja meg Gerhard Péter. (Gerhard, 14.)

Ennek ellenére a nyílt szavazások részletes vizsgálata sokáig nem foglalkoztatta a történészeket. A leegyszerűsített megítélés szerint e technika mellett egyáltalán nem beszélhetünk a választók szabad akaratnyilvánításáról, bár éppen egy alaposabb elemzés mutathatja meg, hogy a nyilvánvaló torzítás milyen mértékű volt, és hogyan érvényesült a különböző társadalmi csoportoknál. Az 1990-es évektől láttak napvilágot a nyílt választásokat újszerű megközelítésben vizsgáló tanulmányok, amelyek nem váltak ugyan dominánssá a fenti korszakok választástörténeti irodalmán belül, de szép lassan átformálták a téma szakmai megítélését.¹ Az ezzel foglalkozó kutatók munkájához pedig komoly segítséget nyújtottak a nagyszámú adat feldolgozását egyre könnyebbé tevő számítógépes programok is.

Írásomban az utóbbi években megjelent két választástörténeti monográfiát mutatok be. Mindkettő doktori disszertációból született, és az egyik egészében, a másik jelentős részben olyan korszakot vizsgál, amikor nyílt szavazás volt érvényben. Kritikai olvasatom eredményét megelőlegezve elmondhatom, ami Gerhard Péter könyvének a legnagyobb erénye, az Paár Ádáménak a legfőbb hiánya: a választói magatartás új, saját kutatás és adatfeltáráson alapuló bemutatása és elemzése. Lássuk először az előbbi munkát!

Gerhard a dualista kor Pestjének választói magatartását kívánja bemutatni a munkájában, és ehhez a város három tipikus választókerületében (Belváros, Terézváros és Ferencváros-Kőbánya) három tipikus választási évet (1878, 1881 és 1884) vizsgált meg alaposan. E kiválasztást egyrészt a jó forrásadottságok indokolták: egy kivétellel

* Írásomban *Gerhard Péter*: Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban. Bp. 2019., valamint *Paár Ádám*: Pártok, választások és társadalom Győr és Moson régiójában (1922–1947). Győr 2018. című kötetét vizsgálom. A munka a K124142 azonosítószámú OTKA pályázat támogatásával készült.

¹ Az ilyen tanulmányok felsorolását lásd *Gerhard P.*: Deszkafalak i. m. 42–53.

(Terézváros, 1884) minden esetben fennmaradtak a választási jegyzőkönyvek, névjegyzékek és szavazási listák, amelyekből a szerző összeállította az elemzése alapjául szolgáló, 17 185 rekordot tartalmazó adatbázisát. Gerhard ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy tudatosan választotta egy már stabilizálódott korszak szokványos választásait, mert ezek adják vissza a tágabb kor választói magatartásának fő jellemzőit, azaz jól általánosíthatók. Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy „a rendkívül eseményekkel tarkított, atipikus választások” (15.) – amelyek egyébként jobban felkeltik a történészek figyelmét – vizsgálata is csak akkor lehet teljes, ha azokat tudjuk mihez viszonyítani.

A választói adatbázis elemzése előtt Gerhard négy nagyobb fejezetben mutatja be a tágabb témáját. Az első a szakirodalomról, módszertani kérdésekről és a forrásbázisról szól, de az olvasó nem csupán betekintést nyer, hanem kritikai összegzést is kap, így megismerheti a szerző saját állásfoglalását a dualista kor pártrendszeréről és választásairól folyó szakmai „vitákban”,² illetve értékelését a választó magatartás hazai historiográfiájáról. Külön kiemelendő *A strukturális elemzés problémái* című rövid alfejezet, ahol Gerhard a választói magatartás vizsgálatának egyik, általa is alkalmazni kívánt módszerével szembeni kritikákról ír. Arról, hogy milyen nehéz a névjegyzékek foglalkozási adataiból (társadalmi) kategóriákat konstruálni, majd az így kapott társadalmi és a meglévő választási adatokat összevetve statisztikai általánosításokat tenni. Mindezek ismerete elősegíti, hogy a későbbi következtetéseit megfelelő keretben és kellő óvatossággal fogalmazzá meg.

A szerző a második fejezetben a választási rendszert tekinti át röviden, a szabályozás gyakorlati következményeit pedig a későbbi fejezetekben tárgyalja. Ugyanakkor egy rövid esettanulmány keretében érdekes kérdésre kapunk választ: volt-e gerrymandering Budapesten, azaz 1877-ben valóban az eredmények manipulálása érdekében változtaták-e meg a választókerületek határait és méretét, vagy sem. Bár a korszakban ez nem is lett volna szokatlan, a fővárosban mégsem ez történt. Az alapvetően a közigazgatási kerületeken alapuló, így aránytalan beosztás elfogadásának hátterében ugyanis az egyes városrészek érdekérvényesítése és a választás lebonyolításának praktikus érvei álltak.

A harmadik fejezet a pesti társadalom, illetve a fővárosi képviselőjelöltek főbb jellemzőit foglalja össze. Előbbi esetben elegendő csak a „helyszín” sajátosságainak érzékeltetése, miután a nyílt szavazás miatt a szerző később egyéni szinten tudja vizsgálni a választói magatartást, így nincs szüksége a vizsgált területek társadalmi és választási

² Az egyik fő kérdésben, az akkori választások általános értékelésében alapvető nézetkülönbség mutatkozik Gerő András, illetve Szabó Dániel és Cieger András munkái között, azonban ezt sajnos nem lehet tényleges vitának tekinteni. Gerő ugyanis az 1988-as, *Az elsőpró kisebbség* címen megjelent művének eredeti koncepcióját ért komoly kritikákra semmilyen módon nem reagált, amikor közel 20 év után, 2017-ben újra, kibővítve megjelentette a könyvét. Gerhard korrekten összefoglalja a kétféle megközelítést, de egyértelműen jelzi, hogy a Gerővel szemben kritikus történészek részletesebb kutatásokon és alaposabb érvelésen alapuló értékelését fogadja el, amelyet a saját eredményei is alátámasztanak.

adatainak statisztikai összevetésére. Itt kap helyet ugyanakkor a fővárosi választójogultak számának és arányának – 1881-ben 20 000 fő, ami a népesség 5,6%-a – általános bemutatása. A képviselőjelölteknel az összes budapesti kerület vizsgálatára kerül sor egy tágabb, 1865 és 1887 közötti időszakban. Az így képzett 75 fős csoportot (teljes felsorolásukat a Függelék tartalmazza) elsősorban saját jellemzőik (pártállás, foglalkozás, nemesi származás stb.) alapján mutatja be a szerző, és nem veti össze az eredményeket egy másik (kontroll) csoporttal. A végső következtetése itt elég általános: „A legnagyobb esélye a győzelemre [...] azoknak a kormánypárti képviselőjelölteknek volt, akik tagjai voltak mind az országos, mind a fővárosi politikai elitnek, és mindemellett erős városrészi érdekérvényesítő képességekkel is rendelkeztek” (120.), de a részletek érdekesek. Így például az a sajátosság, hogy az ellenzéki jelöltek a nyolcból csak két választáson, 1869-ben és 1878-ban indultak győzelmi esélyekkel, valamint ezzel összefüggésben az, hogy számos esetben kormánypárti jelöltek éles küzdelme zajlott, ahol országos és helyi érdekek, illetve városrészi érdekcsoportok csaptak össze.

A negyedik, legnagyobb terjedelmű fejezet immár a kiválasztott három kerület 1878 és 1884 közötti választásainak eseményeit ismerteti. A választási magatartás egyéneknél lebontott későbbi vizsgálata mellett a kötet fő erénye a választási kampány részletes, társadalomtörténeti nézőpontú elemzése. A magyar választástörténeti munkákban a kampányok bemutatása korábban mellékes témának számított, jellemzően a pártprogramok és jelszavak ismertetésére, illetve a korabeli sajtótudósítások és -értékelések átvételére terjedt ki. Gerhard Péter így úttörő tevékenységet végzett, először egy 2011-es tanulmányában,³ amikor a társadalmi gyakorlatokat, a (városi) térhasználatot helyezte a középpontba és szélesebb forrásbázison önálló elemzést szentelt a kérdésnek. A vizsgált (a modern választási hadjáratok előtti) korszak kampányaiban a közterület még alárendelt szerepet játszott Budapesten, bár a képviselőjelöltek éppen az utcai jelenléttel igyekeztek bizonyítani a tömegtámogatottságukat. Erre elsősorban a kampány elején és legvégén került sor: a jelölteskor a választókerületet átszelő körmenetek, a választás napján pedig a szavazóknak a szavazóhelyiséghez történő közös, sokszor ünnepélyes, zenés vonulása ezt a célt szolgálta. De a jelöltek más eszközökkel is igyekeztek megjelenni a közterületeken: a választók mozgósítását szolgálták a kampányrendezvényekre invitáló falragaszok, a röplapok és az elkötelezett választók által a házakra és egyéb helyekre kiakasztott pártzászlók. A kampányesemények nagy része azonban a jobban kontrollálható félnyilvános vagy magánterületekre korlátozódott, úgy, hogy a különböző jelöltek között bizonyos eltérés mutatkozott: a kormánypártiak inkább a város(rész) reprezentatívabb, míg az ellenzékiek a kevésbé tehetősebb helyeit választották. Utóbbiak megpróbálták a nyilvános, utcai négyülésekkel és az ott megjelenő hangos tömeggel is demonstrálni erejüket, és ezeken

³ *Gerhard Péter*: A választás topográfiája. Az 1878-as pesti országgyűlési képviselő-választás korteshadjáratának térhasználata. Korall 2011. 45. sz. 136–161.

az eseményeken természetesen a választójoggal nem rendelkezők is szép számmal részt vehettek. A kampányrendezvények teátrálisak voltak, a választók mozgósítása akkor még a személyes kapcsolatrendszeren alapult, a professzionális logisztika csak később, a 19. század végére alakult ki.

A fejezet másik része a három kerület választástörténetének, a pártoknak, jelölteknek és eredményeknek igencsak aprólékos bemutatása. Az olvasó teljes képet kap a fontos helyi szereplőkről – köztük az összes jelölt rövid portréjával – és az eseményekről, a jelöltállítás sokszor szövevényes történetétől kezdve a szavazás napján az eredmény óráról órára való alakulásával bezárólag. A szerző láthatóan minden kisebb-nagyobb részletet igyekezett feltárni és a különböző forrásokat egymással ütköztetni. Megvizsgálta például, hogy a sajtótudósításokban előkerülő egyszerű választók vagy csoportok (tényleg) szavaztak-e, és ha igen, kire. A fejezet egészében jól használja a forrásokat, azok értő kritikáját adva mind a meghatározó, mind az apró jelenségekre, jellemzőkre figyelve. Ugyanakkor gondot jelent, hogy a szerző nehezen is tud válogatni a forrásaiból, túl sok és túl hosszú idézettel illusztrálja a leírását, így egyes részeknél az idézetek összességében terjedelmesebbek – és nem is kevésbé –, mint a szerző saját szövege (például 191–201. vagy 209–212.).

A fejezet végén viszont nagyon fontos összegző megállapítások szerepelnek, a kötet főcíme (*Deszkafalak és potyavacsorák*) utalva. Gerhard következtetése szerint a választói döntések a szavazás napjára valójában már megszülettek, és ebben a szervezés, az anyagi források és a függő helyzetű választók helyzetének kihasználása játszott fő szerepet, nem pedig az „utca hangja”. A szavazás napján a hatóságok és a velük együttműködő pártok vezetői is a tömeg térhasználatának kontrollálására törekedtek, ennek jelképe az ideiglenesen felhúzott deszkakerítés volt, amely a szavazóhelyiségnél elválasztotta az egyes jelöltek külön útvonalon felvonuló táborait. A korabeli választói magatartás tehát nem egyéni, hanem közösségi, és nem racionális, hanem sokkal inkább emocionális jellegű volt. A választók részvétele pedig igen komoly és nyílt elköteleződést igényelt: már a kampány idején rituális közösségi tevékenységekben, majd a szavazás napján „egy sajátos koreográfiával rendelkező tömegdemonstrációban” vettek részt. A jelölttel való azonosulásnál annak személyisége, és nem feltétlenül a pártállása volt a meghatározó, valamint rajta keresztül a helyi érdekek képviselőjébe vetett bizalom számított a leginkább. A meghirdetett programok amúgy is hasonlóan bizonyultak, amiben pedig eltérés mutatkozott, abban is inkább „érzelmi” attitűdök figyelhetők meg. Ezzel összefüggésben játszottak meghatározó szerepet a választásokat szervező és kontrolláló, Max Weber-i értelemben vett helyi honoráciorok.⁴ Ők voltak nemcsak a jelöltek mögött álló pártok vezetői és delegáltjai, de a választás lebonyolításáért felelős, elvileg semleges tisztségviselők is (választási bizottságok, szavazatszedő küldöttségek elnökei és tagjai). A helyi honoráciorok egymással

⁴ Gerhard már az elméleti és szakirodalmi bevezetőben kitért rá, hogy ez nem azonos a magyar történelemből ismert honorácior fogalommal (26.). Itt érdemes jelezni, hogy a kötetben sok, jól vagy kevésbé ismert közéleti szereplő jelenik meg, emiatt is érthetetlen, miért hiányzik a munka végéről a szokásos névmutató.

szemben álló városrészi csoportokba szerveződtek, míg a választásokat irányítók többsége kormánypárti volt. Utóbbi egy esetben közvetlenül is befolyásolhatta az eredményt: 1881-ben a IX. választókerületben a szoros küzdelem végül úgy dőlt el, hogy a még szavazni kívánó ellenzékiet elutasították, a tiltakozásukat pedig karhatalommal nyomták el.

Az ötödik fejezetben kerül sor a választói magatartás egyéni szinten történő elemzésére a névjegyzékek és szavazási listák feldolgozásával készített adatbázis alapján.⁵ Az ilyen vizsgálatok módszertani alapkérdése, hogy mi alapján csoportosítjuk a választókat. Gerhard a korábbi szakirodalomra támaszkodva⁶ sorolja kerületenként eltérő, 14–21 különböző kategóriába az esetenként 1500–3000-es létszámú választójogosultakat, köztük a 700–1500 fő közötti tényleges szavazókat. A kategóriák kialakítása során a névjegyzék foglalkozás adata mellett, ha szükséges, más forrásokat (lakcímnévjegyzék, adókimutatás) is bevonva arra törekszik, hogy az azonos kategóriába soroltak társadalmi státusza minél homogénebb legyen. A finom elemzéshez jól használható ez a részletes kategorizálás (egyes kategóriák csak a választók 1-2%-át jelentik), a szerző következtetéseit azonban néhol hiányosnak vagy éppen túl széttartónak érzem, amikor a sok részadat mellett háttérbe szorulnak a nagyobb összefüggések. Ugyanakkor a korrekt és részletes adatközlésnek köszönhetően az olvasó ezt a munkát akár maga is könnyen elvégezheti.

A választójogosultak körének rövid bemutatása után a szavazástól való távol maradás kérdéseit elemzi a szerző. Manapság a társadalmi csoportok választási részvétele jelentősen különbözik: a magasabb státuszúak általában jóval nagyobb arányban mennek el szavazni. A Tisza Kálmán-korszakban éppen fordított a helyzet: inkább az alacsonyabb státuszúak választási hajlandósága volt magasabb. E meglepő jelenség azonban több sajátosság figyelembe vételével rögtön érthetővé válik. Az első a névjegyzékek jogosultsági adatának pontatlansága: egyrészt a választók egy része egy időben több kerület névjegyzékébe is bekerült, miközben ha szavazott, azt csak egy helyen tette, másrészt a választást megelőző évben készült összeírások a választások idejére már bizonyos mértékig elavultak. A második indok a választók komoly és nyílt elköteleződésével függ össze, ugyanis a távolmaradás háttérben nem feltétlenül a politikai értékválasztás, hanem a már tárgyalt választási rituálékban történő részvétel elutasítása állt. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy a többségi választási rendszerben csak annyi szavazatot „gyűjtöttek be” a kortesek, amennyit a győzelemhez szükségesnek gondoltak, „hiszen minden egyes szavazatnak komoly költségei lehettek”.⁷ (241.) Mindezek fényében kell értékelni a részvételi adatokat, amelyek

⁵ A statisztikai elemzést egy kis érdekesség vezeti be: Gerhard kigyűjtötte, hogy maguk a képviselőjelöltek, ha az adott kerületben választók is voltak, nem vettek részt a voksolásban, azaz „nem volt illendő” önmagukra szavazniuk (235.).

⁶ A kötet több témájánál hivatkozik Horváth J. András munkáira, köztük leginkább az alábbira: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselőválasztás tükrében. Fons 5. (1998) 481–525.

⁷ A részvételi arányt tehát a pártok mozgósítási stratégiája is befolyásolta. Erre hoz példákat a IX. választókerület adatainak lakóközterek szerinti elemzése, így azt, hogy a helyi kampány sokkal kevésbé

leginkább 50% környékén mozogtak (a jogosultnak vett polgárok legalább 30%-a mindig hiányzott, míg egy esetben csak egyharmaduk szavazott). A részvétel kérdésköréhez is kapcsolódik a szerzőnek az a későbbi jó megoldása, hogy a „stabil szavazókat”, azaz az egymást követő választásokon rendre megjelenő választókat külön is megvizsgálja. Mégsem emeli ki azt az alapvető jellemzőjüket, hogy milyen kevesen voltak. Így például a Belvárosban az 1878-as első fordulóban szavazó 722 szavazó közül csak 188 fő (26%) szavazott 1881-ben, míg Terézvárosban az 1881-es 1176 szavazó közül csak 370 fő (31%) szavazott 1884-ben. A többi esetben némileg magasabb arányok voltak (de csak egyszer fordult elő, hogy a szavazók több mint a fele voksolt újra a következő, három évvel későbbi választáson), ezért a szavazóknak e fluktuációjával érdemes lett volna külön is foglalkozni.

Végül Gerhard Péter a szavazók foglalkozási kategóriái alapján vizsgálja meg részletesen a választói magatartást. Itt nem feltétlenül az olyan általános megállapítások az érdekesek, miszerint az alacsonyabb státuszúak a „baloldali”, „ellenzéki” jelöltre szavazással kívántak egyfajta rendszerkritikát kifejezni, hanem az az alapos elemzés figyelemre méltó, amelynek révén a szerző egyes csoportok, néha egyes választók jellemzőit, preferenciáit érzékelteti. Így az is kiderül, hogy a különböző kerületekben, a különböző választásokon eltérő megosztottságok kerültek előtérbe: volt, ahol az alacsony–magas státusz helyett inkább az értelmiségi és nem értelmiségi csoportok magatartása különült el. A szerző külön megvizsgálja a hivatalnokok szavazását, és árnyalja e kérdés kortársi és történelmi megítélését. Az egyértelmű kormánypártiság mögött ugyanis a részadatok érdekes képet mutatnak: míg a magas státuszúaknál szinte kizárólagos a kormánypártiság, de úgy, hogy sokan közülük nem szavaznak, addig a kiszolgáltatottabb, alacsonyabb rangú hivatalnokok között jóval több ellenzéki voks fordult elő. Szigorú és teljes ellenőrzésről, kötelező szavazásról azért sem beszélhetünk, mert sem önmagában, sem más, független foglalkozási kategóriákhoz viszonyítva nem volt magas a hivatalnokok részvételi aránya.⁸

Gerhard végig hangsúlyozza, hogy az egyén politikai preferenciáit és választásait számos tényező befolyásolhatja a társadalmi státusz, a foglalkozás vagy a lakóhely mellett. Ezt kiemelő, „a strukturális vizsgálat ellenpontjaként” (321.) két külön esettanulmányt szentel a választói magatartás egyéni mozgatórugóinak, más, narratív források bevonásával. Az új megközelítésű esettanulmányok érdekesek és tanulságosak, azonban a korábbi statisztikai elemzéssel történő szembeállításukat túlzásnak érzem, inkább egymás mellettségéről van szó. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy utóbbi módszerrel nem az egyén, hanem egy adott csoport fő jellemzőit kutatjuk, és az, hogy a vizsgált csoportban vannak különleges esetek – mint a tárgyalt Csorba Gézáé, akinek a politikai választását nem a foglalkozása és státusza magyarázza –, még nem kérdőjelezi meg a kvantitatív elemzés megállapításait. Abban viszont

---

koncentrált a kőbányai városrésze, vagy azt, hogy a szavazóhelyiség közelsége is szerepet játszhatott a szavazók megjelenésében.

⁸ A két világháború közötti nyílt szavazásoknál már annál inkább működött a szigorú kontroll, lásd *Ignác Károly*: Választói magatartás 1926-ban. *Múltunk* 63. (2018) 1. sz. 87–134.

egyértékű Gerharddal, hogy éppen az ilyen esetpéldák segítenek abban, hogy a statisztikai vizsgálatunk korlátait jól lássuk, és eredményeit megfelelő óvatossággal értelmezzük.

A kötet végén található összegzés tágabb kontextusban foglalja össze a szerző véleményét, kitekintve nemcsak a dualista korszak egészére, de a választások és választói magatartás általános, akár ma is aktuális kérdéseire is. Ezekből itt kettőt emelek ki. Az első, hogy a jelentős politikai tagoltság nem feltétlenül tükröződik a választási eredményekben, főleg a mandátumokban, így alapvető hiba, ha „egy parlamenti többség mögött óvatlanul a választók többségét feltételezzük”. (325.) Ehhez kapcsolódva ugyanakkor egy leválthatatlan, hegemon többpártrendszer is rendelkezhet legitimitással, ha a különböző politikai szereplői elfogadják ezt a keretet és benne a saját szerepüket. A másik arra a manapság is felmerülő ötletre utal, hogy a választójogot korlátozni kellene valamilyen módon, például műveltségi vagy más cenzussal, hogy a politika világa „racionálisabb” legyen. Félretéve most a politikai jogegyenlőség megsértésének súlyos következményeit, Gerhard rámutat az ilyen javaslatok mögötti hibás előfeltevésre. Munkájával ugyanis éppen azt bizonyítja, hogy „a kiválasztott, úgymond racionális megfontolások alapján dönteni képes »önállók« [vagy műveltek, jómódúak stb.] politikai akaratnyilvánítása éppúgy emocionális elemektől hemzseg, mint a »tömegek hisztérikus« politikai nézetei”. (17.)

* * *

Gerhard Péter témaválasztásához képest Paár Ádámé jóval nagyobb területet és időszakot fog át: egy régió (Győr és Moson megye, illetve Győr város) választástörténetét tárgyalja két korszakon átívelően, 1922-től 1947-ig. A szerzőt saját családi háttere vezette e témához, de meggyőzően érvel amellett, hogy a régió ettől függetlenül is vizsgálatra érdemes, mert ott a Horthy-kori választások közül kevés volt egyhangú, azaz egyjelöltes, ám többször előfordultak szoros küzdelmek, illetve ellenzéki győzelmek. Paár célkitűzése az, hogy a történettudomány és a politológia, azon belül elsősorban a választási földrajz megközelítését ötvözze, és így a „választástörténeti krónika” mellett a politika társadalomtörténetét, a választói magatartást is vizsgálja, amelyben kulcsszerepet szán a törésvonalak kérdésének.

A téma forrásadottságai azonban nem feltétlenül jók, és a pontos helyzetet a szerző nem tisztázza az olvasók, de valószínűleg saját maga számára sem. Leírása szerint a megyei levéltárban fennmaradtak a hivatalos választási iratok, köztük a szavazási ívek (42.), amelyek az 1922 és 1935 közötti nyílt szavazások esetén azt tartalmazzák, hogy a dualizmus időkáéhoz hasonlóan, név szerint melyik választó melyik képviselőjelöltre voksolt. Arról azonban nem kapunk információt, hogy azok a választói névjegyzékek szintén megvannak-e, amely a jogosultak részletesebb személyes adatait tartalmazzák. Sőt, meglepő módon azt állítja Paár, hogy ezek a választási „források azonban önmagukban keveset mondanak a választások társadalomtörténetéről” (42.), és ebből is következően elveti azt a lehetőséget, hogy akár egyének, akár községek vagy azon belüli szavazóköri politikai választásait átfogóan, adatbázis készítésével vizsgálja. (47.) Ezzel több gond is akad. Nyilván hatalmas

munka lenne a vizsgált területen 50-60 000 választójogosultat és 40-50 000 érvényesen szavazót végigkövetni a négy nyílt választáson, de a szavazási listák teljes negligálása nehezen indokolható. Mindenképpen érdemes lett volna mélyfúrásokat végezni egyes választókerületek érdekes voksolásait vizsgálva, mert azok révén igazi választ lehetett volna adni a szerző által is felvetett, a választói magatartással kapcsolatos fontos kérdésekre (a foglalkozás vagy nemzetiség hatása, a női szavazás, a szélsőjobboldal szavazói stb.). Az pedig még kevésbé érthető, hogy a szerző lényegében összesített idősoros választási adatok nélkül próbálta megírni az 1945 előtti történetet, azaz sem a főszövegben, sem Függelékben nincsenek áttekintő táblázatok arról, hogy a régióban (vagy külön-külön Győr és Moson területén, vagy az egyes kerületekben) hogyan alakultak a részvételi és a szavazatarányok, a jelöltek és pártcsaládok mikor milyen eredményt értek el. Ehelyett a Függelék egyes táblázatai azt mutatják be (hiányosan és többször tévesen), hogy mely jelöltek szereztek mandátumot az egyes választókerületekben, és kik voltak az alulmaradt ellenjelöltek.

Ez jól példázza, hogy a szerző gyakran a mandátumszerzésből, mandátumarányokból von le következtetést egy jelölt és párt erejére – és azon keresztül a választói magatartásra – vonatkozóan. (125., 149–150., 171., 184., 208.) Ez alapvető módszertani hiba: ha ismerjük a szavazatszámokat és -arányokat, akkor azokból kell kiindulni, mert a mandátumszámok és -arányok a választási rendszer torzításait is tartalmazzák. Különösen így van ez az egyéni kerületek esetében, hiszen ha egy szoros küzdelemben a szavazatok 51–49% arányban oszlanak meg két jelölt között, akkor lényegében azonos a társadalmi a támogatottságuk, miközben politikai szempontból az egyik mandátumot szerez, a másik pedig nem. A Győr és Moson régiójából vett példa alapján: 1935-ben a Független Kisgazdapárt (FKGP) két egyéni mandátumot szerzett, míg a Pálffy Fidél vezette nemzetiszocialisták egyet sem, így ennek alapján az előbbi tűnik komolyabb erőnek. Ha azonban a szavazatarányokat nézzük, akkor az utóbbiak a régióban összesítve 26%-ot, míg a kisgazdák csak 10%-ot értek el,⁹ azaz éppen fordított helyzet rajzolódik ki. Sajnos az ilyen számítások és mérlegelések hiányoznak a munkából. Ahogy az is, hogy a szerző az esetlegesen közölt és használt választási adatokat összevesse az országos arányokkal, legyen szó a választójogosultakról (vagy az abból kizártakról), a részvételtől vagy magáról a jelöltekre és pártokra eső szavazatokról.

A választásokról más típusú forrásokból is információkat szerezhetünk, ezek közül a Horthy-korban a legfontosabbak közé tartoznak a főispáni bizalmas iratok, mert e politikai tisztviselők egyik fő feladata éppen az volt, hogy szervezzék és irányítsák a kormánypárt választási szervezetét és biztosítsák a hivatalos jelöltek győzelmét.¹⁰ Sajnos nem maradtak fent ilyen iratok Győr vármegyében 1922–1923-ból, továbbá Győr-Moson-Pozsony

⁹ Az FKGP a két mandátumát a két legkisebb, a többinél jóval kevesebb választójogosulttal rendelkező kerületben szerezte. A választási adatok alapforrása itt és a továbbiakban: *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. CD. Bp. 2001. [A régiós adatok saját számításaim. – I. K.]

¹⁰ Erről és a kormánypárt választási gépezetéről lásd *Ignác K.*: Választói magatartás 1926-ban. i. m.

vármegyében 1924 és 1939 között.¹¹ Emiatt is a munkának a Horthy-korra vonatkozó levéltári anyagai szegényesek, és ezeket nem igazán sikerült pótolni más forrásokkal. Mire alapozza akkor Paár Ádám a megállapításait és következtetéseit? Elsősorban a szakirodalomra, amelynek bemutatása nemcsak a kötet első felét uralja, de utána is túlságosan meghatározó marad a saját kutatáshoz és elemzéshez képest. A szerző általában jól foglalja össze az elméleti hátteret és a korábbi kutatások fő megállapításait, de nincs igazán kritikai viszonyulása, nem tudja a saját eredményeit összevetni azokkal. Ellenkezőleg, többször azt a furcsa megoldást választja, hogy a szakirodalom következtetéseit igyekszik ráhúzni az általa vizsgált régióra (82., 88., 153.), ahelyett hogy a saját adatai, forrásai alapján elemezne.

Így például, amikor Paár a nemzetiszocialisták 1935-ös szavazóiról ír, akkor Szécsényi Mihály tanulmányát¹² „hívja segítségül”, amely az akkori debreceni szavazást dolgozta fel, és amely szerint a polgári ellenzék, azaz az FKGP (és a Kossuth Párt) korábbi szavazói pártoltak át a szélsőjobboldalhoz. Ennek alapján a szerző azt állítja, hogy akkor Mosonban is a kisgazdapártiakból lettek nemzetiszocialista szavazók. (179.) De mi akadály volt annak, hogy saját vizsgálatot végezzen, ha a választási adatok tényleg rendelkezésre állnak? Ott van a győrszentmártoni egyéni, nyílt szavazású kerület, ahol kormánypárti, nemzetiszocialista és kisgazda jelölt is indult, majd pótválasztásra került sor az előbbi kettő között, így konkrétan megmondható, hogy az először a kisgazda jelöltet támogató csaknem 400 személy kire szavazott a második alkalommal. Továbbá össze lehet vetni az 1931-es és az 1935-ös szavazási listákat is, hogy a négy évvel korábban még jelentős, közel 3000 fős kisgazda tábor hogyan, kire voksolt 1935-ben, vagy éppen fordítva, az 1935-ös 8500 nemzetiszocialista szavazó korábban kormánypárti vagy kisgazda vagy esetleg új szavazó volt-e – utóbbi azért is érdekes, mert a debreceni választáson a titkosság miatt erre nem lehetett választ adni.¹³ Hasonló módon összehethető e két választás a magyaróvári kerületben is, azt vizsgálva, hogy 1931-es szociáldemokrata szavazók (1700 fő) 1935-ben a kormánypárti vagy a nemzetiszocialista jelölt mellé álltak-e, vagy esetleg távol maradtak a választástól. E kérdést ugyanis Paár is felteszi, de rögtön meg is válaszolja azzal, hogy „szinte bizonyosnak vélhető”, hogy a baloldali párt a kisebb rosszra, a kormánypárti jelölt támogatására buzdította tagjait. (179.)

Ezt a megoldást többször is alkalmazza, de az elsőre logikusnak tűnő feltételezések, következtetések, amelyek mögött nincs forrás, adat vagy más bizonyítás, akár teljesen tévesek is bizonyulhatnak. Így történt ez az 1922-es magyaróvári kerület választásánál, ahol

¹¹ A bevezető részben a szerző kitér a források kérdésére is, azonban e hiányokat nem jelzi. Ahogy azt sem, hogy a fennmaradt, de általa nem használt Moson vármegyei főispáni bizalmas iratokban vannak-e az 1922-es választáshoz kapcsolódó dokumentumok.

¹² *Szécsényi Mihály*: A szélsőjobboldal társadalmi bázisa az 1935-ös debreceni választásokon. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján 1987. 367–387.

¹³ Természetesen nem feltétlenül kell éppen ennél vagy más hasonló részkerésznél ilyen jelentős számú választóra kiterjedő elemzést végezni, de a lehetőség adott. Emellett kevesebb szavazót kell megvizsgálni, ha bizonyos településekre szűkítjük a vizsgálatot, vagy a kisebb rajkai kerületet választjuk, ahol szintén indult szélsőjobboldali jelölt 1935-ben.

a kormánypárti, német származású Kühne Lóránt gyáros és a keresztényszocialista, akkor pártonkívüliként induló Giesswein Sándor küzdött a mandátumért. „Tekintve, hogy Magyaróváron élt a megyei, járási, városi közigazgatást működtető hivatalnokréteg, itt Kühne jó esélyekkel indult el, míg a német többségű, falusi-kisvárosi jellegű, döntően kereskedők, kisiparosok és kigazdák lakta Mosonban inkább Giesswein győzelmére lehetett számítani” – írja Paár. (170.) De miért nem nézte meg legalább a könnyen elérhető települési választási adatokat? Azok ugyanis éppen azt mutatják, hogy Giesswein Magyaróváron győzött 60%-os szavazataránnyal, míg Mosonban Kühne 73%-kal, és így Moson lett az utóbbi jelölt legjobb települési eredménye. A nyílt szavazásnak köszönhetően pedig részletesen meg lehetett volna vizsgálni, hogy mi magyarázhatja a kutatót is meglepő eredményt, azaz milyen volt a két jelölt tábora. A szerző által említett foglalkozási csoportok (hivatalnok, kereskedő, kisiparos, kigazda) tényleg úgy szavaztak volna, ahogy a szerző sugallta? Ki mellé álltak a(z ipari) munkások? A nők jobban támogatták a keresztény jelöltet, ahogy azt a szakirodalomra hivatkozva Paár állítja? Úgy gondolom, hogy ebből is lehetett volna egy jó esettanulmányt készíteni. A szerző azonban megelégszik azzal az általános és felületes magyarázattal, miszerint végül, ha kevéssel is, de azért győzött Giesswein a kerületben, mert ő már 12 éve képviselte a helyieket a parlamentben, míg ellenfele homo novus volt a politikában. (171.)

A szavazási listák feldolgozásával az egyén választói magatartását vizsgáló módszeren kívül szóba jöhetett volna még a kisebb területek (szavazókör, település) választási, illetve társadalmi és földrajzi adatainak összehasonlítása is. Paár a szakirodalom ismertetésénél jelentős teret szentel a választási földrajznak, ennek ellenére csak egy komolyabb próbálkozást tett, hogy azt a saját területén alkalmazza. A már említett 1935-ös győrszentmártoni választáson nézett meg településsoros adatokat és kapcsolta össze (társadalom)földrajzi jellemzőkkel. A hipotézise jó és érdekes: a kerület hegyi fekvésű községei szegényebbek, mint a dombságok közöttiek, és az 1930-as évek válsága súlyosabban érintette őket, ezért ott a nemzetiszocialista jelölt jobban szerepelt. Ugyanakkor felvetését nem elemezte alaposan, a főszöveg két bekezdése (181.) és a Függelék kapcsolódó táblázata (268–272.) több hibát és főleg hiányosságot tartalmaz. Az alapvető probléma tehát az, hogy nincs kidolgozott módszertana, csak egyedi példái: egyes „hegyi” falvak, amelyekben a szélsőjobb sikeres volt, szembeállítva egy „lenti”, kormánypárti faluval. Ez esetben az igazi vizsgálathoz azonban az összes községet be kell sorolni a fenti két kategóriába, és e kategóriák átlagát összehasonlítani. Emellett figyelembe kell venni más lehetséges tényezőket, akár egyedi eseteket is. Így Sokorópátkáét, ahol az akkori választáson 98%-ot szerzett a nemzetiszocialista jelölt. Az elsőprő helyi siker azonban nyilvánvalóan összefüggésben volt a jelöltek személyével, de a történet megértéséhez vissza kell mennünk az előző választásra. 1931-ben Sokorópátkai Szabó István, a kerület régi képviselője már nem tudott mandátumot szerezni, bár a saját falujában majdnem minden szavazatot (94%) megkapott. Legyőzője, a szintén kormánypárti Csikvándi Ernő 1935-ben is újra mandátumot szerzett, immár Pálffy Fidéllel

szemben, de láthatóan a sokorópátkaiak újra – szinte egyöntetűen – elutasították.¹⁴ Ez a helyi történet, esetleg további források bevonásával, nemcsak a választói mentalitáshoz lett volna érdekes adalék, hanem a Paár által külön alfejezetekben tárgyalt, „pártzászlóra vagy személyre” történő szavazás, a politikai „személyiség és lokalitás” összefüggésének kérdéséhez is. A munka más részeihez hasonlóan azonban ott is inkább általános fejtegetések olvashatók, és nem a vizsgált régióból származó, választási adatokkal alátámasztott példák.

Végül még egy fontos résztemát érdemes kiemelni: a német nemzetiség és a szélsőjobboldalra szavazás közötti esetleges összefüggés kérdését. Paár Ádám többször is határozottan tagadja ezt a kapcsolatot, hasonlóan az utóbbi idők szakmunkáinak következtetéseéhez. A probléma itt ismét az elemzés, bizonyítás módszere, pontosabban annak hiánya. „Bár a [nemzetiszocialista] párt súlypontja valóban az inkább agrárius jellegű Moson megye volt [1939-ben], a csekély számú német nemzetiséggel rendelkező Győr megyében is számos faluban sikeresen szerepelt a párt” – írja a szerző, majd egy-két falu adatával illusztrálja állítását. Magyarázként azt fűzi hozzá: a nemzetiszocialisták sikerében „nem a német nemzetiség túlsúlya volt a döntő szempont, hanem az, hogy Pálffy [Fidél] agrárius, földosztó programja megfelelt az ott élők igényeinek és vágyainak”. (187.) Először is érdemes tisztázni, hogy mit mutatnak pontosan az összesített adatok: a szélsőjobboldal a Moson megyei településeken 58%-os, míg a Győr megyeiek 44%-os szavazatarányt ért el (1939, listás szavazás), tehát határozott különbség volt a két terület között. Ehhez azonban rögtön érdemes hozzátenni: ha a nemzetiségi tényező szerepére próbálunk választ keresni, akkor nem a két megyét kell összehasonlítani, hanem a két (esetleg több) kategóriába sorolt településeket, vagy még inkább a településsoros nemzetiségi és választási adatokat. Ha pedig mutatkozna egy ilyen átfogó vizsgálatban összefüggés – azaz a német településeken egyértelműen jobban szerepelnének a nemzetiszocialisták –, az még mindig csak együttjárás, és nem feltétlenül ok-okozati kapcsolatot jelentene. E témában a részletes és körültekintő elemzésre jó példa Taschek Zoltán tanulmánya, amely az 1922-es soproni választás kapcsán mutatta ki, hogy az ottani német gazdapolgári réteg akkor egyértelműen az ellenzéki szociáldemokrata jelöltre szavazott, de ennek hátterében nem felétlenül csak a nemzetiség, hanem a gazdasági és szociális okok miatti elégedetlenség állt.¹⁵ Ehhez képest Paárnak a fenti, adatok nélküli „elemzése” felületes és semmitmondó, hiszen azt sem indokolja meg, hogy Mosoni megyei választók vágyainak miért felelt volna meg jobban a földosztó program, mint a Győr megyeieknek.

Összességében tehát Paár Ádám csak esetlegesen, komoly hiányosságokkal használja a választási forrásokat és adatokat a Horthy-kort tárgyaló részekben. Az 1945-ös és 1947-es választások bemutatása – az ott is becsúszó hibák ellenére – jobban sikerült, de a megfelelő előzmények és keret nélkül sajnos az nem válhatott teljessé.

¹⁴ Az 1939. évi választáson már egész más eredmény született a községben: az új kormánypárt új jelöltje 56%-ot kapott nemzetiszocialista ellenfelének 44%-ával szemben.

¹⁵ *Taschek Zoltán*: Az 1922. évi nemzetgyűlési választások Sopronban. *Múltunk* 63. (2018) 1. sz. 50–86.

Ugyancsak erősen kérdéses a szerző fogalomhasználata, leginkább az úgynevezett törésvonal(cleavage)-elmélet értelmezése és felhasználása. E központi politológiai fogalom már a munka célkitűzéseinél megjelenik (10.), majd a szerző röviden bemutatja a Lipset–Rokkan névéhez köthető eredeti, 1967-es koncepciót (19., 25–27.). A determinisztikus jellege miatt azóta joggal bíralt elméletnek azonban vannak újabb, módosított változatai is, amelyekre érdemes lett volna kitérni. Így például Róna Dániel összefoglalására, amely szerint a társadalmi-politikai törésvonalak olyan intézményesült társadalmi csoportkonfliktust jelentenek, amelyek tartósan meghatározzák a politikai életet és a pártstruktúrát. Tehát a pártok egyértelműen állást foglalnak a konfliktushoz kapcsolódó kérdésekben, és ez ideológiájukban és konkrét programjaikban is tükröződik. Ahogy ebből a szempontból a pártok vezetőinek, tagjainak, sőt szavazóinak háttére is nagyrészt homogén, azaz ugyanahhoz, a megosztottság egyik vagy másik oldalán álló társadalmi csoporthoz tartoznak. Végül a pártokhoz olyan társadalmi (érdek) szervezetek kapcsolódnak, amelyek a meghatározó konfliktusban ugyanazt az álláspontot képviselik.¹⁶ Az igazi probléma az, hogy a szakirodalmi bevezető részek után Paár egyszerűen félreleteszi az elméleti hátteret, és a törésvonal szót elkezdi általános értelemben használni, különböző társadalmi és gazdasági különbségek, feszültségek és konfliktusok szinonimájaként. A *Törésvonalak és konfliktusok* című fejezetben így olyan, szerinte korszakokon átnyúló problémákról ír (felekezeti, nemzetiségi, telepés- és „zsidó”-kérdés), amelyek a régiójában éppen hogy nem váltak politikai megosztottsággá és nem alakították a pártrendszert. A német nemzetiség esetében – ahogy láthattuk – maga a szerző is épp azt hangsúlyozza, hogy 1945 előtt ez a kérdés nem befolyásolta a pártküzdelmeket és a választói magatartást. Az pedig végképp nem érthető, hogy Moson és Magyaróvár települések „ellentéte” miért került a törésvonalak közé. Ráadásul ez az egész fejezet szerkezetileg rossz helyen is van: az igazi politikai törésvonalakat ugyanis a választások eredményeinek (hiányzó) átfogó vizsgálata után, a könyv közepe helyett a munka végén kellett volna tárgyalni. Ahogy a fenti fejezet lezárásaként a „politikai régiót” sem a szakirodalom alapján, hanem a választási adatok elemzésével kellett volna felrajzolni.

Az elméleti keretek alkalmazási lehetőségeit Paár máskor is félreérti, amikor például olyan állításokat tesz, hogy a szociáldemokrata politikus, „Malasits [Géza] pályafutása cáfolja az osztály- és/vagy rétegszavazásról szóló elméletet”. (162.)¹⁷ Szintén nem megfelelő a gyűjtőpárt szakszó használata, az úgynevezett ökológiai tévkövetkeztetés értelmezése, és az, hogy amíg külön, hosszabb fejezet mutatja be a pártcsaládokat, azok szerinti választási adatközlés vagy elemzés nincs a könyvben. Ehhez hasonlóan csak általában, a szakirodalom alapján esik szó a választójogról, választási rendszerről és az

¹⁶ Természetesen ilyen egyértelmű, minden szempontnak megfelelő teljes elkülönülés a valóságban nem jön létre, egy konkrét törésvonal erősségét az mutatja meg, hogy mennyire közelíti meg a fenti modellszerű leírást. Lásd *Róna Dániel: A törésvonal fogalma a politikatudományban. Politikatudományi Szemle 17. (2008) 4. sz. 138–139.*

¹⁷ Arra az egyébként igaz jellemzőre, hogy Győr városában a szociáldemokraták tábora tág és heterogén volt, a pártválasztékot korlátozó választási jellemző is magyarázatot ad, lásd a 19. jegyz.

ahhoz kapcsolódó korlátozásokról, de nem merül fel a kérdés: hogyan érvényesült ez a vizsgált területen, melyek voltak a konkrét hatások. Ráadásul e témánál úgy látszik, mintha a szerző nem lenne tisztában a választási részletszabályokkal, például, hogy a Horthy-korban nyílt szavazásnál milyen esetben kerül sor pótválasztásra (171., 174., 180.),¹⁸ vagy hogyan alakultak Győr városának választókerületei (77., 162., 163., 171., 172., 174., 182., 208., 210.),¹⁹ és az is furcsa, hogy az 1947. évi választások esetében egyszer sem említi a kékcédulás csalást. A munka szerkezete és a tárgyalásmódja általában is kritizálható, összefüggésben azzal, hogy az sokkal inkább egy kéziratra hasonlít, és nem egy gondosan szerkesztett és megformált könyvre, legalábbis az elfogadhatónál jóval több hibát és hiányosságot találunk, akár a főszöveget, akár a végjegyzeteket, akár a Függelék táblázatait nézzük. Egyedül az érdemel dicséretet, hogy háromféle mutató (személynév, helységneve, tárgy) is készült a kötethez.

A könyv összegzése (205–211.) sajnos azt igazolja, hogy nem megfelelő módszertannal, téves vagy hiányzó adatokkal csak rossz következtetésekre lehet jutni. A szerző 11 tézise, egy-két kivétellel, vagy a korábbi szakirodalom állításait ismétli meg, vagy általános és felületes, vagy egyszerűen téves. A „régio katolikus felekezeti dominanciája”, a keresztény pártok korszakokon átnyúló sikeressége, Győr városában a keresztényszocialista és szociáldemokrata táborok dominanciája – mindez Gergely Jenő, Hubai László és Szakál Gyula munkáiból már ismert, ezeket új eredményekkel, adatokkal Paár nem erősítette meg és nem is árnyalta. Kiemelhető viszont a szerzőnek az a meglátása, hogy az 1947-es választás eredménye jól, az 1945-ösnél jobban leképezte a valós politikai tagoltságot.²⁰ A tévedések közül most csak a legfontosabbakat emelem ki, arra keresve a választ, hogy mit lehet mondani összességében a vizsgált területről (a külön esetként kezelhető Győr városa nélkül). Paár szerint úgy jellemezte a régiót általában a keresztényszocialista pártok sikeressége, hogy a „Horthy-korszakban Győr megye és Moson megye mindvégig a kormánypárt szilárd támaszainak” (209.) számítottak, de közben az 1930-as években mandátumokat szerezve a kisgazdapárti irányzat „vált erőssé” (207), és nemzetiszocialista előretörésről is beszélhetünk. A túl általános egymás melletti állítások és „verbális statisztika” helyett realisabb képet alkothatunk az összesített választási adatsorok alapján. Azokból kiderül, hogy míg a keresztény pártok, amikor indultak, mindig az országos átlaguk (ezen a nyílt kerületek átlagát értve) feletti eredményt értek el e régióban, addig épp ezzel összefüggésben a

¹⁸ Nem szoros eredmény esetén, ahogy Paár írja, hanem akkor, ha egyik jelölt sem szerzi meg a szavazatok abszolút többségét (50% felett).

¹⁹ Paár végig két külön, egy belvárosi és egy külvárosi választókerületről ír, miközben 1926-tól Győr városának egésze egy listás választókerületet alkotott, ahol két mandátumot osztottak szét. Ez a szabály azért is fontos, mert a két legnagyobb erőnek kedvezett és a többi pártot sújtotta, így rendre a hagyományos jobboldal (keresztény- és/vagy kormánypárt), illetve a szociáldemokraták listája osztozott a két mandátumon, míg harmadik erőnek (a liberálisoknak, később a nemzetiszocialistáknak) nem jutott igazi szerep.

²⁰ Módszertanilag sajnos itt kifogásolható, hogy a korlátokkal (kizárások a választójogból, kékcédulás csalás stb.) nem foglalkozott, bár ettől függetlenül az alapállítással magam is egyetértek. Lásd *Ignác Károly: A választói magatartás vizsgálatának kérdései, 1945–1947.* In: *Régi és új világ határán – 1945 történetei.* Szerk. Feilt István – Ignác Károly. Bp. 2018. 190–204.

Horthy-kori kormánypártok átlaguk alatt (illetve 1939-ben az átlaggal megegyezően) szerepeltek. A kormánytámogató erők (és nem a kormánypárt!) dominanciájáról csak 1926-ban és 1931-ben beszélhetünk, amikor a kereszténypártiak kormányzati erőnek számítottak. A másik három választáson azonban kiegyenlített (50-50% körüli) erőviszonyok voltak a kormánypárti, illetve ellenzéki és pártonkívüli jelöltek összesített szavazatarányai között. Az ellenzéken belül pedig fokozatosan változott a fő erő: 1922-ben az ellenzéki kereszténypártiak (42%), 1931-ben az FKGP (31%), 1935-ben és 1939-ben a nemzetiszocialisták (26, majd 48%).

Külön érdemes kitérni a három határmenti, egyébként kevés választójogosulttal rendelkező választókerület (Mosonszentjános, Rajka és Halászi) érdekes esetére is. Ezekről Paár egyszerre állítja azt, hogy ott „a [Horthy-]korszak egészében a kormánypárt nyerte meg a választásokat”, mert a „választópolgárok a kormány(párt)tól várták a határok módosítását” (207., más szavakkal ugyanezt: 209.), de közben azt is, hogy az 1930-as években „a három peremhelyzetű [...] választókerületben változékonyabb kimenetelű volt a politikai verseny, mint Győr megyében vagy a magyaróvári kerületben”. (208.) A húszas években tényleg a kormánytámogató erők (itt is: nemcsak önmagában a kormánypárt, hanem a szövetséges keresztény pártokkal együtt) szereztek meg egy kivétellel az összes mandátumot (1922-ben jelentős fölényrel, 1926-ban egyhangú választásokon), addig 1931-ben és 1935-ben a hat mandátumból ötöt lényegében kisgazda jelöltek nyertek. Ráadásul kormánypárti jelölt nem is indult a halászi kerületben egyik alkalommal sem, míg a mosonszentjánosiban 1935-ben (így akkor a kisgazda képviselő 97%-kal nyert). Mi magyarázza ezt az éles váltást és a kormánypártra egyébként nem jellemző távolmaradást? Paár a kisgazda sikereket a helyi jelöltek népszerűségével, informális kapcsolatrendszerével indokolja. Ez akkor a közigazgatási szereplők támogatását is jelentette, tehát a kisgazdapártiak váltak volna úgymond a hivatalos jelöltté, akiknek győzelmét a kormánypárt helyi és országos vezetése is támogatta, vagy legalábbis nem ellenezte? A könyvből ezekre a kérdésekre sajnos nem kapunk választ.

* * *

Az utóbbi idők kutatásainak köszönhetően egyre többet tudunk a történeti választói magatartásról. A nagy társadalmi csoportok korábban sokszor determinisztikusan leírt preferenciái helyett immár árnyaltabb értelmezések, illetve az egyéni döntések vizsgálatai kerülnek előtérbe. Az elemzett kötetek közül az első, Gerhard Péteré kiváló példát adott az utóbbi módszerben rejlő lehetőségekre, amelyek tanulságai nemcsak a választáskutatók szűkebb táborának, hanem a szélesebb szakmai közönségnek is érdekesek. Sajnos a másodiknál, Paár Ádám munkájánál inkább csak a kudarc tanulságait lehet levonni. A Győr és Moson régió érdekes választási jellemzőihez és eseteihez kapcsolódó kérdések jó része még nyitott, amelyekre új kutatásokkal – a szerzőnek vagy másnak – igazi választakat kellene adnia.

Zsoldos Attila

NÉHÁNY KRITIKAI MEGJEGYZÉS AZ 1264–1265. ÉVI BELHÁBORÚ ÚJRAKELTEZÉSÉNEK KÍSÉRLETÉHEZ

Mindig öröm, ha az ember kézzel fogható bizonyosságot szerez arról, hogy az a történeti kérdés, mely erősen foglalkoztatta egykor, mást is érdekel annyira, hogy írjon róla. Külön öröm, ha a téma leporolása olyan új felismeréseket eredményez, melyek közelebb visznek a közös célhoz, az egykor volt valóság jobb megismeréséhez.

A külön öröm ez alkalommal, Bácsatyai Dániel *IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje* címet viselő tanulmányának¹ olvasásakor, elmaradt.

A szerző dolgozatának lényege tézisszerűen úgy fogalmazható meg, hogy a IV. Béla és idősebb fia, István ifjabb király között kirobbant azon belháború, melyet Pauler Gyula eredményeit² követve a magyar történetírás 1264–1265-re keltez, valójában 1267-ben zajlott le.

Ez a gondolat egyfajta visszatérés a Pauler megállapításainak széleskörű elterjedése előtti idők világába: a Paulernél nem kevésbé kiváló Wertner Mór például szintén az 1267. év eseményeként tárgyalta a belháborút IV. Béláról írt életrajzában.³ A vélemények megoszolásának oka abból adódhat, hogy jó néhány, megbízható kiadásban régóta közkézen forgó ausztriai elbeszélő forrás valóban az 1267. évnél emlékezik meg a magyar belháborúról. Ezek általános forrásértékét Pauler sem vonta kétségbe, ám a belháború időpontját illetően azon magyar oklevelekre alapozta álláspontját, amelyek már évekkel 1267 előtt emlegetik a belháború eseményeit, amiből szükségképpen adódott a következtetés: IV. Béla és István ifjabb király ezen összecsapásának mégiscsak korábban kellett történnie.

Bácsatyai Dániel most megfordította Pauler logikáját: a belháborúról valamely formában tudósító ausztriai elbeszélő források közül kiválasztotta a legkevésbé megbízhatót – kulcsszerepet adva annak érvelésében –, miközben a magyar oklevelek keltezéseinek megbízhatóságával szemben kísérelt meg kételyeket ébreszteni. Vállalkozása aligha független attól, hogy ő adta ki a közelmúltban a *Somogyvári formuláskönyv évkönyveit*, melyek közül az első – ismereteim szerint egyetlenként a magyarországi elbeszélő források közül – röviden megemlékezik a belháborúról, történetesen szintén az 1267. évnél. Bácsatyai Dániel már e forrás kiadásakor jelezte, hogy a belháború időpontját illetően

¹ *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. Századok 154. (2020) 1047–1082.

² *Pauler Gyula*: V. István bolgár háborúi. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 171–173. és *Uő*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 535–536. 202. sz. jegyz.

³ *Wertner Mór*: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár 1893. 161–171.

az évkönyvben olvasható keltezését részesíti előnyben,⁴ a tanulmány ily módon az akkor megfogant elképzelés kifejtésének tekinthető.

A somogyvári első évkönyv – kiadója ítélete szerint – „rendkívül megbízható, nem egyszer korábban ismeretlen híreket őrzött meg a 13. századra s különösen IV. Béla családjára vonatkozóan”.⁵

Ezt az álláspontot nem tudom osztani. Az évkönyvben ugyanis – a lehető legtágabban értelmezve a „IV. Béla családjára vonatkozó” hírek fogalmát – a II. András trónra lépte és IV. Béla özvegye, Mária királyné halála közötti időszakból, leszámítva a IV. Béla és István ifjabb király közötti belháborúra vonatkozót, tizenöt bejegyzés szerepel, melyek tizennyolc különböző eseményről adnak hírt. Ezek közül jó néhány kapcsolatos ugyan IV. Béla családjának tagjaival, de olyan közismert politikatörténeti fejleményekre utalnak, melyek jelenléte az évkönyvben aligha szolgálhat a jólétesültség bizonyosságául (II. András trónra lépte, szentföldi hadjárata és halála, Gertrúd királyné megölése, tatárjárás és Kálmán herceg halála, bécsújhelyi csata, kunok megkeresztelkedése), részint nem hozhatók összefüggésbe IV. Béla családjával (Szent Ferenc halála, a Róbert érsekkel kapcsolatos csonkult bejegyzés, István esztergomi érsek kinevezése bíborossá). Fennmaradnak tehát a rostán az Árpád-ház három tagjának a születési idejére vonatkozó hírek (IV. Béla, V. István, valamint IV. Béla fia, az ifjabb Béla herceg), továbbá a szintén a dinasztia tagjaival kapcsolatos halálozási dátumok (az ifjabb Béla herceg, IV. Béla, Mária királyné). Ez utóbbi három híradás értékét növeli, hogy az év mellett a halál napja is szerepel a bejegyzésekben. Tanácsos azonban ezeket a továbbiakban figyelmen kívül hagyni, mivel mindhármukat Esztergomban temették el, a helyi ferences egyházban, Bácsatyai Dániel ugyanakkor meggyőző érveket hozott fel arra vonatkozóan, hogy az évkönyv 13. századi része éppen ott készülhetett,⁶ márpedig a temetkezőhely tájékozottsága a halál időpontját illetően joggal várható el, az ellenkezője kelthetne inkább fejcsóválással kísért megütközést. Más elbírálás alá esnek a születés időpontjára vonatkozó adatok; azok valóban alkalmasak lehetnek a jólétesültség bizonyítására.

A IV. Béla, az V. István és az ifjabb Béla herceg születésére vonatkozó bejegyzések egyike sem mentes az értelmezési nehézségektől, ugyanakkor valamennyi ellenőrizhető bizonyos mértékig, mert összevethetők más forrásokból származó adatokkal. A legegyszerűbb eset a három közül az V. István születésére vonatkozó bejegyzés,⁷ mely jelenlegi formájában csonka ugyan, de a születés éveként megadott 1239. év összhangban van azzal az értesülésünkkel, mely szerint Istvánt 1239. október 18-án keresztelte meg

⁴ *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 51. 107. sz. jegyz.

⁵ *Uő*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1057.

⁶ *Uő*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 16.

⁷ Anno Domini m^occxxxiiii. Nascitur Stephanus quartus a rege Bela. xiii. – *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 50. és 3. sz. képmelléklet, vö. még uo. 18.

Róbert esztergomi érsek.⁸ Az ifjabb Béla herceg születésével kapcsolatos hír ellenben, mely ugyanabban az 1262. évnél szereplő bejegyzésben olvasható, amelyik a bécsújhelyi csatáról is tudósít,⁹ bizonyosan téves. A bécsújhelyi csatát, melyben II. Frigyes osztrák herceg elesett, közismerten 1246. június 15-én vívták, az ifjabb Béla herceg ugyanakkor – saját tudomása szerint – 1269-ben még nem töltötte be 25. életévét, hanem 20 évesnek vélte magát,¹⁰ ami egybevág egyrészt Spalatói Tamás azon tudósításával, mely szerint Béla 1260-ban még „gyermekkorban” (*in puerili etate*) volt,¹¹ másrészt a herceg házasságának 1264. évi időpontjával is,¹² így az ifjabb Béla a legnagyobb valószínűséggel 1249–1250 táján születhetett.¹³ Nyilvánvaló, hogy Béla herceg születésének tényleges idejét illetően mind maga a herceg, mind Spalatói Tamás tévedhetett, a legnagyobb tévedés azonban bizonyosan az évkönyvben olvasható, ami, ez tagadhatatlan, lehet ugyan a másoló hibája, véleményt mondani mindazonáltal csak arról tudunk, amit a forrásban olvasunk.

Nem kevésbé tanulságos végezetül a későbbi IV. Béla születési idejére vonatkozó hír, mely az 1209. évet jelöli meg s kiegészítésül azt is elárulja, hogy az évben holdfogyatkozás volt.¹⁴ Ez a tudósítás nyilvánvaló ellentmondásban van eddigi tudásunkkal, hiszen Wertner Mór meggyőző érveléssel igazolta, hogy 1206-ban II. Andrásnak fia született, akit aligha lehet mással azonosítani, mint a későbbi IV. Bélával.¹⁵ Bácsatyai Dániel azonban megpróbálkozik a lehetetlennel, felveti ugyanis egyfelől azt: „arra nézve [...] nincs cáfolhatatlan bizonyítékunk, hogy ez volt az a gyermek, aki a felnőttkort megérve

⁸ *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, ad a. 1239. (ed. Paulus Scheffer-Boichorst) in *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXIII.* Hannoverae 1874. 947.

⁹ Anno Domini millesimo cclxii. Hungari occidunt ducem Austrie ante Novam civitatem. ii. None Augusti nascitur Bela primus a Bela quarto – *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 50. és 3. sz. kép. A szöveg magyar fordításában olvasható évszám (1242) bizonyára sajtóhiba (uo. 51.).

¹⁰ 1269. s. d.: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner I–II.* Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 314.

¹¹ Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archidiacon Thomas of Split: *History of the Bishops of Salona and Split.* Latin text Olga Perić. Ed., trans. Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney. (Central European Medieval Texts 4.) Bp.–New York, NY 2006. 366.

¹² Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* (Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagybecskerek 1892. 495.; Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években.* (História Könyvtár – Monográfiák 24.) Bp. 2007. 39.

¹³ Zsoldos Attila: *Miklós országbíró.* In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Szerk. Neumann Tibor – Rác György. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia III.*) Bp.–Piliscsaba 2009. 527–529.

¹⁴ Anno Domini m^occviii. Bela rex nascitur a rege Andrea et eodem tempore luna eclipsim patitur – *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 48.

¹⁵ Wertner M.: *Az Árpádok családi története i. m. 456–457., vö. még Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét.* (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 5.) Pécs 2015. 130. 1175. jegyz. és 245–246.

IV. Béla néven Magyarország királya lett”, másfelől pedig – az ismert és a Kárpát-medence területéről is látható holdfogyatkozások adataira támaszkodva – úgy vélekedik, hogy „inkább 1209 januárjára vagy 1209 júliusára tehetjük [...] IV. Béla születését, nem teljesen kizárható azonban az 1208 júliusi időpont sem”.¹⁶ Ez a kombináció azonban nem egyeztethető össze a későbbi IV. Béla és Laszkarisz Mária házasságának felbontására tett kísérlettel kapcsolatos forrásainkkal, s közülük is kiváltképpen a magyar főpapok egy III. Honorius pápához intézett és a legnagyobb valószínűséggel 1223-ra keltezhető¹⁷ levelével. A levél szerint ugyanis a törvényes kort (*etas legitima*)¹⁸ már elért későbbi IV. Béla több mint két évig (*per biennium et amplius*) házasságban élt Máriával.¹⁹ Nem teljesen érdektelen annak megjegyzése, hogy a levelet író magyar prelátusok között Dezső csanádi püspök személyében olyan is akadt, aki már Béla herceg születése idején betöltötte méltóságát.²⁰ Ez esetben tehát az évkönyv híradása csak oly módon erőltethető be a valószínűség határai közé, ha figyelmen kívül hagyunk senki által nem vitatott hitelességű forrásokat, továbbá feltételezzük egy eddig ismeretlen, kisgyermekként meghalt Árpád-házi herceg létét. Mindez azonban indokolatlanul nagy áldozati ajándék a somogyvári évkönyv állítólagos megbízhatóságának oltárán. Volna ennél egyszerűbb megoldás is: felvehető lenne például, hogy a bejegyzésben tévedésből szerepel Béla neve, s a hír valójában öccsére, Kálmánra vonatkozik, akiről valóban úgy tudjuk, hogy 1208-ban született,²¹ s felmerülhet, persze, az évszám hibás voltának lehetősége is, akár Béla születési idejére, akár a holdfogyatkozásra vonatkozóan. Igaz, bármelyik esetben fel kellene adni a somogyvári évkönyv 13. századra vonatkozó jólétesültsége és a szövegében szereplő időpontok feltétlen hitele iránt táplált illúziókat.

Az évkönyv IV. Béla és István ifjabb király beháborújára vonatkozó híre – „1267. István királyt apja, IV. Béla az ország határára űzi”²² –, mely valahol félúton helyezkedik el a politikatörténeti és a családi hírek között, szintén okkal sorolható – mind az esemény időpontjául megadott évszámot, mind a tudósítás tartalmát illetően – az évkönyv megbízhatatlan tudósításai közé.

A vita, mely a beháború időpontja körül támadt, végső soron akörül forog, hogy történeti események rekonstrukciója során az elbeszélő forrásoknak vagy az okleveleknek kell-e elsőbbséget biztosítani, ha azok híradásai ellentétbe kerülnek egymással. Bácsatyai

¹⁶ *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 17.

¹⁷ A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Bp. 1896–1907. I. 59–60.

¹⁸ Vö. *Holub József*: Az életkor szerepe középkori jogunkban és az „időlátott levelek”. Századok 55–56. (1921–1922) 73–74.

¹⁹ (1223.) s. d.: VMHH I. 42.

²⁰ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 86.

²¹ *Wertner M.*: Az Árpádok családi története i. m. 448.

²² Anno Domini m^occlxvii. Stephanus rex per patrem suum Belam quartum ad confinia regni expellitur – *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 50. és 51.

Dániel esetünkben az előbbi megoldás híve, számomra azonban nem magától értetődő: miért számítana módszertani szempontból helyes eljárásnak az, hogy *látészólag* „egymástól független elbeszélő kútfők”-ben²³ olvasható adatok hitelének fenntartása kedvéért egymástól *bizonyosan* független oklevelek adatairól gondoljuk azt, hogy azok mind hibásak, s miért lenne megengedhetetlen ennek fordítottja. A közös elemeket tartalmazó elbeszélő források esetében – szövegszerű összefüggés híján is – mindig kézenfekvő a „közös forrás” feltételezése, kiváltképp, ha a közös elem valóság tartalmával szemben megalapozott kételyek merülnek fel, ahogyan esetünkben is. Az oklevelek ellenben túlnyomó többségükben valóban egymástól függetlenül készültek, s ha mégsem, a közös forráshoz vezető szál többnyire azonosítható.

Bácsatyai Dániel elemzésének kiindulópontja Jans Enikel (vagy Jans von Wien) mesés története, mely – a belháborút 1267-re keltező ausztriai források többségéhez hasonlóan – a IV. Béla oldalán harcoló osztrák lovag, Preussel Henrik személyét és a háború kimenetelét eldöntő isaszegi csatában elszenvedett halálát a középpontba állítva számol be az eseményekről.²⁴ Kiderül ebből – Bácsatyai Dániel összefoglalását követve –, hogy Preussel betegen, kizárólag Mária magyar királyné neheztelésének elkerülése érdekében szállt hadba, az isaszegi csatában pedig azért kellett meghalnia, mert a magyar előkelők – köztük a Bécsben is ismert „Roland gróf” – megfűtöttak, így Preussel fogságba esett, és István ifjabb király megölte. Bácsatyai Dániel értékelése szerint Enikel „olyan adatokat is fenntartott, amelyeket aligha tarthatunk pusztán a képzelet termékeinek, s [...] magyarázatot igényel, miért utasítjuk el hitelüket”.²⁵ Enikel azonban máskor is saját fantáziájára támaszkodó koholmányaiával hívja fel magára a figyelmet – legyen szó akár az 1264–1265. évi belháborút közvetlenül követő eseményekről,²⁶ akár Gertrúd királyné 1213. évi meggyilkolásáról²⁷ –, s nem mentes ettől a Bácsatyai Dániel által felhasznált részlet sem a Mária királyné házastársi hűségén foltot ejtő, minden bizonnyal teljesen alaptalan híresztelés révén.²⁸ Helyesebb lett volna tehát amellettt keresni érveket, hogy ez esetben mi adhatna okot mégis az Enikel által előadottak iránti bizalomra. Az úrnő kedvéért betegen is harcba induló s végül halálát lelő hős osztrák lovagot a gyáván megfutamodó magyar urakkal szembeállító gyermeteg történet aligha lehet alkalmas erre, mégpedig annál is kevésbé, mert IV. Béla bárói – Kemény fia Lőrinc országbíró, Ákos nembéli Ernye nyitrai ispán, Héder nembéli Kőszegi Henrik nádor – hűségesen és elszántan harcoltak a háború folyamán urukért, Kőszegi Henrik történetesen Isaszegnél

²³ *Uő*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1057.

²⁴ *Vö. Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 11.

²⁵ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1051.

²⁶ *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 75.

²⁷ *Körmendi Tamás*: Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Bp. 2019. 49–51.

²⁸ Jansen Enikels Weltkchronik. (ed. Philipp Strauch) in Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken III. Jansen Enikels Werke. Hannover–Leipzig 1900. 593.

is, ahol két fiával együtt esett fogságba. A csatából elmenekülők közül egyedül IV. Béla unokáját, Béla macsói herceget tudjuk megnevezni,²⁹ ő azonban királyi vér volt, akit nyilván kíséretének tagjai mentettek ki a csatából, amikor annak sorsa eldőlt, ami egyébiránt kötelességük is volt.

Minden bizonnyal a Rátót nembéli Roland szlavóniai bánnal azonosított „Roland gróf” személye keltette fel Bácsatyai Dániel figyelmét, hiszen róla tudható, hogy nem vett részt az 1264–1265. évi belháborúban,³⁰ így Enikel történetét felhasználva megtehető az 1267. évre áthelyezett belháború kulcsfigurájának. Ez a döntés aztán szükség-szerűen vezetett annak a képnek a felvázolásához, mely szerint Roland, akit 1267. május 21-én még szlavóniai bánként említ egy spalatói oklevél dátumsora,³¹ előbb gyáván megfutamodik az isaszegi csatából, így döntve halomra IV. Béla terveit, aki azonban ennek ellenére megteszi az országból – Bácsatyai Dániel szerint szintén 1267-ben – kivonulni szándékozó kunok ellen induló királyi sereg vezérévé, majd a feladatát sikerrel megoldó bánt mégis leváltja és feldúlhatja birtokait.³² Ez a szerfelett valószínűtlen elképzelés egyedül Enikel meséjére támaszkodhat, miközben nyilvánvaló ellentmondásban van a Rolanddal történeteket megvilágító fő forrásunkkal, a már királlyá koronázott V. István³³ 1270. június 13-án kelt oklevelével. Eszerint Roland bánt az ifjabb király szülei (*per parentes nostros*) küldték segítségére az országból kivonulni akaró kunok ellenében, utóbb viszont éppen azért lett kegyvesztett, mert parancsuk szerint (*iuxta mandatum eorum*) jó szolgálatokat tett neki, azaz Istvánnak.³⁴ Említésre érdemes, hogy az oklevelet már akkor adta ki István, amikor semmi oka nem lett volna elhallgatni Roland szerepét a belháborúban, már persze, ha volt ilyen egyáltalán.

Nem kevésbé erőltetettek azok a kifogások sem, melyekkel Bácsatyai Dániel a belháború 1267. évre történő áthelyezésének ötletével szemben cáfolatul felhasználható oklevelek megbízhatóságát próbálja kikezdeni. Ezek közé tartozik István ifjabb király és felesége, Erzsébet egy-egy oklevele. Mindkettő Gutkeled nembéli Kozma számára tett adományt foglal írásba, mindkettő említi Feketealom ostromát, s mindkettőt 1265-re keltezték. Az ifjabb király oklevelének³⁵ keltezése valóban téves, amint arra már Fejérpataky László figyelmeztetett,³⁶ s az ő nyomán Karácsonyi János 1266 és

²⁹ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 49., 51., 65–68., 69–70., 72.

³⁰ Vö. 1264. dec. 6.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 315–317. és 1265. febr. 25.: uo. 332–333.

³¹ 1267. máj. 21.: CDCr V. 430.

³² Bácsatyai D.: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1072–1073.

³³ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 119–120.

³⁴ 1270. jún. 13.: CDCr V. 547.

³⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VI/2. 389–390.

³⁶ A datum per manus formulában szereplő alkancellár 1265-ben nem lehetett Péter, lásd Fejérpataky László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 119.

1269 közötti időpontra módosította az oklevél keltét.³⁷ Szentpétery Imre végül az oklevél *intitulatio*jában olvasható *dominus Cumanorum* cím miatt előbb úgy nyilatkozott, hogy „oklevelünket 1266-ban vagy 1268–69-ben adták ki”,³⁸ majd saját megállapítására hivatkozva mégis „(1268. vagy 1269.)” keltezéssel vette fel azt kritikai jegyzékébe.³⁹ Talán ez utóbbi téveszthette meg Bácsyati Dánielt, hiszen Szentpétery valóban helytálló érvelése megengedi az oklevél keltének az 1266. évre helyezését is, így az, tagadhatatlanul téves keltezése ellenére, ellentmondhat az 1267. évi belháború ötletének. Még egyértelműbb a helyzet az ifjabb királyné oklevelé⁴⁰ esetében. Az ezzel kapcsolatos tévedéseket az okozhatta, hogy – ellentétben Szentpétery és Bácsyati Dániel egybehangzó vélekedésével – férj és feleség oklevelei nem azonos tartalmúak. Erzsébet ugyanis csak a Szatmár megyei Ragáld⁴¹ királynéi földjét adományozta Kozmának, az ifjabb király ellenben azon felül két várföldet, a Bihar megyei Nyéket⁴² és a Szabolcs megyei Harangot⁴³ is. Szentpétery még számolt azzal a lehetőséggel, amelyet Bácsyati Dániel figyelmen kívül hagy: „az ifjabb királyné adománylevele csakugyan előbb kelt, mint az ifjabb királyé, mely utóbbit azután a bemutatott királynői oklevél felhasználásával fogalmazták”.⁴⁴ Mindaz, amit a királynéi birtokadományok Árpád-kori rendszeréről tudunk,⁴⁵ kétségtelenné teszi, hogy éppen az történt, amit Szentpétery „kevésbé valószínű, de nem lehetetlen” megoldásnak tekintett.⁴⁶ Kozmának ugyanis semmi oka nem lett volna az ifjabb király adományával egyidejűleg az ifjabb királynétól is oklevelet kijárni – s még kevésbé azt követően –, ellenben a korábbi ifjabb királynéi adományt érdemes volt ifjabb királyi oklevélbe belefoglaltatnia, mivel a(z ifjabb) királyi oklevél bizonyító erejét semmi sem múlhatta felül. Az ifjabb királyné okleveléről tehát viszonylag kis fáradsággal igazolható: nincs valós ok kétségbe vonni, hogy valóban 1265-ben kelt, az ifjabb királyé pedig

³⁷ *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ...”-kal kiegészítve). Szerk. Koszta László. (Aetas Könyvek 1.) Szeged 1988. 74–75. 110. sz.

³⁸ *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55–56. (1921–1922) 86.

³⁹ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/1–II/4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 1892. sz.

⁴⁰ 1265. s. d.: CD VI/2. 391–392.

⁴¹ *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.) Nyíregyháza 2008. 239–240.

⁴² *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. I. 647.

⁴³ *Németh Péter*: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza 1997. 89.

⁴⁴ *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 86. (az eredeti helyesírás megtartásával). – Szentpétery egy további lehetőséget szintén felvet, azt tudniillik, hogy az okleveleket kiadó Fejér tévesen adta meg az ifjabb király alkancellárjának nevét (uo. 8. jegyz.), amit azonban a két oklevél szövegét fenntartó oklevél eredeti példánya nem igazol, mivel abban is Péter az alkancellár neve, vö. 1282. s. d.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 105 228.

⁴⁵ *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005. 50–53.

⁴⁶ *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 86.

csak akkor iktatható ki teljesen a belháború 1267-re helyezését cáfoló bizonyítékok sorából, ha vitathatatlanul téves keltezését egy előzetesen kialakított elképzeléssel törekszünk összhangba hozni.

Hasonló a helyzet az ifjabb király egy 1266-ban kiadott oklevelével,⁴⁷ mely nemcsak az isaszegi csatát, hanem a kunok kivonulásának megakadályozására irányuló, már említett – és, emlékezhetünk rá, Bácsatyai Dániel szerint szintén 1267-ben történt – akciót is megemlíti. Az oklevélből hiányzik az ifjabb király *dominus Cumanorum* címe, ami nem példa nélküli 1266-ban kiadott oklevelei esetében, de csak 1267-ben lesz rendszeres. Ebből Bácsatyai Dániel arra következtet, hogy az oklevél hibás keletű,⁴⁸ Szentpétery ellenben még úgy fogalmazott: az „oklevelet éppen ezért az év végén keltnek tekinthetjük”.⁴⁹ Igaz, Szentpétery csupán István ifjabb király oklevelei között kívánt rendet tenni s nem akarta bármi áron egy koncepció szolgálatába állítani azokat.

Végezetül essék szó arról az oklevélről, mely annak idején az egyik sarokként szolgált Pauler számára a belháború időpontjára vonatkozó álláspontja kialakításában.⁵⁰ Az 1267 februárjában – a nap megjelölése nélkül – kiadott oklevél jelentőségét az adja meg, hogy nádorként említi Kemény fia Lőrincet, a korábbi országbíró, miközben számos adat tanúsítja, hogy az isaszegi csata idején még Kőszegi Henrik volt a nádor, amiből egyértelműen következik, hogy a belháború, melynek utolsó ismert csatája éppen az isaszegi, nem történhetett 1267-ben. A pécsváradi konvent által kiállított oklevél eredetileg annak bizonyosságául szolgált, hogy Lőrinc nádor albírája, Pósa fia Bodor ispán (*comes Bodur filius Pouze viceiudex Laurencii palatini*) megvásárolta a szekszárdi monostortól annak Baranya megyei Peterd nevű⁵¹ földjét. Az oklevél eredetije jelenleg lappang, szövegét azonban fenntartotta egy 1380. évi átírás; Wenzel Gusztáv ennek alapján adta ki.⁵² Az oklevél ma ismert szövege nem makulátlan, mivel egy helyütt a „kegyes emlékü Béla király engedélyével” (*ex permissione pie memorie domini regis Bele*) történt eseményt említi, amire már Wenzel figyelmeztette okmánytára olvasóit, így ez a körülmény aligha kerülhette el azok figyelmét, akik a kiadás alapján használták az oklevelet. Az említett király minden bizonnyal IV. Béla, aki azonban, amint az köztudott, az idő szerint még életben volt. Egy efféle jelenség, ha más kifogásokkal is megtámogatható, alkalmas lehet az oklevél hitelének megkérdőjelezésére,

⁴⁷ 1266. s. d.: CD IV/3. 346–347.

⁴⁸ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1059–1060., vö. még uo. 1080.

⁴⁹ *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 84. (az eredeti helyesírás megtartásával).

⁵⁰ *Pauler Gy.*: V. István bolgár háborúi i. m. 173., vö. még *Uő*: A magyar nemzet története i. m. II. 536. 202. jegyz.

⁵¹ *Györffy Gy.*: Történeti földrajz i. m. I. 368–369.

⁵² 1267. febr.: Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) III. 171–176.

csakhogyan az oklevélben szereplő Bodor alnádor fia peterdi birtokosként tűnik fel 1293-ban (*Budur filius Budur de Peturdy*),⁵³ így az oklevél hitelével szemben komoly érv nem hozható fel. Joggal gondolhatunk tehát arra, hogy a Béla királyt már elhunytként említő rész az átírás hibájából került a ma ismert szövegbe, s ehhez szükségtelen valamiféle motivációt keresni,⁵⁴ az egyszerű tévedés éppen megteszi magyarázatként. Ez mindenesetre ésszerűbb feltételezés, mint az, hogy az oklevél valójában 1271 vagy 1272 februárjában kelt,⁵⁵ mivel mindkét időpontban Mojs volt a nádor.⁵⁶ Nincs tehát olyan ok, mely megindokolhatná az oklevél figyelmen kívül hagyását. Annál is kevésbé, mert azok az oklevelek, amelyekkel Bácsatyai Dániel megkísérelte igazolni, hogy Kemény fia Lőrinc még 1267 májusának elején is országbíró volt,⁵⁷ alkalmatlanok erre a célra. Az érvelése ezen pontján felhasznált 1267. május 8-ai királyi parancslevélben ugyanis IV. Béla valójában nem nevezi meg országbíráját,⁵⁸ a pécsi káptalan 1267 októberében kiadott, a királyi parancslevelet is átíró oklevele⁵⁹ viszont egy évvel korábban megindult perfolymot foglal össze, mely nem kezdődhetett 1263 júliusa előtt, mivel az a személy, akinek a meggyilkolása miatt folyt utóbb a per, akkor még életben volt.⁶⁰ A perben végül IV. Béla döntött báróival: a gyilkos birtokait az áldozat fiainak ítélték. Ennek jóval 1265 októbere előtt kellett történnie, mert addigra már az a per is békés egyezséggel zárult, melyet az áldozat fiai a gyilkos egy olyan birtokáért folytattak, melyet időközben egy bizonyos személy nem szabályszerűen (*non debito modo*) vásárolt meg.⁶¹ Megerősíti mindezt, hogy a pécsi káptalan 1267 októberében kiadott oklevelében valóban „most nádor és somogyi ispán, akkor országbíró” fordulattal említett Kemény fia Lőrinc mellett a perfolym leírásakor ott találjuk országbíráját, Simont is, akinek a tisztségviselése 1262 és 1264 között mutatható ki, s 1266-ban már utóda, Sebestyén volt az alországbíró.⁶² Sem IV. Béla 1267. május 8-ai parancslevele, sem a pécsi káptalan 1267. októberi oklevele nem bizonyítja tehát, hogy Kemény fia Lőrinc még 1267 májusának elején is országbíró lett volna.

Rendelkezésünkre áll tehát legalább három, egymástól bizonyosan független oklevél, melyek bármelyike önmagában is megcáfolhatatlan bizonyósággal szolgál arra, hogy IV. Béla és István ifjabb király beháborújára nem 1267-ben, hanem évekkel korábban került sor: Erzsébet ifjabb királyné Feketehelem ostromát említő 1265. évi oklevele, István ifjabb

⁵³ 1293. jan.: ÁÚO XII. 544.

⁵⁴ Vö. ellenben *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje i. m. 1058.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 20.

⁵⁷ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje i. m. 1058. 57. jegyz.

⁵⁸ (1267.) máj. 8.: *Hazai okmánytár I–VIII.* Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 145–146.

⁵⁹ 1267. okt.: CDCr V. 448–450.

⁶⁰ 1263. júl.: HO VI. 113.

⁶¹ 1265. okt.: HO VI. 133–134.

⁶² *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 31.

királynak az isaszegi csatáról és az országból való kivonulást tervező kunok elleni akcióról egyaránt megemlékező, 1266-ban kiadott oklevele, továbbá a pécsváradi konvent 1267 februári oklevele, mely bizonyítja, hogy kiadása idején már nem Kőszegi Henrik, hanem a belháború idején még az országbírói méltóságot viselő Kemény fia Lőrinc volt a nádor.

Negyedikként melléjük sorolhatjuk az ifjabb király 1265-ben kiadott oklevelét, mely vélhetően azért kerülhetett el sorsát, tudniillik a „hibás keltezésű”-nek vélt oklevelek csoportjába sorolást, mert sem az Isaszeg, sem a Feketehalom helynevek nem szerepelnek benne, ellenben megemlékezik arról, hogy az ifjabb király és apja között nem sokkal korábban (*paulo ante*) dúlt háborúság során, amikor István ifjabb királyt sok bárója elhagyta, Rátót nembéli Domokos fia István érdemeket szerzett István ifjabb király szolgálatában, amiért is megkapta urától – tartozékaival együtt – a Heves megyei Ágasvárat,⁶³ melyet az ifjabb király Jób pécsi püspök hűtlen hanyagsága miatt veszített el, ám utóbb visszaszerzett.⁶⁴ Bácsatyai Dániel említi tanulmányában az oklevelet, azzal kapcsolatos álláspontja azonban nehezen fejthető meg. Az egyértelműnek tűnik, hogy Ágasvár történetét elválasztja a belháborútól, s egy olyan eseményhez köti, amelynek alkalmával „István IV. Béla ellen hadjáratot vezetett”, ami azért különös, mert az ifjabb királynak egyetlen alkalma volt arra, hogy apja ellen saját, ifjabb királyi országrészében „hadjáratot vezessen”, történetesen az 1264–1265. évi belháború. Ami nem érthető: Bácsatyai Dániel előbb megállapítja, hogy az oklevél „nem hagy kétséget afelől”, István „táborát számos bárója elhagyta”, mégpedig egy olyan időpontban, „amikor az ifjabb király volt a kezdeményező fél”, majd azért dönt úgy, hogy az ágasvári oklevél története „nem illeszthető be a belháború eseményeinek egymásutánjába”, mert „életszerűtlen az a feltételezés, hogy a bárók éppen akkor hagyják cserben az ifjabb királyt”, amikor az „a kezdeményezést magához ragadva” sikert sikerre halmoz.⁶⁵ Ember legyen a talpán, aki ezek után képes eldönteni, mi „életszerű” és mi nem. Tény mindenesetre: a belháború során voltak István ifjabb király számára kritikus időszakok, amikor sokan elhagyták,⁶⁶ s várait átadták ellenségeinek,⁶⁷ így semmi sem indokolja, hogy az Ágasvár sorsának alakulásával kapcsolatos elbeszélést kiragadjuk a Dévától Isaszegig ívelő eseménysorból, melynek, amint az jól ismert, valóban megvolt a maga északkelet-magyarországi mellékhadszíntere. E négy oklevél birtokában felesleges érvelni további – Bácsatyai Dániel tanulmányában részben említett – oklevelek ide vonhatósága mellett, bár a vállalkozás korántsem lenne reménytelen.

⁶³ Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. III. 65–66.

⁶⁴ 1265. s. d.: ÁÚO XI. 544–548.

⁶⁵ Bácsatyai D.: IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje i. m. 1063.

⁶⁶ 1267. s. d.: RA II/1. 36., Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Theil, enthaltend Urkunden und Regesten bis zum Ausgang des Arpadischen Mannstammes (1301). Bearbeitet und herausgegeben von G[eorg] D[ániel] Teutsch, F[riedrich] Firnhaber. (Fontes Rerum Austriacarum II. Abtheilung, Bd. XV.) Wien 1857. (a továbbiakban: UGS) 87., DL 632., 1268. s. d.: HO VI. 153., RA II/2–3. 36., DL 71 401. (hibás kiadását lásd Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1–2. [Szerk. Bártfai Szabó László.] Bp. 1919. I/1. 10–11.), 1270. s. d.: DF 270 044., vö. még 1274. júl. 2.: CD V/2. 217.

⁶⁷ 1268. s. d.: RA II/2–3. 36., 1270. s. d.: ÁÚO VIII. 259–260., vö. még 1274. s. d.: ÁÚO IX. 71.

Több tanulsággal jár, ha – módszertani szempontból megengedhetetlen módon bár – mit sem törődünk az említett oklevelek bizonyásával, és kísérletet teszünk arra, hogy kövessük Bácsatyai Dánielt az általa javasolt úton, melynek, ha jól értem, az alábbiak szerint jelölte ki a nyomvonalát. A beháborúra 1267 első felében került sor, de nem kezdődhetett 1267. január 19-e előtt, mert az az osztrák lovag, aki – magyarországi hadakozásra készülődvén – halála esetére adományt tett egy ausztriai kolostornak, az említett napon még Bécsben tartózkodott II. Ottokár mellett. A beháború ugyanakkor 1267. június 3-a előtt véget ért, mert az ifjabb király aznap a kői monostor mellett keltezte oklevelét,⁶⁸ és István délvidéki jelenléte kapcsolatba hozható a beháborút követően az országból kivonulni akaró kunok ellen indított akcióval. A január 20. és június 3. közötti időszakot ugyanakkor kettéosztja április 11–12., ugyanis ezeken a napokon az isaszegi csatából megfutó Roland bán Zágrábban adott ki egy-egy oklevelet: az előbbiben⁶⁹ átírta és megerősítette Inus zágrábi ispán 1267. február 23-án, szintén Zágrábban kelt ítéletlevelét,⁷⁰ az utóbbiban pedig a zágrábi káptalan és a zselini vendégtelepesek tizedfizetés körül kirobbant vitájában hozott végleges döntést, miután előzőleg már eskütételt rendelt el az ügyben.⁷¹ Roland zágrábi jelenlétéből Bácsatyai Dániel arra következtet, hogy az isaszegi csata – s így nyilván az egész háború – akár április közepe előtt, akár azt követően megtörténhetett. A beháborút követő békekötésre (vagy az azt megelőző tárgyalásokra) pedig 1267 szeptemberének eleje előtt nem sokkal az Esztergom közelében fekvő Szűz Mária-szigeten⁷² került sor.

Ez a rekonstrukciós kísérlet minden kétséget kizáróan téves, aminek belátásához valóban mellőzhető a beháború eseményeit említő és kifogástalan hitelű 1267 előtti oklevelek felhasználása. Elegendő megtenni azt, amit Bácsatyai Dániel elmulasztott: megállapításaiból levonni az azokból szükségképpen adódó következtetéseket, melyek feltárják rekonstrukciós kísérlete ellentmondásait.

Ha ugyanis az isaszegi csatára az 1267 januárjának vége és áprilisának közepe közötti időszakban került sor, a békekötésre pedig az év kora őszén, akkor Kemény fia Lőrinc nem adhatott ki oklevelet május elején, mert Feketehalom sikertelen ostromát követően István ifjabb király fogságába esett,⁷³ és semmilyen megfontolás nem támogatja annak esetleges feltételezését, hogy már a béke helyreállta előtt visszanyerte volna szabadságát. Ha viszont Kemény fia Lőrinc mégiscsak adott ki oklevelet 1267 május elején országbíróként, és a kivonulást tervező kunok elleni akció is legalább

⁶⁸ (1267.) jún. 3.: HO VIII. 117. (keltére lásd RA 1863. sz.).

⁶⁹ 1267. ápr. 11.: CDCr V. 428–429.

⁷⁰ 1267. febr. 23.: CDCr V. 424–425.

⁷¹ 1267. ápr. 12.: CDCr V. 429–430.

⁷² Györffy Gy.: Történeti földrajz II. 284–285.

⁷³ 1267. s. d.: UGS 88., DL 632., RA II/1. 36., 1268. s. d.: HO VI. 153–154., 1270. (jún. 9–12. u.): ÁÚO XII. 13., 1273. máj. 23.: CDCr VI. 36., 1279. júl. 8.: HO VI. 241.

addig eljutott június 3-ig, hogy az ifjabb király már a Délvidéken tartózkodjék, a belháború szükségképpen legfeljebb két, esetleg három hétig tarthatott, IV. Béla seregeinek felvonulásától a dévai csatán, Feketehalom ostromán és az Ákos Ernye ellenében vívott összecsapáson keresztül egészen az isaszegi ütközetig, s akkor még nem is számoltunk a kunok elleni akció előkészületeivel, melyek – a közös fellépés miatt – IV. Béla és István ifjabb király együttműködését igényelték az állítólag éppen csak befejeződött belháborút követően, ám még a békekötés előtt. Talán nem ítélek túlságosan szigorúan, ha úgy vélem: ez nehezen hihető.

Megnyugtató mindenesetre: nem kell erőfeszítéseket tennünk annak érdekében, hogy higgyünk a „nehezen hihető”-ben. 1267. június 2-án ugyanis Tamás marócsai ispán és társai oklevelet állítottak ki Zágrábban, mely arról rendelkezett, hogy az Ákos Ernye (*Ernerius banus*), valamint a gurki püspök és annak emberei közötti vitás kérdésekkel kapcsolatosan a korábbiakban már megkötött béke (*treuga*) június 5-én lejáráo határidejét meghosszabbítják október 6-ig.⁷⁴ Ákos Ernye éppúgy IV. Béla seregeireinek egyike volt a belháború során, mint Kemény fia Lőrinc, s a harcok során éppúgy az ifjabb király fogságába esett, mint az országbíró.⁷⁵ Az említett, június 2-án kelt oklevél kiállítói bizonyosan nem vállalhattak Ernye tudta és beleegyezése nélkül esküvel megerősített kötelezettséget a nevében, nyilvánvaló tehát, hogy a belháború nem helyezhető 1267 első felévére: sem egy április közepe előtti, sem valamely azt követő időpontra.

Ezek után csak a teljesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy egyfelől az országmegosztás történetében egyetlen olyan időpont sem ismert, amelyben Esztergom és környéke IV. Béla és István ifjabb király országrészeinek határán feküdt volna,⁷⁶ így a Szűz Mária-sziget nem lehetett alkalmas helyszín a béketárgyalások lefolytatására, másfelől pedig a békekötés szeptember elejét közvetlenül megelőző időpontra helyezése nem egyeztethető össze IV. Béla 1267. július 20-án kiadott, egyébiránt Bácsatyai Dániel által is felhasznált oklevelével, mely már megemlékezik Tamás esztergomi érsek szerepéről a korábbi viszályok lecsendesítésében, kifejezetten békeszerződéseket (*pacis [...] federa*) emlegetve.⁷⁷

Az országból kivonulni akaró kunok ügyét szintén érdemes lett volna átgondolni. Számomra nem értelmezhető az az elgondolás, mely szerint István ifjabb király éppen azt az időszakot, az 1267. évet találta volna alkalmasnak a *dominus Cumanorum* cím használatának „felfüggesztés”-ére, amikor – állítólag – a kunok egy része

⁷⁴ 1267. jún. 2.: CDCr V. 431–432., az ügyre bővebben lásd *Kis Péter*: „A király hű bárója”. (Ákos nembeli Ernye pályafutása). Fons 2. (1995) 297–298.

⁷⁵ 1270. (jún. 9–12. e.): ÁÚO VIII. 292. (az oklevelet még az ifjabb király állította ki), 1270. (jún. 9–12. u.): ÁÚO XII. 13., 1270. dec. 10.: CDCr V. 569., 1273. máj. 23.: CDCr VI. 36.

⁷⁶ Vö. *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 27–29., 84–88.

⁷⁷ 1267. júl. 20.: CDCr V. 435–436.

szembefordult vele.⁷⁸ Már inkább előfordulhat, hogy a cím használatának mellőzése 1267-ben a kunok lecsendesítését szolgálta a – valójában az előző év eseményei közé tartozó – kivonulási kísérlet megakadályozása után, miként a *dominus Cumanorum* cím használatának felújítását követően vélhetően a kunbíró (*iudex Cumanorum*) tisztségének létrehozása is,⁷⁹ hiszen a kunok így már nem közvetlenül tartoztak az ifjabb király fennhatósága alá. Az ugyanakkor nem kifejezetten előnyös egy eseménytörténeti rekonstrukciós kísérlet esetében, ha a kunok kivonulási szándéka miatt előállt válság – Bácsatyai Dániel szerint – 1267 júniusának elejéhez köthető, ám az 1267 kora őszén Esztergomnál történetekre adható egyik „lehetséges magyarázat” – szintén Bácsatyai Dániel szerint – ugyancsak a kivonulásra készülődő kunok elleni mozgósítás.⁸⁰ Nem az én feladatom azonban megoldást találni az efféle következetlenségekre. Szintén feleslegesnek vélem, hogy – szaporítva a szót – sorra vegyem azokat a további, javarészt mondvcsinált nehézségeket, amelyeket Bácsatyai Dániel oly’ aprólékos gonddal számlál elő tanulmányában: ezekre ugyanis vagy magától értetődő a válasz, vagy – források híján – nincs felelet, vagy maguktól megoldódnak, ha feladjuk az 1264–1265. évi beháború 1267-re helyezésének eleve halva született ötletét.

Ennél előbbre valónak ítélem annak elismerését: alighanem igazságtalan voltam, amikor azt állítottam, hogy Bácsatyai Dániel tanulmánya semmivel sem járult hozzá a IV. Béla és István ifjabb király közötti viszály sokéves történetének jobb megismeréséhez. A Gundakar von Hassbach nevű, a magyar háborúba készülődő osztrák lovag 1267-ben kelt rendelkezésével kapcsolatos forrás feltárása⁸¹ kétségtelenül új színt sző a történet szövegébe. Mindaz, ami tudható az ügyről, nem bizonyítja ugyan, hogy a beháború 1267-ben történt volna 1264–1265 helyett, azt azonban igen, hogy IV. Béla eddig is ismert 1267. évi készülődése István ifjabb király ellen nem nélkülözte a külpolitikai vonatkozásokat. Ezen a ponton Bácsatyai Dániel egyfelől újabb érveléssel támogatja meg azt az álláspontot, mely szerint István ifjabb király alaposan átgondolta az Anjou Károllyal kötött szövetsége feltételeit,⁸² másfelől ésszerűnek tűnő magyarázatot kínál arra, miért éppen az 1267. évnél számol be az ausztriai források jelentős része a magyarországi beháborúról. Azt, sajnálatos módon, nem tudjuk, milyen megfontolás alapján vállalkozott Gundakar a magyarországi kalandra, az viszont bizonyosra vehető, hogy döntése részint a halála esetére tett rendelkezése, részint a II. Ottokárral és udvarával való, dokumentált kapcsolata révén aligha maradhatott titokban, s még kevésbé történhetett így, ha IV. Béla vagy II. Ottokár – esetleg mindketten – másokat is ösztököltek arra, hogy kövessék Gundakar példáját. A IV. Béla

⁷⁸ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje i. m. 1060–1061.

⁷⁹ *Zsoldos A.*: Archontológia i. m. 240., vö. még *Uő*: Miklós országbíró i. m. 544.

⁸⁰ *Bácsatyai D.*: IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje i. m. 1070. és 1075.

⁸¹ *Uo.* 1063–1064.

⁸² *Vö. Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 113–114. (utalásokkal a kérdés korábbi irodalmára).

és István király közötti viszály Ausztriában ily módon lábra kelt híre éppen alkalmas annak a „közös forrás”-nak a szerepére, mely megteremti az összekötetést az egymástól látszólag független ausztriai elbeszélő források között. Szóbeli értesülés lévén a közös kiindulópont, az is érthető immár, hogy a magyar belháborúról egyaránt az 1267. évnél beszámoló ausztriai források között csak akkor mutatható ki a filológia eszközeivel a kapcsolat, ha az a magyar belháborúra vonatkozó hírektől függetlenül is kitapintható.

Ez a lehetőség ugyanakkor, amint az magától értetődik, nem oldja meg a somogyvári évkönyvben szereplő évszám kérdését. Az évkönyvben olvasható hír – a legmértékertartóbb fogalmazással élve – nem bontja ki a belháború eseményeinek minden részletét, s erre tekintettel joggal mondható szándékoltan félrevezetőnek. Nem feledhető ugyanakkor, hogy Bácsatyai Dániel már említett s minden bizonnyal helytálló megállapítása szerint a szöveg 13. századi részeinek megszületése az esztergomi ferences rendházhoz köthető,⁸³ amit igazol is, hogy az évkönyv hírei között jelentős számban fordulnak elő olyanok, amelyeknek van valamiféle esztergomi vonatkozása. Ezek közé sorolhatók az ifjabb Béla herceg, IV. Béla, valamint Mária királyné halálának napjára vonatkozó, továbbá az István érsek bíborossá kinevezéséről megemlékező bejegyzések, s talán ilyen lehetett a csonka, Róbert érsekkel kapcsolatos is. Különösen sokat mondó e tekintetben azonban, hogy az Árpád-házi hercegek megszületésére vonatkozó bejegyzések közül, mint láthattuk, kizárólag a későbbi V. Istváné esetében helyes az évszám, s aligha lesz véletlen, hogy egyedül ennek van – tudomásunk szerint – esztergomi vonatkozása: István herceget Róbert érsek keresztelte meg, s talán éppen Esztergomban, amit az érseknek a keresztelőt két héttel követő halála⁸⁴ némiképp valószínűsít is, hiszen így joggal feltételezhető, hogy már az ünnepség idején sem lehetett utazásra alkalmas állapotban. Az 1264–1265. évi belháború utóéletének egyetlen esztergomi vonatkozása ismert, nevezetesen IV. Béla háborús készülődése fia, István ifjabb király ellen, ami valóban 1267-ben történt.⁸⁵ Ennek megfelelően a somogyvári évkönyv az 1267. évnél háborúra utal – s nem békekötésre, amint azt Bácsatyai Dániel rekonstrukciós kísérlete alapján némi joggal elvárhatnánk –, ám az olvasóját félrevezető bejegyzés a belháborúnak arra az egyetlen elemére tér ki csak, mely IV. Béla sikerének volt tekinthető. A bejegyzés megszerkesztésének logikája mindazonáltal ugyanaz, mint az ausztriai források esetében: a hír ahhoz az évhez kerül, amelyben annak helyi vonatkozása van.

⁸³ *Bácsatyai D.*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei i. m. 16.

⁸⁴ Lásd a 8. jegyz.

⁸⁵ *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 108–111.

VÁLASZ ZSOLDOS ATTILA KRITIKAI ÉSZREVÉTELEIRE

Zsoldos Attila terjedelmes kritikát szentelt 2020 őszén megjelent tanulmányomnak, amelyben arra vállalkoztam, hogy IV. Béla és István ifjabb király korábban 1264–1265 telére keltezett beháborúját az 1267. év keretei között értelmezzem újra.¹ A szerző bírálata két pilléren nyugszik: előbb a datálást lehetővé tevő források – az egymásnak ellentmondó évkönyvek és oklevelek – megítéléséről mond véleményt, majd a rekonstrukció vélelmezett ellentmondásaira világít rá. Bírálóm észrevételeit nem egy esetben találónak érzem, a legfontosabb kérdésekben azonban továbbra sem értünk egyet – reflexióimat és ellenérveimet az alábbi rövid válaszban kívánom kifejezni, előbb a források megítélésére, majd magára a rekonstrukcióra összpontosítva.

A kútfők újraértékelésére két korábban nem ismert forrás felbukkanása adta meg az ösztönzést: elsősorban a *Somogyvári formuláskönyv első évkönyvében* olvasható bejegyzés, amely a beháborút az egykorú osztrák évkönyvekhez hasonlóan 1267-re helyezi,² másodsorban pedig egy Kleinmariazellből származó 1267. évi okleveles híradás, amely – jóllehet kivonatos formában – arra utal, hogy egy alsó-ausztriai *ministerialis*, II. Ottokár hű embere, Gundakar von Hassbach lovag magyarországi háborúra készülődött.³ Az események rekonstrukciójához felhasználtam továbbá egy korábban is ismert egykorú bécsi forrást, Jans von Wien (Jans Enikel) világkrónikájának általában fenntartásokkal kezelt függelékét is, amelyben önálló, máshol nem fellelhető adatokat fenntartó fejezet olvasható az isaszegi csatáról, valamint a IV. Béla és Mária királyné szolgálatában álló Heinrich Preussel barsi ispán és budavári rektor haláláról.⁴ Jans von Wien műve valóban a történetírás és a szépirodalom határmezsgyéjén inog, és az is kétségtelen, hogy a Gertrúd királyné elleni merénylet előadása joggal találatott könnyűnek a forráskritika mérlegén. Ám a szerző most egy olyan egykorú eseményről ad számot, amelyet a bécsi közönségnek jó oka volt számontartani, hiszen az isaszegi csatában résztvevők között bécsi kötődésű lovagok is voltak – köztük maga Preussel –, akiknek módjukban állhatott az író Roland

¹ *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi beháború újraelkézésének kísérletéhez. *Századok* 154. (2020) 1331–1344.; *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István ifjabb király beháborújának időrendje. *Századok* 154. (2020) 1047–1082.

² *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2019. 50.

³ *Alois Gehbart*: Ein Archivinventar des Klosters Kleinmariazell aus dem 18. Jahrhundert. Beschreibung und Edition. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* NF 50–51. (1984–1985) 137.

⁴ *Weltchronik*. In: Jansen Enikels Werke. Ed. Philipp Strauch. MGH Deutsche Chroniken III. Hannover–Leipzig 1900. (a továbbiakban: *Weltchronik*) 593–596.

bán megfutamodásáról is informálni.⁵ Az esettek nevei közül néhányat éppen Jans von Wien őrzött meg az utókoroknál.

Tegyük azonban most félre Jans von Wien beszámolóját, hiszen a belháború dátumának meghatározása szempontjából valóban nem ő a koronatanú, még ha elbeszélése – Roland szlavón bán szerepeltetése miatt – ellentmond is a hagyományos időrendnek. Zsoldos Attila három 1267 előtti keltezését és egy 1267. évi dátumot viselő oklevelet tekint perdöntőnek, míg az említett dokumentumok keletének megbízhatósága ellen felhozott érveimet erőtlennek véli.⁶ Közülük az első, Erzsébet ifjabb királyné egy 1282. évi átírásban fennmaradt, 1265-re datált oklevele, amely már említi a belháború eseményeit.⁷ Valóban nem szükségszerű – ebben Zsoldos Attilának igaza van –, hogy az említett oklevelet pusztán azon az alapon hibás keletűnek minősítsük, hogy a vele együtt ártírt, közel azonos tartalmú, ugyancsak 1265-ös keltezésű ifjabb királyi oklevelet bizonyíthatóan nem 1265-ben állították ki. Bírálómnak abban is igaza van, hogy a második, 1267 februárjára keltezett, 14. századi átírásból ismert diploma dátuma sem feltétlenül hibás, még annak ellenére sem, hogy a ma ismert szöveg IV. Bélát már elhunytként szerepelteti.⁸ (Ez az az oklevél, amely a belháborúban még országbíróként részt vevő Kemény fia Lőrincet már nádornak nevezi, s így elvileg kizárja, hogy a konfliktusra 1267-ben került volna sor, miközben egy másik, eddig kommentár nélkül maradt következtetés is adódna belőle, tudniillik az, hogy az öreg király 1267 elején hosszú hónapokra megfosztotta minden országos méltóságától hű nádorát, az év második felében szlavón bánként visszatérő Kőszegi Henriket.) Az isaszegi csatát és a kunok visszatérítésére indított katonai vállalkozást említő 1266. évi dátumot viselő oklevél megítélésében sem feltétlenül döntő a *dux Cumanorum* cím hiánya, amely az ifjabb király 1267. évi kiadványainak sajátja.⁹

Zsoldos Attila egy negyedik, 1265. évi oklevelet is a hagyományos keltezés kétségbevonhatatlan bizonyítékának tekint, ám a dokumentum nem említi a belháború egyetlen más forrásból is ismert eseményét sem, ráadásul – más jelentéktelenebb érdemekkel szemben – még a döntő ütközetben bizonyosan részt vevő oklevélnyerő, Rátót nembeli Domokos fia István isaszegi vitézkedését is elhallgatja.¹⁰ Valójában az oklevél egész *narratiója* eltér az isaszegi csatáról és előzményeiről megemlékező oklevelek szigorúan

⁵ Bécs melletti birtokaik közé tartozott a Duna-parti Nussdorf és városfalon kívüli Zeismannsbrunn (a mai belváros Sankt Ulrich nevű negyede). *Otto Brunner: Die Wiener Bürgerum in Jans Enikels Fürstenbuch. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 58. (1950) 557.

⁶ *Zsoldos Attila: Néhány kritikai megjegyzés* i. m. 1336–1340.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) VI/2. 391–392.

⁸ Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) III. 172.

⁹ CD IV/3. 347. – Még egy 1266-os dátumot viselő példa ismert, egy 1273. évi átírásban fennmaradt, június 23-án kelt diploma, amely valószínűleg ugyancsak 1267-ben kelt. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii 1874–1999. I. 536.

¹⁰ ÁÚO XI. 545., CD IV/3. 347.

isméltlódó retorikájától, így csak akkor próbálkozhatnánk meg azzal, hogy beillesztjük az öreg király vereségével végződő háború hadi krónikájába, ha azzal az előfeltételezéssel élünk, hogy oda kell tartoznia – szükségszerűségről azonban szó sincs. Továbbra is úgy gondolom, hogy e negyedik oklevél egy korábbi konfliktus lenyomata; azt olvassuk ugyanis benne, hogy István táborát akkor hagyták el bárói, amikor hadjáratot vezetett apja ellen, azaz ő volt a kezdeményező fél (*in expeditione paulo ante habita contra karissimum patrem nostrum*). A beháború során az ifjabb király csak a feketehalomi kitörés után ragadta magához a kezdeményezést, ekkor azonban már aligha volt okuk elhagyni őt azoknak, akik még a feketehalomi ostrom legsötétebb óráiban is kitartottak mellette.

Meglehet, az okleveleket érintő kifogásaim némelyike valóban erőltetettnek tűnik, ám efféle korlátozott meggyőző erővel bíró elemeket ott is felfedezhetünk, ahol Zsoldos Attila a koronatanúk másik csoportja, az évkönyvek hitele ellen érvel. Bírálom szerint ugyanis a tartalmi és filológiai kapcsolatot teljességgel nélkülöző osztrák és magyar évkönyvek – ha ugyan megbízhatóak egyáltalán – csak látszatra függetlenek egymástól;¹¹ ha a kérdéses hitelűnek beállított magyar évkönyvben a beháború 1267. évi keletzése nem másolói hiba vagy más félreértés eredménye, akkor az osztrák és magyar *annales*eknek – a végtelenben találkozó párhuzamosok módjára – mégiscsak valamiféle kapcsolatban kellene állniuk egymással. E feltételezést egyedül az alapozza meg, hogy a fent már emlegetett három oklevél ellentmond az évkönyvek által fenntartott dátumnak. Mielőtt rátérnénk arra a módszertani tanulságokat ígérő kérdésre, hogy okleveleink megbízhatósága esetünkben valóban felülmúlja-e az elbeszélő forrásokét, vessünk egy közelebbi pillantást a sokat emlegetett osztrák évkönyvekre, különös tekintettel a szóban forgó kútfők kódexeiben tapasztalható rendkívül tanulságos jelenségekre.

Mindenekelőtt azzal az évkönyvvel kell kezdenünk, amelyet Wilhelm Wattenbach a *Klosterneuburgi évkönyv negyedik folytatásának* nevezett el (*Continuatio Claustroneoburgensis IV*, 1267–1279).¹² A forrást fenntartó 13. századi kódexnek (Bécs, ÖNB cod. ser. nov. 4189.) Klosterneuburghoz csak annyi köze van, hogy a Duna-parti Ágoston-rendi monostor könyvtárában maradt fenn; egyedüli tartalma, egy Kr. u. 218-tól 1348-ig terjedő évkönyv, elsősorban a ciszterci Heiligenkreuzhoz köthető. Bizonyos bejegyzések arra utalnak, hogy a kódexet egy ideig a ciszterci monostor közelében található kleinmariazelli apátságban használták, mielőtt a 14. század első felében Klosterneuburgban új otthonra talált volna. Az évkönyvet 1265-ig egyetlen kéz másolta, itt a más kódexek által is fenntartott *Heiligenkreuzi évkönyv* (*Continuatio Sancrucensis I–II*, 1225–1266) olvasható.¹³ Szempontunkból most az a legfontosabb, hogy az 1266 és 1269 közötti időszak-

¹¹ *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés i. m. 1335–1336.

¹² Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. (a továbbiakban: MGH SS) IX. Hannoverae 1851. 647–648.

¹³ A kéziratról lásd *Ernst Klebel*: Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 21. (1928) 56–57.

ban évente más és más kezek jegyezték be a híradásokat a kéziratba, s e folyamatosság a következő években sem szűnik meg: 1270-ben minden egyes mondat eltérő írnokoktól származik, a további kézváltások pedig 1271-ben, 1275-ben, majd 1279-ben mutathatók ki. Mindebből nem következik kevesebb, mint hogy az 1267. évi évkönyvbejegyzés, amely Guido pápai legátus bécsi tartózkodásáról és Heinrich Preussel haláláról ad hírt, a lejegyzett eseményekkel teljesen egykorú, eredetiben fennmaradt híradás (f. 68^r).¹⁴

Ez azonban még nem minden. Mivel az osztrák évkönyvek hitelét elutasító Pauler Gyula csak a *Continuatio Claustroneoburgensis IV.* és Heiligenkreuzi Gutolf *Historia annorum 1264–1279* néven ismert munkájának megbízhatóságát vonta kétségbe, így sajnos nekem is elsiklott a figyelmem afelett, hogy egy másik 13. századi osztrák történeti mű, a Wattenbach által *Continuatio Vindobonensis* néven kiadott *Bécsi évkönyv* ugyancsak önálló híradásokkal szolgál az 1267. évi beháborúról és Preussel haláláról.¹⁵ A bejegyzés egy bécsi provenienciájú 13. századi kódexben (Bécs, ÖNB cod. 352.) maradt fenn, amelynek heiligenkreuzi eredetű törzsanyaga 1266-ig megegyezik a *Continuatio Claustroneoburgensis IV.* kéziratáéval.¹⁶ Az első kéz azután búcsúzik, hogy teljes terjedelmében közölte a Bécsben tartózkodó Guido pápai legátus 1267. évi májusi zsinati határozatait. A második írnok ugyancsak 1267-re vonatkozó bejegyzésekkel folytatja, így megtudjuk, hogy Bécsben október 29-én földrengés volt és elhunyt III. Ottó brandenburgi őgróf. Ezután értesülünk az erdélyi származású Gerhard bécsi plébános 1267. évi alapítványairól, és végül az is kiderül, hogy a IV. Béla és István ifjabb király közt kitört beháborúban elesett a nevezetes osztrák lovag, Heinrich Preussel (52^{rv}). A harmadik kéz 1268 és 1273 között működött, majd egy negyedik írnok utólagos kiegészítésekkel látta el az említett hat esztendő termését, az ezt követő híradásokat pedig hét további kéz rögzítette egészen 1302-ig. Nem lehet tehát kétségünk afelől, hogy a bécsi kódex 1267. évi híradása ugyancsak egykorú az elbeszelt eseménnyel, ráadásul szövegezése és a társaságában fennmaradt egyéb hírek is függetlenek a *Continuatio Claustroneoburgensis IV.* tudósításától.

Előttünk áll tehát két bécsi vagy Bécs környéki évkönyv, amelyeket kétségkívül párhuzamosan vezettek az 1267. évi eseményekkel, mégpedig egymástól teljesen függetlenül. Míg az első kódex – talán kleinmariazelli – írnoka Preussel szenzációszámba menő végzetéből István ifjabb király sajátkezű közreműködését és az árulást emelte ki, a második kézirat Heinrich halálának kontextusát, IV. Béla és fia beháborúját említi meg. A *Somogyvári formuláskönyv első évkönyvével* együtt tehát már három független *annales*

¹⁴ Ezek után érthetetlen, hogy forrástani kézikönyvében Lhotsky miért hagyja figyelmen kívül Klebel aprólékos vizsgálaton alapuló megállapítását, amely szerint a beháborúról ugyancsak önálló híreket fenntartó Heiligenkreuzi Gutolf 1267 és 1274 közötti híradásai zömében a *Continuatio Claustroneoburgensis IV.*-ből származnak. *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István i. m. 1055. A kézirat online megtekinthető: <https://bit.ly/3nvJach>, letöltés 2020. okt. 10.

¹⁵ MGH SS IX. 703.

¹⁶ *Klebel, E.*: Die Fassungen i. m. 57–59. A kézirat online megtekinthető: <https://bit.ly/36NHGJh>, letöltés 2020. okt. 10.

utal a belháborúra az 1267. esztendő alatt, amelyek közül kettő eredeti formában is rendelkezésünkre áll.

Az osztrák évkönyvekben szereplő dátum rejtélyét Zsoldos Attila korábban a következő feltételezéssel próbálta meg feloldani: az 1264–1265. évi belháború eseményeit azért az 1267. év alatt foglalták össze, mert ekkor – vitapartnerem szerint – IV. Béla újabb háborúra készült legidősebb fia ellen.¹⁷ Az állítólagos előkészületekből végül nem kerekedett fegyveres konfliktus, ami komoly akadályt gördít az elé, hogy a *Continuatio Claustroneoburgensis IV.* Preussel halálára vonatkozó lényegre törő állítását egy 1264–1265 telére és egy 1267-re vonatkozó eseménysor összefoglalásának tekintsük – joggal várhatnánk ugyanis, hogy az összefoglaló híradásba jusson valami az 1267. évi eseményekből is. Ráadásul ha meg is engednénk, hogy egyetlen évkönyv esetében esetleg előfordulhatott efféle tömörítés, az már több mint valószínűtlen, hogy három évkönyvíró is ugyanezt a megoldást válassza, következetesen kerülve, hogy bármit is lejegyezzenek a valóban 1267-hez tartozó történésekből.

A bécsi évkönyvírók motivációja aligha kétséges: elsősorban földijük, Heinrich Preussel nem éppen mindennapi halálát kívánták megörökíteni, a magyarországi események csakis ebből a szempontból bírtak számukra jelentőséggel. A hírek közvetítésében bizonyára részt vettek a Gundakar lovaghoz hasonló alsó-ausztriai *ministerialisok* is, nehezen hihető azonban Zsoldos Attila újonnan megfogalmazott hipotézise, miszerint Preussel halálát azért jegyezték volna fel két évvel később, mivel – részint Gundakar von Hassbach, részint talán más osztrák lovagok előkészületei nyomán – ekkor kapott lábra Bécsben a magyar uralkodó és az ifjabb király már két éve lezárult belháborújának híre.¹⁸ A két egykorú Bécs környéki évkönyv ismeretében, amelyek egymástól függetlenül adnak hírt Heinrich Preussel haláláról, majd ennek ürügyén a belháborúról, a fenti feltételezésre nincs mód.

Az elbeszélő források hitelének kérdésénél maradván röviden szólnom kell a *Somogyvári formuláskönyv első évkönyvének* 13. századi híreiről is, amelyeket Zsoldos Attila nem tart megbízható értesüléseknek. Az évkönyv említett része 19 évhez 20 híradást hoz, amelyből 15 ellenőrizhetően helyes, egy bejegyzésnek egyelőre nincs megfejtése, és van két 1242. alá összecsiszított híradás, amelyek kétségtelenül 1246-hoz, illetve az évtized utolsó éveinek valamelyikéhez tartoznak. Marad tehát két kérdőjeles híradás, IV. Béla születésének 1209. évi dátuma és az 1267. évi tudósítás, amely szerint az öreg király az ország határára üzte legidősebb fiát, István ifjabb királyt.¹⁹ Zsoldos Attila arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1209. esztendő nem lehet helyes, hiszen egy datálatlan – alighanem 1223 késő őszen – írt levelükben a magyar egyháznagyok arról tudósították a pápát, hogy az ifjú Béla már több mint két éve férjként él együtt feleségével, Laszkarisz Máriával, ami

¹⁷ *Zsoldos Attila*: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszála az 1260-as években. Bp. 2007. 109–111.

¹⁸ *Uő*: Néhány kritikai megjegyzés i. m. 1343.

¹⁹ *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv i. m. 48–52. A szóban forgó szakasz forrásértékéről uo. 16–22.

arról tanúskodik, hogy legkésőbb 1221-ben elérte a házasságkötéshez előírt tizennégy éves kort.²⁰ Bár vitapartnerem szerint „senki által nem vitatott hitelességű forrásról” van szó, azért mégis érdemes megjegyezni, hogy egy évvel korábban, valamikor az 1222. május 28. előtti hetekben Béla herceg arról tájékoztatta III. Honorius pápát, hogy „most, mikor férfikorba jutott”, a Máriával kötött eljegyzést fel kívánja bontani.²¹ Ha ennek a forrásnak kell hinnünk, akkor IV. Béla valamikor 1222 tavaszán érte el a házasságkötéshez szükséges kort, ám ekkor még nem került sor esküvőre; születése ebben az esetben tehát 1208-ra lenne tehető. Az persze mérlegelés kérdése, hogy melyik levél tudósítását részesítjük előnyben, a vitapartnerem által sugallt egyértelműségről azonban szó sincs. Kétségtelen mindenesetre, hogy az évkönyvben 1208 helyett továbbra is 1209 szerepel. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az évkönyvbejegyzés nem lehet egykorú feljegyzés; az esztergomi ferences közösség, amely a 13. század első évtizedében még nem létezett, minden bizonnyal a IV. Béla királlyal ápolt különleges kapcsolatnak köszönhetően vezette be az uralkodó születési évét az évkönyvbe, s a hiba talán a kiegészítés utólagos voltának tudható be. Akárhogy is, a *Somogyvári formuláskönyv első évkönyvének* 13. századi híradásai legkevesebb háromnegyedrész bizonyosan helytállóak, a század második feléből származó kilenc hírből pedig nyolc teljes mértékben megbízható, így aztán továbbra is van okunk arra, hogy a kilencediket, az 1267-re vonatkozót is annak tartsuk.

Három független (vagy függetlennek látszó) évkönyvbejegyzés áll tehát szemben három korántsem teljesen makulátlan, ám talán mégis megbízható (vagy legalábbis annak tűnő) oklevéllel. Mi ilyenkor a teendő? Zsoldos Attila arra utal, hogy a módszertani megfontolások mellett szólnak, hogy a három oklevél tanúságát részesítsük előnyben,²² s talán igazat is adhatnék neki, ha azok csupán egyetlen vagy akár több, ám egymástól bizonyíthatóan függő elbeszélő forrással állnának ellentmondásban. Ha fellapozzuk Karácsonyi János vagy Szentpétery Imre kritikai jegyzékeit, egymást érik a hamis és hibás datálású oklevelek; azokat az eseteket azonban, ahol a jelenlegihez hasonlóan több megbízható, független (nek látszó) és ráadásul eredeti formában fennmaradt évkönyvbejegyzés feszül a diplomatikai források ellen, a példák elenyésző száma miatt nehéz lenne számba venni. Azt a Zsoldos Attila által módszertani axiómának tekintett tételt, miszerint az oklevelek értéke minden esetben felülmúlja az elbeszélő forrásokét, csak akkor tekinthetnénk érvényesnek, ha sikerülne olyan kézenfekvő magyarázatot találni az évkönyvekben olvasható vélelmezett tévedésre, amely valószínűbb annál a lehetőségénél,

²⁰ *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés i. m. 1333–1334.; *Vetera monumenta historica Hungariorum sacram illustrantia I–II*. Szerk. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 42.

²¹ *Nunc vero dictus, licet in etate tenella cum puella eadem sponsalia contraxisset, cum ad pubertatem pervenerit, matrimonio contradicit, humiliter postulando, ut sibi tribuamus licentiam ab huiusmodi sponsalibus recedendi [...]*. VMHH I. 33.

²² *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés i. m. 1334–1335.

hogy három oklevél datálásába egyszerűen hiba csúszott. Amíg ez a magyarázat hiányzik, addig a fenti tétel sem alkalmazható automatikusan. Meggyőződésem, hogy a helyes eljárás az, ha a mérleg serpenyőiben legalábbis két egyenlő súlyú körülményt látunk, ami feljogosít arra, hogy más szempontokat is figyelembe vegyünk a datáláskor. Mint emlékezhetünk, a legfontosabb efféle tényezők a belháborúban szerzett érdemek hiánya Miskolc nembeli Panyit 1265. évi birtokadományában, majd azok felbukkanása egy 1268. évi adománylevélben;²³ az a tény, hogy az ifjabb király kancelláriáján csak 1267-től kezdték tömegével kiállítani a belháborúban szerzett érdemeket elismerő okleveleket, köztük egy 1268-ban kelt diplomát, amely a közelmúlt eseményeként (*nupernus conflictus*) emlékezik meg az isaszegi csatáról;²⁴ továbbá az a rejtély, hogy az 1265-ben állítólagosan totális győzelmet arató István miért kényszerült mégis területi engedményekre apjával szemben.²⁵ A bizonyítékok sorát gyarapítja, hogy Gundakar von Hassbach lovag 1267-ben kétségtelenül arra készült, hogy részt vegyen egy magyarországi háborúban; ez utóbbit azonban Zsoldos Attila azzal az általa feltételezett füstbe ment tervvel köti össze, amelyet IV. Béla az ifjabb király megtámadása érdekében szőtt 1267 nyarán.²⁶ Mivel a vitapartnerem által felhozott egyetlen pozitív bizonyíték a tervek létezését illetően egy olyan datálatlan oklevél, amely valószínűleg nem az említett esztendőben kelt,²⁷ így most Gundakar lovag léphetne elő IV. Béla háborús szándékainak egyedüli bizonyosságául; számomra azonban egyszerűbb és kézenfekvőbb megoldásnak tűnik Gundakar szereplését a többi osztrák *ministerialis* isaszegi részvételéhez kapcsolni.

Végül ki kell térnem Zsoldos Attila kritikai megjegyzéseinek második részére, amelyben bírálóm eljátszik a gondolattal: mi történik, ha az évkönyvek hitele mégiscsak előrébb való az oklevelekénél. A bírálat immár tehát nem a források megítélését, hanem a forrásokon felépülő történeti rekonstrukciót érinti. Itt mindenenk előtt egy félreértésre szeretném felhívni a figyelmet: sehol sem állítottam, hogy a belháborút lezáró békét 1267 koraószén kötötték volna.²⁸ Ezzel szemben azt regisztráltam csupán – a szakirodalom korábbi megállapításaira hivatkozva –, hogy a szerviensek esztergomi gyűlésének *terminus ante quem* – amely egyben a békekötés felső időhatára is – 1267. szeptember 7-e,

²³ Uo. 1061–1063.

²⁴ Uo. 1062.

²⁵ Uo. 1058–1059. További körülményként vettem számba azt aényt is, hogy az ifjabb király *intitulatiójából* éppen 1267-ben tűnik el a *dux Cumanorum* cím, amit a kunok István elleni, a belháború előestéjén bekövetkező lázadásával kapcsoltam össze. Továbbra is úgy gondolom, hogy aligha lehetett más alkalom az évtizedben, amely a kunokat elidegenítette volna az ifjabb királytól, jogos azonban Zsoldos Attila észrevétele, amely szerint az ifjabb király vélhetően nem mondhatott le a cím használatáról pusztán azért, mert kunjai elhagyták. *Zsoldos Attila: Néhány kritikai megjegyzés* i. m. 1342–1343.

²⁶ Uo. 1343.

²⁷ *Szöcs Tibor: Damus pro memoria-oklevelek. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 54.)* Bp. 2017. 52–53. Vö. *Zsoldos Attila: Családi ügy* i. m. 109–110.

²⁸ Vö. *Zsoldos Attila: Néhány kritikai megjegyzés* i. m. 1341.

hiszen egy e napon kelt oklevél már idéz a gyűlésen elfogadott dekrétum szövegéből.²⁹ Ezután kísérletet tettem a felső időhatár lejjebb szorítására: mivel az esztergomi gyűlést a kunok elleni, június 3-a körül már zajló hadjárat előkészületeivel hoztam összefüggésbe, ezért a békekötés *terminus ante quem*ének természetesen az utóbbi dátumot tekintem, és így aztán azt sem tartom kétségesnek, hogy a belháború során fogságba ejtett Kemény fia Lőrinc és Ákos nembeli Ernye rabsága ekkorra már véget ért. Bár nem egészen értem, miért zárná ki, hogy a belháború 1267. első felében történt volna, mégis fontos az az 1267. június 2-án Zágrábban meghosszabbított fegyverszüneti szerződés, amely Ernye bán és Dietrich gurki püspök közt jött létre.³⁰ Akár személyesen, akár megbízottjai útján képviseltette magát IV. Béla hű bárója Zágrábban, az semmi esetre sem zárható ki, hogy a határmenti magánháború első, június 5-ig tartó felfüggesztése a magyarországi belháborúval áll kapcsolatban; a II. Ottokár és III. Ulrich karintiai herceg pártján álló Dietrich püspök³¹ talán a cseh király közbenjárására állapodott meg a magyar főúrral, aki az év első felében úgy vezethetett hadat az ifjabb király ellen, hogy jóideig nem kellett határszéli birtokai további pusztulásától tartania.

Találóbbs Zsoldos Attila azon kritikája, amely arra az ötletemre vonatkozik, miszerint apa és fia az Esztergom melletti Szűz Mária-szigeten kötötték meg a belháborút lezáró békét.³² A sziget ugyanis valóban nem a két országrész határán feküdt, s így ténylegesen nem volt alkalmas a találkozás lebonyolítására. Az is igaz azonban, hogy a rendelkezésre álló információk alapján alig-alig rekonstruálható, hogy mikor és hogyan jött létre az apa és fia közötti béke. Lehetséges, hogy Jans von Wiennek kell hinnünk, s az ifjabb király valóban átkelt seregével a Duna jobb partjára, hogy bevonuljon az uralkodói székhelyre, Budára.³³ Logikus lépés lett volna, hiszen máskülönben aligha tudta volna leszakítani az ölébe hullott győzelem gyümölcseit. Nem tudjuk, hogy az öreg király hol tartózkodott ekkoriban, az a tény azonban, hogy május 8-án Füzitőn keltezte egyik oklevelét,³⁴ felveti azt a lehetőséget, hogy valahol a Duna felsőbb szakaszán várta a fia ellen indított hadjárat egyre borúsabb híreit, ami éppenséggel nem mond ellent egy esztergomi békekötés lehetőségének. A megbékélés helyszínénél azonban fontosabb számunkra az esztergomi gyűlés, amelyről némileg többet mondhatunk. Zsoldos Attila korábban helyesen állapította meg, hogy IV. Béla országrészének szerviensei csakis valamiféle mozgósítás eredményeképpen gyűlhetek össze Esztergomban; márpedig erre csak azoknak volt módja, akik az isaszegi csatában való részvételt megtagadó Roland bán vezénylete alatt álltak.

²⁹ *Bácsatyai Dániel*: IV. Béla és István i. m. 1073.

³⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit T[adija] Smičiklas. Zagrabiae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 431–432.*

³¹ *Jakob Obersteiner*: Die Bischöfe von Gurk. 1072–1822. Klagenfurt 1969. 100–101.

³² *Zsoldos Attila*: Néhány kritikai megjegyzés i. m. 1342.

³³ *Weltchronik* 595.

³⁴ *Hazai okmánytár I–VIII. Kiadja Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. VI. 145–146.*

Számomra az tűnik a leglogikusabb lehetőségnek, hogy az uralkodó Esztergomban találkozott régi, ám hűtlennek bizonyult bárójával, akinek sértetlenségét az öreg királlyal elégedetlen, érintetlen katonai erő szavatolta. Meglehet, hogy az ifjabb király is a közelben tartózkodott haderejével, és a békekötésre is ekkortájt került sor. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kunok távozása azonnali cselekvést követelt; bizonyára e szükséghelyzet is hozzájárult ahhoz, hogy IV. Béla szerviensei az uralkodóra tudták kényszeríteni követeléseiket, hogy aztán uruk parancsára Roland bán vezetésével mielőbb csatlakozzanak a kunok kivonulásának megakadályozása érdekében indított akcióhoz.

A belháborút követő békekötés helyszínét illető jogos kritikán kívül Zsoldos Attila kritikai megjegyzései, úgy vélem, nem kezdik ki rekonstrukciós kísérletem koherenciáját. Egy korábban figyelmen kívül hagyott körülmény alapján azonban az isaszegi csata időpontjára vonatkozó ismeretek tovább finomíthatóak. Ha Roland bán valóban az ütközetből közel sértetlenül elvonuló királyi sereg élén indult a kunok üldözésére, akkor lehetetlen, hogy az összecsapásra április 11-e előtt került volna sor, hiszen ebben az esetben a szlavón bánnak Isaszeg és Esztergom között még Zággrábban is el kellett volna jutnia, ahol április 11-én és 12-én okleveleket adott ki.³⁵ Mivel ez a forgatókönyv okkal tartható hihetetlennek, ezért a döntő ütközetet egy április 12-e utáni időpontra kell tennünk. Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a belháború is április 12-e után tört volna ki; a Szlavóniában tartózkodó Roland bán alighanem csak azután kapott parancsot, hogy csatlakozzon az ifjabb király elleni harchoz, miután az ország közepe felé vonuló István győzelmeinek híre elért IV. Béla udvarába. Ilyenformán a belháború legelőbb 1267 elején vehette kezdetét, és az ismert hadi események java része már a január és április 11-e közötti bő három hónapban megtörténhetett; magára a döntő ütközetre, az isaszegi csatára azonban csak április 12-e és június 3-a között kerülhetett sor, ám nyilvánvalóan jó néhány héttel az utóbbi dátum előtt, amikor már javában zajlott a kunok visszatérítése érdekében indított hadjárat.

---

³⁵ CDCr V. 428–429., 429–430.

HUNGARY AND HUNGARIANS IN CENTRAL
AND EAST EUROPEAN NARRATIVE SOURCES
(10TH–17TH CENTURIES)

Eds. Dániel Bagi – Gábor Barabás – Márta Font – Endre Sashalmi
University of Pécs, Pécs 2019. 226 oldal

A Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Történeti Tanszéke a középkori elbeszélő források kutatásának egyik hazai központja. A kötet szerkesztői: Font Márta, az óoroszl állam narratív kútfőinek nemzetközileg is számon tartott kutatója, Bagi Dániel, a magyar krónika-kompozíciónak, Mügelni Henrik munkásságának és a lengyel elbeszélő forrásoknak (Anonymus Gallus, Czarnkowi János) értő vizsgálója, Sashalmi Endre, a kora újkori orosz elbeszélő források eszmetörténeti tartalmának avatott ismerője, míg Barabás Gábor az ifjabb tudósnemzedékhez tartozik, fő kutatási területe az Árpád-kor egyháztörténete. Az általuk összehívott konferenciát a Pécsi Tudományegyetemen tartották 2018. március 21–22-én, a kötetel megegyező címmel.

Báling Péter a kötetet összeállító tanszék munkatársa, aki Árpád-kori genealógiai témát tárgyalt írásában. Állásfoglalása szerint az Árpád-ház Eufémia nevű tagja nem I. András, hanem I. Béla király leánya volt, és Ottó morva herceg felesége lett. Írásának fontos megállapítása: a királyleány anyjának a magyar medievisztikában meggyökeresedett Adelheid, illetve Richeza neve egyáltalán nem bizonyos, és a nevek valódisága kétségtelen hitélű forrásokkal alá nem támasztható (9–19.). Martin Wihoda, a brünni Masaryk Egyetem professzora Prágai Kozmának a magyar szomszédokról alkotott képét vázolja fel. Wihoda írása többet és kevesebbet is ad a címében megjelentnél: inkább Kozma művének egészét mutatja be a legfrissebb vizsgálódások alapján, a mű magyarokkal kapcsolatos tartalmát pedig csak röviden érinti, néhány – általánosnak tűnő – megállapítást téve, így például, hogy elődeink erős és gazdag népként tűnnek fel a *gestá*bán, amelyben nem nevezik a magyarokat hunnak stb. (21–37.). Jitka Komendová, az olmtüzi Palacký Egyetem docense pedig Prágai Kozma folytatóinak és az óoroszl történetírásnak az összehasonlítását végzi el. Vizsgálja a műfaji sajátosságokat, a hagiográfiai irodalom hatását mindkét irodalmi szintéren. Megállapítja, hogy a kelet-európai történeti források e két blokkja inkább különbözik, mintsem hasonlít egymásra. Érdekes megállapítása, hogy Kozma folytatói nem érik el elődjük színvonalát, míg a *Poveszty vremenjyh let* című orosz őskrónika folytatásai (*Kijevi évkönyv/krónika* stb.) minőségüket tekintve megközelítik az előzményt (39–48.).

Font Márta dolgozata szintén az óoroszl források vizsgálatánál marad. Tanulmányában a *Kijevi krónika* (ezt nevezték korábban *évkönyv*nek) elemzését végezte el, főként kvantitatív eszközöket felhasználva. A neves *Ipatyjev-kódex* középső részét alkotó krónika (1118-tól 1199-ig hoz híreket) a szerző megállapítása szerint az 1146–1180 közötti időszakban a leginformatívabb. A szerző taglalja a *Kijevi krónika*nak a *Lavrentyjev-kódex*hez, valamint a halicsi történetírásához való viszonyát is (49–60.). Adrian Jusupović, a varsói akadémiai történettudományi intézet kutatója tanulmányában a halicsi óoroszl fejedelemség magyarpárti bojárjainak történetét mutatja be a 13. század első felében, akik közül kiemeli Szugyiszláv bojár alakját. Megállapításait természetesen a korszak fő forrása, a Halics-volhíniai óoroszl évkönyv alapján teszi meg (61–76.). Dariusz Dąbrowski, a bydgoszci Nagy Kázmér Egyetem professzora, a *Halics-volhíniai évkönyv* legújabb *editió*jának szerkesztője lényegében Halics-Volhínia 1261–1264 közötti történetének, az ottani és a magyar uralkodóház kapcsolatának kérdéseit veszi górcső alá, azonban dolgozatában áttekinti az Árpádok és a Halics-Volhíniát uraló Romanovics Rurikida-oldalág kapcsolatrendszerének egész 13. századi történelmét is. A szerző – miként meglévő ismereteim alapján látom – a teljes vonatkozó szakirodalmat, köztük Font Márta, George A. Perfecky és Miroslav Voloscuk munkásságát is felhasználja (77–89.).

Olekszjij P. Tolocsko, az Ukrán Tudományos Akadémia tagja, az akadémiai Kijevi Rusz kutatócsoport vezető kutatója Árpád-házi Szent Erzsébet és Szent Kinga alakját vizsgálja a *Halics-volhíniai évkönyv*ben, és tanulmányában egyúttal nagyarányú szövegjavítást is eszközöl a forrás szövegében. Megállapítása szerint a halicsi Danyuil fejedelem nem Erzsébettel, hanem valószínűleg Kingával tervezhetett házasságot, és az évkönyv utolsó redaktora szerkeszthette meg a vonatkozó híryanagot már az 1290-es években (91–105.). Barabás Gábor, a pécsi tanszék adjunktusa IV. Béla öccsének, Kálmán hercegnek az 1226 utáni életét vizsgálja a közép-európai elbeszélő források (a magyar krónika, Rogerius, Spalatói Tamás és lengyel szentéletrajzok) tükrében. A kérdéskör kapcsán összefoglalja a *Lengyel–magyar krónikának* az utóbbi években újból előtérbe került problematikáját is (107–123.). Andrzej Marzec, a krakói Jagelló Egyetem segédtudományi tanszékének munkatársa I. (Nagy) Lajos magyar király lengyelországi uralmának Czarnkowi János történetírónál fennmaradt képével foglalkozik. A tanulmány lényegében összefoglalja a lengyel historiográfus magyarokkal kapcsolatos információit, de mélyebb elemzésbe nem bocsátkozik (125–137.).

Veszprémy László, a magyar krónikairódalom egyik vezető kutatója egy kevesek (Otto Rademacher, C. A. Macartney, Radek Tünde) által vizsgált kérdést vet fel tanulmányában: mennyiben szolgált a 14. századi krónikakompozíció a 15–16. század nem magyarországi történeti munkáinak forrásául? A 16. századi szerzők általában Thuröczyt használták, annak is különösen az Attila-ábrázolását, de kritikusak is voltak a magyar történeti hagyománnyal szemben, például Szent Adalbert szerepének megítélésében (139–157.). Bagi Dániel, a pécsi tanszék professzora ezúttal újból Mügelni Henrik munkásságához szól hozzá. Ismeretes, hogy a *Századok* folyóiratban megjelent tanulmányában (152. [2018] 591–622.) gyökeresen felülvizsgálta a Mügelnihez köthető, német nyelvű *Ungarnchronik* és a latin nyelvű, rövidebb, ritmizált *Chronicon* datálását. Domanovszky Sándor még 1360 elé vagy körülre datálta az *Ungarnchronikot*, és ez utánra helyezte a *Chronicon*t, míg Bagi Dániel jóval korábbra keltezte őket: a *Chronicon* szerinte 1345–1347 között keletkezett, míg az *Ungarnchronik* még ennél is korábban. A tanulmánykötetben közölt írása az *Ungarnchronik* egy 1967-ben felfedezett töredékéről azt állapítja meg, hogy a két mügelni mű alapjául szolgáló latin kivonat egy teljesebb változatának emléke lehet (159–172.). Paul Srodecki, a kiel Christian-Albrechts Egyetem munkatársa az eddigi tanulmányoknál későbbi időszakkal, a kelet-európai humanizmussal kapcsolatos dolgozatot közöl. Vizsgálatának tárgyai a magyar, lengyel és cseh udvari humanisták 15. századi *panegyricusai*, de nagy teret szentel az udvari történetírásoknak is (173–187.).

Pierre Gonneau, a párizsi Sorbonne Egyetem professzora, a középkori és kora újkori orosz művelődéstörténet kutatója a IV. (Rettegett) Iván orosz cár idejében készített, az eseményeket 1567-ig tárgyaló híres munkát, a cár „Képes krónika”-ját, a *Licevoj letopiszni szvodot* vizsgálja a magyar történelem szempontjából. A nagyszabású mű a moszkvai *Nyikon-krónika* másolata, magyar vonatkozású hírei inkább még az óorosz állam időszakára vonatkoznak, de tudósít a nikápolyi csatáról (1396), valamint III. Iván és Hunyadi Mátyás jó viszonyáról is (189–208.). A tanulmánykötetet Sashalmi Endrének, a pécsi tanszék professzorának az írása zárja. Ő a modern orosz történettudomány atyjának, a 18. században alkotó Vaszilij Tatyiscsevnek az *Isztorija Rosszjszkaaja* című művét fogta vallatóra, főként eszmetörténeti szempontból. A széles szempontrendszer (biblikus és történetelméleti nézőpont) felvonultató dolgozat fő megállapítása szerint a nagy orosz történetíró mindenképpen az Oroszország egységét biztosítani látszó monarchikus-autokratikus kormányzati formát részesítette előnyben (209–224.).

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a mind tipográfiáját, mind beritóját tekintve rendkívül szépen kivitelezett tanulmánykötet döntően kelet-közép-európai szerzők munkásságának és munkamódszereiknek seregszemléje. Akad közöttük mélyenjáró elemző tanulmány, van olyan, amelyik lényegében a forrásokat beszélteti saját történetírói narratívá helyett, de ta-

lálkozhatunk merész szövegjavítást eszközöző filológiai dolgozattal is. A tanulmányok többsége az általuk vizsgált forrást (*Prágai Kozma, Kijevi krónika, Halics-volhíniai évkönyv* stb.) is bőségesen ismerteti, így jó ideig egyfajta kézikönyvként is használhatja majd az, aki a térség középkori és kora újkori történetírói termékeivel kíván behatóbban megismerkedni.

Thoroczkay Gábor

Molnár Antal

MAGYAR HÓDOLTSÁG – HORVÁT HÓDOLTSÁG

Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt
(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 509 oldal

Molnár Antal csaknem két évtizedes kutatómunkán alapuló monográfiája egyrészt szerves továbbépítése az oszmán hódoltság jellegéről már korábbi publikációiban kiforráló koncepciójának, másrészt jelentékeny új ismeretanyagot hoz felszínre és számos új értelmezési szempontot érvényesít a Kárpát-medence kora újkori egyházi viszonyait illetően. Impozáns módszerességgel és következetességgel építkező történettudósi életpálya jelentékeny állomása ez a szintetizáló munka

Molnár Antalnak már legelső megjelent könyve (Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. 1572–1647. Bp. 2002.) jelezte, hogy szerzője méltó folytatója annak a kutatási iránynak, amelyet Szakály Ferenc könyve és Tóth István György monumentális forráskiadása alapozott meg. Ezt követően Molnár több önálló kötetben és szaktanulmányban vizsgálta meg az egyes hódoltsági régiókban a katolikus egyházmegyék működésének lehetőségeit vagy éppen korlátait. A helyenként mikrotörténeti részletelig hatoló vizsgálódások összességéből egyre inkább kirajzolódtak a szintézis körvonalai, és megformálódott az a koncepció, amely minden korábbinál teljesebb és árnyaltabb kép kialakítását tette lehetővé az oszmán fennhatóság alá került egyházmegyék közjogi, gazdasági és politikai helyzetéről. Ez a monográfia ennek a két évtizede folyó rendszeres és célorientált kutatásnak az összegzése, kiegészítése, kiteljesítése és rendezett formában történő előadása.

Molnár Antal három nagyobb feladat megoldására vállalkozott. Nyilvánvalóan szembe kellett néznie a hódoltságkutatás historiográfiájával és jelen állásával, s mérlegelnie kellett a turkológia-oszmanológia e témát illető eredményeit. Ezt követően logikusan adódott a kutatás egyik legfontosabb kérdésének felvetése, amely a kondominium fogalmának tisztázását és karakterének részletes bemutatását kívánta meg. Különösen fontos volt ez azért is, mert a téma nemzetközi összevetésben kiemelt figyelmet (sőt kritikát) kapott már eddig is, s várhatóan a jövőben tovább erősödik az érdeklődés iránta. A monográfia harmadik egységét a magyar és a horvát hódoltság területén működő katolikus egyházi szervek és intézmények státuszának összevetése alkotja, amelyben kiemelt figyelmet kap a zágrábi püspökségi joghatóság helyzetének bemutatása.

A historiográfiai előzmények regisztrálásában Molnár méltán szentel kiemelt figyelmet Salamon Ferenc és Szakály Ferenc munkásságának: az előbbi a megalapozója, az utóbbi a részletes kidolgozója a hódoltsági kettős uralom koncepciójának. A szerző kiváló érzékkel vette észre a széles körképéből még jobbra hiányzó láncszemet, a magyarországi katolikus egyházi szervezet hódoltsági helyzetének bemutatását, s kutatásait már évek óta erre a szempontra

irányítva folytatta. Az ezzel együtt kiteljesedő kép jelentőségét növeli, hogy helyreigazítja azt az egyoldalú beállítást, amelyet néhány korábbi magyar oszmanisztikai tanulmány, legerőteljesebben pedig nemzetközi szinten Markus Koller képviselt Münchenben 2007-ben megvédett habilitációs értekezésével (Eine Gesellschaft im Wandel. Die osmanische Herrschaft in Ungarn im 17. Jahrhundert [1606–1683]).

Molnár könyve indokoltan hívja fel a figyelmet arra, hogy már Szakály eredményei nyomán is egyedi karakterű kondominiumról kell beszélnünk a Kárpát-medence középső részének kora újkori történetét illetően, mert az együttélés formáit az oszmán fennhatóság alatti területeken nem belső autonómiák és megegyezések, hanem külső erőviszonyok, a királyság hagyományos intézményeitől származó impulzusok alakították ki. Ennek bizonyítására veszi szemügyre Molnár a hasonló helyzetben lévő keresztény–oszmán határ menti területek politikai, közigazgatási és közjogi helyzetét, kutatva és mérlegre téve az azonosságokat és különbségeket. Így kerül sor Montenegró, Poljica, Dalmácia és a lengyel Podolia török kori történetének áttekintésére, amelynek végén a szerző arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi hódoltság „a maga teljességében ebben a formában máshol nem létező feltételrendszernek köszönhetően kialakult, illetve folyamatosan működő párhuzamos intézményrendszer által megvalósult, a maga nemében tehát egyedi hatalmi megosztás” (77.). Megállapítása már csak azért is meggyőző, mert az összevetések egy a bőséges levéltári forrásanyagon kívül érdemben felhasználta a kurrens szakirodalomból nem csupán a világnyelveken elérhetőket, hanem a különféle szláv nyelvű tételeket is. Ugyancsak alapvető segítséget jelentett a könyv koncepciójának kialakításában azoknak a fogalmaknak a tisztázása, amelyeket az Oszmán Birodalom s azon belül az iszlám vallásjog alakított ki a különféle határterületek jogállását illetően, mivel így az értekezés szerzője ezeknek a kategóriáknak a segítségével tudta felmutatni az egyes területek helyzete közötti különbségeket. Csak egy példát említve: a *zimma elv* ismertetése nélkül aligha lenne érthető a muszlim hatóságok viszonya a keresztény közösségekhez, a számukra biztosított korlátozott intézményi jogok tették lehetővé a megmaradásukat, ezt a szerző már 2002-ben megjelent monográfiájában is hangsúlyosan fejtegette ki. (Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. [1572–1647]. Bp. 2002.)

A tudománytörténeti szemle és a fogalomtisztázó alfejezet után következik a monográfia centrumában álló fejtegetés, a magyar katolikus egyházi intézmények hódoltsági helyzetének részletező bemutatása. Korábbi tanulmányainak summázatát adja itt a szerző, számos lényeges megállapítással gazdagítva azokat. Ilyen például az a különbségtétel, amelyet a magyar rendházak (Gyöngyös, Jászberény, Szeged, később Kecskemét) és a balkáni (boszniai és bulgáriai) ferences missziók jellege között regisztrál: az előbbieket a királyságbeli klérus jól tagolt tradicionális hierarchiájának voltak részei, míg az utóbbiak csakis Róma irányítása alatt álltak és sok szempontból az Oszmán Birodalomban megtúrt ortodox egyházak szokásaihoz igazodtak. A különbséget a kortársak pontosan érzékelték, így maga Pázmány Péter is, ezt mutatják a rá gyakran panaszkodó bosnyák és olasz ferencesek kifakadásai, amelyek szerint az érsek minden kérésüket elutasítja, tevékenységüket nem segíti, mondván, hogy magyar nyelvismeret nélkül úgysem szolgálhatják hasznosan a magyarországi rekatolizáció ügyét (*Tóth István György: Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania [1572–1717]. I. Roma–Bp. 2002. 81., 184. és 210. sz. iratok).*

A ferencesek mellett a szerző a jezsuiták misszióinak (főként Pécs, Gyöngyös és Andocs) jelentőségét nem annyira a térítésekben, mint inkább a korszerűbb spirituális formák megismertetésében, a babonás szokások helyett a kanonizált rítusok, „a pogány mágia” helyett a „szakrális mágia” meghonosításában és az oktatásügy felkarolásában látja. Noha a források a ferencesek és jezsuiták közti olykor igen éles ellentétekről és rivalizálásról is bőven tájékoztatnak, végső soron mindkét szervezet – korlátozott lehetőségeihez mérten – hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus lakosság vallási élete a hódoltsági nehéz körülmények között is többé-kevésbé folyto-

nosságot mutatott. Az is kitűnik a feldolgozott forrásokból, hogy ezt a kontinuitást elsősorban a magyar katolikus hierarchia hódoltsági jelenléte, joghatóságának ottani érvényesítése tette lehetővé. Az értekezésnek ez a legfontosabb fejezete részleteiben tárgyalja az említett jelentőséget.

Nem volt ugyan eddig sem ismeretlen a püspöki helynök, a vikárius (*vicarius generalis in spiritualibus*) tisztsége, azonban Molnár kutatásai nyomán sokkal jelentősebbnek látjuk ezt a pozíciót, mint korábban gondoltuk. Miként a Magyar Királyság állami, rendi szervei részéről a hódolt szolgabíró, a hódolt esküdt intézte a pasák és szpáhik világában a vármegyék ügyeit, úgy a vikáriusok a magyar klérus érdekvédelmi és joghatósági képviselői voltak a hódolt régiókban. Mivel a főpapoknak a Szentszék felszólításai ellenére sem volt lehetőségük a rezidencia-kötelezettség gyakorlati teljesítésére, a helynökökre hárult minden egyházmegyei feladat teljesítése. Legerőteljesebben az egri és váci püspökség tudta érvényesíteni érdekeit, ebben nyilván a földrajzi közelség is szerepet játszott, továbbá a gyöngyösi ferencesek jól megerősödött bázisa is nagyban elősegítette az Észak-Alföld katolicizmusának jelentős mértékű helyben maradását.

A hódolt Magyarországon működtetett egyházi intézmények viszonyainak részletező bemutatása már önmagában is elegendő lehetett volna a kondominium tézisének megvédésére, a gondolatmenet azonban ennél jóval tovább is megy, mivel a horvát–szlávón katolikus egyház és ezen belül a zágrábi püspökség helyzetét minden korábbinál részletezőbben mutatja be. Kiterjedt horvátországi, itáliai és részben ausztriai levéltári anyag alapján, az utóbbi időben igen termékennyé vált délszláv szakirodalom érdemi ismeretében kapjuk meg a térség egyházi viszonyainak autentikus képét, amely a magyarországitól eltérő működési mechanizmust mutat. Molnár megjelöli azt a két kihívást is, amellyel a zágrábi püspökségnek szembe kellett néznie: egyfelől a protestantizmus megjelenése és terjedése, másfelől az ortodox egyházhoz tartozó szerb és vlah népesség beáramlása bomlasztotta fel a hagyományos kereteket. Joggal hiányolja itt a horvátországi reformáció történetének korszerű feldolgozását, amelyet csak a legutóbbi években igyekezett pótolni néhány áttekintő tanulmány.

A következő fejezetek újonnan feltárt adatokban bővelkedő fejtegetések révén mutatják be a zágrábi püspökség intézményrendszerének változásait. Képet kapunk az ottani káptalani stálumokról, azoknak éves bevételeiről, továbbá a papképzés lehetőségeiről. Az utóbbiról kiderül, hogy a zágrábi növendékek képzése nem az itáliai illir intézményekben zajlott, hanem főként a közép-európai modellhez kötődött, az alumnusok többnyire a római Collegium Germanicum Hungaricumban vagy Bécsben végezték tanulmányaikat. Többek között ez is alátámasztja a szerző megállapítását, amely szerint: „Zágráb egyházi és kulturális szempontból a mediterrán és a közép-európai katolicizmus határmezsgyéjén helyezkedett el, ugyanakkor ez utóbbi kultúrkör identitásformáló ereje sokkal erősebbnek bizonyult” (246.). Más kérdés – s ezt a további elemzések mutatják be –, hogy a magyar episzkopátus szerves részét képező zágrábi püspökség a 16. század végétől fokozatosan távolodni kezdett ettől a kötöttségtől, sokkal erősebben kapcsolódott a Tridentinum előírásaihoz, s végül az 1634. évi zágrábi zsinat már a horvát nemzeti szellemű felekezetszerveződés kezdeteit jelentette. Alighanem abban is igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy az öt évszázados közös magyar–horvát múlt után itt egy új szakasz kezdődik a két nép viszonyában, az egyházi autonómiaigények jelentkezése maga után vonja a kroatista nemzeteszmé fokról fokra történő erősödését is.

Önálló alfejezet foglalkozik a zeng-modrusi püspökség helyzetével, a középkortól a 18. századig ívelő történetével. Ennek jelentősége már csak azért is aláhúzendő, mivel erről a déli egyházmegyéről magyar szakirodalom Molnár korábbi és mostani kutatásain kívül lényegében nincs, s így nem most már az egyébként nem csekély horvát publikációs korpusz eredményei az e nyelven nem olvasók számára is elérhetőek lesznek.

A monográfia záró egysége a zágrábi püspöki joghatóság hódoltsági képviselőjének lehetőségeivel és korlátaival foglalkozik. A magyarországi helyzettel szemben itt a jóval gyengébb

rendi struktúrában látja a szerző a különbségek okát, ezekben a régiókban nem működött az a fél évezredes tradíció alapuló joggyakorlat és birtoklási elv, amely az északabbra fekvő hódoltsági területeken az új helyzetben is tovább élt. Aligha kétséges, hogy ez a körülmény a kora újkori magyar történetében a rendiség, a vármegyei joggyakorlat és a hagyományos egyházi szervezet jelentőségének olyan összefüggésére utal, amely mindeddig aránytalanul kevés figyelmet kapott.

Jelentékeny további eredményként emelhető ki, hogy a szerző bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a kétféle katolikus konfesszionalizációs modell egymással szembekerült és számos regionális konfliktushelyzetet eredményezett. A Rómából vezérelt központosító törekvések egyfelől, s a „magyar államegyházi-episzkopális szervezet” másfelől ugyanazt a rekatolizációs célt kívánták ugyan szolgálni, de egészen más alapállásból, más helyzetből kiindulva. Így a pozíciók megszerzésében nem együttműködés, hanem rivalizálás alakult ki közöttük. A nagy kérdés az, hogy ez hátráltatta vagy segítette-e a katolikus konfesszionalizáció közös ügyét. A Molnár által előadottak alapján úgy látjuk, az ellentétes érdekek ellenére a két törekvés ki is egészítette egymást, az északi régióban inkább a királyságbeli rendiség és egyházi hierarchia, míg délen (főként a szláv többségű részekben) a ferences misszionálás tudott hatékonyabb lenni. A nagy körülmétekintéssel végigvitt vizsgálat végső konklúziója az elmondottakból következik. Eszerint az oszmán hódításból eredő súlyos következmények Magyarország számára – a szerző szavaival – „még inkább végzetesek lettek volna, ha a magyar rendi hatalom, annak világi és egyházi képviselői nem kényszerítették volna rá a magyar jogrendet és annak anyagi vonzatait a török által elfoglalt országrész lakosságára”. Továbbá: „a katolikus hierarchia hódoltsági képviselete, a püspöki helynökök hálózata a magyar jelenlétnek szerves részét, sőt a déli területeken meghosszabbítását jelentette” (392.).

Külön is említendő nyeresége a kutatásnak az a 26 jól tájékoztató térkép, amely feltétlenül szükséges a Kárpát-medence és az északnyugati Balkán meglehetősen bonyolult vallási színeképének az áttekintéséhez. Az impozáns szintézis eredményeinek ismeretében további gondolatébresztő kérdések is felvetődhetnek: vajon a kondominiumon belül a koegzisztencia módozatairól nem lehet-e majd a jövőben többet megtudni? Vajon a források nem vallathatóak-e az együttélő muszlimok és keresztények mindennapjairól egy kifejezetten ilyen célzatú mikrotörténeti vizsgálódásban? Molnár Antal monográfiája a hódoltság történetének kutatásában nélkülözhetetlen lesz, s korántsem csak a magyar szempontú vizsgálódásokban, hanem a turkológiában, a balkanológiában és az európai egyháztörténetben egyaránt.

Bitskey István

Gábor Klaniczay

SANTITÀ, MIRACOLI, OSSERVANZE NEL MEDIOEVO

L'Ungheria nel contesto europeo

(Uomini e mondi medievali 61.)

Centro d'Italiano di Studi sull'alto medioevo, Spoleto 2019. 565 oldal

A szerző tanulmányaiból olasz nyelven megjelent válogatás 21 különböző célokra és alkalmakra írott szöveget tartalmaz, közülük 5–6 publikálatlan vagy eredetileg más nyelven (angolul és franciául) megjelent munka fordítása. A tanulmánygyűjtemény egységes szerkezetű és nagy-

részt a szerző későbbi munkásságát reprezentálja. Négy fő részébe fejezetekként illeszkednek az egyes írások, amelyek historiográfiai keretbe ágyazott önéletrajzi narratívákban mutatják be Klaniczay Gábor tudományos pályafutását és koncepciójának fejlődését.

A kötet címe – magyarul (hozzávetőleg) *Szentség, csodák és observantiák* – többé-kevésbé pontosan jelzi az egymást követő főrészek tartalmát: II. *A mintaképek*, III. *Csodák és stigmak*, IV. *Observantiák* (vagy *Observantia-mozgalmak*), míg az I. főrész (*Tájékozódás*) a metodikai kérdéseket és a könyvben megjelenő kutatásokat tárgyalja. Ennek nagyon fontos eleme a hagiográfiának tudományos diszciplínaként való rehabilitációja – mindenekelőtt a körülötte létrejött interdiszciplináris együttműködés alapján. Klaniczay a 19. századi interdiszciplinaritást elsősorban a humán tudományok (filológia, filozófia, teológia, történelem, irodalom, nyelvészet, archeológia, művészettörténet, folklór) között látta (3.), míg a Bollandisták hagyományából kiinduló hagiográfia 20. századi modernizációja a társadalomtudományoknak és az antropológiának köszönhető. Különösen fontos szerepet tulajdonít a karizma-fogalomnak és az *Annales* metodikájának. Az *Annales*-kör tudósainak magyarországi hatását a hazai középkorkutatás döntő fontosságú és egyúttal személyesen is tapasztalt iskoljaként tárgyalja, valamint szóba kerül „a késői szocializmus” történettudományának 1989 utáni története is. Jacques le Goff a szerző 60. születésnapján az általa „a szentek pártolójának” nevezett Klaniczayt a történelmi antropológia vezető művelőjeként említette, méltatva műveinek módszertani és tematikai változatosságát („a népszerű hiedelmek, demonológia, boszorkányság, a szentek lelkeségében az eretnek vonások történése, aki nem feledkezett meg a női szentség fontos szerepéről sem”). (Promoting the Saints. Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period. Essays in Honor of Gábor Klaniczay for His 60th Birthday. Bp. 2011. vi–viii.)

A fenti orientációs törekvések persze nem légtüres térben mentek végbe. Az *Annales* metodikájának hatásához a kommunizmus bukására volt szükség, és – mint egy helyen (41.) találjuk – mindennek helyszíne „a két Európa között” volt. 2011-es laudációjában Le Goff szükségét látta annak, hogy furcsállva emlékeztessen Klaniczay „Szűcs Jenő iránti különös csodálatára”. Arról a reformkommunista ellenzéki álláspontonról van szó, amely Európa három régiójával számolt a Klaniczay által is feltételezett kettő helyett. Az adott történelmi pillanatban igen nagy, elvi jelentősége volt annak, hogy a szocialista szövetségi rendszer Kelet-Európája helyett Magyarországot Közép-Európa részének láttassák. E fogalom körül – és bizonyítása szolgáltatásban – születnek publikációi. Szent László legendája elképzelhető lenne kun szempontból is, de Klaniczay eredményei közé tartozik, hogy nem pogány-orientalizáló ideológiák hordozójaként, hanem a nyugati, latin kereszténység győzelmének megpecsételéseként szemléli. A nyugati viseletű és fegyverzetű lovagok és a keleties könnyűlovások aligha a modern, illetve a régi világ reminiscenciáit őrző elemek, inkább a társadalom két különböző rétegének tekinthetők. Ebben a társadalomban kap helyet a nemzetségek reprezentációja is. Olyan emlékeik, mint a szentkirályi timpanon, a nyugatias divat reprezentációs szerepéről tanúskodnak, s nyilván monostoraik is (Ják mindenesetre nem premontrei [97–98.], hanem – mint fig. 3. aláírásában helyesen szerepel – bencés).

A szentség *modelljei* a II. főrész tárgyai. A szó példaképet jelent, a tudományos tipológia tárgyát, de egyúttal képzőművészeti ábrázolási formát (ikonográfiai típust) is. A könyv e részének gyökerei nyúlnak vissza legerősebben a szerző 2000-ben megjelent monográfiájára (*Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Bp.). Abban alapozódik meg a szentek tipológiája és a tipológia változásairól eredő történetiség. A királyi szentség három alaptípus – a mártíriumot vállaló térítő, az apostoli uralkodó és a pogányok ellen fellépő lovag – modelljének későbbi középkori szintézisében alakul. A női szentség a korai középkor nevelő anyaiideáljától fokozatosan eltérve a 13. században megy át a legnagyobb változáson: a hatalommal való önálló szakítás és az önként vállalt szegénység

irányába. Mindenekelőtt ennek a korszaknak a példáin, a ferencesek által mintaképpé emelt Szent Erzsébet és a velük versengő dominikánusoknak Szent Margitra és más stigmatizált szent nőkre hivatkozó kultuszán dokumentálható igen világosan a példakövetés mechanizmusa mint a szentkultusz alapvető formája.

E recenzió szerzője művészettörténész, aki tisztában van a szentkultusz emlékéanyagának nehéz kezelhetőségével. Ez nemcsak az interpretáció, hanem – az írás vagy jól értelmezhető attribútumok híján – még az azonosítás nehézségét is jelenti. Mindez a keresztény kultusz kezdeteitől fogva tudatosult. Közismert a római Santa Maria Antiquában a Capella di San Teodoto egy falképe négy, különféle típusú mártír ábrázolásával, *quorum nomina Deus scit*: a 8. századi program szerkesztője így vélte elkerülni a tévedést és az ábrázolás elmaradását is. Jól ismerik ezt a modern ikonográfiai lexikonok szerkesztői és használói, akik a hagiográfiai részlet általában csak alfabetikus vagy naptári rendben elrendezve tudják hozzáférhetővé tenni. Eltérnek tehát a középkori mártírológiumok gyakorlatától, amelyben a szenteket érényei típusa, a szentség modelljei szerint csoportosították. Ezek a csoportok leginkább a *Te Deum* himnusz kategóriáinak felelnek meg. A szentség modelljei tulajdonképpen nagyrészt irodalmi alakok, de nyilvánvaló, hogy forrásanyagukat ábrázolásaik is bővítik. A művészettörténeti ikonográfia így tulajdonképpen hagiográfiai forrásanyagként funkcionál: a képek leírása mintegy a hiányzó szöveg modern rekonstrukciója. Az ikonográfiai forrásanyagnak a kérdés tárgyalásába való bevonását bizonyára már Klaniczay Tibor kezdeményezte és Gábor folytatta, kiegészítette.

Az ikonográfiai kategóriákban gondolkodás igen fontos és jellemző írott forrása Temesvári Pelbártnak az a prédikációja, amelyben elmondja, hogy a Gondviselés jóvoltából minden nemzetnek megvannak a maga égi patrónusai. Ezt a jelenséget – amely egyben az import és az autochtoneitás legfontosabb motívuma is – Klaniczay Gábor az európai kultuszok szintézisének reményével tárgyalja. Az európai kultuszok szerencsére soha nem fognak szigorú rendszerbe illeszkedni, hanem inkább motívumkölcsonzések, kontaminációk, ábrázolási ötletek által színeződnek. Jóllehet, nem a mártíriumot szenvedő térítő király típusához tartozott, Szent István kultusza mégis ilyen színezetet kapott a Szent Jobb különös tisztelete révén, amely Szent László apósa, az investitúraharc mártírjaként elesett Sváb Rudolf levágott kezének ereklyekultuszára emlékeztet. Ugyanebben a körben a legendaszerző a cölibátus gondolatkörében méltatta Szent Imrét – holott ezzel hozzájárult térítő atyja ágának megszakadásához. Hasonló szereptévesztéssel találkozunk az önmegtartóztatás hőse, Habsburg Ágnes esetében, akinek érénye hozzájárulhatott az „utolsó aranyágacska” letöréséhez.

A könyv első két főrészével szemben, amelyek összefoglalják és továbbfejlesztik a szerző korábbi publikációinak tartalmát, a két további főrész inkább a tárgyalt jelenségek általános motivációjának feltárására, illetve a késő középkori szentkultuszra való kiterjesztésre irányul. A III. főfejezet tárgyát a *Csodák és stigmák* cím meglehetősen pontosan jelzi. Ez a címválasztás azt is megmutatja, hogy itt a szerző által korábban kutatott 10–13. századi jelenségek folytatásairól van szó. A Margit-legenda csoda-leírásai jelentik a kiindulópontot Kapisztrán Szent János két évszázaddal későbbi csodasorozatának tárgyalásához. Kérdés, hogy erre a szentkultuszhoz az obszerváns ferences mozgalom által való megújításaként tekinthetünk-e, vagy inkább annak a korszaknak a későbbi fázisából való, amelynek kezdetét a 13. századi szentéletrajzok jelezték. Azt a tényt, hogy mindez az egyházi hatalom központosításával is együtt jár, jól mutatja a csodajegyzékek vizsgálata. Ezekre legkorábban a Szent Erzsébet kanonizációjához vezető eljárás szolgált példát. Itt sorakoznak a szentté avatási perek példái, köztük a sikertelenek is. Ezek sorában a 12. századi, Becket Tamással rokon és valószínűleg egyúttal személyes ismerős Bánfi Lukács esztergomi érsek szentté avatásának még II. András idején eleven kezdeményezése éppúgy csődöt mondott, mint Margitét, azzal a különbséggel, hogy utóbbi kanonizációjára 1943-ban végre sor került. Ha a stigmatizált Margitot egyelőre nem is avatták szentté, élete

megfelelt a szentség késő középkori ideáljának, miként a hasonló csodákkal ékeskedő Sienai Szent Katalin példája is bizonyítja, akit ugyancsak hosszú huzavonák és rendi rivalizálás nyomán avattak szentté.

Ennek az új spiritualitásnak – s egyben a szentség modern változatának – alapvonását a bensőséges érzelem jelenti. Mind a hagiográfia, mind az ikonográfia számára kulcsfogalmat vezet be Klaniczay Gábor a *hierofánia* fogalmával, amelyet nyilvánvalóan a *theofánia* fogalom párjaként alakított ki. Példája Szent Ferenc, aki Krisztus eleven képmásaként jelenik meg kortársai és az őt tisztelő utókor előtt. Ennek a kultusznak a jelenkorig nyúló vonatkozásait tárgyalja a kötetben az a tanulmány, amely a Szent Ferenc La Verna-i csodájától Pio atya életéig eltelt évszázadokat sok tekintetben egységnek tekinti.

A könyv IV. főrészenek a címe *Obszervanciák*, tehát nemcsak az obszerváns ferences mozgalomra utal, hanem mindazokra a törekvésekre, amelyekben a szegénység apostoli ideálja játszik jelentős szerepet. Ennek a fejezetnek az élén a koldulórendi reformátorok által máglyára ítélt világi hiúságok esettanulmányai állnak. A fejezet Savonarolát és 15. századi elődeit, az obszerváns ferences irányzatot képviselő Sienai Bernardint és Kapisztrán Jánost tárgyalja. A tárgyalt főrész záró fejezetében központi szerepet játszik a Felső-Rajna-vidéki Johannes Nider műve, amely az egyházszakadást illetően, valamint annak a konstanzi, majd a baseli zsinaton való leközölgése szempontjából döntő szerepe volt. Nider felveti a hamis és az illuzionárius látomások kérdését és annak eldöntését, hogy vajon köztünk „élő szentekkel”, vagy éppen varázslókkal és boszorkányokkal van-e dolgunk. Ez a nevezetes késő középkori *Malleus Maleficarum* egyik fő forrása. Ennek a történetnek a főszereplői egyfelől a még nem kanonizált Sienai Katalin és a víziói miatt széles körben tisztelt Szent Brigitta, másfelől pedig a boszorkányként kivégzett Jeanne d'Arc, akit négy évvel halála után, 1435-ben már Nider sem tekintett boszorkánynak.

Eddig a gyűjteményes kötet szerzőjének, Klaniczay Gábornak történészként, történeti antropológusként bejárt útját követtük nyomon. Különösen az utóbbi évek tanulmányaiban nem ritkák a jelenkorra való utalások, elsősorban akkor, amikor a szerző az ábrázolások értelmezéseiről, a csodákról, a misztikus gondolkodásról, a látnokok, a varázslók és a boszorkányok rejtelmeiről szól. Máshol a szentek csodálatos életének pszichedelikus vonatkozásaira történik utalás. Egy 2013-ban magyar nyelven is megjelent írásában az a jelenség, amelyet fentebb a hierofánia példajaként említettünk, most a kortárs modernség értelmezhető fogalomként áll előttünk. Az *Annales* kérdéskörében fogant és annak módszerét követő fontos tanulmány (A stigmatizáltak. Az emberi test mint kép a szenvedő Krisztusról. BUKSZ 25. [2013] tavasz 34–44.) epilógusában a következőket olvashatjuk: „A modern stigmatizáltak körüli vita nem kevésbé szenvedélyes, mint a középkori. Itt már a hívők, a gyóntatók, a teológusok, a rivális rendek képviselői és az inkvizítorok mellett egyre jelentősebb szerepet kapnak az orvosok és a pszichiáterek, és a stigmatizáltak körüli vita – akárcsak a lourdes-i, fatimai, međugorjei látomások értékelése – a buzgó hívők szemében Isten létének újabb és újabb bizonyosságát adta, míg a »csalás«, a »szemfényvesztés« tettenérése az ateizmus érvkészletét szaporította. A tudomány bevonása azonban korántsem tudta eldönteni a vitát.” Klaniczay Gábor mint a kulturális antropológia tudósa tudatosan törekszik a jelenség pontos jellemzésére és az állásfoglalás mellőzésére.

Az azonban nyilvánvaló, hogy középkorkutatóként mind az általa elemzett anyag és magatartásformák összegyűjtése, mind a jelenkorban megtalált párhuzamok és továbbélések felismerése és értékelése terén ifjúkora, a „késői szocializmus” tanújaként jelenik meg. Ennek a kortársként regisztrált és bemutatott korszaknak, és benne a fiatalság kultúrájának kulcszerepe van a történeti antropológus teljesítményének megértésében éppúgy, ahogyan maga a teljesítmény is ennek a kommunista eszményeknek ellenálló ellenkultúrának a része.

Marosi Ernő

Pető Andrea

ELMONDANI AZ ELMONDHATATLANT

A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt

Jaffa, Bp. 2018. 278 oldal

Sorsmeghatározó dilemmák terhelik Pető Andrea kötetét. A szerző a háborús erőszak mindennapi és árulkodó eseménysorából indítva, ennek elbeszélhetőségi tilalmát és tabusított problematikáját követve, az emlékezet kibeszélt és evidens, rejtekező és túlélő, végső soron pedig elmondhatatlanul fontos megtárgyalásáig jut el. Munkájának alaptónusában a második világháborús szakirodalom hadászati, politika- és diplomácia-történeti tudásanyagát egészíti ki az emlékezet más (és legalább annyira szükséges, ha nem épp drámaiságában fontosabb) komponenseivel. A szerző a témakörének egyik legjelesebb hazai kutatója, a genderkutatások európai rangú szakértője és a magyar politikatörténet egy súlyosan elhanyagolt területének alapos feltárója, a háborús erőszak közepette elkövetett nemi erőszakcselekedetek értelmező feldolgozója, az elmondhatatlan narratíváknak feltáró elmondója és elemzője.

E tudományos „pozícióját”, alapállását már a könyv bevezető módszertani és elméleti alapkérdései is illusztrálják, alaphangon rögtön egy közvetlen empirikus példával, majd annak tanulságaival: „a szovjet katonák nem erőszakolnak meg nőket, hanem a békét hozzák el” (9.) – ahogyan egy akut esetben a kivizsgálásra felkért szovjet tiszt a „vádirat” ellenpólusaként azt megfogalmazta. Az erőszakitételek tízezrei a „nem lehet másképp” kényszerigazságának elviselését igényelték és vették tudomásul, vagy szimplán „meg nem történtnek” tekinthették mindazt, ami jószérivel minden magyar családban közhelyes evidencia volt a háború alatti és utáni években. A nemi erőszak, úgymond, „természetessége” azután számos esetet hoz magával: a kivégzések, titkolások, leánynyaságok, a küretek, fertőzések végtelen sorát, amelyeket Pető kellő mennyiségben, adatolva, szövegszerűen is idéz a kötetében.

A szerző már 2012-es akadémiai doktori értekezésében is vázolta az elkövető kutatás jelenlegi nemzetközi eredményeit, s ebben szerzett gyakorlata lehetővé is teszi, hogy a jog, igazság és a társadalmi béke hármasságának vizsgálatát tűzhesse ki célul, s ne kizárólag a „gender-szemléletet” vegye alapul. De mert a második világháború „a magyar történelem tabukkal, elhallgatásokkal, politikai vitákkal és a szaktudomány által még feldolgozatlan problémákkal teli időszak volt” (írja fenti disszertációjában), a jogfosztottság, igazságtalanság és önkény alkalmisága vagy rendszerszerűsége mellé mintegy társítja a háború utáni békefolyamat, politikai átrendeződés, elhallgatások, pártos megfeleléskényszerszerek teljes rendszerét is. A *Láthatatlan elkövetők* című kötetében (Bp. 2019.), melyben a nők részvételének kérdését tekinti át a nyilas mozgalomban, az „elmondhatatlan elmondásával” nemcsak „a női történeti emlékezés”, az abortuszok és „bajba jutott nők”, a betegségek, a kollaborálók, a prostituáltak vagy az ellenállók tipológiáját adja meg, hanem él az emlékezetkutatás módszertanával is.

Ezért a recenzeált kötet bevezetőjében a szerző jelzi, hogy a történeti szakanyag gyűjtéséhez is kitartó alapozás, más kiindulópontú elemzőkészség, sőt rétegzett problematikáként kibontható tabufosztás-igény volt szükséges. A háborús szereplők civil lakossággal szembeni erőszaktevéseinek forrásai, adatai, jegyzőkönyvei, tanúvallomásai ugyancsak rejtve-zárva-titkolva maradtak – az esetek minden tömegessége és kitudódása dacára –, de tabuként kezeltégük határozta meg alaptónusukat is a háborús eseményektől lényegében a rendszerváltásig. A módszertani és elméleti kérdések, a háborús nemi erőszak történetírásának historiográfiai előképei részint a „láthatatlan” problematika megvallását, a kimondatlan sérelmek kimondását, az elbeszélhetetlenül kínos bizonyágtételek immár világos megfogalmazását igényelték, melyeket Pető nem látott tovább halogathatónak. A kötetében ezért kiemelt tónust kap a há-

ború utáni emlékezetpolitika alakulása, mindezeknek német, amerikai, francia vagy Európán kívüli változataival – köztük kiemelten az oroszsal.

A történeti tényanyag és forrásleltár után mintegy kézenfekvő indításként összegzi a szerző, hogy az erőszak mint a mindenkorai hadviselés egyéb haszonszerző módszerei között is az egyik legerősebb gyakorlat, a megszálló viselkedésmódok rutinizált formája volt és maradt, ami persze korántsem csupán a „feminizmus” optikáján át látszik összehasonlításra érdemesnek. Pető bevezetője a magyar kutatások és témafeldolgozások között is az emlékezetpolitikai fordulatra helyezi a hangsúlyt, de vállalja az összehasonlító eljárást is a német megszállás, az orosz katonai bevonulást megelőző időszakok (1849, 1914–15), az 1944–1945 során lezajlott események, az 1956-os megszállás, az egész „felszabadítás/megszállás”-vitakör, továbbá a Vörös Hadsereg más térségekben elkövetett atrocitásainak lajstromával. A nyolc nagyobb fejezet előtt *A háborús nemi erőszak típusai és magyarázatai* révén vezet az empirikus áttekintéshez, míg *A következmények* fejezet a megesettek körüli vitákra nyit rálátást, és alaposan körüljárja a számadatokra vonatkozó bizonytalan becslések kérdéskörét. A magyar adatok szerint 80 és 250 000 között lehetett a megerőszakolt nők száma. A magukra maradt kisebb falvak más arányban voltak elszennvedői a nemi erőszaknak, mint a városba menekülőket tömegesen befogadó települések. Mások a korabeli becslések Berlinben vagy Bécsben, más a francia vagy amerikai statisztika ugyanitt és ugyanerről, valamint megint más a harctéri, a hátországi, a meghódított, a felszabadított vagy a megszállt térségekben. Ugyanígy eltérő képet kapunk aszerint, miképpen regisztrálják a sérelmi és az orvosi eseteket, hogyan ítélik meg a nemi erőszak csoportos voltát, a Soá szélsőségeit, a katonai erők mozgásával kapcsolatos túlkapaszkodásokat, a „kényszerített” és az „önkéntes” szexuális kapcsolat megkülönböztetését. Az „erőszakos meghódítás” valóságos, titkolt, majd 1989 után emlékező típusú elbeszélésekben már megjelenő mivoltát is figyelembe véve kell mérlegelnünk a művi terheltség-megszakítások számarányait és jogi aspektusait, vagy a fertőző nemi betegségének megjelenésének és következményeinek tényadatait is. Pető szerint a lakosság 6 és 40 százaléka közé tehető a megerőszakolt nők arányszáma. Önálló alfejezeteket alkotnak a kötetben a nemi betegségek kérdései, a prostitúció, a kollaborációk különféle módjai, az ellenállás, a megtorlás és a büntetések változatai.

Pető nem demonstrálja egy monografikus feltárás igényét, ám a szovjet katonák elkövette erőszak emlékezet-történeti szempontú anyagára éppúgy fókuszál, mint ahogyan az elmondott, elhallgatott, jegyzőkönyvekbe foglalt, a vádak lefolytatásáig eljutott, a megtorlással kísért, a jogilag értelmezett, a politikai propagandával és állampolitikai eszközökkel elsikált, formalizáltan lebonyolított, interjúk nyomán felszínre került. Sőt, a naplókban és dokumentumregényekben, filmekben és fotókon rögzített példák közül, illetve a nemzeti emlékezetpolitikába vagy narratív történetmondásba simuló változatokból is sokfélélt tipologizál és végigelemez. Ezt még kiegészíti a „digitális fordulat” anyagával, a jogi elhallgatás és az elismertetés megoldásával, végső soron az emlékmű-állítás egyre növekvő filmes és dokumentált variációinak magyar, európai, sőt tengerentúli változataiban megjelenő kísérleteivel. Mindezeket önálló fejezetben kíséri, „öleli át” és írja felül a megnyíló orosz levéltári anyagok, források sora, a kegyetlenségek, valamint „a csend összeesküvése” címén megnevezett geopolitikai-katonai aspirációk, „a militarizmus kultúrájának folyamatosságával” is számoló értelmezési mező áttekintése (szemtánuk, női katonák, orosz–ukrán emlékezetpolitikai megmérkőzés, a jogi szembenézés kérdései) révén. Kellően komplex összkép ez, s ha e munka nyomán időközben meg is fogalmazódtak egyes kérdéseket másként fölvető szakmai nézőpontok, nem vitás, hogy efféle áttekintést alig adtak eddig a történettudományi résztanulmányok.

Fontos és letisztult fejezet a kötet *Összegzése*, melyben a kereső szempontok és a válaszadási módok szemléje segít észlelni a háborús nemi erőszak brutális, eszközjellegű, kommunikált vagy titkolt, kutatási témává tett, „instrumentalizáló hatásaival” együtt is feldolgozást igénylő

aspektusok alkalmazás-különbségeit. A fejezet a kompenzáció nélkül maradt vagy a „biztonságban maradás” zónáiba terelt életutak törvényszerűségeinek kitett, értelmezésekkel terhelt tematizált történetek egész gender-problematikáját is felméri, hogy végül magának a kutatásnak metodikai perspektíváival, nem utolsósorban a „szelektív emlékezet” vagy „projekciós emlékezet” családi újraértelmezéseinek drámaiságával szembesüljünk. A jegyzet- és szakirodalmi anyag további félszáz oldalon pontosít, hitelesít, kontextualizál.

Mindezek azokra a kibeszéletlen traumákra irányítják figyelmünket, melyek a napi hírek, a dokumentált vagy büntetési jogszakaszba került esetek, háborús övezetek menekülőinek élethelyzete és „hozott öröksége” okán egyaránt az emberiesebb megismerő alázatot igényelnék, de a hétköznapi sodrásai éppúgy elmosják arculatukat, ahogyan a háborúk rettenete volt és maradt mindig is felejtethetetlen. A közhelyes-szimplán „háborús állapotoknak” tulajdonított történetek ma éppúgy nélkülözni látszanak a minimális empátiát is, a traumák kezelésének (mostanság egyre több visszaemlékezésben megjelenő) szükséges változatait, a kibeszéléshez szükségessé váló bátorság konstrukciós hátterét, a családi emléktanyag köztörténeti hasznosulásának „emlékezetpolitikai fordulatát”. Ezek mostantól valójában már az elbeszélhetetlen elbeszélhetőségét is magukba rejtik, mégpedig felszólító erővel, ahogyan a kötet kiváló borító-fotója is élesen tükrözi időtlen érvényével és kortalan fegyelmével, bármikor éniünket permanensen fenyegető romboló szürkéivel.

A. Gergely András

Keller Márkus

SZOCIALISTA LAKHATÁS?

A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon
L'Harmattan – Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 2017. 252 oldal

„Azt mondd meg nékem, hol lesz majd lakóhelyünk / Maradunk itt, vagy egyszer majd továbbmegyünk? / Itt van a város, vagyunk lakói / Maradunk itt, neve is van: Budapest” – énekelte Cseh Tamás *Levél nővéremnek* című, 1977-es albumán. A dal sajátos látteleként reflektált a fővárosban továbbra sem szűnő lakásínségre, amelyen a 15 éves (1961–1975) lakásépítési programban felépült soktízezer (panel)lakás is csak enyhíteni tudott. Pedig a magyarországi szocialista rendszer éppen az 1971–1975. éveket átfogó IV. ötéves tervben költött minden korábbinál többet a kommunális beruházásokra, azon belül is a lakásépítésre. Akkor miért nem tudott mégsem megfelelni az állami lakáspolitikának a saját fennhangoztatott ígéreteinek, hogy minden szükséges és jogos lakhatási igényt kielégít? Keller Márkus könyve, úgy hiszem, föltárja e kérdés gyökereit.

Keller már a kötet bevezetőjében is jelzi, hogy a lakásügy éppen komplexitásánál fogva volt különösen alkalmas a „gondoskodó állam” korabeli szlogenjének és a szocialista állam „korlátlan hatalmának” (21.) felülvizsgálatára, lényegében megkérdőjelezésére. A történész-szociológus szerzőt egy évtizede foglalkoztatja az 1945 utáni építésztszociológia és a lakhatás problematikája, az építészek professzionalizációjától az óbudai kísérleti lakótelep bemutatásán keresztül a lakáskérdés 1950–1960-as évekbeli diskurzusainak vizsgálatáig. Ezek az – időnként könyv méretű – „előtanulmányok” szintetizáltak épülnek be Keller itt tárgyalt munkájába, amely a „hosszú ötvenes éveket” (1949–1962), a hazai sztálinista rendszer időszakát vizsgálja. Ezáltal

is kiemelt figyelmet kap az az 1930-as évektől meghatározó küldetéstudat, amely szerint az építész nem egyszerűen egy épületet (egy lakást) konstruál, hanem megteremtí az új, a modern, esetünkben a szocialista embert – a létrehozott terek segítségével. A szocialista vízióban az „ideális lakás” összeforrott az „ideális társadalom” koncepciójával, a „helyesen” megtervezett lakás elvezetett volna egy „jobb társadalom” felé (15.). E szemlélet korlátaira, visszásságaira már *A válság körvonalai – a lakáshelyzet a háború után* című második fejezetben is rámutat a szerző. A *Tér és Forma* folyóirat köré szerveződő építészek ugyanis az 1944-es nyilatkozatukban deklarálták, hogy a „tudatlan, rossz ízlésű, lakáskultúrával alig rendelkező lakosságot” nevelni szükséges, állami szerepvállalással „fejleszteni” és „valódi igényeikre” kell ráébreszteni őket (34.). Az építészszakma meghatározó része tehát kezdettől nem partnerként tekintett a megrendelőkre, a majdani lakáshasználókra, a lakásépítésben pedig az állami központi tervezéstől vártak áttörést. Keller az építészek és az államhatalom viszonyát taglaló alfejezetben találóan mutat rá arra, hogy a Rákosi-korszakot egy teljes építésznemzedék élte meg pozitívan. Magyarázata szerint azért, mert az egész szakma presztízse megemelkedett, a hatalmas beruházásokkal és új városépítésekkel az építészet időlegesen szimbolikus jelentőséget nyert. Amit aztán a Kádár-korszakban hamarosan el is veszített, és az építész, mondhatni, visszakerült az iparosszalmák közé – megfosztva kitüntetett szerepétől.

A szaklapok hasábjain az 1940-es évek második felében kibontakozó lakás-diskurzusban a falusi családi ház korszerűsítése és az ideális városi lakásforma állt a középpontban. Noha a korabeli magyar társadalom még döntő mértékben az agráriumhoz kötődött, az állam legfeljebb mintaadással (jó típustervekkel) kívánta segíteni a vidéki (falusi) lakásépítést, amely már csak a pénzhiány miatt is ragaszkodott a hagyományos anyagokhoz és építési módokhoz. Maguk a típustervek az új társadalomszemléletet sugározták, amikor három sematikus falusi csoport számára készültek: a gazdának, a munkáscsaládnak és a szellemi foglalkozásúnak. Ekkor és a későbbi évtizedekben is ambivalens módon viszonyult az építészszakma és lakáspolitikája a családi házhoz: egyfelől pazarlónak tartották, hiszen adott telken mindössze egyetlen család lakhatását oldotta meg (a társasházzal vagy a sorházzal szemben), másfelől viszont a források adott allokációja mellett a megépült új lakások tekintélyes része *nem* állami pénzből létesült, így vidéken mégiscsak a családi házak adták a többséget. Aztán az 1950-es évek eleji szocreál stílusfordulattal még inkább az olcsóság és a lecsupaszított funkcionalitás került előtérbe, az addig érthetően figyelmen kívül hagyott Szovjetunió-beli gyakorlat pedig másolandó példává emelkedett.

A városi lakások esetében a diskurzus középpontjában a „szocialista életmód” és a modern lakás(elrendezés) állt, amely az „indokolt lakásszükséglet” meghatározásában öltött testet leginkább. A háború utáni drámai lakáshiány közepette ugyanis elengedhetetlen feladatnak ítélte az építészszakma az igények és ezzel a lakásméreteket, terek racionalizálását. Az első ízben Major Máté és Perényi Imre (a korszak két meghatározó kommunista építésze) által felvázolt logika szerint az „ideális követelmények” nyomán készülhettek optimális típustervek, ezekre épülhetett az építési szabályozás, amely a helyes lakáspolitikai alapját képezte volna. Az életmód sajátosságaiból (például többműszakos munkabeosztás) és a családméretből kiinduló típusterveknek aztán az 1950-es évek elejétől egyre nagyobb figyelemmel kellett lenniük az olcsóságra is: gazdaságossági okokból csökkentették az alapterületet és a kínált komfortot is. E típustervek, még ha kevés is valósult meg belőlük maradéktalanul, kitűnő forrását képezik a hivatalos életmódbeli és társadalmi normák megismerésének. Keller remekül használja a legunalmasabb szabályzatokat és brosúrákat is e normák bemutatására. A szerző arra a furcsa helyzetre is felhívja a figyelmet, hogy miközben a szocialista realista stílus az épületek homlokzati kiképzését aprólékosan meghatározta (még a lakóépületekét is), addig a lakások elrendezésében a megfogalmazott társadalmi ideálkép alig érvényesült; ugyanakkor az 1950-es évek közepétől-végétől visszatérő modernizmus ismételen igényt tartott a lakáshasználat tervezői meghatározására, a lakáshasználók életmódjának „javítására”.

A kötet fontos erénye annak részletes bemutatása, hogy a propagandával és a máig élő közvélekedéssel ellentétben a hosszú ötvenes években az állam erőfeszítései csak korlátozottan tudták befolyásolni a lakásállomány egészét. A diktatúra eleve más, úgynevezett termelő szektorokba összpontosította az erőforrásokat, a lakásépítés valójában az ipari nagyberuházások járulékos hozadéka maradt. Ráadásul egy bürokratikus rendszerben azok a területek (szakpolitikák), amelyeknek nem volt főhatósági képviselőjük, mindig gyengébb érdekérvényesítő képességgel rendelkeztek. Tanulságos a kötet harmadik fejezetében nyomon követni, hogy a lakásügy csak 1949-ben jelent meg az állami bürokráciában minisztériumi főosztályi képviseléssel, és csak 1963-ban került az Építésügyi Minisztérium explicit feladatai közé a lakásépítés. Az állami szerepvállalás elégtelen voltát mi sem mutatja jobban, mint hogy az 1950-es években mindvégig mintegy 50%-kal haladta meg a magánéros lakásépítés az államit. Az állam az 1952-es államosításokkal birtokba vett hatalmas ingatlanvagyonnal rosszul gazdálkodott, a beszedett lakbérek nem fedezték a lakóházak karbantartását, felújítását, így gyorsan megkezdődött a lakásállomány amortizálódása. A lakbérek ráadásul nemcsak a lakás méretétől, komfortjától és elhelyezkedésétől, hanem az ingatlan kezelőjétől (vállalat, minisztérium, tanács), illetve a bérlőtől (gyári munkás, funkcionárius, adott vállalat/minisztérium dolgozója stb.) is függtek. Keller rendeletek, statisztikák és korabeli cikkek alapján mutatja be ennek a városi „ingatlanpiacnak” a töredezettségét, néha már-már érthetetlen sokszínűségét. Némi meglepetéssel olvashatjuk, hogy 1954-től (tehát alig két évvel a nagyszabású államosítás után) egyfajta privatizáció is elindult, hiszen ekkortól lehetőség nyílt a lakások visszaigénylésére vagy megvásárlására! Az pedig leginkább a szocialista rendszer diszfunkcionalitását jelzi, hogy 1959-ben a kormányrendelet a kisebb állami lakások elidegenítését éppúgy az ingatlanok állagának megfelelő megóvásáért indokolta, mint ahogyan 1952-ben a törvényerejű rendelet az államosítást. Ugyancsak tanulságos adat, hogy az 1959-ben megépült összes lakás 61%-át kisiparosok kiviteleztek, és csak a maradék egyharmadot állami vállalatok! Az állam tehát hiába épített korszerűbb, jobban felszerelt lakásokat, csekély részesedése miatt nem tudott érdemben javítani az általános lakhatási viszonyokon. Az 1950-es évek végén még mindig mintegy 400 000 lakás hiányzott a „piacról”. A szerzőnek érdemes lett volna még kitérnie a lakásigényeket alapvetően befolyásoló vándorlási folyamatokra is: a tárgyalat évtizedben ugyanis körülbelül 600 000 ember hagyta ott – részben kényszerből – az agrárszektor, és vállalt az (építő)iparban munkát. A szektorális váltás pedig többnyire városba költözést is jelentett, így a legnagyobb lakáshiány az új és/vagy gyorsan fejlődő iparvárosokban, valamint Budapesten alakult ki. A lakáshelyzet normalizálását tehát külön nehezítette egy radikális sebességgel kibontakozó belső migráció, amelyet az állam maga keltett, de következményeivel végképp nem tudott mit kezdeni. A kötet első felében taglalt elméleti konstrukciók (típustervek) gyakorlati megvalósulását, élıhetőségét vizsgálja az utolsó fejezet – az Óbudai Kísérleti Lakótelep és a nyugat-berlini Hansaviertel összevetésével. Keller meggyőzően indokolja, hogy miért is érdemes összehasonlítani a szocialista és a kapitalista víziót az ideális lakhatásról és az „új életformáról”: egyaránt állami kezdeményezésre épültek, hasonló időszakban, és mindkét városban az az igény vezette a tervezők kezét, hogy az alaprajzzal, téralakítással kísérletezve tereljék a modern életmód felé a lakókat. Utóbbiak – kritikáik ellenére – megkedvelték a lakásokat és mindkét telepen sajátos identitások jöttek létre. Ugyanakkor a kísérletek eredményei, főként Magyarországon, alig épültek be a tömeges lakásépítés gyakorlatába, amelyet sokkal inkább a költséghatékonyság és a létrehozható minél nagyobb lakásszám vezérelte a következő két évtizedben.

A szerző zárszavában arra hívja fel a figyelmet, hogy a hosszú ötvenes években az állam meglehetősen csekély mértékben járult hozzá össznemzeti szinten a lakáshelyzet javításához – főként a falusi Magyarországot hagyta magára ilyen tekintetben. Az átpolitizált építészeti diskurzusok érdemi szakmai eredményei kevésbé kerültek át a gyakorlatba, és az állam nem is

biztosította a megfelelő forrásokat és gazdaságpolitikai eszközöket egy valóban szociális (azaz a társadalmi igazságosságot javító) lakásprogramhoz. Keller Márkus összességében egy igényesen kivitelezett, európai kitekintéssel dolgozó, tanulságos könyvet tett le az asztalra, amelynek érdeklődve várjuk a folytatását – az 1960–1970-es évek lakáskérdéséről.

Germuska Pál

Viktor Pál

TECHNOLOGY AND THE ENVIRONMENT IN STATE-SOCIALIST HUNGARY

An Economic History

Palgrave Macmillan, London 2017. 263 oldal

Pál Viktor a Helsinki Egyetem Kulturális Tanszékének kutatója, az *Interdisciplinary Hub for the Study of the Environment and Authoritarian Regimes* kutatói hálózat alapító tagja és koordinátora. Munkássága elsősorban az autoriter rezsimek gazdaság- és környezetpolitikájának történeti kutatására koncentrál. 2017-ben a Helsinki Egyetem Aleksanteri Intézetében egy interdiszciplináris kutatási projektben környezettörténészekkel, bölcsezzel és társadalomtudósokkal együttműködve is e témát vizsgálta. Érdekes egy pillantást vetni a projekt címére, mely utal a kutatócsoport konceptuális elköteleződésére: *A környezet utasítása, avagy zöld diktatúrák? A természet-kultúra – természet-társadalom kapcsolata autoriter rezsimekben* (Commanding the Environment or Green Dictatorship? Nature-Culture – Nature-Society Relationship in Authoritarian Regimes).

A Bruno Latour társadalomfilozófiai értekezéseiből ismert természet-kultúra koncepció a kétezres évek második felében az intézményesülő humánökológiai kutatási terület alapítójává nőtte ki magát. Következésképpen a kutatási projekt keretében a hagyományos kultúrtörténeti és társadalomelméleti szemléletmódot meghaladva a természeti környezetet a társadalmi és kulturális felépítményekkel szimmetrikusan vizsgálja. Szintén a projektleírásban nevesített latouri cselekvő-hálózat (actors, networks, action-models) elméleti és módszertani megközelítése teszi lehetővé, hogy különböző emberi és nem-emberi cselekvők nyomonkövetésével tudományterületeken átvélő tanulmányokat gondoz a kutatócsoport. E megközelítés a helyben beágyazott tudások mentén lehetőséget nyit a domináns narratívák megerősítésére vagy azok újraértelmezésére.

Pál Viktor a kutatócsoport alapítását megelőzően az államszocialista Magyarország gazdaság- és környezettörténeti összefüggéseit vizsgálta a doktori kutatásában. Doktori disszertációját úgyszintén Finnországban, a Tamperei Egyetemen védte meg 2015-ben. A levéltári kutatásra és interjúkra épülő értekezés *Technológia és környezet az államszocialista Magyarországon. Egy gazdaságtörténet* címen a Palgrave Macmillan (London) gondozásában jelent meg 2017-ben. A tíz fejezetet számláló könyvet két részre oszthatjuk: az 1800-as évektől egészen a második világháborút követő évtizedekig európai kontextusban láthatjuk a gazdasági és környezeti struktúrák átalakulását, majd a negyedik fejezettől a sztálini rezsimmal kezdődően az államszocialista rendszer hanyatlása rajzolódik ki Magyarország gazdaság- és környezetpolitikájában a Borsod megyei esettanulmányon keresztül.

A disszertációból átdolgozott publikáció nem mutat fel olyan markáns elméleti és módszertani bevezetőt, amely egyértelművé tenné az olvasó számára a szerző elméleti elköteleződését.

Így kizárólag eddigi munkássága alapján, valamint a könyv bibliográfiáját áttekintve mondhatjuk el, hogy Pál Viktor globális történettudományi szemléletmódja, a latouri természet-kultúra és cselekvő-hálózat elméletek alkalmazása kihallatszik a könyvből. A cím önmagában keveset sejtet, jóllehet a természet-kultúra megosztás feloldásával a szerző összeforrasztja a technológiával, a természettel és a gazdasággal foglalkozó tudományterületeket egyfajta holisztikus szemléletmóddá. Azonban a Borsodi-medence kísérleti jellegű nagyipari modelljét feldolgozó esettanulmányról hallgat a szerző. Ebben a technológiai apparátus, helyi és globális léptékű nagyipari tudástrendek, valamint az állami szintű politikai intézkedések és a környezetvédelmi propaganda egyidejű elemzését olvashatjuk. Ezen események és folyamatok összetalálkozottatása mögött a cselekvő-hálózat módszertani megfontolásai mutatkoznak.

A szerző felesleges szakmai zsargonokat mellőzve vezet be minket az államszocialista rendszer környezeti propagandájának fővárosi, Rákospalotán is jellemző részleteibe. A második fejezettől az olvashatósság élménye elvész az empirikus adatok tömegében. A bevezetés rákospalotai példája egészen addig félrevezető, amíg a szerző meg nem említi a tényleges esettanulmány helyszínét, a Borsodi-medencét. Szintén a bevezető fejezetben az angolszász szakirodalmi szerkezet megkívánna egy rövid strukturális összefoglalót a fejezetek felépítéséről és az azok közötti kapcsolatról. A részletesen prezentált statisztikai adatok, technológiai paraméterek egy alaposan argumentált esettanulmányt eredményeznek, megerősítve a kutatás hitelességét és objektivitását. Ennek ellenére az olvasó úgy érezheti, magára marad azzal a feladattal, hogy az önálló fejezetekben, alfejezetekben találjon egyfajta logikai összeérést – az európai iparosítási hullám, a német nagyipari szennyezés, gazdaságpolitika irányváltások és a Borsod megyei vízkészlethiány között. Azonban az elméleti és metodológiai bevezető hiányában a könyvet humánökológiai elméletek kíséretében érdemes olvasni. Így a tudományos tudástermelés palettáján könnyebben el tudjuk helyezni a kutatást.

A több helyszínen (az Egyesült Államokban, Belgiumban, Magyarországon, Romániában, Finnországban) folytatott levéltári kutatásból táplálkozó kiadvány kísérletet tesz arra, hogy a vetélkedő társadalom- és környezettörténeti narratívák mellé egy alternatív, a technológiai apparátus fejlesztésén és annak környezeti hatásain keresztül vizsgált narratíva felé irányítsa figyelmünket. Pál Viktor az államszocializmus és a természet viszonyát a Kádár-korszakban azzal a céllal kutatta, hogy a kapitalizmust ünneplő, valamint a kommunista ideológia környezeti vetületeit negatívan értelmező értekezésekkel szembehelyezkedjen. Kutatása a magas színvonalával megmutatja, hogy a kapitalista és államszocialista politikai gazdasági rendszerek környezetpolitikájának szembeállítását tudományosan nem szükségeszerű.

Pál Viktor kiemeli, hogy a közép-európai történetírást átformáló kritikai szemlélet ellenében továbbra is születnek olyan átpolitizált, egysíkú interpretációk, mint például Paul Josephson 2013-ban kiadott *An Environmental History of Russia* (Oroszország környezettörténete) című tanulmánya. A csernobili tapasztalatok nyomán, valamint az érzelmileg terhelt hidegháborús diskurzusokban megjelenő kelet-európai környezetpolitika továbbra is leegyszerűsítő értelmezéseket használ. Alexei Yurchak, a Dipesh Chakrabarty által képviselt posztkoloniális történetírás nyomán továbbgondolta Pál Viktor felismerését. A Szovjetunióról és a keleti blokkról való történeti gondolkodás sokszor kimondatlanul a nyugat-európai mesternarratívák áldozatául esik. Vagyis, a historikus tudástermelés megreked a bináris felosztású történelmi narratívák újratermelésénél (vö. *Everything Was Forever, Until it Was No More*. Woodstock 2013). Aho-yan Pál Viktor nevezi, a tiszta kapitalizmus és a piszkos államszocializmus felosztásánál.

Az elmúlt évtizedek során akadémiai és művészeti berkekben a társadalom- és környezet-történet-írást összeolvasztó korszak történeti narratívájaként megjelent az antropocén és a kapitalocén. Mindkét megközelítés azzal a meglátással korszakolja újra a földtörténetet, miszerint a bolygónk által elviselt emberi tevékenységeket nem lehet különválasztani a természet

folyamataitól. Az antropocén követői a környezet átalakulását egyszerűen a nagyléptékben beavatkozó emberi tevékenységekkel magyarázzák. A kapitalocén viszont a hidegháborús narratíva megfordítása, abban az értelemben, hogy a természeti értékek kizsákmányolását a tőkés termelési folyamatok globális kiterjesztésében látja. Timothy Morton *Dark Ecology* (New York 2016. 10.) monográfiájában azonban szembesít bennünket ezen metanarratívák hiányosságával; vagyis azzal, hogy az államszocialista rezsimek növekedésorientált iparosításának környezeti hatásairól való gondolkodást elhomályosítják.

Pál Viktor könyvében nem mobilizálja az antropocén vagy a kapitalocén metanarratívákat. Kutatása 2015-ben lezárult, az említett elméleti keretozések szélesebb körű akadémiai terjedését megelőzően. A Borsodi-medencében végbemenő iparosítás esettanulmányára építő értekezés pontosan emiatt, ezen értékterhelt, dualista metanarratívák mentén válik aktuálissá és hiánypótlóvá. A kötet Miskolc és Kazinbarcika vonzáskörzetében a központilag megszervezett szovjet-típusú nagyipari beruházások vízellátási hálózatokra és vízminőségre gyakorolt hatását vizsgálja. A második világháborút követő iparosítás, a központi tervezés és a helyben beágyazott mérnöki tudás elemzésével mutatja meg a szerző, hogy a Borsodi Vegyipari Kombinát (BVK) milyen módon vált az 1970-es évekre az egyik legnagyobb szennyezőből a környezetvédelmi előírások és befektetéseket sikeresen kivitelező létesítménnyé. Az esettanulmányból kiderül, hogy a nyugati és japán technológiák alkalmazása a sikeres gazdasági és környezetvédelmi elvek közötti végrehajtásának indikátorai voltak. Ennek fényében a BVK az országos sajtó, majd az állami propagandagépezet figyelmét is felkeltette (171–212.).

A Borsodi-medence technológiai infrastruktúrájának tökehiányos kiépítésén, a nyugati technológiai trendek beáramlásán, illetve a nemzetközi és regionális szaktudás cirkulációja mentén a szerző utat tapos egy cselekvő-hálózat megközelítésből táplálkozó, alternatív narratíva felé. Ezzel az államszocialista környezetpolitika rekonstruálásakor elutasítja a nosztalgiaival és hidegháborús konnotációival terhelt bináris kategóriákat. A metanarratívák mellőzésével egyértelműen megkerüli az általánosító konklúziókat, az államszocialista környezetpolitika „jónak” vagy „rossznak” minősítését. Egyfajta infrastrukturális alulnézetből vizsgálja a mérnöki fejlesztéseket, a központosított politikai döntéseket és a globális politikai eseményeket mint egymásra kölcsönösen ható folyamatokat. Ezzel a szerző rámutat, hogy az államszocialista rezsim növekedési törekvései a nyugati kapitalista rendszerekhez hasonló környezetszennyezést eredményeztek, ám partikuláris, propaganda szintű megoldásokkal kezelték a felmerülő problémákat.

Az 1970-es évekre átalakuló központi környezetvédelmi propaganda és ennek következtében burjánzó környezettudatos, mindennapi események – mint például a KISZ rendezvényei – együttesét ökológiai fordulatnak (*ecological turn*) nevezi a szerző. A kutatás legmarkánsabb tudományos megállapítása, hogy a környezetvédelmi intézkedések magyarországi implementálását az államszocializmus gazdasági fordulatának, illetve a Kádár-korszak politikai irányvonalainak tükrében érdemes vizsgálni. Habár az állami kommunista ideológia magáévá tudta tenni az egészséges környezet elvét, a gazdasági feltételek hiányában a nagyipari szennyezés továbbra is jelen volt, illetve elismert és megoldandó problémával alakult. Pál Viktor konklúziója tehát a metanarratíváktól eltávolodva egy komplexebb képet tár elénk, amelyben az államszocialista rezsim környezeti gondoskodása és hanyagsága egyszerre, a helyi, nemzeti és nemzetközi cselekvők hálózatában mutatkozik meg.

Czeplédi Alexandra

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

- A. Gergely András* kandidátus, ny. tudományos főmunkatárs
Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet,
Budapest
- Bácsatyai Dániel* PhD, segédmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest
- Baráth Katalin* PhD, tudományos munkatárs
MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport, Budapest
- Bitskey István* az MTA rendes tagja, professor emeritus
DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Debrecen
- Bódy Zsombor* PhD, egyetemi docens
ELTE TáTK Szociológia Intézet, Budapest
- Czeglédi Alexandra* fiatal kutató
Environmental Social Science Research Group, Budapest
- Fónagy Zoltán* kandidátus, tudományos kutató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest
- Germuska Pál* PhD, főigazgató-helyettes
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- Ignác Károly* PhD, tudományos munkatárs
Politikatörténeti Intézet, Budapest

Keller Márkus PhD, egyetemi docens
ELTE TáTK Szociológia Intézet, Budapest

Kiss Zsuzsa PhD, egyetemi adjunktus
ELTE TáTK Szociológia Intézet, Budapest

Klement Judit PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Kövér György az MTA levelező tagja, professor emeritus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Marosi Ernő az MTA rendes tagja, művészettörténész
Budapest

Szilágyi Adrienn PhD, posztdoktor kutató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Thoroczkay Gábor PhD, egyetemi docens
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Varga Bálint PhD, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Zsoldos Attila az MTA rendes tagja, kutató professzor
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

STUDIES IN HONOUR OF GÁBOR GYÁNI

<i>Zsuzsanna Kiss – Judit Klement: Gyáni and his Admirers</i>	1137
<i>Adrienn Szilágyi: The Joint Administration of the Károlyi Family (1827–1877).</i> Management Network at Hódmezővásárhely	1141
<i>Zoltán Fónagy: Collective Violence in the Peasant Movements in 1848.</i> A Tentative Typology	1165
<i>Bálint Varga: The Concepts of a Hungarian Empire in the Long Nineteenth Century</i>	1187
<i>Katalin Baráth: People, Nation, Football.</i> The Beginnings of the Globalization of the “English Game”	1207
<i>Márkus Keller: Housing for the Old. The Old People’s Home on the Experimental Building Estate of Budafok</i>	1233
<i>György Kövér: Turning to East, Opening to the West: the Twist in the Career of Zsigmond Pál Pach</i>	1255
<i>Zsombor Bódy: The Inward-looking Glance. Is There a Contemporary History, and If Not, Then What Is It?</i>	1293

WORKSHOP

<i>Károly Ignác: How Much Can Be Known About Individual-level Electoral Behavior?</i>	1317
---	------

DISCUSSION

<i>Attila Zsoldos: Some Critical Remarks on the Attempt at Reconsidering the Chronology of the Civil War of 1264–1265</i>	1331
<i>Dániel Bácsatyai: Response to the Critical Remarks of Attila Zsoldos</i>	1345

BOOK REVIEWS

- Dániel Bagi – Gábor Barabás – Márta Font – Endre Sashalmi (eds.): Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th–17th Centuries) (*Gábor Thoroczka*) 1355
- Molnár Antal*: Magyar hódoltság – horvát hódoltság. Magyar és horvát katolikus egyházi intézmények az oszmán uralom alatt (*István Bitskey*) 1357
- Gábor Klaniczay*: Santità, miracoli, osservanze nel medioevo. L'Ungheria nel contesto europeo (*Ernő Marosi*)..... 1360
- Pető Andrea*: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt (*András A. Gergely*) 1364
- Keller Márkus*: Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon (*Pál Germuska*) 1366
- Viktor Pál*: Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. An Economic History (*Alexandra Czeglédi*) 1369
- AUTHORS OF THIS ISSUE 1373